

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Ања В. Николић

**Аустроугарска Босна и Херцеговина и
британски Египат: управа, политика,
култура (1908-1918)**

докторска дисертација

Београд, 2022.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Anja V. Nikolić

**Austria-Hungary's Bosnia and Herzegovina
and Great Britain's Egypt: Administration,
Politics, Culture (1908-1918)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Ментор:

проф. др Милош Ковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Слободан Антонић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Ђорђе Ђурић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

проф. др Драга Мاستиловић, ванредни професор, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет

др Душан Фундић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ

Датум одбране: _____

Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: управа, политика, култура (1908-1918)

Сажетак:

Ова дисертација има за циљ да покаже да је аустроугарска управа у Босни и Херцеговини колонијална. Да би смо установили да ли је успостављени режим заиста био колонијалан одлучили смо да применимо компаративни приступ. Компаративна историја заузима важно место у проучавању кључних феномена какви су империјализам и колонијализам. Кроз такав приступ можемо да уочимо сличности и разлике у режимима, али и да их ставимо у исправан историјски контекст.

Историографија не спори да је британска управа у Египту била колонијална. Први део ове дисертације је посвећен Египту, као типичној колонији епохе „новог империјализма“. Приказани су најзначајнији аспекти управе. Кроз четири поглавља показано је британско покорвање Египта, фаза личног режима, период „либерализације“ у управи, као и успостава војне власти. У самом раду су установљене и истакнуте главне карактеристике управе.

Хронолошке подударности две окупације почињу много пре 1908. године. Година анексије Босне и Херцеговине и доласка новог управитеља изабрана је јер је о ранијем периоду много више писано.

Други део рада посвећен је Босни и Херцеговини. Подељен у четири целине он показује исте фазе управе кроз које је прошла и управа унутар Египта. Потом смо истакли најважније карактеристике империјалне управе – гушење националног покрета и стварање унутрашњег раздора кроз сарадњу са једном конфесионалном групом на штету осталих. Уједно су објашњене и остале важне одлике – контрола политичког и културног живота, као и образовног система, и оклевање у решавању аграрног питања. Све то је довело до тога да проучимо однос домаћих елита и империјалне управе да бисмо до краја разумели идеју „цивилизаторске мисије“ која је била кључна у епохи. Сматрамо да смо користећи овакав приступ показали колонијални карактер аустроугарске управе у Босни и Херцеговини.

Кључне речи: Аустро-Угарска, Босна и Херцеговина, империјализам, колонијална управа, компаративна историја, Египат, Велика Британија

Научна област: историја

Ужа научна област: модерна историја

Austria-Hungary's Bosnia and Herzegovina and Great Britain's Egypt: administration, politics, culture (1908-1918)

Summary:

The aim of this dissertation is to show that Bosnia and Herzegovina were a colony of Austria-Hungary. A comparative approach will enable us to understand better the true nature of the Dual Monarchy's rule in Bosnia-Herzegovina. Comparative history is essential for understanding problems that are as complex as colonialism and imperialism. We aim to highlight similarities and differences between the Austro-Hungarian rule in Bosnia-Herzegovina and the British rule in Egypt.

While British rule in Egypt is invariably described in historiography as colonial, that of Austria-Hungary in Bosnia-Herzegovina is still described as a special case or something between colonialism and modernization. In this dissertation we were focused on the most important aspects of colonial rule. Throughout the first four chapters we have described key phases of the British occupation of Egypt (personal regime, period of "liberalization", military governance).

The second part, consisting of four chapters, describes rule of Austria-Hungary in Bosnia and Herzegovina. Our aim was to show similarities and differences between the two rules. We have also pointed out the most important characteristics of the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina. Using described approach, we are certain to have shown that Bosnia and Herzegovina were the colony of Austria-Hungary.

Keywords: Austria-Hungary, Bosnia and Hercegovina, imperialism, colonial administration, comparative history, Egypt, Great Britain
Scientific field: History
Scientific subfield: Modern History

Садржај

Предговор	1
Први део: Египат под управом Велике Британије	7
1. Колонизација (1798-1907)	7
Наслеђе Наполеона Бонапарте и Мехмед Алија	7
Велика Британија запоседа Египат	16
Управа лорда Кромера	41
2. Администрација Елдона Горста (1907-1911)	51
Личност управљача	51
Национални покрет	53
Школски систем	57
3. Администрација Херберта Хорација Киченера (1911-1914)	61
Повратак „чврсте руке“	61
Однос према Османском царству	63
Национални покрет	65
Покушаји отпора	68
4. Ратна реорганизација	71
Проглашење протектората	71
Мекмахонова управа и почетак рата	74
Вингејтова управа: терет рата и појачавање контроле	77
Други део: Босна и Херцеговина под аустроугарском управом	83
1. Окупација (1878-1903)	83
Империјални контекст	83
Балкански контекст	85
Режим Бењамин фон Калаја	87
2. Управа Иштвана Буријана фон Рајеца (1903-1912)	95
„Промена“ политике	95

Анексија и њене последице	105
Сламање отпора	113
Исељавање и колонизација	116
Припрема уставног периода	121
Политички живот у уставном периоду	127
Културно-просветни живот током уставног периода	143
Реорганизација и војна управа.....	149
3. Управа у време Леона фон Билинског и Оскара фон Поћорека (1912-1914).....	151
Балкански ратови и политички живот	152
„Изнимне мјере“	161
Побуњена омладина.....	167
4. Ратне године и управа Стјепана Саркотића (1914-1918)	171
Сукоб са поданицима	172
Мобилизација и терет рата.....	177
Саркотићев режим и гашење политичког живота	184
Велеиздајнички процеси	192
Крај аустроугарске власти	200
Закључак	208
Библиографија.....	214

Предговор

Докторска дисертација насловљена „Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: управа, политика, култура (1908-1918)“ за циљ има да покаже сличности и разлике у империјалним режимима Аустро-Угарске¹ и Велике Британије у Босни и Херцеговини и Египту. Она не претендује да покаже историјат целокупне управе двеју империја у негдашњим османским провинцијама. Њен је циљ да кроз компаративни приступ пронађе тачке спајања и одвајања између аустроугарске управе у Босни и Херцеговини и британске контроле Египта.

У досадашњим достигнућима историографије колонијална и империјална природа британског режима у Египту није довођена у питање. Стога смо тежили да истичући сличности и разлике режима у Египту са управом Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини установимо да ли је власт Хабзбуршке монархије над овим земљама била колонијалног карактера. Наиме, управа Двојне монархије у Босни и Херцеговини предмет је проучавања још од позног 19. века.² Данашње разумевање Аустро-Угарске веома је сложено. Уобичајен став о Дунавској монархији као о „тамници народа“ значајно је измењен током последњих деценија. Део заслуга за промену дискурса мора се приписати и „новом читању“ историје Двојне монархије који је у многоме зависан од политичког тренутка. У таквом духу Монархија више није поимана као анахрона у деветнаестом веку, веку нација и национализма. Данашњи историчари теже да проучавају локалне и регионалне појаве и феномене и да тиме превазиђу претходно разумевање Аустро-Угарске.³ Нове перспективе довеле су до тога и да се значајно реинтерпретира позиција Босне и Херцеговине у оквиру Аустро-Угарске.

Историографске полемике о управи Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини, старије су од оваквих интерпретација историје Двојне монархије. Разматрања о њеном колонијалном карактеру могу се пратити већ током седамдесетих година двадесетог века.⁴ У наредној деценији наставило се у том маниру и све је чешће било помињано да

¹ У овом раду за Аустро-Угарску користиће се синонимно изрази Двојна монархија, Дунавска монархија и Хабзбуршка монархија иако смо свесни мањкавости сваког од ових термина који се односе на тип уређења, географски положај или владарску династију.

² Године 1893. Глигорије Гершић је у приступној беседи у Српској краљевској академији поредио окупацију Кипра и Босне и Херцеговине. У таквим наступима није био усамљен и његови савременици су истицали колонијални и империјални карактер аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Поред Гершићевог, у историографији су познати и препознати текстови Јована Скерлића и Стојана Новаковића. Сличног је става био и Јован Цвијић, који је избегао да режим у Босни и Херцеговини назове колонијалним, али је уочио да је управа Двојне монархије над Босном и Херцеговином имала колонијалне карактеристике. Више о томе: М. Ковић, „Национализам“, у *Срби 1903-1914. Историја идеја*, ур. М. Ковић, Београд 2015, 214-217; Уочавање сличности аустроугарског режима унутар Босне и Херцеговине са осталим колонијалним режимима епохе није промакла ни савременицима који су живели ван Балкана. Фредерик Холс, амерички делегат на првој Хашкој конференцији је приметио да Калајев режим у Босни и Херцеговини и Кромеров у Египту представљају најбољи начин колонијалног управљања. Дивљење Калају није скривао ни амерички председник Теодор Рузвелт – В. Aleksov, “Habsburg Confessionalism and Confessional Policies in Bosnia and Herzegovina”, *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, eds. С. Ruthner, D. Reynolds Cordileone, U. Reber, R. Detrez, New York 2015, 85; Ни сами аустријски званичници нису се либили да Босну називају својом колонијом. Више код: Е. Kolm, *Die Ambitionen Österreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus*, Frankfurt/M 2001, 235-241.

³ Р. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge 2018, 10-12

⁴ Тако је Роберт Кан инсистирао да се не може говорити о колонијалној управи, противећи се томе да се динамика „господар – слуга“, каква је по њему постојала између Аустро-Угарске и Босне и Херцеговине интерпретира као колонијална. Више о томе, као и о раним проматрањима природе режима R. A. Kann,

је Беч у периоду од 1878. године до 1918. године третирао Босну и Херцеговину као своју колонију.⁵ Деведесете године двадесетог века су довеле до појачаног интересовања за Аустро-Угарску. Део историчара данас прихвата „постколонијално“ читање хабзбуршке историје.⁶ Самим тим могуће је разматрати позицију Босне и Херцеговине у колонијалном оквиру. Најсклонији томе, тренутно је Клеменс Рутнер чији су текстови били од немерљивог значаја за израду ове дисертације.⁷ Са сличних позиција, под већим или мањим утицајем постколонијалних теорија, наступају и многи други историчари – Тамара Шер⁸, Диана Рејнолдс Кордилеон⁹, Максимилијан Хартмут¹⁰. Уз наведене историчаре, никако не смемо заборавити и Робина Окија чија је монографија на неки начин послужила као полазна тачка већини историчара који су овде поменути. Уз то, он је дао најтемељнију студију на енглеском језику о положају Босне и Херцеговине унутар Дунавске монархије.¹¹ Колонијални карактер аустројске управе у Босни и Херцеговини не негирају ни Питер Цадсон¹² ни Един Хајдарпашић¹³, ни Стијин Вервает¹⁴. Ни историографија немачког говорног подручја не заостаје у овим новим тумачењима историје Дунавске монархије.¹⁵

Уочавање колонијалног карактера режима није страна ни српској историографији. Капитално дело Томислава Краљачића *Калајев режим у Босни и*

“Trends toward colonialism in the Habsburg Empire, 1878-1918. The case of Bosnia-Herzegovina”, у: *Russian and Slavic History*, eds. K. Rowney, E. Orchard, Cambridge 1977, 164-180; Империлалне и колонијалне карактеристике аустроугарске политике су од седамдесетих година важна тема у историографији. Више о томе код S. Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. na primjeru književnih tekstova*, Zagreb – Sarajevo 2013, 56-60.

⁵ Посебно је значајна тврдња Алана Скеда коју је он изнео у својој историји Хабзбуршке монархије која је обухватала период од 1815. године до 1918. године. Види више: А. Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London-New York 1989, 243-246.

⁶ С. Ruthner, *Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary 1878-1918*, *SEEU Review* 13/1 (2018), 2-14.

⁷ Од посебног значаја је његов текст: С. Ruthner, “Bosnien-Herzegowina als k. u. k. Kolonie. Eine Einführung”, у: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, hrsg. С. Ruthner, Т. Scheer, Tübingen 2018, 15-45; Такође види: С. Ruthner, “Sleeping Beauty’s Awakening: Habsburg Colonialism in Bosnia and Herzegovina, 1878–1918”, у: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: representations, transfers and exchanges*, ed. F. Šitek, New York – Oxford 2021, 76-86.

⁸ Рутнер и Тамара Шер уредили су један од најзначајнијих зборника који се односи на „ново читање“ хабзбуршког присуства у Босни и Херцеговини: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, hrsg. С. Ruthner, Т. Scheer, Tübingen 2018.

⁹ D. Reynolds-Cordileone, “Displaying Bosnia: Imperialism, Orientalism, and Exhibitionary Cultures in Vienna and Beyond, 1878-1914”, *Austrian History Yearbook* 46 (2015), 29-50.

¹⁰ М. Hartmuth, “The Habsburg Landesmuseum in Sarajevo in Its Ideological and Architectural Contexts: A Reinterpretation”, *Centropa* XII/2 (2012), 194-205.

¹¹ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878-1914*, Oxford 2007.

¹² Иако у својој историји Хабзбуршке монархије не спори колонијални карактер управе у Босни и Херцеговини, он су свом нешто ранијем раду указује на специфичности Аустро-Угарске које је одвајају од осталих европских сила епохе. Више: Р. Judson, “L’Autriche-Hongrie était-elle un empire?”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 63/3 (2008), 563-596; Тврдња о томе да је Монархија постала колонијална сила после Берлинског конгреса можемо наћи: Р. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, 329.

¹³ Е. Hajdarpasic, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914*, London – Ithaca 2015, 177-178; Овде Хајдарпашић наводи и извештај аустроугарског конзула из Каира који истиче сличности између изазова са којима се суочава Британија у Египту и Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини.

¹⁴ S. Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. na primjeru književnih tekstova*, Zagreb – Sarajevo 2013.

¹⁵ Види више: А. Suppan, “Zur Frage eines österreichisch- ungarischen Imperialismus in Südosteuropa: Regierungspolitik und öffentliche Meinung um die Annexion Bosniens und der Herzegowina”, у: *Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918: Texte des ersten österreichisch-jugoslawischen Historikertreffens Gössing 1976*, hrsg. А. Drabek, Vienna 1978, 103-131; Е. Kolm, *Die Ambitionen Österreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus*, Frankfurt/M 2001.

Херцеговини ставило је у контекст доба империја и доба новог империјализма целокупан период владавине Бењамина Калаја у Босни и Херцеговини.¹⁶ Темељном студијом организације управе, али и идеолошке заснованости Краљачић је поставио основу сваком потоњем бављењу Босном и Херцеговином у доба аустроугарске окупације. Колонијални контекст дају и Милош Ковић¹⁷, Душан Батаковић¹⁸, Славенко Терзић¹⁹, као и Милорад Екмечић²⁰.

Већина ових историчара се бавила одређеном страном аустријског присуства у Босни и Херцеговини или специфичним догађајима. Ова теза, као што је речено, не претендује на то да буде класична историја једне управе, било да је та управа британска у Египту или аустроугарска у Босни и Херцеговини. Тежња нам је да покажемо динамику у односима између Беча и Сарајева, као и између „елите“ и локалног становништва. Ту можемо најбоље видети на делу идеју „цивилизаторске мисије“ која је идеја водила овог периода.

Због одлике теме, потребно је дефинисати одређене појмове који ће овде учестало бити коришћени. Овде је неопходно тачно објаснити шта сматрамо да су кључне тачке империјалних, односно колонијалних управа у времену позног 19. и раног 20. века. Не постоји устаљена дефиниција империјализма у науци. Често реч империјализам бива пропраћена речима као што су „политички“, „економски“, „културни“, али ретко када наилазимо на тачне дефиниције ових феномена и јасне границе међу њима.²¹

У тренутним историографским проматрањима главна тема је однос „класичног“ прекоморског колонијализма са ширењем европских сила унутар граница Европе. Први осврт на нешто што би се могло назвати *унутрашњом колонизацијом* дао је амерички социолог Мајкл Хехтер.²² Хехтерова теза о унутрашњој колонизацији подразумева употребу синтагме за оне државе које се шире у правцу културно различите периферије.²³ Иако није први употребио ову кованицу његова књига имала је огроман одјек и по објављивању покренула се велика дебата око смислености употребе овог појма. У контексту ове расправе можемо проматрати дело Роберта Кана, раније поменутог у овом тексту, који је остао доследан у традиционалним тумачењима колонијализма.²⁴ Донекле различито мишљење о питању унутрашњег колонијализма од Кана има Кетрин Вердери. Вердери користи Хехтерову парадигму да испита позицију Трансилваније и Угарске унутар Хабзбуршке монархије.²⁵

¹⁶ Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882-1903*, Београд 2017.

¹⁷ М. Ковић, Национализам, у: *Срби 1903-1914*; М. Ковић, “Austria-Hungary’s “civilizing mission” in the Balkans a view from Belgrade (1903-1914)”, *Balkanica XLVIII* (2017), 107-122; М. Ковић, „Ко је био Гаврило Принцип“, у: *Гаврило Принцип. Документи и сећања*, Београд – Нови Сад 2014, 7-39.

¹⁸ Д. Т. Батаковић, „Босна и Херцеговина у српској историји: од средњег века до уједињења 1918“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Београд-Бања Лука 2017, VII-CXXVII.

¹⁹ С. Терзић, „Пројекат „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини. О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде“, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, ур. С Терзић, Београд 1995, 407-425.

²⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, I-II, Београд 1989.

²¹ А. Porter, *European Imperialism, 1860-1914*, London 1994, 1.

²² М. Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, London 1975.

²³ Рутнер је приметно да је Аустро-Угарска својим деловањем заправо очувала све разлике које су постојале између народа који су живели унутар Босне и Херцеговине. Услед тога, присуство Монархије било је неопходно. Поред присуства, захваљујући таквој политици Двојна монархија је имала довољно разлога да настави са методама које је спроводила. Види више: С. Ruthner, “Bosnia-Herzegovina, 1878–1918: A Colony of a Multinational Empire”, у: *The Shadow of Colonialism on Europe’s Modern Past*, eds. R. Healy, E. Dal Lago, New York 2014, 156-165.

²⁴ Види више: С. Ruthner, Habsburg’s Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878-1918, 5-8.

²⁵ К. Verdery, “Internal Colonialism in Austria-Hungary”, *Ethnic and Racial Studies* vol. 2 (3) (1979), 378-399.

Као што се може закључити у историографији је јако дуго опстајала класична дефиниција империјализма, која је подразумевала владавину европских сила над народима различитих раса уз обавезну одвојеност центра, који влада, од периферије, која је потлачена, морем или океаном. На трагу таквог дефинисања, историографија је склона да помиње фактор „слане воде“ као један од битнијих за постојање колоније. Видели смо да се о томе може расправљати баш на примеру Хехтерове тезе.

Као што је назначено раније, тешко је дати јасну и прецизну дефиницију овако комплексних појава који се опирају временском и просторном ограничењу. По Хани Арент почетна година за доба империјализма је 1884. година. Она се позива на британског економисту Џона Хобсона, једног од најранијих проучавалаца империјализма који је сматрао да је средина осамдесетих година деветнаестог века време у којем империјализам достиже свој пуни замах.²⁶ Управо се тај период најчешће у историографији назива добом новог империјализма. Немали је број аргумената говори у прилог 1882. години, када су британске трупе умарширале у Каиро и Александрију, као почетку ове ере.

Период омеђен британским бомбардовањем Александрије и почетком Првог светског рата неупитно је другачији од претходних. Огромна експанзија, јагма за Африком и попуњавање свих белина на географским картама биле су и један од разлога за избијање Великог рата 1914. године. Овај период карактерише још једна специфична црта империјалних освајања. Подјарамљивање народа и територија праћено је интелектуалним оправдањима која су подразумевала коришћење синтагми као што су „цивилизаторска мисија“ и „културна мисија“. Идеја водиља читавог периода била је песма, првог британског добитника Нобелове награде за књижевност, Радјарда Киплинга *Терет белог човека*. „Пожртвованост“ и „несебичност“ водиле су империје позног деветнаестог века ка новим територијама. За признавање власти Лондона, Париза или Беча потлачени народи су добијали „модернизацију“ и „европеизацију“ које су подразумевале долазак железнице, градњу путева, бољу здравствену негу и развој школства.²⁷ За поднебља о којима дискутујемо посебно је важан елемент школства који су Беч и Лондон користили да васпитају добре и покорне поданике. Империјални администратори надали су се да ће обавезни пролазак кроз школске институције формиране у духу епохе учинити да поданици двеју империја, и британске и аустроугарске, остану покорни субјекти.

Посматрано из центра империје све „реформе“ су виђене као начин да будућност има карактеристике империјалне културе.²⁸ Већина ових цивилизацијских тековина долазила је уз контролу огромног бирократског апарата који је контролисао готово сваки аспект живота локалног становништва. Бирократски апарат који долази из „центра“ на „периферију“ империје један је од нових чинилаца у овом добу. За империје овог доба можемо тврдити да представљају географски простране целине, које су национално и етнички хетерогене и које теже да шире своју власт користећи се војском и сукобима, као и новоствореним идејним оправдањима. Потреба је империја да се константно шире, самим тиме њихове границе не могу увек прецизно да се дефинишу и често спадају у домен културног и идејног утицаја.

Имајући у виду назначено, можемо истаћи да говорећи о империјама овог доба, не разговарамо више само о пуком успостављању власти неке европске силе. Овде разматрамо покушај потпуне промене дотадашњег система вредности. Тај покушај промене система улази дубоко у поре покореног и окупираног друштва и почиње од

²⁶ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 127.

²⁷ М. Ковић, *Национализам*, 212-213.

²⁸ D. Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London 2000, 2.

личног, а завршава се са географском дефиницијом простора.²⁹ Империје овога доба су присутне у сваком аспекту живота појединца на окупираној територији.

Овде је потребно додатно истаћи специфичне карактеристике империја овог доба. Најчешћи описи подразумевају да империје морају војно да се шире, да мора да постоји експлоатација потлачене територије која може бити у различитим облицима – од плаћања пореза до одузимања земљишта. Потом се инсистира на такозваним империјалним подухватима на којима центар често инсистира и истицању империјалних симбола. Повремено аутори истичу и постојање елите која формира и васпитава будуће генерације која треба да настави пројекат. Оно што је важно је и да исте те елите покушавају да наметну свој начин размишљања и понашања потлаченом становништву како би формирале локалне вође спремне да преузму вођење политике наметнуте од стране центра.³⁰ Оно што је посебно важно за ову тему је да институције Велике Британије или Аустроугарске остају недостижне за локалне вође формиране на окупираној територији. Хана Арент је то приметила и истакла да националне институције остају одвојене од колонијалне управе. Уз то, она примећује и да управитељи послати из центра често сматрају да је непотребно да се у администрацију укључи локално становништво правдајући свој став идејом о заосталости покорених народа.³¹ Ту увиђамо да постоји одређена хијерархија и да није свака локална заједница у истом положају односу на центар.

Одвојеност центра од периферије доводи до још једне појаве карактеристичне за период – лабаво дефинисани, хетерогени системи владавине на окупираним територијама.³² Тешко ће се у британском колонијалном систему наћи два истоветна система управе. Управљање и контрола империје каква је била британска крајем деветнаестог века захтевали су прилагодљив систем који се прилагођавао околностима и приликама.³³ Под слоганом „трговина прати заставу“ Лондон је ширио своју власт широм света. Ипак, као и многи други аспекти империјализма и тај слоган је морао бити промењен у новој епохи. Још је Џон Хобсон приметио да су освајања широм Африке имала осетно мањи трговински значај него дотадашња покоравања.³⁴

У духу напуштања претходних традиција, оно што је важно нагласити у питању Египта и Босне и Херцеговине јесте формално-правна недефинисаност управе и трајања мандата. Египат је све до почетка Првог светског рата османска територија. Статус Босне и Херцеговине се мења анексијом 1908. године, али до почетка Великог рата Двојна монархија није успела да регулише статус анектиране територије те је она остала ван постојећег система у Аустроугарској. Недовољна дефинисаност управе је један од битнијих аспеката периода о којем говоримо.

²⁹ Једна од првих одлука Евелина Баринга, потоњег лорда Кромера, по ступању на функцију генералног козула Велике Британије у Египту била је да се формира канцеларија која би регистровала свако дете рођено на територији под британском окупацијом. Локално становништво се од почетка бунило, сматрајући то још само једним видом контроле сваког аспекта живота и успостављањем доминације. Т. Mitchell, *Colonising Egypt*, New York 1991, 95-96; У духу редефинисања географског простора као једног од начина промене свести можемо посматрати и упорне покушаје Аустроугарске да онемогући комуникацију локалног српског становништва са Србијом и Црном Гором. У духу такве политике је и покушај формирања новог светилишта у манастиру Житомислић, а све како би се спречили верници да одлазе на ходочашће у Острог. Т. Краљачић, *Калајев режим*, 109-111.

³⁰ Р. Pomper, “The History and Theory of Empires”, *History and Theory* 44 (4) (2005), 2.

³¹ Н. Arnt, *Izvori totalitarizma*, 135.

³² D. Lieven, *Empire*, 89.

³³ Р. Burroughs, “Imperial Institutions and the Government of Empire”, у: *The Oxford History of the British Empire: The Nineteenth Century*, ed. A. Porter, Oxford 1999, 170.

³⁴ М. Proudman, “John Atkinson Hobson”, у: *Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800–1914*, vol. 1, ed. С. С. Hodge, London 2008, 325.

У добу новог империјализма под империјом можемо сматрати географски простране целине, са хијерархијским односом центра и периферије унутар империје. Оне своју власт намећу како војно, тако и идејно и освајања прати интелектуална припрема, као и потоња потпуно нова дефиниција окупираног појединца и поднебља. Све ово омогућено је правним вакуумом који ни на који начин не дефинише суштину и трајање управе.

Први део: Египат под управом Велике Британије

1. Колонизација (1798-1907)

Наслеђе Наполеона Бонапарте и Мехмед Алија

У мају 1798. године француска војска предвођена Наполеоном Бонапартом кренула је из Тулона пут Египта. Осим војника и официра на бродове су укрцани и истраживачи, писци, преводиоци и научници који су овој експедицији дали један нови контекст. Египат је те године био упознат с западним освајачима. Они ће контролисати Египат током готово век и по завршетку ове експедиције. Експедицију на Египат треба посматрати у контексту европског уверења у премоћ над опадајућим Османским царством. Револуционарна Француска је тражила потврду своје величине, а млади генерал Бонапарта је после успешне италијанске кампање и мира у Кампоформију славу могао да тражи само на Истоку. Поред тежње да своју војничку надмоћ потврди на Оријенту, Наполеон и остали директори су тежили задавању озбиљног ударца британској колонијалној политици. Идеја о освајању и оснивању нових колонија није напуштала Француску, посебно после огромних губитака које је претрпела на америчком континенту.³⁵

Одређену улогу у одлуци да се крене на Египат свакако је имала и интелектуална клима тога доба. Осамнаести век донео је једно специфично виђење Османског царства као државе у опадању. Разлике су прерастале раније успостављену поделу на хришћански и исламски свет и почела је да се помаља идеја о опадању моћи Османског царства чији је контраст представљала растућа моћ европских сила, а посебно Француске.³⁶ Из такве климе изронио је снисходљив став да се некада велики противник мора спасити од себе самог.

Тако је Египат за Наполеона постао мисија. Свестан стратешког и економског значаја, Наполеон није занемарио ни идејну ноту своје кампање. Он је Египат упознао преко текстова, како класичних, тако и његових савременика и сам је желео да остави писани траг о свом подухвату. Већ крајем 1798. године је почело објављивање депеша и преписке, а пре него што се француска колонијална експедиција неславно завршила 1801. године издата је прва војна историја овог похода. У време Другог царства објављено је преко две хиљаде Бонапартиних писама и других докумената.³⁷

Ова експедиција постала је образац присвајања једне културе од стране друге.³⁸ Наполеонове учењаци су показали завидну способност да ступе у контакт с локалним становништвом и да задобију њихово поверење. Успут придобивши локалну муслиманску елиту, Наполеон као представник Француске је отпочео своју мисију

³⁵ D. Dykstra, "The French occupation of Egypt 1798-1801", у: *The Cambridge History of Egypt. Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century* ed. M. W. Daley, Cambridge 2008, 116; E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008, 109.

³⁶ D. Dykstra, *нав. дело*, 116. Види још: H. Laurens, *Les Origines Intellectuelles de l'Expédition de l'Égypte. L'Orientalisme Islamisant en France (1698-1798)*, Paris-Istanbul 1987, 35-43.

³⁷ D. Dykstra, *нав. дело*, 113-114.

³⁸ E. Said, *нав. дело*, 61.

„отварања“ Египта. Све оно што су научници успели да ураде у новооткривеном Египту сакупљено је у двадесет три тома дела симболично названог *Description de l'Égypte* које је излазило од 1809. до 1828. године. И управо је у предговору овог дела проистекло из француског похода на Египат дефинисана његова потоња судбина – „никада ниједна нација, било на Истоку или Западу, није згрнула значајну силу, а да се није окренула и према Египту, верујући да је он њена природна судбина“.³⁹ Египатска историја и његов стратешки значај, уз урођеност у оријентално, које је привлачило, одредило је судбину Египта у овом периоду. То је била позорница на којој су силе тога доба могле да потврде своју снагу и да се значајно позиционирају и на стратешком и на идејном плану. Оно што су француске трупе пробале војно, много успешније су урадили француски научници идејно. Политичку доминацију пратила је доминација знања, па су тако научни делови Бонапартине експедиције постали апсолутни владари египатске историје, традиције и културе.⁴⁰

Војни аспект експедиције је оставио значајно мање трага од научног. У тренутку почетка похода, Египат је био провинција Османског царства. Међутим, пар деценија пре француског похода, Египат се налазио у сталним превирањима и за власт су се бориле зарађене мамелучке породице. Османско царство било је без могућности да интервенише и да се обрачуна с одметницима тиме чинећи своју власт номиналном и формалном, много више него чињеничном. Прокламујући да су дошли да очисте земљу од мамелучког режима који је узурпаторски, тирански и изабљивачки и инсистирајући на томе да се рат не води против ислама, француски званичници су покушали да придобију локално становништво. Војску је пратио и значајан број административних службеника, који су требали да олакшају овај прелаз.⁴¹ Све ово показује значајну тежњу да се Египтом овлада у сваком смислу. Младом генералу, већ прослављеном на једној античкој позорници, Египат је требало да буде следећи велики тријумф. Огромна војска која је покренута, пропраћена цивилном администрацијом, као и паралелна научна кампања показала су да Француској није важно да само заузме луке и веће градове и да тиме угрози Велику Британију, већ је циљ запоседање и успостава колонијалне власти у Египту.

У јулу 1798. године, Французи су контролисали Каиро и Александрију, али су већ у августу исте године остали без флоте после пораза код Абукира. Нашли су се у крајње компликованој ситуацији у којој су и даље морали да се суочавају с Мамелуцима, без шанси за добијање појачања. Убрзо су се суочили и са британско-османским савезом који је додатно компликовао ситуацију. После неуспешне кампање у Палестини и спознаје да цивилни апарат не успева да успостави контролу над фискалном ситуацијом на новоосвојеној територији, Наполеон се у августу 1799. године, у тајности, евакуисао из Каира, напустивши египатски пројекат. Француске трупе су напустиле Египат у августу 1801. године, после низа преговора, а наредне две године земљу ће контролисати британска војска као подршка османским групама.⁴²

Француско и британско присуство, оставили су значајног трага и на друштвену ситуацију у османској провинцији. Друштво је после њиховог одласка остало подељено, посебно када се у обзир узму размере сарадње одређених група са страним освајачима. Посебна је била позиција Копта који су и у време мамелучке управе били најбројнији међу пореским чиновницима. Они су пред само повлачење француских трупа формирали *Коптску легију*, а слично је поступио и део мамелучког становништва који

³⁹ Исто, 115.

⁴⁰ Исто, 117.

⁴¹ D. Dykstra, *нав. дело*, 119.

⁴² A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt. From Arab the Conquest to the Present*, Cambridge 2007, 60-61.

је приступио француској војсци и с Наполеоновим трупама прошао кроз већину европских ратишта.⁴³ Оваква ситуација допринела је да поред политичке кризе уследи и период друштвене нестабилности.

Војно неуспела, француска окупација Египта успела је да на културном и идејном плану остави немерљив траг. Дела настала током и као последица француског запоседања Египта дуго ће обликовати став Европљана о Египту. Бурних пет година интензивнијег контакта с западноевропским силама био је само увод у оно што је Египат чекало током целог деветнаестог века. Идејни оквир успостављен тада, доминираће све до средине двадесетог века. Научна кампања, отпочета као сакупљање античких трофеја, развила се у успоставу једног потпуно новог начина поимања Египта. У новом „дискурсу“ Француска и Велика Британија почеле су да се боре која ће да преузме на себе терет цивилизовања и откривања једне давне античке цивилизације. Обема силама Египат је био само објекат и локалном становништву није пружена шанса да се само бори и „представи“. То је био „терет“ за који су се бориле две европске силе тога доба. Ипак, пре преузимања потпуног примата у Египту морали су да се суоче с проблемом – у Египту се појавио владар спреман да пружи отпор.

До 1805. године Египат се налазио у сталној кризи. После повлачења француске војске, контролу су имале британске и османске трупе. Развитак ситуације у Европи и готово стално ратно стање приморало је Лондон да повуче трупе из Египта 1803. године. Мир којем је локално становништво тежило донео је један од војника из албанског контингента султанове војске послате да се обрачуна с Французима.

Мехмед Али (Мухамед Али), рођен је у Кавали, а сама година његовог рођења је остала непозната. У познијем периоду свог живота сам је себи изабрао годину рођења – 1769. годину.⁴⁴ Као и година рођења, детаљи о његовом пореклу су упитни. Засигурно се зна да је потицао из војничке породице. Године 1801. нашао се као део албанског контингента османске војске у Египту. У њему ће остати све до 1849. године када је преминуо у Александрији. Кроз сукобе и борбе је јако брзо напредовао у редовима османске војске, те га извори бележе као другог најзначајнијег у поменутом трупама. Албански контингент је имао своју унутрашњу динамику и као плаћенички део османске војске значајно другачији статус од другог дела трупа.⁴⁵ Убрзо је Мехмед Али заповедао својим контингентом и пут ка контроли највеће османске провинције био му је отворен. Борећи се против остатака мамелучких трупа, Мехмед Али је придобијао локално становништво, али и улему што се показало од кључног значаја за његову потоњу позицију. Упркос Портиним покушајима да намесник буде неко којег су они послали, улема је за намесника прогласила Мехмеда Алија, а султан Селим III је то прихватио и потврдио у јулу 1805. године.

У јулу 1805. године када је постао намесник Египта Мехмед Али је владао само Каиром. У потпуности је био свестан крхкости свога положаја и тога да је његова потврда била изнуђена османском султану. Тежња да се његово намесништво претвори у династичку владавину у много чему је обележила читав његов век у Египту. Идеја водиља његове управе била је да се његова владавина додатно потврди, утемељи и учврсти.⁴⁶ Покренуо је низ реформи у Египту, у потпуности преокренувши дотадашњи начин функционисања ове османске провинције. Економске и трговинске везе су усмерене на европске земље уместо на друге провинције Османског царства. То је утицало и на друштвену и културну ситуацију у земљи. Најзначајнији успех је ипак била

⁴³ D. Dykstra, *нав. дело*, 136.

⁴⁴ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge 1994, 24.

⁴⁵ *Исто*, 32.

⁴⁶ K. Fahmy, “The Era of Muhammad ‘Ali Pasha 1805-1848”, у: *The Cambridge History of Egypt. Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century*, 144.

огромна војна сила коју је успео да направи, која је Египат учинила значајним чиниоцем у међународним односима.⁴⁷ Француска и Велика Британија су поново своју пажњу усмериле на ову територију Османског царства тиме јој одредивши судбину.

Наполеонове ратове су му дали огромну шансу. Европа је вапила за житом и Мехмед Али је то добро искористио. Његова управа над Египтом постајала је све већа и коначно освајање контроле над Александријом му је омогућило да извози жито. Пре тога је успоставио монопол над трговином житом, те су се приходи сливали у државну благајну. Уследиле су пореске и земљишне реформе у којима су значајну улогу имали чланови породице новог египатског намесника, као и његови блиски сарадници. Свестан да је опорезивање стварало највеће проблеме и Мамелуцима и Французима желео је да се с тиме што пре обрачуна. Кренуо је у спровођење француске идеје да се сви порези који су прикупљани у Египту, замене једним. Покушаји пореских реформи и лакшег сакупљања новца трајаће читаву његову владавину.

Својим радом успео је да утиче на друштвену структуру у Египту. Пораз Мамелука је означио почетак промена, а Мехмед Али је ускоро сам почео да активно учествује у променама. Доселио је чланове породице, рођаке и блиске пријатеље из Кавале у Каиро. То је омогућило да се створи база лојалних људи која је могла да помаже у успостави власти.⁴⁸ Они су постајали његови савезници и ретки људи који су опстајали уз њега све до 1848. године када је престао да влада Египтом.⁴⁹ Додатне промене је направио тако што је одузимао земљу онима који нису могли да плаћају порезе и друге намете и додељивао је себи блиским људима. Желео је и да смањи утицај готово свемоћне улеме, којој је и дуговао долазак на власт, па их је тако постепено лишавао привилегија као и земље на коју су имали право. Неуспела побуна из 1809. године обезглавила је улему и оставила Мехмед Алију могућност да влада како сматра да је потребно.⁵⁰ Двојица његових најстаријих синова су дошла у Египат већ у августу 1805. године и именовани су за управитеље цитаделе у Каиру. Најстарији, Ибрахим, је већ следеће године морао да напусти Каиро јер је послат као талац султану. То је код њега створило подозрење према Османском царству и систему. Код њега је власт Османског царства на Египтом било упитна, док је Мехмед Али ту чињеницу апсолутно поштовао. Ибрахим је касније научио арапски и инсистирао да је Египћанин што га је разликовало од оца.⁵¹

До 1811. године трајала је успостава власти Мехмед Алија. Мамелуке је коначно поразио 1807. године и то му је омогућило да додатно учврсти своју власт на терену. Исте године, султан је покушао да га натера да крене у поход на Вахабите који су искористили конфузију на терену и освојили Меку и Медину. Мехмед Алија је одбио, забринут за свој положај у Египту. Учврстивши своју позицију, кренуо је у акцију ослобађања Меке и Медине, знајући да су се претходни намесници Египта показали неспособним да држе контролу над путем којим су се ходочасници кретали, као и да гарантују безбедност светих градова. Када је успео да поврати Меку и Медину 1813. године показао је султану оданост и способност коју дотадашњи намесници нису имали и самим тим је сматрао да је дошао у милост султана Махмуда II.⁵² Да је сам био свестан да је учинио значајну ствар потврдили су његови потоњи разговори с француским саветницима, које је доводио на свој двор, у којима је инсистирао да је вратио Меку и

⁴⁷ Исто, 139.

⁴⁸ F. R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879. From Household Government to Modern Bureaucracy*, Cairo 1999, 22-23.

⁴⁹ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 75-77.

⁵⁰ K. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 148.

⁵¹ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 81-82.

⁵² Исто, 199-201.

Медину правовернима и да је његова војска ратовала тамо где султанова моћ још није била позната.⁵³

Овај догађај означава крај прве фазе владавине Мехмеда Алије. Током прве фазе, он је успео да успостави контролу над земљом и људима. Већину земљишних поседа контролисали су људи блиски њему. Тиме је решио проблем који је вековно мучио управитеље Египта – прикупљање новца. Смањио је број посредника између новца и државне касе на минимум. Урадивши то, успео је да утростручи годишње приходе између 1805. и 1812. године.⁵⁴ Даљи потези водили су ка учвршћивању његове власти и обезбеђивању да она остане унутар породице. Године 1813. он је био на почетку успоставе своје династије у Египту, династије која би прихватала сизеренство султана, али би имала аутономију на територију коју контролише.

Друга фаза обухвата период од 1813. до 1829. године, време у којем је успоставио огромну војну моћ и на себе скренуо пажњу европских сила чиме је дефинитивно променио ток историје Египта. Неуспео покушај свргавања само је потврдио његов став да је економска моћ коју је успоставио тек делом успешан начин да одбрани своју позицију. Потребно је било успоставити неки вид војске која би заменила албанске трупе. Њихово незадовољство је постало очигледно. Пошто је већину успеха остварио успостављајући личне везе Мехмед Али није био склон да се тако лако одрекне трупа које су га довеле на власт. Покушаји да се војска реформише у духу *низам-и-медиде* су довели до готово отворене побуне и египатски намесник је морао да потражи боље решење.⁵⁵

Потврда да је војна реформа неопходна дошла је из Судана где су трупе под вођством његовог сина Исмаила трпеле огромне губитке и поразе. Дезертерство и побуне су постале свакодневица. Због тога је Мехмед Али одлучио да у војску регрутује три хиљаде становника Горњег Египта. Претпоставља се да је био инспирисан француским моделом.⁵⁶ Три хиљаде људи који су регрутовани ће до 1830. године прерасти у војску од сто тридесет хиљада људи. Овај први контингент војника прошао је кроз обуку коју су спроводили некадашњи француски официри који су после слома Наполеона тражили уточишта. Неколицина је сигурност пронашла у Египту, а Мехмед Али је био рад да сарађује са њима. Одређена подвојеност је постојала, пошто су и даље највише чинове могли да досегну само они који су говорили турски. Слично је било и у цивилној администрацији. Циљ је био да се приволе људи из свих крајева Османског царства да дођу у Египат где су могли неометано да напредују, као и да се спречи масовнији приступ функцијама локалном становништву са арапског говорног подручја којем Мехмед Али није веровао.⁵⁷

Нова војска је угушила побуну у Горњем Египту која је избила 1824. године. Намеснику Египта то није било довољно да поверује да је његова реформа на добром путу. Тек је освајање Судана и проширивање утицаја све до Јемена, уз апсолутну и неоспорну владавину Египтом показало колико је реформа заправо била успешна. Војска је своју снагу, као и мане, показала током Грчког устанка, када је Мехмед Али на

⁵³ К. Fahmy, *All the Pasha's Men. Mehmed Ali, his army and the Making of Modern Egypt*, Cairo-New York 1997, 38.

⁵⁴ К. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 149.

⁵⁵ Исто, 151-152.

⁵⁶ Р. Мантран, „Почеци Источног питања“, у: *Историја Османског царства*, ур. Р. Мантран, Београд 2002, 531.

⁵⁷ К. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 155.

заповест султана послао своје трупе на устанике. Султану је за узврат тражио да буде признат за намесника Крита и Мореје који су под контролу његовог сина Ибрахим-паше дошли 1825. године.⁵⁸ Најзначајнија последица овог сукоба биће трајно нарушени односи султана Махмуда II и египатског намесника. Европска интервенција, која је уништила египатску флоту код Наварина подсетила је Мехмед Алија на реалност положаја Египта у међународним односима. Када је после потапања флоте Порта наставила да инсистира да Ибрахим гони устанике по копну, његов отац је сам склопио договор с европским силама тиме уздрмавши односе са Портом.⁵⁹

Поред војне, наставио је с економским реформама како би материјално обезбедио своју власт. Покренуо је пројекат наводњавања који је подразумевао да се стари канали очисте и ставе у употребу и да се изграде нови. Тиме је успео да двоструко увећа дужину канала за наводњавање, а при крају ове друге фазе његове владавине за петину је повећао проценат земље која се користила за пољопривреду. Круна овог аспекта његове владавине било је поновно копање канала од Нила до Александрије. Године 1820. Александрија је имала сталан приступ води, а Мехмед Али је показао свим противницима колико је учврстио своју власт и колико је у њу сигуран. Током врхунца изградње на овом пројекту је учествовало око триста хиљада људи, без икаквих назнака побуна упркос тешким економским мерама које је до тада наметао управитељ Египта. Своју, у то време, неспорну лојалност султану Махмуду II показао је тако што је читавом пројекту дао његово име.⁶⁰ Ипак, пар година касније односи између два владара биће неповратно промењени.

У овом периоду настављено је с ширењем монопола. До 1820. године огромна већина основних намирница била је монополизована. То је египатског сељака довело у ситуацију да готово све што гаји мора да прода држави по унапред утврђеним ценама, а да потом откупљује по много већим само да би се прехранио.⁶¹ Управо ово је један од разлога зашто се Мехмед Али толико трудио да онемогући приступ јавним функцијама онима које говоре арапски у управљачке слојеве. Слични разлози су га онемогућавали да се у потпуности сложи с идејама својих француских саветодаваца о масовној регрутацији сељака. Првенствено није желео да их помера са земље коју су обрађивали, а с које је он убирао профит, а потом и није желео да их наоружава, свестан репресивних мера које је успоставио. Огроман профит долазио је од памука, који је продаван Британцима и који је представљао конкуренцију оном америчком.

После војног пораза код Наварина 1827. године, кренуло се у изградњу нове флоте, као и болнице. Приступило се проширењу луке у Александрији, као и формирању арсенала. Мехмед Али није био рад да поново купује бродове од западноевропских сила и трудио се да уради све у његовој моћи да оспособи Александрију да се у њој изгради флота. Ипак, у Александрији је никао затвор, озлоглашени *Лиман*, у којем је већина затвореника робијала по изричитој наредби египатског паше.⁶² Основане су и болнице у Каиру и Александрији јер су походи на Судан и на Грчку показали да је то неопходно. Такође су у склопу реформи радило на оснивању фабрика које је требало да снабдевају војску. Фабрике су производиле све од муниције до униформе. Ипак, назив фабрика треба схватити крајње условно, с обзиром на то да Египат још није прошао кроз Индустријску револуцију. Машине су и даље покретале животињска и људска радна снага. Првобитно су их водили Французи или Енглези који су били у служби Мехмед

⁵⁸ К. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 157; Р. Мантран, „Почеци Источног питања“, 538.

⁵⁹ К. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 159-169.

⁶⁰ *Исто*, 152.

⁶¹ *Исто*, 155.

⁶² К. Fahmy, *All the Pasha's Men...*, 136.

Алија, али како нису постизали жељене резултате, сви су отпуштени. Млади Египћани су послати по европским престоницама да се образују, а фабрике су остале да пропадају док чекају њихово вођство.⁶³ Тако је почео да шири ону елиту која је настала када је населио себи одане људе. Није престајао с насељавањем људи који ће бити лојални искључиво њему. Новоформирана војска је пружала огромну шансу за напредовање, а паша је пажљиво бирао људе који нису говорили арапски или су га слабо знали, како би успоставио апсолутну контролу над њима и како би они зависили од њега у сваком погледу. Он их је плаћао и није им дозволио да поседују земљу због чега су били у његовој милости.⁶⁴

Друга фаза владавине Мехмед Алија представља кључан период у остваривању његове тежње да заснује своју династију. Отпочета је симболичком победом и враћањем Меке и Медине султану, а суштински је завршена једним отклоном од султана када је египатски намесник, упркос султановој вољи, сам договорио услове мира с европским силама. Војне реформе утицале су дубински на египатско друштво. Официри турског порекла, своју каријеру и успон договали су Мехмед Алију и уклопили су се у његов концепт „породично“ вођене државе. С друге стране Египћани који су често насилно били регрутовани, одвођени од својих породица и за земље коју је требало да обрађују доживљавали су војну обавезу као најгору од свих мера коју је паша успоставио.⁶⁵ Ипак, тешко је да се не примети да их је управо овако јасна подела између оних који говоре турски и оних који говоре арапски учинила свесним сопствене различитости.⁶⁶ Таква разлика ће бити додатно наглашена приликом похода на Сирију, када су се суочили с султановим трупама и ратовали против њих. Поход против православних Грка је био лако објашњив, док ће развитак ситуације у Сирији захтевати да се направи јасна дистинкција између Египта и Османског царства.

Трећа фаза власти Мехмед Алија траје између 1829. године и 1841. године. То је време територијалног ширења, сукоба са султаном и све већег уплитања великих сила, током којег се египатски намесник усредсређује на освајање Сирије. Сиријска територија је била богата ресурсима, посебно дрвном грађом за којом су вапила бродоградилшта. Ратне године довеле су до тога да Египту фали људи и Мехмед Али је имао намеру да све то намири освајањем нове територије. Као посебан мотив треба истаћи, у том тренутку већ отворену, нетрпељивост према султану који је египатску подршку и страховите губитке током борбе с побуњеним Грцима „наградио“ Критом.⁶⁷

Поход на Сирију отпочет је у новембру 1831. године, Акра је пала у мају 1832. године, а лето те исте године Ибрахим-паша провео је пљачкајући по Анадолији. После победе код Коње пут ка престоници царства је био отворен, али је Мехмед Али наредио сину да се ту заустави, страхујући да ће изазвати реакцију великих сила. Руска флота, која се указала да брани престоницу Османског царства, и руски представник у Александрији били су упозорење. Колебање и нејасни сигнали из Лондона били су потврда Мехмед Алију да треба да се стане. Поново успостављени мир са султаном подразумевао је да се Мехмед Али више не сматра одметником од султанове власти. Ибрахим је постао намесник Сирије и на управу му је дат Хиџаз, а Египат је морао да

⁶³ K. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 161-162.

⁶⁴ Исто, 164.

⁶⁵ K. Fahmy, *All the Pasha's Men...*, 266-267.

⁶⁶ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 262-263.

⁶⁷ K. Fahmy, "The Era of Muhammad 'Ali Pasha 1805-1848", 166.

настави да шаље годишњи данак султану.⁶⁸ Сирију није било лако инкорпорирати у постојећи систем. Покушаји регрутације повели су до побуна и ускоро се показало да ресурси које Сирија пружа не могу да надокнаде трошкове окупације.⁶⁹

На ширем плану ови успеси у Сирији поставили су Египат и његовог намесника као чиниоца на којег се мора рачунати. Велика Британија је била принуђена да реагује. Руски дипломатски тријумф и потписивање уговора у Ункјар-Искелесију 1833. године којим је доминација у Источном питању, а и самим Османским царством прешла у руке Русије био је превише за Лондон. Претварање Црвеног мора у египатско језеро је било недопустиво за Енглеску која је трагала за краћим путем ка Индији, а најлогичнији пут водио је преко Египта. Британски министар спољних послова Палмерстон је послао у Египат изасланика који је требало да извести с терена о ситуацији, посебно о начину управе и економској ситуацији. Када је извештај стигао у Лондон, Палмерстон је био убеђен да су монополи извор моћи Мехмед Алија и одлучио је да мора да им учини крај. Прилика за то му се указала 1838. године када је Порта планирала обрачун с непослушним намесником Египта. Подршку Британије Палмерстон је условио укидањем монопола на нивоу читавог Османског царства. Порта је на то пристала и споразум између Османског царства и Велике Британије је озваничен у Балта Лиманију 1838. године.⁷⁰ Оно што се није видело из споразума јесте колико ће доминантна бити позиција британских трговаца. Ограничавање увозних такси омогућило је британским трговцима да Османско царство преплаве јефтином робом, тиме задајући значајан ударац локалној производњи где год да је она постојала.⁷¹

На пољу друштвених реформи, у Египту, Мехмед Али је наставио са слањем младих у иностранство како би стицали образовање. Посебно је велики број студената послат да студира медицину и у складу с тиме отворена је прва цивилна болница. Велика смртност доводила је до тога да је угрожен Мехмед Алијев систем и он је образујући лекаре пробао да се обрачуна с тим проблемом. Жене су обучаване да буду бабице јер је смртност деце приликом порођаја била огромна. Формиране су основне школе с циљем описмењавања, као и штампарије. Већина ових реформи требало је да опслужи војну силу коју је Мехмед Али формирао.⁷²

Ово је време у којем је економска криза погађала Египат. Спроведене реформе су представљале огромни финансијски терет, а цена памука који је био главни извозни производ је опала. Тако је 1837. године била година најнижих прихода од кад је Египат био под управом Мехмед Алија.⁷³ Почели су и друштвени немири, становништво није више могло да издржи мере које су спровођене. Дезертирање из војске је постало озбиљан проблем. На врхунцу, претпоставља се да је око шездесет хиљада људи дезертирало, док су они који су тежили да у потпуности избегну службу прибегавали сакаћењу.⁷⁴

Ови проблеми нису спречили египатског намесника да крене у дипломатску акцију којом је покушао да издејствује независност за Египат. Овакав потез, уз наставак јачања војске, упркос немирима забринуо је и султана и велике силе. Његова акција није уродила плодом, а може се и тврдити да се окренула против њега. Ни Француској ни Британији није одговарало распарчавање Османског царства, посебно после уговора у Ункјар-Искелесију. Неповерљиви према Мехмед Алији још од његовог деловања током

⁶⁸ Р. Мантран, „Почеци Источног питања“, 540.

⁶⁹ К. Fahmy, „The Era of Muhammad ‘Ali Pasha 1805-1848“, 168.

⁷⁰ Исто, 174.

⁷¹ А. Goldschmidt, *Modern Egypt: the formation of a nation-state*, Boulder 2004, 25.

⁷² К. Fahmy, „The Era of Muhammad ‘Ali Pasha 1805-1848“, 168-170.

⁷³ Исто, 171.

⁷⁴ К. Fahmy, *All the Pasha's Men...*, 259-263.

Грчког устанка европски званичници су знали да морају да ураде нешто поводом ситуације у Египту.

Док су европске силе одмеравале могуће потезе, султан је одлучио да покуша да подстакне побуну у Сирији. Када му је та замисао пропала, послао је војску и морнарицу директно на Ибрахим-пашу у Сирију. Војска је била потучена, а целокупна послата османска морнарица је отпловила у Александрију, пре тога исказавши верност сиријском намеснику.⁷⁵ У жеку овог сукоба султан Махмуд II је умро и Мехмед Али је ван сваке сумње постао најмоћнији човек у Османском царству. Док је чекао да му се обрати нови султан Мехмед Али је искусио оно што ће његовим наследницима постати свакодневица – против њега су се окренуле велике силе. Преко отимања османске флоте ни Велика Британија, ни Француска нису могле да пређу. Палмерстон, скептичан према растућој моћи Египта још од првог сукоба у Сирији био је иницијатор заједничке ноте Велике Британије, Француске, Хабзбуршке монархије, Пруске и Русије којом су пружили подршку новом султани. Упркос свему томе египатски намесник је одбијао да врати флоту док не добије независност од новог султана. Велике силе нису биле претерано стрпљиве. У јулу 1840. године Мехмед Али је суочен с ултиматумом. На француску интервенцију приморан је да дође за преговарачки сто у Лондону. Тражено му је да се повуче из Сирије и да напусти Хицаз и Крит. Он је одбијао све предлоге до новембра када се британска војска искрцала у Бејруту. После тога прихватио је одредбе, вратио султани флоту и редуковао број војника у мирнодопским условима.⁷⁶

Као уступак је добио ферман од султана у јулу 1841. године којим је потврђен као доживотни владар Египта с правом наследства по мушкој линији. У истом ферману је тражено да сви споразуми који су потписани између Османског царства и пријатељских сила морају да важе и у провинцији Египту. Тиме је споразум из Балта Лиманија био наметнут Мехмед Алију.⁷⁷

На задовољство растућег броја британских трговаца у Египту, намесник је добио династичку потврду, али је морао да преда монополе који су чинили један од стубова његове власти. Британски трговци више нису морали да о свему преговарају с свемогућим пашом већ су сами могли да дођу до произвођача. Тако је отпочео процес „преузимања“ Египта од стране странаца.

Султанов ферман закључује трећи период власти Мехмеда Алија у Египту. Отпочет је значајним територијалним ширењем, а завршен са губитком тих истих територија и ферманом који је требало да надокнади изгубљену економску независност. Намесник Египта се суочио с великим силама и њиховим интересима и ту је битку изгубио. Ипак, успео је да у таквим околностима добије званично признање своје династије. То је направило дистинкцију између Египта и осталих султанових територија, али је било јако мало у поређењу с траженом независношћу. На дуже стазе, већи проблем за њега и његове потоће наследнике било је све веће уплитање великих сила, а посебно Француске и Велике Британије. Француско освајање Алжира је означило нову фазу у колонијалној експанзији ове две западноевропске силе.

Последњи период владавине египатског намесника означило је смиривање односа с султаним и Великом Британијом. Коначно сигуран у свој положај, Мехмед Али

⁷⁵ К. Fahmy, “The Era of Muhammad ‘Ali Pasha 1805-1848”, 173.

⁷⁶ Р. Мантран, „Почеци Источног питања“, 541-542; К. Fahmy, “The Era of Muhammad ‘Ali Pasha 1805-1848”, 175.

⁷⁷ К. Fahmy, “The Era of Muhammad ‘Ali Pasha 1805-1848”, 175.

се одлучио на измирење с султаном којег је и посетио 1846. године. Прихватио је и да је Велика Британија фактор на који мора рачунати, па им је дозволио да користе копнену везу између Александрије и Суеца. Пре тога је одбио британски предлог да подигне кредит за изградњу железнице од Каира до Суеца.⁷⁸ Британски трговци су све више преузимали контролу над унутрашњим деловима Египта. Распуштање војске, повратак становника које је образовано у европским градовима, као и стасавање прве генерације образоване у египатским школама довело је до формирања нечега што се условно може назвати средњом класом.⁷⁹ Пошто више није било монопола, многи од оне елите коју је Мехмед Али формирао су постали земљопоседници што се значајно одразило на живот сељака у Египту који су ову позну фазу владавине Мехмед Алија доживели као олакшање.

Мехмед Али је умро у Александрији 1849. године. Оставио је иза себе траг и на Египту и на Османском царству, али и на политици великих сила према поднебљу. Променио је изглед Египта и посебно је утицао на друштвену структуру. Његова владавина донела је настанак локалне средње класе, настале прожимањем турског и арапског елемента. Иако је већину образованих слао у школе како би служили развоју војне моћи, немерљиво је допринео да ти људи почну да учествују у функционисању Египта. У првој генерацији су углавном радили у администрацији, али је део њих покренуо и приватне послове који ће им омогућити економску добит. Таква средња класа, постала је још једна специфичност Египта. Његово делање довело је до тога да Египат постане различит од Османског царства и да доживљава себе другачије. Био је претеча онога што ће бити британски манир владавине Египтом у којем се формирала елита која влада и одлучује и која није вољна да дели моћ.

Показао је сву војну моћ Египта, али је крај његове владавине обележио огроман дуг. Тиме је немерљиво утицао и на Османско царство које је правно било сизерен Египта, али се показало неспособним да се избори с упорним и добро наоружаним египатским намесником. Због тога је уплео и велике силе, а посебно Велику Британију и не делује немогуће да је он најзаслужнији за оно што ће наступити 1882. године када Лондон успостави „протекторат под велом“ над Египтом.

Велика Британија запоседа Египат

После смрти Мехмед Алија Египта историја ове османске провинције може да се прикаже као постепени европски продор и преузимање потпуне контроле. Између 1849. и 1879. године наследници Мехмед Алија су се трудили да своју династију учврсте и то је била главна тачка њиховог „програма“. Док су се они борили за то, европске силе су им одузимале део по део ингеренција све док се британска војска није искрцала 1882. године у Александрији с намером да „успостави ред“.

Британија је доминирала у трговини с Египтом.⁸⁰ Своју превласт је тежила да учврсти контролом путева у Египту, па су њени емисари на различите начине пробали да убеди наследнике Мехмед Алија да дозволе изградњу железница. Наследници су желели додатну потврду своје династије, као и економску моћ. То их је усмеравало ка сарадњи с Великом Британијом и Француском.⁸¹

⁷⁸ Исто, 176.

⁷⁹ Исто, 177.

⁸⁰ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", у: *The Cambridge History of Egypt. Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century*, 181.

⁸¹ Исто, 182-183.

Први наследник Мехмед Алија, његов син Ибрахим надживео је оца за само пар месеци. Тако је власт доспела у руке најстаријег мушког потомка Мехмед Алија – Абаса (1849-1854).⁸² Он је наставио да се ослања на оне људе који су каријере и позиције догодили његовоме оцу. Такође се у његово време значајно наставила „египтијанизација“ администрације и бирократије. Примера ради – већину француских инжењера заменио је египатским. Покушао је сарадњу с Поротом, али она је у њему видела шансу да поврати изгубљени утицај у богатој провинцији. Новом египатском намеснику се то никако није свидело те је већину своје владавине провео правећи дистанцу између султана и себе. Да би то учинио морао је да „тргује“ с европским силама.⁸³

Најзначајнији уступак било је прихватање изградње железнице, уступак који његов претходник никако није био спреман да направи. Велика Британија је добила концесију за изградњу железнице између Каира и Александрије 1851. године. Тако су представници Велике Британије покушали да стекну предност у односу на француске који су инсистирали на изградњи канала за бродове кроз Суец.⁸⁴ Абас је знао да је ово превелико отварање странцима, али му је требала подршка у борби с султаном. Дао је Британцима сагласност уз захтев да железницу финансира и води египатска влада. Лондон је то прихватио и убрзо је потписан уговор с Робертом Стивенсоном чија је компанија била задужена за извођење радова.⁸⁵

Ускоро су европске силе захтевале још један уступак. Како је Кримски рат повећао тражњу за египатским житом, европске силе су морале да реагују на политику где су државни представници масовно откупљивали жито и тиме заобилазили забрану монопола. Убрзо су Француска и Велика Британија заборавиле на спорења око железнице и Суецког канала и заједничким снагама „убедиле“ Абаса да је најбоље да се жито продаје на јавним лицитацијама.⁸⁶ То је и била његова последња одлука јер је у лето 1854. године убијен због приватног сукоба.⁸⁷

Његова владавина показала је да је Египат политички аутономан од Османског царства и да ће било која османска влада имати проблем да оспори ту чињеницу.

Абаса је наследио Саид (1854-1863) најстарији преживели син Мехмед Алија. Он је први египатски намесник образован у иностранству. Говорио је француски и током целог живота, а самим тим и владавине, најближи сарадник био му је француски дипломата и инжењер Фердинанд Лесепс.⁸⁸ Саид је остао упамћен као владар који је дао концесије за изградњу Суецког канала компанији свог блиског пријатеља. У Лесепсовој визији компанија је требало да се финансира продајом деоница различитим инвеститорима, а део деоница је требало да купи египатска влада.⁸⁹ Саид је купио шездесет четири хиљаде обвезница и прихватио на себе да купи све оне које остану без купца.⁹⁰

После овог потеза било је немогуће окренути пажњу Европљана од Египта. И Саид и његов наследник Исмаил (1863-1879) су били свесни опасности које долази с Европљанима, али су мислили да ће због личних веза и познанства то успети да премосте. Време је показало да никако нису могли да врате полуге моћи у своје руке и да је сваки њихов потез био куповина времена пре него што ће наступити права страна

⁸² A. Goldschmidt, *нав. дело*, 30.

⁸³ F. R. Hunter, “Egypt under the successors of Muhammad ‘Ali”, 184.

⁸⁴ A. Goldschmidt, *нав. дело*, 30; F. R. Hunter, “Egypt under the successors of Muhammad ‘Ali”, 184.

⁸⁵ F. R. Hunter, “Egypt under the successors of Muhammad ‘Ali”, 185.

⁸⁶ *Исто*.

⁸⁷ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt*, 79.

⁸⁸ A. Goldschmidt, *нав. дело*, 31; A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt*, 79.

⁸⁹ A. Goldschmidt, *нав. дело*, 31.

⁹⁰ F. R. Hunter, “Egypt under the successors of Muhammad ‘Ali”, 187.

окупација. Саид није нашао начин да контролише странце на територији Египта. Концесионари, али још више банкари који су се сјатили у Египат су на сваки начин тежили да себи обезбеде профит и изборе повољну позицију.⁹¹

Европски утицај је било тешко сузбити. Саидов претходник се у руковођењу земљом водио примером Мехмед Алија, где су на најзначајнијим позицијама били људи који су успех договали владару. Са Саидом долази време када се политика води у конзулатима европских сила. Први озбиљнији уступак растућим захтевима Европљана био је договор из 1857. године по којем Европљанима који су радили у систему железница не може да се изрекне било каква казна док се суд не консултује с конзулатом.⁹² Та одредба ће временом прерасти у закон да се странцима не суди на египатским судовима. За њих су били успостављени посебни судови при конзулатима. Суштински тиме је Египту онемогућено да суди странним држављанима.⁹³ То је омогућавало странцима који су полако постајали неизоставни део египатске администрације шансу да се богате, противно закону, без икакве могућности да за то буду кажњени или осуђени. Уплитање европских влада у унутрашње послове Египта постало је све веће и то је објашњавало све већу улогу конзулата. Први прецизнији подаци о броју странаца у Египту се могу утврдити према попису из 1882. године, када је Велика Британија успоставила свој „протекторат под велом“. Ти подаци говоре о укупном од 90.886 странаца и 6.715.495 Египћана.⁹⁴ Тај цифре је на почетку Саидове владавине свакако био мања, али никако није могао бити занемарљива.

Финансијска контрола Египта била је оно што га је довело под апсолутну потчињеност у односу на енглеске и француске банкарне. У таквим околностима било је јасно да ће уследити успостављање и власти странаца. Саид је повукао први потез када се одлучио за подизање кредита код европских банака како би сервисирао растући дуг.⁹⁵ Грађански рат у Сједињеним Америчким Државама на кратко је поправио финансијску ситуацију – египатски памук био је тражен, а цене су расле.⁹⁶ Године 1863. је уследила смена на престолу, када је Саида наследио Исмаил (1863-1879). Почетак његове владавине је обележила тужба компаније Суецки канал због дугова које је египатска влада имала према њој. Арбитража је поверена Наполеону III који је пресудио у корист компаније. У покушају да одржи добре односе с Француском нови владар се није жалио и прихватио је пресуду. Исмаил је одмах подигао нови кредит од 4,864,063 фунте, а обавезао се да ће вратити износ од 9,304,00 фунти. Изградња Суецког канала се показала као омча око врата Египта. Не само да Египћани нису имали новца да финансирају изградњу таквог подухвата, већ је и у сваком тренутку око сто хиљада људи радило на изградњи канала. То је значило да је сто хиљада људи мање у пољопривреди, грани од које је Египат живео.⁹⁷ Крај грађанског рата у Сједињеним Америчким Државама означио је и крај египатског профита од памука.

Египат се у овом периоду суочавао с растућом администрацијом, чији су немали број чинили представници различитих европских држава. Ти људи више нису били везани за владара као у време Мехмеда Алија или Абаса већ су били професионални

⁹¹ Исто, 187.

⁹² F. R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879*, 38.

⁹³ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", 187.

⁹⁴ Претпоставља се да у овом попису недостаје најмање сто хиљада Египћана који су често избегавали пописнике, верујући да су они порезници. Странци су приступали попису са жељом да и тако потврде своје присуство, посебно јер су упорно позивали матичне земље да реагују поводом растућег египатског национализма - L.Mak, *The British in Egypt: Community, Crime and Crisis 1822-1922*, London-New York 2012, 15-17.

⁹⁵ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", 188.

⁹⁶ R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, London 2009, 126.

⁹⁷ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt*, 79-80.

чиновници и у највећем броју пореклом из Египта. Већина њих је поседовала земљу и углавном је била склона сарадњи с Исмаилом како би заштитила своје интересе.⁹⁸

Као један од одговора на растуће европске притиске Исмаил је инсистирао на огромним градитељским подухватима који би Каиро и Александрију учинили сличнијим западноевропским градовима. У време његове владавине изграђена је опера, Египатски музеј, Народна библиотека и основано је Географско друштво. Трудио се да промени изглед Каира градњом новог центра града.⁹⁹ Идеалан тренутак да покаже „вестернизовану“ и „европеизовану“ престоницу био је отварање Суецког канала 1869. године, грађевинског подухвата који га је коштао власти. Финансирао је долазак европске аристократије на отварање, а Ђузепе Верди је био ангажован да компоњује оперу у част свечаног чина. Било је предвиђено премијерно извођење опере „Аида“, али су костими закаснили, па је изведена опера „Риголето“. „Аида“ је имала своју премијеру у Каиру две године касније. Као потпуни доказ египатске растуће моћи намесник је од две насеобине настале током изградње канала направио два града – Исмаилију и Порт Саид.¹⁰⁰ Његов циљ да се прикаже као део западноевропског друштва није имао много ефекта ни на госте, ни на странце који су, у том тренутку, већ диктирали правац египатске политике. Није било потеза који је египатски намесник могао да повуче, а који би публику којој се обраћао убедио да је Египат било шта друго осим онога што су прочитали у књигама насталим током Наполеоновог похода.

Огромна количина новца послата је као мито османском султану Абдул Азису и његовим најближим сарадницима у покушају да се за Египат издејствује независност. Ипак, султан је остао нем на тај захтев египатског намесника. Да мито није био залудан показују два фермана из 1866. и 1867. године којим је Исмаилу додељена титула кедива. Принцип сениоритета у наслеђивању је замењен принципом примогенитуре. Дакле, династичку власт више није наслеђивао најстарији мушки потомак, већ прворођени син. Уједно је и дата дозвола да се повећа број војника, као и да се склапају уговори с другим државама. Промена у систему наслеђивања неутралисала је потенцијалне сукобе унутар породице, а дозвола за склапање уговора с другим државама донела је кедиву је чињеничну и суштинску независност. Титула кедива коју је раније користио, која се преводи као „господар“ издигла га је из ранга осталих управника по османским провинцијама, али се показала као злослутна јер је купљена у тренутку када је било питање времена када ће се нека страна војска искрцати на тло Египта.¹⁰¹

Египатском кедиву је његов министар спољних послова, Нубар-паша, скренуо пажњу на то да му титуле неће значити ништа све док Европљани у Египту не буду интегрисани у правни систем државе у којој раде и живе. Владар је ипак био усредсређен више на слику коју приказује, него на дела која одређују судбину његове земље те је остао нем на оваква упозорења. Овакав однос према саветницима и сарадницима довешће до тога да се они окрећу против кедива. Виђенији Египћани окренули су се или сарадњи са Европљанима или су у тајности радили против њих.¹⁰²

Економска ситуација је постала алармантна и кедив је са сарадницима морао да ради на решавању тог кључног питања. Покушаји да се сви египатски дугови сједине у један су пропали, а необична понуда да сви који плаћају порез на земљу плате одједном шестогодишњу суму и да после тога плаћају само половину суме одређене за порез су пропали.¹⁰³ Економска ситуација је доводила до огромног европског мешања у

⁹⁸ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", 189-191.

⁹⁹ A. Goldschmidt, *нав. дело*, 35.

¹⁰⁰ A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt*, 81.

¹⁰¹ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", 183.

¹⁰² F. R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879*, 35.

¹⁰³ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", 194.

унутрашње ствари Египта, па је током 1876. године у Лондону договорено да у цивилним парницама у Египту, поред домаћих судија заседају и европске судије. Ово је био још један вид притиска Лондона на Каиро који се нашао у ситуацији да прихвати готово сваки предлог јер су 1876. године годишње камате на дуг досезале шездесет посто државних прихода.

Француска и Велика Британија су биле власнице египатског дуга. Као последњи покушај решавања овог питања кедив је, слушајући саветнике који су већ већином били под контролом Париза или Лондона, продао египатске деонице Компаније Суецки канал влади у Лондону чиме је она стекла доминантан положај у Египту.¹⁰⁴ Недуго после тога Исмаил је принуђен на уступке Француској, па је тако пристао на формирање *Комисије за јавни дуг* која је имала задатак да контролише египатске приходе. Овим је почела француско-британска трка за контролом египатских финансија.

У новембру 1876. године преговори великих сила завршили су се споразумом Гошен-Жубер. Споразум је подразумевао да се сви египатски дугови сведу на три главна који би били исплаћивани два пута годишње с каматом од 7 процената. Споразумом је договорено да се уведу два генерална контролора, британски и француски. Британски представник је контролисао приходе египатске владе, а француски трошкове. Велика Британија је именовала представника и у Комисију за јавни дуг. Комисија је преузимала новац од египатске владе у име повериоца. Британски представник у овој комисији био је Евелин Баринг, потоњи лорд Кромер, који је тада отпочео своју каријеру у Египту, земљи чији ће неоспорни господар бити од 1882. до 1907. године.¹⁰⁵

После преузимања египатских финансија на ред је дошао обрачун с кедивом који је на све могуће начине покушавао да негира ситуацију у којој се нашао. Било је јасно да не постоји начин да Египат сервисира обједињене дугове и да је предвиђена камата превелика. Комисија за јавни дуг ништа од тога није узимала у обзир, већ је Исмаилу запленила сва имања и одсекла му све везе с кабинетом. Нубар-паша је водио владу у којој је као министар јавних радова седео представник Француске, а као министар финансија представник Велике Британије.¹⁰⁶ Елита која је толико била зависна од Мехмед Алија и Абаса, делимично и од Саида, одметнула се од Исмаила и поделила се међусобно на оне које подржавају странце и оне који траже обрачун с њима. Кедивова власт је и даље имала јака упоришта, али што је важније његов потпис био је неопходан да би било који акт ступио на снагу. Незадовољство сељака мерама које су им биле наметнуте и подршку дела управљачке елите Исмаил је покушао да искористи. Обнародовао је национални програм којим се захтевало да се европско министарство на челу с Нубар-пашом распусти и да га замени чисто египатско, као и да се камате на дуг спусте на пет посто. Велика Британија и Француска нису више имале стрпљења за кедива Исмаила и после серије дипломатских притисака на султана у Каиро су, у јуну 1879. године, стигла два обавештења. Првим је Исмаилу саопштено да више није владар Египта, а другим је предочено његовом сину Тауфику (1879-1892) да је управо постао кедив Египта. Египатска „независност“, без званичног признања од стране султана, овим потезом је нестала. Велика Британија и Француска су притисцима на султана показале колико је заправо неважан договор који су египатски владари имали са султаном. Султаново признање титуле кедива у потпуности је изгубило на значају у тренутку када је постало јасно да Париз и Лондон бирају себи погодног владара.¹⁰⁷ Египат је добио потврду да и европске силе и султан одлучују о судбини Каира и да је привид независности нестало.

¹⁰⁴ Исто, 195.

¹⁰⁵ R. Owen, *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford 2004, 97.

¹⁰⁶ F. R. Hunter, "Egypt under the successors of Muhammad 'Ali", 196.

¹⁰⁷ Исто, 197.

Војска се показала као кључан фактор у борби за Египат. Од Мехмед Алија египатска посебност и превласт су базирани на војној моћи. Личне везе и зависност од владара, које су биле карактеристика у време Мехмед Алија, Ибрахима и Абаса полако су се губиле у време њихових наследника. Док су остале полуге власти постајале све више подложне надирању службеника из Европе, војска је остала подељена на оне које су чинили турски и оне који су чинили египатски елемент. То је странцима у египатској управи било јасно, па се радило на кршењу војне моћи. Дуговима опхрван Египат више није могао да финансира своју војску, а западноевропски саветодавци су чинили да се војска што брже распусти и уништи. Године 1874. египатска војска је бројала око сто двадесет четири хиљаде људи. Пет година касније сведена је на тридесет шест хиљада с крајњим циљем смањивања на дванаест хиљада војника и официра.¹⁰⁸ Даљи план је подразумевао потпуно уништење морнарице и војних школа под образложењем смањивања трошкова. Прави циљ је био да се сломи египатска моћ и да се омогући несметано европско уплитање у унутрашње ствари ове територије која је и даље формално-правно била део Османског царства, које је Велика Британија третирао као савезника. Европске силе су уочиле да је египатска војска на врхунцу своје моћи контролисала територију од Судана и Арабијског полуострва, преко Палестине и Сирије, па све до Крита.¹⁰⁹ Скршити војну моћ Египта није само значило омогућавање поковавања, већ и свођење физичке географије Египта на географски простор који су замислиле европске силе.

Отпуштени војници су се враћали у своја села, док су проблем представљали школовани официри који нису имали где да оду и који су због смањивања плата били у дуговима и без могућности да се издржавају. Реформама и мерама штедње предвиђено је да њих хиљаду и шест стотина буде пензионисано и да пензије буду упола мање од њихових дотадашњих примања. Протест официра 18. фебруара 1879. године и напад на председника владе Нубар-пашу¹¹⁰ и тадашњег министра финансија Риверса Вилсона¹¹¹ испред министарства финансија кедив Исмаил је искористио да збаци „европско“ министарство и да се поново успостави свој примат у вођењу политике.¹¹² Официри су имали подршку кедива, али далеко од тога да је он успевао да их контролише на било који начин. Британски конзул је по добијању информације да су официри с окупљеном масом заузели министарство финансија отишао код кедива који је убедио масу да се разиђе. На негодовање окупљених официра, Исмаил је реаговао наредбом да се на њих пуца. Официр који је предводио кедивове трупе одбио је да пуца на окупљене и наредио да се пуца у ваздух као вид упозорења. Неколико рањених и осам ухапшених официра је резултат прве веће побуне против страног уплитања у унутрашња питања Египта.¹¹³ На ширем плану ова сплетка је коштала кедива власти. Странци су одавно били

¹⁰⁸ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", у: *The Cambridge History of Egypt. Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century* ed. M. W. Daley, Cambridge 2008, 220.

¹⁰⁹ T. Mitchell, *Colonising Egypt*, x.

¹¹⁰ Нубар-паша (1825-1899) – био је три пута председник египатске владе, близак Великој Британији. Преговарао је око изградње железнице, а од 1864. године је постао кључни фактор по питању јавних радова и железница. У очима Лондона и Париза то га је учинило најважнијим човеком египатске администрације. Када је кедив Исмаил принуђен да формира тело које ће личити на владу (1878) Нубар-паша је постао председник владе. Први мандат је трајао до побуне официра 1879, а друга два су била 1884-1888. и 1894-1895. A. Goldschmidt, "Nubar Nubarian", у: *Biographical Dictionary of Modern Egypt*, ed. A. Goldschmidt, London 2000, 157-158.

¹¹¹ Чарлс Риверс Вилсон (1831-1916) – директор *Компаније Суецки канал* (1876) и министар финансија у влади Нубар-паше.

¹¹² A. Schölch, *Egypt for the Egyptians! The Socio-political Crisis in Egypt 1878-1882*, London 1981, 65.

¹¹³ Исто, 68.

неповерљиви према њему и несигурни у његову лојалност, док се војска после овог чина окренула против њега.¹¹⁴

У овим догађајима учествовао је и пуковник Ахмед Ураби, чија ће побуна неколико година касније довести до британског бомбаровања Александрије и успостављања „протектората под велом“. Ураби је своју верзију догађаја испричао британском писцу и противнику империјализма – Вилфриду Скејвен Бланту. Сведочио је како је завера била идеја кедива Исмаила који је уз неколицину официра послао и ђаке војних школа. Они су напали Нубар-пашу, а кедив се појавио као фактор који је требало да помири завађене стране. Ураби сведочи да је ситуација била тешка за контролисати и да је даља ескалација спречена јер је један од официра одбио да пуца по ђацима, официрима и окупљеним цивилима.¹¹⁵

Током ове побуне видела се сва подељеност египатског друштва. Овде је потребно направити дистинкцију између старе, традиционалне елите и новонастајуће египатске елите. Под традиционалном елитом, треба сматрати велике земљопоседнике, углавном турско-черкеског порекла. Они су тежили да задрже своја права и позиције и оштро су се супротстављали европском упливу у унутрашње ствари Египта. С друге стране, нису благонаклоно гледали на појаву нове групе која је инсистирала на египатској посебности, посебно у односу на османског господара. Подвојеност египатског друштва може се пратити до времена Мехмед Алија и његовог сина Ибрахима. Док је Мехмед Али био склонији личним везама и сарадњом турским чиновницима и сарадницима, Ибрахим је тежио да сарађује с локалним становништвом и да одбацује традиционалну елиту. Потоњи владари нису нашли начин да превазиђу ову поделу, а све је било додатно наглашено у време султана Абдулмецида током чије владавине је, на територији читавог Османског царства, дошло до „туркизације“.

У војсци, где је оваква ситуација била најочигледнија, је у ово време дошло до додатног погоршања ситуације. Тако, Ураби сведочи, да је Исмаил био рад да за оркестрирану побуну одговарају Ураби и још двојица официра египатског порекла. У томе је успео, Ураби је одвојен од трупа којима је заповедао и послат је у Александрију. Пред пребацивање у Александрију, Ураби је међу официрима заговарао свргавање Исмаила и успостављање републике.¹¹⁶ Већина официра турског порекла није хтела да уважи овај Урабијев предлог. Резултат ове најозбиљније побуне до тада и поновне манифестације моћи војске у египатском друштву јесте да су последице сносили египатски официри, док су остала петорица пуштена, без да су кажњена.¹¹⁷ Овим је успостављена подела у египатској војсци, која је највише одговарала француском и британском конзулу који су у договору с владама у Паризу и Лондону користили ову поделу да још више скрше египатску моћ.

Занимљиво виђење ове ситуације пружа египатски новинар и писац Јакуб Сану¹¹⁸ који у својим новинама у форми сатиричних есеја или дијалога између измишљених

¹¹⁴ J. R. I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East. Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, New Jersey 1993, 103.

¹¹⁵ W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1907, 482.

¹¹⁶ Исто, 483.

¹¹⁷ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 220.

¹¹⁸ Јакуб Сану (1839-1912) – египатски писац и новинар, јеврејског порекла, један од кључних појединаца у развијању египатског национализма. Почео је као драматург користећи као језик својих драма арапски који су користили становници Каира. По отварању опере и националног позоришта његове драме су стављене на велику сцену. Како је све више користио сатиру да се обрачуна с Британцима они су убедили кедива Исмаила да Јакуб Сану не треба да добије толико простора. Убрзо су његове драме престале да се изводе, а Сану је почео да организује тајна дрштва. Током 1876. године је дошло до измирења с кедивом, које је било кратког даха. Оснивање новина под називом *Човек с плавим наочарима (Abu-Naddara Zarqa)* у којима је јавно критиковао кедивову власт довело је до тога да буде протеран из Египта. Остатак живота

ликова дочарава ситуацију у Египту. Често користи језик да дочара реалну египатску подвојеност, па тако они који су блиски власти често говоре језик који је чудна мешавина турског и арапског, док домаће становништво говори чист арапски. Посебна је ситуација са странцима који су приказани као насилници који пљачкају земљу и отимају је Египћанима. Иако јеврејског порекла, није му било страна да се позове на ислам из тежње за обрачуном с Британцима.¹¹⁹ Осврт на режирану побуну, која је ипак показала зачетак египатског национализма, је посебно занимљив. У дијалогу између цивила и војника, цивил велича улогу војника и представља га као доносиоца правде, слободе и утемељивача републиканског национализма, док војник даје реалну слику позиције официра и понижења које су претрпели у време „европске владе“. Сану не бира случајно ове теме и за њега је војска кључна у збацивању страног утицаја који је све више личио на окупацију. Подједнако је било важно гледати на ниже официре и војнике као носиоце египатског национализма, као и видети да су турски елемент и европско уплитање погубни за судбину Египта. Многе од идеја које је изнео у овом дијалогу заступаће сам Ахмед Ураби када покрене своју побуну и проба да ослободи Египат.¹²⁰

Непуна четири месеца по окончању побуне из фебруара 1879. године кедив Исмаил је био свргнут с власти. Овај кратак период он је пробао да искористи да спречи могућност да поново дође до формирања „европског“ министарства у којем би кључне ресоре контролисали представници Париза и Лондона. Предлог кедива Исмаила да он сазива састанке владе којима ће уједно и председавати и на којима ће министри пред њега износити проблеме је одбијен с обзиром на то да је био апсолутно неприхватљив за Велику Британију и Француску.¹²¹ Они су своју вољу поново наметнули кедиву, дозволивши му два уступака - први је да његов син и предвиђени наследник принц Теуфик буде председник министарског савета и други је да Нубар-паша не буде део ове владе.¹²² Исмаил је пробао да искористи чињеницу да су египатска влада и целокупна администрација само повећавале дуг Египта и да је немали део финансија трошен на плате растућег броја европских чиновника. Дошло се до податка да 2% администрације троши 16% новца издвојеног за плате.¹²³ Кедив је у овим бројкама видео своју шансу. Сматрао је да ће врх египатског друштва стати уз њега када изађе са својим предлогом.

Као последњи покушај решавања питања европског уплитања кедив Исмаил је у априлу 1879. године одлучио да окупи све виђеније људе у земљи и да пред њих изађе са својим планом. Влада без иједног Европљанина, али и Египћана, састављена од турског елемента лојалног кедиву саставила је предлог којим је окупљенима нудио доношење устава у замену за њихову подршку кедивовом плану у борби с финансијским проблемима. Аутор овог предлога био је председник владе Мухамед Шариф¹²⁴. Окупљени су названи националном партијом и позвани да пруже подршку у борби

провео је у Паризу издајући, уз поменуте новине, и *L'Univers Musulman* које су искључиво писане на француском и имале су за циљ европску публику. A. Goldschmidt, "Sannu' Ya'qub", у: *Biographical Dictionary of Modern Egypt*, 181-182; Z. Fahmy, "Francophone Egyptian Nationalists, Anti-British Discourse, and European Public Opinion, 1885 – 1910: The Case of Mustafa Kamil and Ya'qub Sannu'", *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East* 28(1) (2008), 170.

¹¹⁹ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 148.

¹²⁰ *Исто*, 155-156.

¹²¹ A. Schölch, *нав. дело*, 70-71.

¹²² *Исто*, 72.

¹²³ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 220; A. Schölch, *нав. дело*, 86.

¹²⁴ Мухамед Шариф (1826-1887) – пуковник у египатској војсци и египатски премијер у три наврата (1879; 1881-1882; 1882-1884). Био је припадник турског дела египатског друштва, неформално је сматран и за њиховог вођу. Образован је у Француској и успевао је да оствари контакт с представницима Западне Европе. Запамћен је као реформиста, иако суштина његових реформи и ставова остаје упитна. A. Goldschmidt, "Sharif Muhammad", у: *Biographical Dictionary of Modern Egypt*, 191; F. R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879. From Household Government to Modern Bureaucracy*, 151-154.

против странаца који све више окупирају земљу.¹²⁵ Седмог априла 1879. овај предлог је дошао пред велике силе. Потписало га је триста двадесет и девет представника војске, улема и земљопоседника. Земљопоседници су прихватили кедивов предлог јер су мере опорезивања које је над њима спроводио Риверс Вилсон биле неподношљиве. Улема се противила све већем броју „неверника“ који одлучују о судбини Египта, док је позиција војске и официра додатно погоршана у односу на претходно стање које је довело до побуне из фебруара 1879. године.

Кедив је окупио генералне конзуле великих сила и изложио им је ситуацију. Рекавши да пред њима стоји као представник свог народа, он је убрзао свој крај. Париз и Лондон су били револтирани именованем владе без иједног представника из Европе, а њихови представници на терену су јављали да је једино решење свргавање кедива Исмаила.¹²⁶ Исмаил је био свестан тога да је угрожена привилегована позиција коју Египат има, а не само његов трон. Војска је стављена у стање приправности и официрима је исплаћен део дуговања. Ахмед Ураби је овом приликом проглашен за кедивовог ађутанта, мада то није умирило Египћане у војсци јер је подвојеност била изразитија него икада и само је опасност од стране окупације држала египатско друштво на окупу. Пролеће 1879. године донело је неуобичајен савез османског дела египатске управе, локалних моћника и виђенијих људи и самог кедива у покушају да се дође до решења проблема египатских финансија.¹²⁷

По узору на суверена, османског султана, у мају је сачињен нацрт устава. То је било озбиљно упозорење да неочекивани савез, базиран на антиевропском осећању, усепа да опстане. Кедив је знао да неће спасити своју позицију ако не нађе начин да функционише с представницима европских сила, а посебно онима из Париза и Лондона. Није се довољним показало то што је на нацрту устава радио бивши посланик аустроугарског парламента. Ни на једну од мера које је спроводила влада Шариф-паше европске силе нису гледале благонаклоно. Он је пред њих изашао с меморандумом у којем је побројао све оно што су „европске“ владе учиниле погрешно у Египту. Ту је наведено да је игнорисано стање у војсци, да није решено питање глади у Горњем Египту, да су огромне плате растућег броја европских чиновника биле оптерећујуће за празну државну касу, да су порези подигнути упркос потпуној немаштини локалног становништва и да су Европљани у египатској влади противзаконито сами себи доделили право вета. Сви побројани проблеми, по схватању Шариф-паше, су разлог да се свргне влада Нубар-паше, али не и да се у потпуности прекину односи с представницима европских сила.¹²⁸

Ови помирителски покушаји нису наишли на велики одјек код европских сила. Оне су већ покренуле механизме да свргну кедива који је виђен као главни кривац. Немачки канцелар Ото фон Бизмарк био је иницијатор збацивања кедива. Сам Бизмарк се надао да ће Велика Британија и Француска ући у конфликт у Египту где би њему биле одрешене руке да на тлу Европе води политику како сматра за сходно. Бизмарково решење је било да кедив абдицира у корист сина. Убрзо су се такви захтеви чули и од Француске и Британије. Исмаил је био спреман на сваки уступак осим да дозволи повратак представника великих сила у египатску владу. Већина његових уступака дошла је прекасно. Његов најстарији син, Теуфик, већ је сарађивао с Британцима, а други претендент Халим-паша, Исмаилов стриц, је сарађивао с портом. Халим је био апсолутно неприхватљив за Египћане, а ни велике силе му нису биле наклоњене јер је желео да Египат врати под потпуно окриље султана. Притисци на султана су били

¹²⁵ A. Schölch, *нав. дело*, 89.

¹²⁶ *Исто*, 93.

¹²⁷ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 162.

¹²⁸ A. Schölch, *нав. дело*, 95.

двојаки. Требало је склонити Исмаила и поставити Теуфика. Мај 1879. године означио је време константног притиска на Исмаила да абдицира у корист свога сина, уз гаранције да ће Теуфик бити постављен за владара и да ће се тако испоштовати одлука из 1866. године у којој принцип примогенитуре замењује принцип сениоритета. Исмаил је упорно одбијао понуде Лондона и Париза. На крају је османски султан попустио први под притисцима европских сила. Дана 26. јуна 1879. године у Каиру су стигла два телеграма, један који је разрешавао Исмаила и други који је именовоа Теуфика за кедива.¹²⁹ Већ 30. јуна 1879. године свргнути владар испловио је из Александрије упутивши се ка Напуљу.

Свргавање кедива Исмаила наишла је на позитивне реакције Евелина Баринга који је своје бирократске способности показивао у Каиру у оквиру Комисије за јавни дуг. Школовани бирократа, човек из банкарског миљеа, с репутацијом лојалног поданика британске круне, који је своју способност да успостави економску контролу територија већ доказао широм британске империје доживљавао је борбу с египатским кедивом као лични сукоб. Борбу с кедивом је завршио тријумфом, мада га је сенка кедива Исмаила и сећање на његове потезе и покушаје разрачунавања с европским министарствима и комисијама прогонила и 1882. године када се вратио да управља Египтом скривен иза скромне титуле генералног конзула.¹³⁰ Барингова каријера у Египту опонашала је начин на који је Велика Британија освојила ову османску провинцију – прва званична позиција је учинила га је чланом Комисије за јавни дуг, а свргавање кедива је довело до тога да пређе на позицију унутар египатске владе као генерални контролор египатских прихода.¹³¹

С Гибралтаром, Малтом, и Кипром Египат је чинио целину у контроли Средоземља, а што је било важније чинио је кључну тачку у британским систему одбране пута ка Индији. Као такав имао је увек посебно место у британском систему управљања територијама. Иако и даље османска провинција, Египат је све више почињао да личи на територије које су биле под директном управом британске круне. Канада, Јужна Африка, Гибралтар, Сингапур, Аустралија и Нови Зеланд су биле чворишне тачке британске власти. Египат је полако укључиван у ову групу територија. За све наведене територије заједничко је именовање проконзула који би повезивао локалне агенте на терену и владу у Вајтхолу. Пречесто је влада у Лондону само потврђивала потезе својих проконзула што им је суштински давало немерљиву моћ на терену.¹³²

За Баринга и владу у Лондону, бројке су биле кључне. Готово осамдесет процената египатског извоза је ишло ка Великој Британији и њеним поседима, а преко четрдесет процената египатског увоза било је британског порекла. Очигледан пример места Египта у британском трговинском свету је извоз египатског памука, а потом увоз финалног производа.¹³³ Око осамдесет посто бродова који су пролазили кроз Суецки канал пловили су под британском заставом. Свргавање непослушног Исмаила и постављање његовог сина за владара била је показна вежба египатским функционерима о судбини која их чека ако покушају да зауставе британске планове.

Ситуација на терену се компликовала. Кратка борба с кедивом Исмаилом имала је велики утицај да доносиоце одлука у Лондону.. На „упите“ представника Париза и

¹²⁹ Исто, 96-99.

¹³⁰ R. Owen, *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, 114-115.

¹³¹ D. M. Reid, *The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882*, 219.

¹³² N. Evans, "A World Empire, Sea-Girt": The British Empire, State and Nations, 1780-1914", у: *Nationalizing Empires* eds. S. Berger, A. Miller, Budapest-New York 2015, 65.

¹³³ A. G. Hopkins, "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882", *Journal of African History* 27 (1986), 379.

Лондона о промени владе кедив је одговарао констатацијом да је задовољан радом владе. Кедивово задовољство владом није било дугог века. Када су га француски и британски конзул подсетили како је дошао на власт, инсистирао је да се састави нова влада и тај задатак је поверио претходном председнику Шариф-паши.¹³⁴ Владу су чинили људи блиски Шариф-паши. Поново су у питању били представници турских породица у Каиру који су своју позицију догодили председнику владе, а не кедиву. Састављеној влади нису веровали ни кедив, ни представници великих сила.

Кедив је знао да је дошао на власт уз директну интервенцију великих сила на Порти и самим тим није имао у плану оштра супротстављања представницима Париза и Лондона. Судбина његовог претходника јасно је показивала ко контролише Египат. Теуфиков председник владе Шариф-паша желео је да неискуство двадесетседмогодишњег владара искористи да се позиционира као најважнији политички чинилац. Иза себе је имао снагу националне коалиције. Наставио је да инсистира на доношењу устава и решавању свих оних проблема који су предочени у мају. Пред кедива је изнео предлог устава, чији је текст остао непознаница, али се претпостављало да је личио на предлог из маја 1879. године. Кедив је предлог одбио као нереалан у датим околностима.¹³⁵

Сам кедив је имао другачије идеје. Желео је да се споразуме с великим силама и да сарађује с њима, али да сву моћ која је преостала египатским представницима концентрише у својим рукама. То је довело до озбиљних сукоба младог владара и Шариф-паше. Кулминација је била дозвола повратка у земљу Ријад-паши и Нубар-паши. Обојица су били осведочени сарадници Париза и Лондона и протерани су по збацивању „европског“ министарства. Велике силе су инсистирале на њиховом повратку и кедив се повиновао у складу са својом одлуком да сарађује с Великом Британијом и Француском. Лето сукоба око власти завршило се у августу, када је у Каиро стигао ферман који потврђује власт кедива Теуфика. Одлучио је да сачува оно што му је дато. Успоставио је лични режим – министарски савет је изгубио дотадашње ингеренције и независност у одлучивању. Шариф-паша је поднео оставку и кедив је искористио то да састави владу од људи који су му били блиски. Влада је укључивала његове рођаке и блиске пријатеље, као и Ријад-пашу на месту министра унутрашњих послова. Прави разлози за оставку Шариф-паше остали су непознаница. Историографија га је представљала као либерала и египатског патриоту који није желео да учествује у закулисним радњама које су се одвијале. Чињенице су да је поднео оставку и да се повукао на имање.¹³⁶

Повлачење Шариф-паше је довело до задовољства код европских сила. Понашање кедива Теуфика с друге стране је веома бринуло званичнике Лондона и Париза. Нису желели проблеме какве су имали с Исмаилом и по оставци Шариф-паше јасно су ставили до знања да је лични режим младог владара за њих неприхватљив и да је неопходно да се министарском савету врати независност у одлучивању, као и ингеренције које су биле одузете.

Догађаји из августа означили су почетак периода двогодишње владе Ријад-паше. Специфичност у односу на претходне периоде била је у томе да је управа над Египтом, макар на папиру, дошла у руке појединаца који су били производ система развијаног још од владавине Саида. Они су чинили уску групу званичника којима је допала владавина Египтом у тренутку када је свима било јасно да је кедив под контролом странаца.¹³⁷

¹³⁴ A. Schölch, *нав. дело*, 99.

¹³⁵ *Исто*, 102.

¹³⁶ *Исто*. За другачије мотиве и интерпретацију поступака које је Шариф-паша предузео види: A. Goldschmidt, “Sharif Muhammad”, у: *Biographical Dictionary of Modern Egypt*, 191.

¹³⁷ F. R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879*, 227.

Ријад-паша је саставио владу у септембру 1879. године. Сам је контролисао министарство унутрашњих послова и финансија. Министарство јавних радова је преузео један од министара из времена европског кабинета. Кедивови блиски људи су напустили своје функције и већ је то показало у којем смеру се креће управљање Египтом. Политички програм владе састојао се у финансијској стабилизацији, реформи образовања и судства. Ријадов повратак означио је и повратак Баринга. Без великих титула, Баринг је поново имао утицај на фискалну политику Египта, иако је Ријад покушавао да ограничи утицај странаца.¹³⁸ Управо је овај упадљив повратак Баринга био показатељ да догађаји из априла и маја 1879. губе на значају. Ријад-паша је инсистирао да Баринг нема право да гласа, али је коначна одлука о свим финансијским питањима заправо била у рукама британских и француских представника. Стална превирања и дубоке несугласице довеле су до тога да Баринг 1880. године напусти Египат и оде у Индију. Он је сукоб с кедивом Исмаилом доживео као личну борбу и инсистирао је на промени.

С друге стране млади кедив Тауфик је по постављању доживљаван као реформатор. Догађаји који су пратили његово наименовање, ипак су онемогућили да се доиста потврди као такав - наименовање Ријада је значајно умањило шансу за уставну реформу и готово избрисало све оно што се постигло током пролећа 1879. године током последњих месеци владавине кедива Исмаила.¹³⁹ Убрзо су се чуле критике на рачун Ријад-паше. Кедив Тауфик је у почетку био изостављан у јавним критикама, али како је разочарење у њега расло тако су новине и интелектуалци све чешиће иступали против младог владара. Убрзо је он на то реаговао у маниру свој протераног оца. Кренуо је јавни обрачун с политичким противницима.¹⁴⁰ Манифестација нове политике кедива био је отворени сукоб с Џемалудином ел Афганијем¹⁴¹ кључним мислиоцем у Египту тога доба.

Афгани се у Египат доселио 1871. године на позив управо Ријад-паше, после кратког боравка у Цариграду, где су његове проповеди доживљене као јерес. У духу времена и у складу с другим исламским мислиоцима, Афгани је покушавао да природу друштва и друштвених слојева пореди с људским телом. Године 1870. држао је предавање у Цариграду и истакао да филозофија као дисциплина мора имати своје место одмах до вере, унутар саме људске душе. То је изазвало огромну контроверзу у Османском царству и Афгани је убрзо био прогнан.¹⁴² Ријад је сматрао да је таквом мислиоцу место у Каиру где ће проповедати своје идеје и бити плаћен за то. Империјализам и колонијализам су, по Афганију, произишавали из науке и технологије и једини начин одбране било је њихово прихватање. За Афганија ислам је и религија, али и цивилизацијски образац и уједно идеологија. Жестоко је критиковао дотадашње стање, посебно у Египту, залагао се за доношење устава, формирање парламента.¹⁴³ Све те идеје донеле су му велики број поборника међу млађом популацијом, али и значајан број непријатеља, посебно у редовима улеме. Афгани је био део ширег покрета који је позивао на ново тумачење ислама. Исламски модернизам тражио је начин да помири религијску елиту, којој је приписиван конзервативизам, и световну елиту образовану на

¹³⁸ А. Schölch, *нав. дело*, 104.

¹³⁹ *Исто*.

¹⁴⁰ *Исто*, 105.

¹⁴¹ Џемалудин ел Афгани (1838-1897) био је идеолог и један од оснивача исламског модернизма. Рођен је на територији Ирана, школовао се у Индији и потом путовао по муслиманском свету, проповедајући своје идеје.

¹⁴² Т. Mitchell, *Colonising Egypt*, 155.

¹⁴³ Ц. Л. Еспозито, „Ислам данас. Реформација и револуција“, у: *Оксфордска историја ислама* ур. Ц. Л. Еспозито, Београд 2016, 648-649.

Западу која је, по схватању реформатора изгубила осећај за исламску традицију.¹⁴⁴ Афганијев долазак у Каиро означио је деценију у којој ће египатска престоница бити уточиште за најважније заговорнике реформе ислама. Услед цензуре у Цариграду, Каиро је постао верска „престоница“ исламског света.¹⁴⁵

Афганијева популарност изазвала је озбиљне сумње код египатских званичника, а посебно код младог кедива. Његово неповерење додатно је било изазвано Афганијевим готово јавним везама с масонима, а посебно учествовањем у раду прве арапске масонске ложе. Кулминација лоших односа била је 1879. година када је Афгани протеран из Египта. Званични разлози били су пропагирање јереси и подривање ауторитета власти. Пред само протеривање око њега су били окупљени и хришћани и муслимани. Њихови састанци су били јавни и упадљиви и често су се одигравали у близини каирске опере.¹⁴⁶ Међу младима, посебно у градским срединама, Афганијева учења су се ширила попут пожара. Омладина је била револтирана странцима који су сакупљали порез и широм политичком ситуацијом. Рат на Балкану везивао је руке Османском царству, које је и даље било виђено као одређена брана Европљанима.¹⁴⁷ Власт је морала да реагује и Афгани у септембру 1879. године напушта Каиро.

Иза Афганија су остали његови ученици и новине чије је оснивање Афгани подстицао. До 1876. године у Египту је постојао само један лист, под контролом кедива, који је објављивао похвале египатским властима. Афгани је 1876. године искористио дозволу коју је кедив Исмаил дао групи хришћана да покрену свој лист. Тражио је од својих ученика да пишу политичке расправе и чланке. Добра сарадња с Ријад-пашом омогућила му је да у први мах штампа новине. Године 1877. један од Афганијевих ученика, хришћанин из Сирије, оснива лист *Мисир*. Афгани је сарађивао и с Јакубом Сануом у објављивању сатиричних листова. Сану је био протеран и своју издавачку делатност је морао да настави из Париза. Граничари су били упозорени да обрате пажњу на листове који долазе из Европе, као и Сирије. Занимљиво је и приметити да је већина новина била под контролом мањинских група у Египту. Најважнији часопис – *Ватан* основао је коптски хришћанин.¹⁴⁸ Иза растућег броја египатских новина и часописа углавном је стајао Афгани с армијом присталица.¹⁴⁹ Његово протеривање означило је почетак обрачуна с штампом – неколико листова је забрањено у септембру 1879. године, а оснивачи су махом побегли у Париз с намером да наставе своје деловање одатле.¹⁵⁰ Краткотрајна слобода штампе довела је до формирања билингвалног, француско-арапског часописа *Млади Египат*. Основало га је истоимено удружење, састављено махом од хришћана, Копта и Јевреја. Широко су дефинисали шта значи бити Египћанин – трогодишњи боравак у Египту, могао је учинити некога Египћанином. Вера и раса нису биле од пресудног значаја.¹⁵¹ Арапско становништво је показивало одређену дозу скептицизма према овом удружењу. Оно је изашло с програмом уставних реформи 1879. године. Већ узаврела атмосфера у Египту довела је до тога да захтеви буду одбачени и група забрањена. Последња активност пре него што су вође покрета биле приморане да напусте Египат био је памфлет објављен на француском који је захтевао слободу штампе.¹⁵²

¹⁴⁴ Исто, 647.

¹⁴⁵ Ф. Жоржон, „Последњи трзаји“, у: *Историја Османског царства*, 647.

¹⁴⁶ А. Schölch, *нав. дело*, 106-107.

¹⁴⁷ R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879...*, 192.

¹⁴⁸ А. Schölch, *нав. дело*, 109-110.

¹⁴⁹ R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879...*, 194.

¹⁵⁰ А. Schölch, *нав. дело*, 112.

¹⁵¹ D. M. Reid, „The ‘Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882”, 223.

¹⁵² А. Schölch, *нав. дело*, 114.

Обрачунавши се с новинама и политичким противницима Тауфик је могао да настави с владавином. Шеф владе био је Ријад-паша који је посматрао обрачун с штампом и истакнутим противницима без претеране жеље да се у сукобу јавно позиционира. Он је до марта 1880. године био усредсређен на реформе и покушај финансијске консолидације Египта. Уз помоћ европских бирократа поставио је на виђена места Египћане образоване у иностранству, али суштински проблем празне касе није могао да савлада. У покушају да консолидује финансије Ријад се одлучио на покушај да у две недеље током октобра 1879. године прикупи сав порез за ту годину. У томе није имао успеха. Посебно су Европљани и крупни земљопоседници одбијали да плате порез. Сличан покушај можемо да приметимо и у фебруару 1880. године, када је египатска влада инсистирала да се прикупи сав дуг на име пореза за године 1876, 1877. и 1878. Годину, под претњом конфискације земље и јавне продаје имовине.¹⁵³

Ријадови потези су наишли на огроман револт код локалног становништва. Прогон новинара и јавних критичара власти и покушаји насилног прикупљања пореза биле су само прве непопуларне мере. Сваки покушај реформе пореског система погађао је неки део становништва. Једина мера која је на кратко донела популарност Ријаду и тадашњој влади била је довођење двојице египатских политичара на чело комисије која је требало да спроведе детаљну реформу пореског система, као и попис имовине и земљишта. Краткотрајно је било задовољство тим чином јер се убрзо открило да је утицај представника Париза и Лондона остао истоветан и да су промене биле формалне, а не суштинске.¹⁵⁴ Ова мера је већ у новембру 1879. године нарушена именовањем двојице представника Париза и Лондона који нису могли бити смењени без сагласности Велике Британије и Француске.¹⁵⁵ Британски представник био је Евелин Баринг, човек чије ће име постати синоним за британску окупацију Египта.

Гушење опозиције, проблем реформе пореског система и поновно уплитање Европљана су били очигледни проблеми. Оно што је много дубље делило Египат, а може се пратити од периода владавине Исмаила и Саида, јесте подвојеност унутар египатског друштва. Подела на Египћане и оне који су били турског порекла парадоксално била је превазиђена у државном апарату. Позиције које су биле доступне локалном становништву постале су доступне и Египћанима, а мешани бракови су постали учестала појава. Арапски је увелико превладао и постао језик администрације.¹⁵⁶ Наравно, треба имати на уму да су позиције одлучивања биле готово недоступне било коме ко није одобрен од стране растућег европског бирократског апарата. С друге стране унутар египатске војске подела на Египћане и оне турског порекла остала је очигледна. Турски језик је остао језик војске и ту је напредовање локалног египатског становништва било значајно отежано.¹⁵⁷

Највиђенији представници две етничке групе оставили су своје размирице по страни услед све већег утицаја европских представника и евидентних тешкоћа које је Ријад паша имао. Период од јануара до јуна 1880. године означила је борба између Ријада и једне широке опозиционе групе. Етнички, идејно и програмски хетерогена, она је била под вођством некадашњег председника владе Шариф паше. Група је у јавности иступила са програмским документом, писаном на француском језику, који је указивао на два проблема – огромно европско присуство и стање египатског дуга. Захтевало се да се комплетна администрација врати под локалну контролу, да се сви дугови обједине и да

¹⁵³ Исто, 115-116.

¹⁵⁴ Исто, 119.

¹⁵⁵ R. Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, 133-134.

¹⁵⁶ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 224.

¹⁵⁷ Исто.

камата на тај обједињени дуг не прелази 4% годишње.¹⁵⁸ Документ је био насловљен као *Манифест египатске националне странке*.¹⁵⁹ Позивајући се на османски устав из 1876. године и угледајући се на њега и ова група је слично свим осталим тражила доношење устава.¹⁶⁰

Ријад паши је било јасно ко стоји иза документа, иако је он у јавност изашао непотписан. Даље активности ове групације довеле су до брзог одговора владе у Каиру. Председник владе није могао да остане по страни када је група иступила с две петиције – прва је била против најављене пореске и земљишне реформе, а друга петиција је захтевала од Порте заштиту и упозоравала на растућу опасност да Египат дође и под директну контролу европских сила. Ове активности пратила је и појачана активност дневних листова који су на сваки могући начин покушали да пласирају изнете идеје. То је покренуло Ријад пашу и он се поново обрачунао с новинарима, али и истакнутијим представницима ове групе. У наизглед потпуном тријумфу Ријад је у јуну 1880. године натерао противнике да напусте Каиро.

Скрививши опозицију Ријад се одлучио на спровођење реформи. У потпуном сагласју с представницима Париза и Лондона Ријад је кренуо у процес доношења закона. Својим деловањем потпуно је скрајнуо кедива и постао несумњиво први човек Египта. У јулу 1880. Ријад је обелоданио закон, договорен с владама у Паризу и Лондону, који је требало да регулише финансијску политику Египта. Британском иницијативом, закон је добио статус међународног уговора по којем би непоштовање ма које одредбе представљало разлог за директну страну интервенцију.¹⁶¹ Задовољство учињеним било је кратког даха јер се Ријад сусрео с много већом претњом од интелектуалне опозиције – у египатској војсци се спремила побуна.

Као што смо истакли на више места, египатска војска била је кључан фактор кроз читав деветнаести век. Ступајући на власт, уз договор с европским контролорима, кедив Тауфик је саопштио да ће војску свести на број од дванаест хиљада људи.¹⁶² У духу обећаног, владар Египта је на место министра рата поставио Утман-пашу. Новопостављени министар припадао је етничкој групи Черкеза и сматрао је да је реформа једино могућа ако се војска стандардизује, и то тако што ће готово сви највиши официри били блиски њему и из његове етничке групе.¹⁶³ Египћани су јако дуго исказивали незадовољство официрима турског и черкеског порекла. У том контексту постављање Утман-паше био је врхунац непоштовања према египатском елементу у војсци. Поступајући по захтевима Париза и Лондона министар рата је послао у пензију огроман број официра египатског порекла. Сви новопостављени официри били су турско-черкеског порекла. У јулу 1880. године донет је закон који је онемогућавао приступ Египћана официрским школама на четири године у покушају да се ограничи њихов број и приступ високим војним позицијама.¹⁶⁴

¹⁵⁸ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 120-123.

¹⁵⁹ Треба имати на уму да је употреба речи странка или партија можда погрешна у овом контексту, али да се у историографији одржао такав назив. Савременици и учесници ових догађаја били су свесни да постоји проблем с употребом оваквог термина који са собом носи одређену конотацију. Вероватно је прецизније рећи савез или удружење. Ипак, склони смо да прихватимо устаљени назив свесни да је наметнут из западноевропске перспективе, јер је група позната под називом *Египатска национална странка* активно радила против европске интервенције и уплитања, а под мотивом „Египат Египћанима“. Идејни оквир је чини странком више него што је недостатак статута или јасне хијерархије чини интересном групом. Више о томе код: A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 126-128.

¹⁶⁰ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 158.

¹⁶¹ R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, 134.

¹⁶² J. R. I. Cole, *нав. дело*, 218.

¹⁶³ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 136.

¹⁶⁴ *Исто*, 137

До јануара 1881. у војсци су остала само четири официра египатског порекла. Сматрали су да морају некако да реагују. Окупивши се у кући Ахмеда Урабија, неформалног вође, формулисали су своје захтеве. Главни захтев је била смена Утман-паше с места министра рата.¹⁶⁵ Од јануара 1881. године па све до уласка британских трупа на тло Египта, Ахмед Ураби биће вођа опозиције у Египту и кључни политички чинилац. Захтеви официра нису наишли на одобравање египатских власти, а посебно Ријад паше.¹⁶⁶ Председник египатске владе није био склон радикалним потезима, посебно због ширег друштвеног контекста. Француски продор у Тунис терао је Ријада на опрез како и Египат не би постао европски плен. Услед тога он се понашао одмерено и сталожено, упркос дубоком неслагању са захтевима петиције. Међутим његово стрпљење није делио млади кедив, који је у сагласју са својим саветом наредио хапшење иницијатора петиције и њихово извођење пред војни суд.¹⁶⁷

Кедивов потез је дефинитивно поделио војску по етничком принципу и створио непремостив јаз. Ураби и његови саборци су провели пола дана у притвору унутар самог министарства рата пре него што су се сами војници побунили и кренули у ослобађање заточеног Урабија. Кедива Тауфика напустила је и његова лична гарда. Ураби је 1. фебруара 1881. године постао симбол отпора просечног Египћанина. Ускоро је постао симбол борбе и отпора и у британској јавности.¹⁶⁸ Вести о побуни војске долазиле су до цивила, а Ураби је говорио како је њихова борба оправдана јер желе само једнакост, правду и крај насиља над Египћанима. Пуковник Ураби је тражио и да представници Париза и Лондона буду нека врста посредника у овом растућем сукобу.¹⁶⁹

Убрзо су се представници Париза и Лондона нашли пред кедивом, који је оклевао у доношењу одлуке. Све већи број регименти је одбијао послушност правдајући то да не желе више да буду под контролом турског елемента у војсци. Са друге стране министар рата, али и остатак турско-черкеских официра тражио је од кедива дозволу да побуну угуши у њеном зачетку и да се обрачуна с Урабијем и његовим присталицама. У тренутку такве подељености у војци, генерални конзули Велике Британије и Француске су предочили кедиву да ако није спреман за сукоб мора да испоштује жеље Урабија и његових следбеника. Убрзо по том састанку кедив Тауфик је саопштио да ће сменити министра рата и да ће ухапшени официри бити враћени на позиције и да више неће бити прављена разлика у односу на етничку припадност.¹⁷⁰

Ситуација је, ипак, била далеко од решене. Египћани у војсци нису веровали да убрзо неће уследити одмазде и тражили су широк програм реформи. Убрзо им се у захтевима придружила и група египатских земљопоседника, која се противила пореским реформама и огромним наметима. Официри су наставили да захтевају повећања плата и веће пензије, посебно за оне који су скрајнути у време Утман паше. Ријад паша, који се држао подаље од сукоба између официра и кедива, укључио се у преговоре током априла 1881. године, покушавајући да нађе начин да се плате у војсци повећају, а да то не привуче пажњу европских сила које су мотриле на египатске финансије. Када је договор о платама постигнут, пуковник Ураби је захтевао да се повећа број активних војника са једанаест хиљада на осамнаест хиљада. Већ током марта 1881. године француске трупе

¹⁶⁵ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 220.

¹⁶⁶ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 139; J. R. I. Cole, *нав. дело*, 220.

¹⁶⁷ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 140.

¹⁶⁸ S. Huffaker, "Representations of Ahmed Urabi: Hegemony, Imperialism, and the British Press, 1881-1882", *Victorian Periodicals Review* 45 (4) 2012, 377.

¹⁶⁹ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 142-144.

¹⁷⁰ *Исто*, 142-143.

нападале су Тунис и владало је уверење да број египатских војника није довољан да за одбрану од стране инвазије, па чак ни да се обрачуна с локалном побуном.¹⁷¹

Овакав развој догађаја терао је представнике Лондона и Париза да притискају кедива и да га приморавају да према Урабију заузме чврст, непоколебљив и непопустљив став. Од априла и постигнутог договора о платама, па до августа 1881. године, мало тога је постигнуто у преговорима између официра и кедива. Кедивово „попуштање“ и дозвола Урабију и његовим саборцима да сами попуне упражњена официрска места довели су до протеста генералних конзула Велике Британије и Француске. У августу 1881. године кедив Тауфик именује супруга своје сестре за министра рата и официри нису на то гледали благонаклоно. Иступили су опет с низом захтева. Опет се повела дискусија о новцу и плаћању официра. Овога пута реаговао је Ријад паша који је до тада избегавао отворене сукобе с Урабијем и побуњеним официрима.¹⁷²

Почетком септембра Ријад, кедив и нови министар рата забранили су војницима и официрима да напуштају касарне. Наређено је измештање одређених батаљона из Каира и Александрије. Уједно је постављен нов начелник полиције у Каиру. Ураби је закључио да је повлачење батаљона из већих градова почетак одмазде. Позвао је војску да се окупи на тргу испред палате Абдин 9. септембра 1881. године. О својој намери известио је и генералног конзула Велике Британије.¹⁷³ Ријад паша и кедив су знали шта се догађа и били су сигурни да могу да преокрену ситуацију у своју корист, тако што би кедивова лична гарда ухапсила Урабија. До тога није дошло. Ураби је окупио око две и по хиљаде војника и официра на тргу. Нити један војник из околине Каира није остао лојалан владару и председнику владе.¹⁷⁴

У јавном сусрету кедива и побуњеног пуковника на самом тргу Абдин, Ураби је изнео своје захтеве – смена Ријадове владе, увођење представничког дома и повећање бројног стања војске на осамнаест хиљада. Предочио је кедиву да се окупљени сматрају представницима египатског народа и да неће напустити трг док њихови захтеви не буду испуњени.¹⁷⁵ Кедив је напустио трг и после консултација са својом свитом усвојио је захтев за смењивање Ријад паше, док је инсистирао да се о бројном стању египатске војске мора питати Османско царство. Ураби је пристао да се питање броја војника одложи. Формирање нове владе поверено је Шариф паши, Ријадовом противнику који је још од протеривања Афганија био под присмотром и далеко од египатских градова. Маса окупљена на тргу с одушевљењем је дочекала вест о именовану Шариф паше за новог председника владе.¹⁷⁶

Септембарски догађаји довели су до тога да Ураби постане кључни политички фактор. Од септембра 1881. године, у извештајима европских листова из Египта пуковник Ураби представљао је „недисциплиновани Египат“. Наступ штампе је ишао ка томе да се предочи јавности да је ограничавање моћи Урабија у британском интересу.¹⁷⁷ Да је пуковник заиста био кључни фактор у Египту показује нам и инсистирање Шариф паше, који је оклевао да прихвати именоване за председника владе, да се састане с представником побуњене војске. Предложени председник владе тражио је од побуњеника да се њихове трупе повуку у унутрашњост земље, а да се пре тога закуну на верност новој власти.¹⁷⁸ Преговори су се нашли у готово безизлазној ситуацији. У

¹⁷¹ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 220; A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 147-148.

¹⁷² A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 150-151.

¹⁷³ *Исто*, 161.

¹⁷⁴ Детаљан опис и попис трупа које су учествовале у побуни на тргу Абдин: A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 161-162.

¹⁷⁵ *Исто*, 162.

¹⁷⁶ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 225.

¹⁷⁷ S. Huffaker, *нав. дело*, 379.

¹⁷⁸ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 165.

покушају да се нађе решење, као посредници су наступили представници земљопоседника. Компромис је подразумевао да Шариф паша прихвати двојицу министара које је предлагала војска и да они заузму место министра рата и министра спољних послова. С друге стране, договорена су правила по којима ће се бирати посланици у представничком дому – систем који је успостављен фаворизовао је крупне земљопоседнике. По одржаним изборима представнички дом би имао законодавну власт.¹⁷⁹ У новембру 1881. године одржани су избори, а крајем децембра исте године по први пут се састао представнички дом. Шариф паша је успео да постигне да „извор“ његове моћи ипак поједнако буду крупни земљопоседници и војска.¹⁸⁰

У међувремену, Ураби је прерастао у националног хероја. Шариф га је, можда, одвојио од директне власти и успео да наговори да напусти Каиро, али га је маса народа из Каира испратила као народног трибуна. У опроштајном говору Ураби је беседио о крају тираније, освајању слободе, као и о потреби за јединством и братством.¹⁸¹ Пуковник је пригрлио своју нову улогу и захтевао је друштвено-политичку једнакост у читавом Египту. Чувен је Урабијев разговор са Едвардом Малетом, британским генералним конзулом у Каиру, у коме му је пуковник предочио како живи просечан Египћанин. Малет сведочи да је Ураби рекао да „ослобођени роб има више права од слободног Арапина“, као и да је властима „најгори Турчин милији од најбољег Египћанина“.¹⁸²

У поновном обнављању штампе пуковник је постао најважнија личност и доживљаван је као херој. Док су новине Копта и сиријских хришћана и даље маштале о пресликавању западноевропског система на Египат, муслиманске новине су у Урабију виделе заштитника ислама и потлачених.¹⁸³ Многи листови су нескривено критиковали странце и њихов потцењивачки став према локалној популацији. Критике су биле толико упадљиве и учестале да је француски генерални конзул захтевао од Шариф паше да утиче на штампу.

Сведок развоја мисли и улоге Урабија је и Вилфрид Блант, који је имао прилику да с њим разговара у децембру 1881. године. Пуковник је тада истакао да је он силом прилика представник војске, која је сплетом околности представник египатског народа. У разговору са Блантом Ураби је формулисао и програм *Националне странке Египта*. У програму стоји да односи Египта и Порте остају исти, да је лојалност кедиву неупитна докле год он поштује договорено у септембру 1881. године, потом да је *Национална странка* свесна египатских дугова и нужности присуства одређеног броја представника европских повериоца, али да се противи даљем расту броја странаца у Египту. Између осталог, у програму се истиче једнакост и братство свих становника Египта, као и тежња ове партије за духовном обновом земље.¹⁸⁴

У оваквом контексту по први пут се састао представнички дом. Кедив је отворио заседање поздравним говором и именовањем Султан паше за председника овог тела.¹⁸⁵ Истакао је да се Египат у том тренутку коначно нашао у позицији да се „обнови изнутра“. Нови председник представничког дома одбацио је доктрину наметнуту из

¹⁷⁹ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 236.

¹⁸⁰ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 168-169.

¹⁸¹ *Исто*, 182.

¹⁸² J. R. I. Cole, *нав. дело*, 237.

¹⁸³ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 178. Преглед штампе, позиције листова и њихових различитих поимања будућности Египта: A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 178-180.

¹⁸⁴ *Programme of the National Party of Egypt*, у: W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1907, 556-559; Детаљна анализа програма и изнетих ставова: A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 187-188.

¹⁸⁵ F. R. Hunter, "The Making of a Notable Politician: Muhammad Sultan Pasha (1825-1884), *International Journal of Middle East Studies* 15 4 (1983), 538.

Лондона и Париза да је једини начин да се Египат спасе била послушност према европским повериоцима.¹⁸⁶ Упркос почетним говорима, који су се махом односили на однос према европским силама и повериоцима, први месец рада представничког дома је прошао у сукобу с владом, односно министарским саветом. Сукоб ће кулминирати у фебруару 1882. године када је пала влада Шариф паше. Пре првог заседања представничког дома установљене су, у грубим цртама, његове ингеренције – разматрање петиција, право интерпелације без могућности да се гласа о поверењу министру, као и учествовање у законодавном процесу.¹⁸⁷ Недовољно дефинисане одредбе омогућавале су широка тумачења овлашћења и владе и представничког дома. Тренутак када је Шариф паша предочио нов закон о представничком дому 2. јануара 1882. године означио је почетак политичке кризе која ће бити окончана уласком британских трупа на тло Египта.

Министарски савет и представнички дом су ушли у сукоб око питања контроле буџета. Уступак војсци, а првенствено Урабијевим захтевима, подразумевао је повећање војног буџета. Шариф паша и кедив су успели да убеди два контролора финансија да то неће превише оптеретити финансије Египта. По одобрењу, представнички дом је инсистирао на томе да мора да контролише половину преосталог буџета. Узевши у обзир да је половина египатског буџета одлазила на сервисирање дуга према европским повериоцима, препуштање половине буџета представничком дому би суштински значило да Шариф паша и министри немају контролу над новцем. Буџетска контрола би, према речима савременика, означила почетак правог парламентаризма у Египту, пошто је представнички дом више личио на дебатно друштво.¹⁸⁸

У тренутку велике дебате око надлежности представничког дома и покушаја министра да полуге моћи у потпуности пребаце са кедива у своје руке, реаговали су представници европских сила. Њихове прве реакције на Урабија и на војну побуну нису биле негативне. Представнике Велике Британије и Француске занимало је колико ће нови „моћници“ на египатској сцени бити послушни. До почетка јануара односи између поверилаца и нових актера били су коректни.¹⁸⁹ Великим силама није одговарало унутрашње превирање између представничког дома и министарског савета, а потенцијално прерастање представничког дома у парламент је било неприхватљиво. То би значило да се ограничава моћ кедива, који је био врло рад да сарађује с европским контролорима финансија.¹⁹⁰ За колонијалну управу лични аутократски режим кориснији.

Париз и Лондон су имали значајно различита становишта по питању Урабија и посебно по питању националног покрета. За Париз, догађаји који су покренути у септембру 1881. године били су део ширег панисламистичког покрета који је доводио у питање француску контролу над Тунисом и Алжиром. Стога је било неопходно да се одмах делује и да се делује у сагласју. С друге стране, Лондон и премијер Гледстон, на почетку 1882. године нису били склони „радикалним“ решењима. Гледстон је сматрао да се ни један национални покрет не може зауздати на дуже стазе.¹⁹¹ Поуздани сведок ових догађаја Вилфрид Блант каже да је главна мотивација званичног Лондона да у овој кризи сарађује са Паризом била обнова трговачких уговора с Француском.¹⁹²

¹⁸⁶ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 196.

¹⁸⁷ Исто, 197-198.

¹⁸⁸ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 237.

¹⁸⁹ M. E. Chamberlain, "Sir Charles Dilke and the British Intervention in Egypt, 1882: Decision Making in a Nineteenth Century Cabinet", *International Studies* 2 (1976), 233.

¹⁹⁰ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 202.

¹⁹¹ R. Robinson, J. Gallagher, *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*, London 1981, 96-97.

¹⁹² W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, 182-183.

Заједничка нота Француске и Велике Британије стигла је у Каиро 8. јануара 1882. године. У њој је писало да обе владе подржавају кедива како у унутрашњим, тако и у спољашњим превирањима и да ће штитити његове интересе на сваки могући начин. Нота је садржала и упозорење било коме ко би се усудио да подрива кедивов ауторитет. За Египћане, сведоке покоравања Туниса, овако формулисана подршка била је готово једнака објави рата.¹⁹³ Евелинг Баринг, који ће убрзо ступити на сцену и остати господар Египта до 1907. године, тврдио је да је ова нота имала сличан ефекат као пуцањ у буре барута.¹⁹⁴

У Каиру су Вилфрид Блант и Едвард Малет покушали да објасне да нота није имала претећи тон и да се претња интервенцијом односила на Порту. Египатски представници, а посебно Ураби су то доживели као још једну увреду. За политичаре у Египту било је јасно да је судбина Туниса неизбежна уколико се не учини нешто. Расправе о буџету и његовој намени постале су још интензивније и радикалније. У покушају да се ситуација умири, британски контролор египатских финансија Окланд Колвин предложио је да се умање плате европским бирократама. То је изазвало револт европског становништва у Египту и довело до огромних тензија.¹⁹⁵ Пукотине су се појавиле и у египатском „табору“. Председник владе је европским представницима саопштио да се Египћани понашају као деца пошто су одбили његов предлог закона о представничком дому и буџету.¹⁹⁶ У дугачкој расправи између Шариф паше и представничког дома, посланици су му предочили да је сукоб избио између Египћана и да није било потребе да се укључе ни Малет ни Колвин. Потом је тражена оставка, коју је Шариф одбио. Представнички дом је послао делегате код кедива Тауфика, који је пристао да смени председника владе и да за новог постави кандидата представничког дома. Изабран је Махмуд ал Баруди. Штавише, Ахмед Ураби је промовисан у чин генерал-мајора и постављен на положај министра рата.¹⁹⁷

Успостављање ове владе био је преседан у дотадашњој историји Египта. Готово сва кључна места одлучивања заузели су Египћани. Појединци турског или черкеског порекла били су део власти само ако су били ради да сарађују с Египћанима. Слоган *Египат Египћанима* који се чуо у претходне две године отелотворен је у овој влади која је наступила с идејом да кључне одлуке о Египту морају да донесу Египћани.¹⁹⁸ Представнички дом, чија је већина говорила арапски, подржао је овакву промену. Подршка се осипала међу крупнијим земљопоседницима који су махом ову владу видели као отклон од Порте и међу хришћанима који се нису проналазили у „арапском“ наступу нове владе.¹⁹⁹

Главна тема постало је питање буџета, односно европске контроле египатског буџета. Британско-француска подршка кедиву, уз претњу интервенцијом, у потпуности је нарушила углед кедива.²⁰⁰ У превирањима која су обележила пролеће 1882. године кедив је био само посматрач.

Нови закони о представничком дому од њега нису направили класичан парламент. Оно што је промењено је било да је од тренутка доношења закона сваки новоустановљени порез мора да добије одобрење представничког дома. Уз то, није дозвољено склапати уговоре или давати концесије око јавних радова без сагласности

¹⁹³ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 98.

¹⁹⁴ Earl of Cromer, *Modern Egypt I*, London 1908, 234.

¹⁹⁵ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 203-204.

¹⁹⁶ *Исто*, 105.

¹⁹⁷ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 237.

¹⁹⁸ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 209.

¹⁹⁹ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 238.

²⁰⁰ W. Mulligan, “Decisions for Empire: Revisiting the 1882 Occupation of Egypt”, *The English Historical Review*, Volume 135, Issue 572 (2020), 103-104.

египатских представника. Овим одлукама готово да је онемогућен даљи политички и економски утицај било које стране силе.²⁰¹ Ингеренције кедива су остале нетакнуте. Може се тврдити да је француско-британска нота допринела порасту моћи представничког дома. Донесени сет закона био је први корак у правцу парламентаризма и расправе о доношењу устава.²⁰²

Влада и представнички дом усредсредили су се на финансије и покушаје да се буџетска трошења умање. Посебна пажња посвећена је министарствима која су принудно запошљавала велики број Европљана. Једно од таквих било је министарство јавних радова где се у потпуности видео ривалитет Француске и Велике Британије, па је на готово сваком радном месту било запослено две особе како не би надјачала француска односно британска „струја“. Колико је прекомеран био број запослених који су финансирани из египатског буџета показује и то да је по британској окупацији из канцеларије за земљишне књиге, која је потпадала под ово министарство, отпуштено осамдесет људи. Посао је изгубило више француских чиновника, али и одређени број британских.²⁰³ Европски чиновници у Египту доживели су интерне истраге као јавне нападе и фанатизам Египћана. Из Египта су стизали новински извештаји да је представнички дом у потпуности под војним утицајем и да Ураби спроводи страховладу. Извештаји су константно негирани, али то није спречило новинаре да пишу о тешкој ситуацији за Европљане и самом Урабију.²⁰⁴ Тако је Ураби сликан потпуно контрадикторно – у једном моменту он је представљен као дете које никако не може угрозити империју, а у другом тренутку он је лукави издајник.²⁰⁵ Оваква тумачења стања у Египту послужила су као идејни оквир за војну окупацију која је уследила кроз неколико месеци.

У Лондону, Гледстон је био уверен да је заједничка нота политички блеф који ће умирити Египћане и задовољити Французе. Реакција, првенствено представничког дома, није била очекивана. Ни Велика Британија, ни Француска још нису биле спремне да испуне претњу интервенцијом. Гледстон је оклевао и покушавао да убеди Гамбету да се питање Египта стави пред остале велике силе. Са терена Малет је извештавао да Египћани нису ради да расправљају своју судбину пред представницима Париза и Лондона, али да постоји шанса да сарађују уколико се састану и представници осталих великих сила. Помињала се и могућност да се примора Османско царство на поновну окупацију Египта, уз свесрдну помоћ Енглеске и Француске.²⁰⁶

Пошто су Британија и Француска изгубиле пређашњи статус и позицију у министарском савету, њихови генерални конзули слали су извештаје у којима су инсистирали на потпуној војној контроли сваког аспекта политичког живота у Египту. Едвард Малет је инсистирао на употреби силе ако представнички дом не одустане од намере да контролише буџет.²⁰⁷ Тврдио је да европске силе не могу да постигну ништа преговорима и да је услов свих услова војна интервенција.²⁰⁸ Веровао је да дуална контрола није имала никаквог смисла уколико су странци били сведени на саветодавце и да позиција Европљана мора бити ојачана војним присуством.²⁰⁹ Из Малетових поступака јасно је да је интервенција призивана и потом изазвана извештајима из Каира,

²⁰¹ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 213.

²⁰² Исто, 214-215.

²⁰³ Исто, 219.

²⁰⁴ Исто, 211.

²⁰⁵ S. Huffaker, *нав. дело*, 379.

²⁰⁶ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 98-100.

²⁰⁷ A. Schölch, “The ‘Men on the Spot’ and the English Occupation of Egypt in 1882”, *The Historical Journal* 19 3 (1976), 778.

²⁰⁸ T. G. Otte, *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*, Cambridge 2011, 140.

²⁰⁹ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 220-221.

који нису одражавали реалну слику. Оно што је Малет називао притисцима и милитаристичком контролом било је уствари вапај за толико дуго ускраћиваним социјалним реформама. Египатске новине те епохе сведоче о томе – главна питање било је како да се буде „господар у сопственој кући“.²¹⁰

Турско-черкески припадници војске покушали су да врате време уназад и да се побуне свега онога што је урађено после септембра 1881. године. Део Турака, Черкеза и Албанаца одабрао је да напусти Египат и да се стави у службу султана. Они који су остали, негодовали су јер им је напредовање у служби било отежано. Крајем априла 1882. године открило се да незадовољници планирају атентат на Урабија. Завереници су осуђени на одузимање чинова и прогон у Судан.²¹¹ Међу њима био је и бивши министар рата Утман паша. Чекао се потпис кедива како би казне постале правоснажне. Кедив је одбио да потпише решења о протеривању у Судан и наредио да се завереници пошаљу на територију Османског царства.²¹²

Пре доношења одлуке кедив се саветовао с Малетом и са султаном. Закулисни договори са портом навели су министарски савет да оптужи Тауфика да намерно урушава привилегије за које се Египат борио током читавог деветнаестог века. Колвин и Малет су наставили да обавештавају Лондон о тобожњој војној диктатури, посебно наглашавајући и да су хришћани почели да напуштају египатску администрацију.²¹³ Малет је, такође, вршио огроман притисак на кедива да одбије компромис с министарским саветом. Колвин и он су у Лондон јављали да би идеално било да се пошаље морнарица, да се демонстрира војна моћ и да се, уколико буде потребе за копненом интервенцијом, употребе султанове трупе.²¹⁴

Од почетка маја, кедив Тауфик се око сваке одлуке консултовао с генералним конзулима великих сила, а посебно Велике Британије и Француске. Његове предлоге да завереници буду само послати из Египта у Османско царство, министарски савет је одбијао, инсистирајући да они морају да буду лишени чинова. Кедив је у присуству аустријског конзула предочио Малету да су представници министарског савета претили да ће доћи до одмазде према Европљанима уколико кедив не буде спреман за компромис.²¹⁵ У покушају да се умири ситуација поново се састао представнички дом, који је заседање завршио у марту. Такав чин није умирио ситуацију – једина особа која је могла да сазове представнички дом на ванредно заседање био је кедив, а он то није учинио. Постало је јасно да полуге моћи и одлучивања нису више биле у рукама владара којег су свесредно подржавале Француска и Велика Британија. Председник представничког дома затражио је састанак с Тауфиком 15. маја 1882. године како би разговарали о решењу проблема и доношењу устава. Кедив је одбио састанак, сигуран у подршку великих сила – Малет му је саопштио да су британска и француска флота на путу ка Александрији.²¹⁶

Британско-француска флота две европске силе довела је до тога да кедив не може да рачуна на подршку Порте и султана. Британски и француски ратни бродови стигли су до Александрије 20. маја и Малет је поново ступио на сцену. Његов предлог био је да сви министри у влади дају оставке и да Ураби напусти Египат на најмање годину дана, а да потом његов повратак зависи од кедивове воље. Као уступак представничком дому

²¹⁰ Исто, 224.

²¹¹ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 229.

²¹² J. R. I. Cole, *нав. дело*, 238.

²¹³ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 229-230.

²¹⁴ J. S. Galbraith, A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, "The British Occupation of Egypt: Another View", *International Journal of Middle East Studies* 9 4 (1978), 477.

²¹⁵ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 234.

²¹⁶ Исто, 236.

Малет је саветовао кедива да пристане на расправу о могућем тексту устава.²¹⁷ Када се сазнало за захтеве, Ураби је поново постао национални симбол и херој борбе с европским силама. Ратни бродови у Александрији имали су сличан ефекат као и јануарска нота – уместо страха посејали су уједињење. Јавност се окупљала око Урабија који је прерастао у заштитника вере и отаџбине.

Лондон и Париз нису мировали и пет дана по доласку флоте у Александрију захтевали су од кедива да распусти комплетан Барудијев кабинет – што је укључивало и Урабија. Кедив се повиновао захтевима.²¹⁸ Задовољство постигнутим било је кратког даха – два дана по распуштању кабинета кедиву су стигли извештаји из полицијских станица у Александрији, које су захтевале да се Ураби врати на министарско место или мир у Александрији не може бити гарантован. Тауфик је покушао да окупи представнике војске и да им предочи да он преузима улогу врховног команданта, међутим војска му је одбила послушност захтевајући исто што и александријска полиција. Султан паша, председник представничког дома, поставио се као посредник између кедива и побуњене војске. Учешће Урабија у преговорима довело је до тога да се један од састанака претвори у говото револуционарни суд. Ураби је тада набрајао грехе династије Мехмед Алија, закључно с Тауфиковим, од којих је најгори био довођење европских ратних бродова у Египат.²¹⁹ Гласине су се шириле Каиром, ситуација је постала слична оној у Александрији, а европске насеобине у главном граду су брујале о сигурној абдикацији кедива. Аустријски, руски и немачки конзул су исто вече отишли код Урабија и тражили заштиту. Он је тврдио да мало тога може да учини за њих с обзиром на то да више није министар, али да ће искористити лични ауторитет да смири ситуацију и да Европљани нису били у опасности.

Уз наговор виђенијих Египћана кедив је попустио и вратио Урабија на место министра рата.²²⁰ Ураби је постао једини министар, пошто остатак владе није враћен и он је својим ауторитетом и позицијом гарантовао Европљанима сигурност. У покушају да се дође до компромиса између кедива и његовог јединог министра захтевано је од Порте да пошаље свог представника. Било је јасно да је османски султан на страни Урабија, јер је захтевао од њега да брани ислам и да сачува јединство унутар земље. Кедив је имао подршку Велике Британије и Малет му је био главни саветодавац. Понашање Тауфика током тих дана његов отац, збачени кедив Исмаил, описао је речима „ни мозга, ни срца, ни храбрости“.²²¹

У узаврелој атмосфери, подгрејаној огромним притисцима и на кедива и на Урабија, деловало је да је питање тренутка када ће доћи до сукоба. Малет је упорно саветовао кедива да као знак добре воље одустане од фортификације александријске тврђаве. У опкољеној Александрији ситуација је била најсложенија. Петину од 232 хиљаде становника чинили су Европљани.²²² Ствари су се отргле контроли 11. јуна 1882. године када је чарка око плаћања између Египћанина и Малтежанина довела до сукоба чији је резултат било најмање педесет мртвих и четрдесет рањених Европљана, без тачног броја настрадалих и рањених Египћана.²²³ Ураби је послао дванаест хиљада војника да успостави ред у Александрији, где су уличне борбе прерасле у масовне

²¹⁷ Исто, 238-239.

²¹⁸ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 238.

²¹⁹ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 241.

²²⁰ J. R. I. Cole, *нав. дело*, 238-239.

²²¹ A. M. Broadly, *How We Defended Arabi and His Friends. A Story of Egypt and the Egyptians*, London 1884, 16.

²²² D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 231.

²²³ M. E. Chamberlain, "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt", *Middle Eastern Studies* 13 1 (1977), 14; M. J. Reimer, *Colonial Bridgehead. Government and Society in Alexandria, 1807-1882*, London 2019, 172-173.

пљачкашке подухвате. Постављало се питање ко је био покретач сукоба. Лондон и Париз су, наравно, оптуживали Урабија, који је у Александрију послао трупе и тако остао једини који је могао да гарантује мир. Кедива су противници оптуживали да је уз помоћ сукоба хео да натера флоту да делује и коначно обезбеди његов трон. Чињеница остаје да се хришћанска популација Александрије наоружавала данима пре почетка сукоба.²²⁴

После сукоба кедив је напустио Каиру и отишао у Александрију, где се ставио под заштиту британско-француске флоте, док је Ураби остао у Каиру. Током јуна је под надзором Порте састављена нова влада која је требало да се позабави нередима у Александрији и нацртом устава. Ураби је био њен део, иако је султан покушао да га спречи да учествује у раду владе, страхујући да ће његово присуство натерати Париз и Лондон на радикалније кораке. Није постојала сумња да ће Британија и Француска реаговати. Крајем јуна, дошло је до промене француског генералног конзула, али је британски конзул Малет остао на терену. Рат се очекивао сваког тренутка и странци су убрзано напуштали Египат.²²⁵

У данима после сукоба у Александрији у Лондону се разматрало шта да се ради. Премијер Гледстон је и даље био скептичан према било ком унилатералном чину, који би угрозио односе Британије и Француске. У првим данима по смиривању догађаја је разматрао и могућност да турске трупе уђу у Египат, како би осигурале ред и мир. У Цариграду је због тога крајем јуна одржана конференција. Порта је на конференцији нудила британском представнику да се протекторат над Египтом додели само Великој Британији. Гледстон још увек није био спреман на такав потез, посебно док су постојале шансе да се пошаљу османске трупе и да се односи с Француском не наруше. Став британског премијера је пољуљан када се сазнало да Французи разматрају да напусте политку подршке кедиву и да су склони сарадњи с Урабијем.²²⁶ Енглеска није могла да допусти да француски утицај у Каиру надјача. Да Французи воде одвојену политику од својих партнера из Лондона било је јасно када је командант британске флоте, адмирал Сејмур, захтевао да му се дозволи да бомбардује александријску луку уколико се не престане с њеним наоружањем и утврђивањем. Француска флота је на такав чин одговорила повлачењем у Порт Саид. Влада у Лондону већала је како би такав потез утицао на Суецки канал и његову проходност. Било је јасно да сваки напад доводи до могућности да Суец буде блокиран.²²⁷

Овде се може приметити и потпуна промена „дискурса“ око египатског питања – све до догађаја у Александрији званичан став Велике Британије је био да она штити „султана, кедива, европске повериоце и сам народ Египта“.²²⁸ Од тада, главна тема је била заштита Суеца. Почетком јула кабинет се одлучио на војно решење. Постојала су подељена мишљења о томе како то урадити. Гледстон је једини остао скептичан према војној интервенцији, посебно јер се „код куће“ суочавао с ирским питањем. Премијер је попустио 9. јула 1882. године, дозволивши да адмирал Сејмур пошаље свој ултиматум у Александрију.²²⁹ Британски амбасадор у Цариграду предочио је султану да није пожељно да се сада умеша у сукоб. Радови на тврђави су престали по доласку ултиматума, али то више није имало важност. Британски адмирал је за два дана готово сравнио Александрију с земљом.²³⁰

²²⁴ M. E. Chamberlain, “The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt”, 18.

²²⁵ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 256-257.

²²⁶ M. E. Chamberlain, “Sir Charles Dilke and the British Intervention in Egypt, 1882”, 236.

²²⁷ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 108-110.

²²⁸ A. Schölch, “The ‘Men on the Spot’ and the English Occupation of Egypt in 1882”, 778.

²²⁹ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 111.

²³⁰ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 258.

Лорд Кромер је наредна два месеца египатске историје сажео у једној реченици – „Енглеска је иступила и једним брзим и прецизним ударцем сатрла побуну“.²³¹ Ураби се повукао у унутрашњост земље са жељом да регрутује војску и почне отпор. Страхови око контроле Суеца били су оправдани. Урабијеве присталице брзо су успоставиле контролу над околним местима. Сам генерал је претио да ће уништити канал како би одбранио своју земљу.²³² По бомбардовању, Енглези и Французи су се сагласили да сарађују, како би обезбедили сигурност канала. Наступајући заједно, захтевали су од Порте да пошаље трупе. Уколико се то не деси, заједничким снагама Париз и Лондон ће заштити Суец. Ипак, без притиска осталих сила било је тешко приморати Османско царство да делује. Аустро-Угарска и Немачка су подржавале Урабија. Било је јасно да француски парламент неће подржати било какву копнену акцију ван оне која подразумева заштиту канала. Страх од Немачке која би могла да искористи заузетост француских трупа био је превелики.²³³

У Египту Ураби је покушавао да пружи отпор, док се кедив ставио под заштиту Енглеза. Крњој „скупштини“ која се окупила у Каиру стизала су контрадикторна наређења од кедива и Урабија. У таквој атмосфери расправљало се о свргавању кедива и могућем споразуму с Лондоном.²³⁴ Убрзо се неслога пренела и на трупе и старе етничке поделе у војсци су поновно биле јасне. Ураби је наставио да инсистира да је предуслов било каквих преговора рушење кедива, који је имао јаку подршку улеме. Лишен министарске позиције, Ураби је окарактерисан као издајник који се повукао у унутрашњост земље у току бомбардовања града. То није много уздрмало Урабија, чији је статус био готово митски, и чије је ставове делило већинско египатско становништво.²³⁵ У духу слогана „Египат Египћанима“, Копти су масовно прилазили Урабију, зазирући од мисионарског рада римокатоличког и протестантског свештенства.²³⁶

Средином јула Гледстон је био приморан да пошаље трупе на Кипар и на Малту да буду у приправности за могући сукоб. У међувремену, у Египту је Ураби прогласио Свети рат. Страх за безбедност Суецког канала опседао је посланике и ministre у Лодону. Било је јасно да остале европске силе нису биле раде да учествују у било каквој акцији. Крајем јула било је јасно и да се француске ратне амбиције заустављају на обезбеђивању несметане пловидбе Суецом. Гледстон је 24. јула захтевао од доњег дома парламента два милиона и три стотине хиљада фунти за египатску кампању. По његовим речима несигурност Суецког канала је била само симптом болести чији је центар био у унутрашњости Египта. Владавина права требало је да замени војно насиље које је на снази у Египту.²³⁷ Кроз неколико дана дебате, Гледстон је подсетио на европске жртве током сукоба у Александрији, као и на то да од проходности Суеца зависи читава трговина с Истоком. Гласање је завршеном са 275 гласа за и 19 против.²³⁸ У исто време, у Француској, парламент је одбио да финансира рат у Египту.

Копнени сукоб у Египту трајао је кратко. Трупе су заузеле Порт Саид, потом су се искрцале у Исмаилији 16. августа 1882. године, осигуравши контролу над питком водом дуж канала. Ратовање је потрајало мање од месец дана. Неколико дана уочи одлучујуће битке код Тел ел Кебира, султан је осудио Урабија и његово деловање. То је

²³¹ Earl of Cromer, *Modern Egypt* I, 300.

²³² R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 113.

²³³ D. M. Reid, “The ‘Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882”, 233.

²³⁴ A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, 264-266.

²³⁵ *Исто*, 281.

²³⁶ D. M. Reid, “The ‘Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882”, 235.

²³⁷ *Hansard*, HC Deb 24 July 1882 vol 272 cc1586-1590

²³⁸ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 117.

довело до потпуног осипања египатске војске. Пораз је био неизбежан. У одлучној бици бедуинска племена су стала на страну британске војске. Ураби је преживео битку и кренуо у повлачење ка Каиру, али су га остаци „скупштине“ приморали да се преда како Каиро не би доживео судбину Александрије. Пошто је потписао предају кедиву Тауфику био је изручен енглеским трупама. Војска је распуштена, а кедив је враћен на власт. Ураби је изведен пред суд са својим сарадницима, где му је судило веће састављено од судија махом турског и черкеског порекла. Урабисти су проглашени кривим за побуну и осуђени на протеривање на Цејлон. Ураби је умро 1911. године.²³⁹ Уласком британских трупа у Египат, време је враћено уназад. Египћанима је онемогућено да буду на местима доношења одлука. Резултати националне побуне обрисани су доласком британских трупа и национални покрет ће бити обезглављен читаву наредну деценију. Већина министарстава је доспела под британски утицај уз огромну сарадњу турско-черкеског елемента. Већ виђени премијери Шариф, Ријад и Нубар смењиваће се током прве деценије британске управе.

Управа лорда Кромера

Запоседање Египта представља вододелницу у историји империјализма и империјалних освајања. Окупирана територија остала је формално-правно део Османског царства до 1914. године, када је проглашена за протекторат. Британски чиновнички апарат чинио је кључни део готово свих министарства, али директна контрола никада није успостављена.²⁴⁰

Рани дани тријумфа протекли су у планирању будућности Египта. Гледстон је изнео свој план и пре завршетка битке код Тел ел Кебира. Идеја је била да се египатске институције развијају под британским надзором док не буду „сазреле“ за независност. Независност Египта гарантовале би велике силе, а идеја је била да се сам Суецки канал прогласи неутралном зоном. Убрзо је идеја о каналу као неутралној зони прерасла у захтев да се другим великим силама траже гаранције за слободну пловидбу свих британских бродова и у миру и у рату. Дуготрајна окупација је била одбацивана као концепт и либерална влада је тврдила да је само „интервенисала“, али не и окупирала Египат.²⁴¹ Судбина Египћана решавала се у Лондону, који је у првим данима окупације био усредсређен на смиривање француске реакције на укидање дуалне контроле Египта. Савезништво с Француском било је угрожено и тражило се неко решење.

Лорд Даферин, посланик у Цариграду је послат у Каиро са задатком да напише извештај о ситуацији у Египту. Уједно, он је требао и да предложи одређена решења за уочене проблеме. Тај документ био је нешто најприближније правној основи британске управе у Египту. Њиме је проширена власт кедива и регулисана нека од важних питања као што су војска, полиција и судови. У извештају је поменута могућност увођења представничких скупштина, али то је остало отворено питање.²⁴² Било је неопходно да војску, дубоко подељену догађајима који су претходили извештају, обучава и реорганизује британски официрски кадар. Без добро организоване војске, верне кедиву, није могло да се разматра повлачење британских трупа. По Даферину, стабилност је

²³⁹ D. M. Reid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest 1879-1882", 236-237.

²⁴⁰ N. J. Brown, "Retrospective: Law and Imperialism: Egypt in Comparative Perspective", *Law & Society Review* 29 1 (1995), 107.

²⁴¹ Исто, 124.

²⁴² A. M. Genell, *Empire by Law: Ottoman Sovereignty and the British Occupation of Egypt, 1882-1923*, Columbia University 2013, 52-54. (необјављена докторска дисертација)

морала да претходи „слободи“, а темељна административна реформа је била неопходна пре било каквог разговора о уставу и парламенту.²⁴³

Британска управа у Египту није имала чврсту правну основу. Британска страна је инсистирала на саветодавном карактеру управе, али су савети увек поштовани и уважавани. Британска војска која је ушла у земљу да би ратом очувала мир, остаће на тлу Египта све до 1956. године. До 1914. године суштински владар Египта је носио „титулу“ генералног конзула Велике Британије. Импровизација је била основа „протектората под велом“ како је остао познат период до 1914. године.²⁴⁴ Синоним за „протекторат под велом“ остало је име Евелина Баринга, познатијег као лорд Кромер.

Његова каријера до 1883. године, када је постао суштински владар Египта била је класична империјално-бирокупатска каријера ове епохе. Рођен у банкарској породици, школовао се у војним школама и каријера га је водила преко Крфа, Малте, Јамајке и Индије, назад у Лондон где је напустио војну службу. Његов први боравак у Египту трајао је од 1876. до 1880. године, када је био члан комисије за дуг. Напустивши Каиро отишао је у Индију где је боравио све до 1883. године када му је стигла понуда да преузме дужност генералног конзула Велике Британије у Египту.²⁴⁵

Као стручњак за финансије, послат је у Египат који је био на прагу банкротства, после три године бурних превирања и унутрашњих сукоба. Као што је речено, није постојао правни оквир у којем је Баринг требало да се креће.²⁴⁶ Правна недефинисаност му је омогућила да коригује своја почетна обећања, у којима је гарантовао брзо решење за египатске финансије. Био је скептичан према Дафериновом извештају, који му је служио као „водич“ у првим данима његовог боравка у Египту. Приметио је да ауторитет кедива не постоји и да је ситуација гора него у тренутку када је Исмаил збачен. Супротставио се политици владе, која је дозволила кедиву да после Урабијеве предаје, покуша да врати време уназад.²⁴⁷

Период Барингове управе може се грубо поделити на две целине – од 1883. до 1892. године и од 1892. до његовог напуштања Египта 1907. године. Прву фазу, која је окончана смрћу кедива Тауфика и поновним распламсавањем националног покрета, сажео је сам Баринг написавши да је једина веза између оних који управљају и оних којима је управљано лежи у материјалним интересима две стране.²⁴⁸ О Баринговим идејама и радовима које је оставио после свог боравка у Египту биће речи касније. Контролу финансија која је била у сржи британских материјалних интереса будући лорд Кромер је спроводио преко кедива и владе.

Кедив је остао на власти захваљујући Британцима. Искористио је своју позицију да се обрачунава са политичким противницима и да гуши сваку врсту опозиције. Оваква политика довела је до отворене побуне у Судану, која је суочила Британце са свим проблемима која је управа Египтом доносила. Од октобра 1882. године, док су у Каиру судили побуњеним официрима, тињао је покрет у Судану, да би се у мају 1883. године прелио преко јужних граница Египта. Без жеље да употребљавају британске трупе, британски официри су препустили гашење побуне кедиву и египатској војсци, коју је предводио пензионисани британски генерал Хикс. У новембру 1883. године у Лондон је стигла вест да је читава експедиција послата у Судан, коју је чинило десет хиљада људи, збрисана.

²⁴³ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 129-130.

²⁴⁴ M. W. Daly, "The British Occupation", *The Cambridge History of Egypt. Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century* ed. M. W. Daly, 240.

²⁴⁵ О Баринговом животу до 1883. године види више: R. Owen, *Lord Cromer*, 4-91.

²⁴⁶ *Исто*, 178.

²⁴⁷ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 131-132.

²⁴⁸ Earl of Cromer, *Abbas II*, London 1915, xxii.

У Судану је јако дуго деловао махдистички покрет за обнову вере. Улогу *махдија* (вође) преузео је Мухамед Ахмед, који је већ дуго водио борбу против Египта. Долазак британске војске додатно је ојачао његов покрет.²⁴⁹ У Лондону се повела расправа о оправданости слања британских трупа у Судан. У Каиру, сви египатски политичари и сам кедив били су одлучни у одбрани Судана и његовом потпуном враћању под окриље египатске контроле. Судан је за њих био египатска територија. За империју под чијим су недефинисаним протекторатом били, то није било толико битно. У Лондону су разматрали могуће трошкове и ризике за даље уплитање војске у овај сукоб.

Будући лорд Кромер је у Лондон јавио да је неопходно да се успостави контрола над египатском владом.²⁵⁰ Тиме би се лакше контролисала ситуација настала због проблема у Судану. Влада у Лондону није била спремна на тако радикалан потез, односно није желела одговорност за египатску солвентност и исплату дугова. У правно недефинисаном систему, Египат је био одговоран за све, без могућности да одлуке доноси сам. Шариф паша је ипак поднео оставку на место председника владе, а на његово место доведен је Нубар паша, јерменског порекла, који је постао близак сарадник Енглеза и који је прихватио њихову политику постепеног повлачења из Судана.²⁵¹

Примећено је да је неделовање у Судану оставило Лондону могућност да држи трупе под образложењем да постоји опасност од махдијевског покрета. Десеткована египатска војска лишена официрског кадра није могла ништа да уради сама. Захтеви за повећањем броја војника остали су без одговора. Имајући на уму улогу војске, а посебно египатског националног елемента унутар војске, Баринг није желео да разматра било какво повећање броја војника. Јужну египатску границу су обезбеђивале египатске трупе и један део британских, док је сам мир унутар окупиране територије Египта одржавала искључиво британска војска.²⁵²

У јануару 1884. године одлучено је да се у Судан пошаље генерал Чарлс Гордон, како би надгледао евакуацију египатских трупа. И Гледстон и Баринг су сведочили касније да их је ова одлука прогањала до краја живота.²⁵³ Генерал, који је био у Судану још у време кедива Исмаила, изразио је неслагање с планом евакуације. Сматрао је да се Суданом могло владати уз помоћ локалног становништва, без ослањања на Египат или Османско царство.²⁵⁴

Побуњеници у Судану, пошто су дознали да се војска повлачи, појачали су притисак и кроз месец дана Гордон се нашао опкољен у Картуму. Убрзо су биле пресечене телеграфске везе и штампа која је испратила Гордона као хероја почела је да осуђује владу у Лондону за све што се догађало. Критикована је и британска позиција у Египту која је довела до ове ситуације.²⁵⁵ Јавни притисак и политичка превирања довели су до одлуке да се крене Гордону у помоћ. Поход је одобрен у септембру 1884. године, а у Картум је експедиција стигла у јануару 1885. године, претрпевши тешке губитке. Успели су само да сведоче паду града, свргавању египатске заставе и смрти Гордона.²⁵⁶

²⁴⁹ Ц. О. Вол, „Постављање темеља за обнову и реформе – исламски покрети у 18. и 19. веку“, у: *Оксфордска историја ислама*, 538-539.

²⁵⁰ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 134; R. L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt*, 1882-1914, New Jersey 1966, 63-64.

²⁵¹ F. R. Hunter, “Self-image and historical truth: Nubar Pasha and the making of modern Egypt”, *Middle Eastern Studies* 23 (1987), 373.

²⁵² R. L. Tignor, *нав. дело*, 64.

²⁵³ R. Owen, *Lord Cromer*, 189.

²⁵⁴ E. Berenson, *Heroes of Empire. Five Charismatic Men and the Conquest of Africa*, Los Angeles 2011, 105-106.

²⁵⁵ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 139-140.

²⁵⁶ E. Berenson, *нав. дело*, 108-110.

Током кризе које је произвела социјално-религијска побуна у Судану, Баринг се није много обзирао на ситуацију у Лондону. Напустивши иницијално схватање о брзом повлачењу, сконцентрисао се на „освајање“ полука моћи. Први значајан тријумф био је пад Шарифове владе. Постављање Нубара, који је био председник владе до 1888. године довело је до стабилности власти која је погодовала Барингу да спроводи своје одлуке. Даферинов извештај саветовао је да се у Египат мора увести нека имитација представничког система. Кедив Тауфик је поново успоставио представнички дом и државно веће које је имало сличну улогу као министарски савет пре уласка британских трупа. Наравно, у оквиру обнове утицаја кедива, британски предлог је био да се обе институције ставе под његову контролу. Баринг је покушавао да британски удео у управи учини мање очигледним. Интензивно је радио на стварању бирократског апарата. Када је дошао из Индије са собом је повео групу људи који ће представљати језгро британске управе.²⁵⁷ С обзиром на то да британска моћ у Египту није имала правну основу, управа је морала да буде сачињена од мреже лојалних људи. У успостави бирократског апарата, Баринг се ослањао на припаднике турске и черкеске етничке групе, као и на Копте. Уз то из центра империје су долазили Енглези, а по умиривању ситуације и припадници других европских народа.²⁵⁸

Сарадња с Нубаром успоставила је нову динамику односа између египатске и британске стране – савети и препоруке британског генералног конзула морали су да буду уважени и спровођени, а за узврат формално-правно места „одлучивања“ ће заузимати локално становништво. Наравно, стварна моћ биће далеко од њих. Формиравши административну базу и уз то доведши на место председника владе послушног Нубар пашу, Баринг је могао да се окрене решавању питања због којих је британски протекторат под велом успостављен, а то је било решавање финансијске ситуације и поновно успостављање кедивовог ауторитета.

Баринг је спровео детаљну анализу финансија и изнео своје закључке претпостављенима у Лондону. Основни закључак је био да је неопходно најмање пет година да се ствари доведу у ред и да није реално да се обећа повлачење из Египта до 1888. године, како су неки захтевали. Ставио је до знања да сматра да значајна средства могу да буду сачувана уколико се министарству образовања смањи буџет. Уједно се противио предложеном отпуштању дела администрације запосленом после 1880. године, знајући да већину чине људи које је он довео и поставио.²⁵⁹ Друга половина 1884. године и почетак 1885. године прошли су у компликованим преговорима с Француском, али и са другим великим силама око питања финансија, исплате поверилаца и британске позиције у Египту.²⁶⁰ Баринг се оштро противио међународној, посебно француској контроли египатских финансија. Сам је предлагао да Велика Британија гарантује за кредит којим би Египат исплатио дугове, међутим таква опција је одбијена. Египат је подигао кредит који је гарантовало више сила, а Баринг никако није био сагласан с овом одлуком.²⁶¹ Баринг је покушао да искористи вест о Гордоновој погибији у Судану да промени став Лондона о сигурности британске позиције у Египту. Тврдио је да је махдистички покрет био огромна опасност по Египат²⁶² и да је та опасност онемогућавала евакуацију.

²⁵⁷ R. L. Tignor, *нав. дело*, 60.

²⁵⁸ C. Newbury, “Great Britain and the Partition of Africa, 1870-1914”, у: *The Oxford History of the British Empire. The Nineteenth Century*, ed. A. Porter, Oxford 1999, 634.

²⁵⁹ R. Owen, *Lord Cromer*, 205.

²⁶⁰ R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 148-152.

²⁶¹ R. Owen, *Lord Cromer*, 210.

²⁶² R. L. Tignor, *нав. дело*, 63-64.

У јуну је дошло до смене власти у Лондону и конзервативци су преузели кабинет. Баринг није био у идиличним односима с новим премијером Солзберијем. Председник владе је послао Хенри Драмонд-Волфа у мисију у Цариград да преговара о повлачењу из Египта под условима који би били повољни за Лондон и који би омогућили задовољавајући ниво контроле. Конвенцијом, потписаном у октобру 1885. године, први пут је у правном маниру признато да постоји окупација Египта. Османско царство признало је британско присуство у Египту. Упркос почетном мотиву мисије тачан датум британског повлачења из Египта није наведен.²⁶³ Уједно су договорене реорганизација војске и реформа судства у Египту.²⁶⁴

Баринг је био у том тренутку отворени противник евакуације. Инсистирао је на томе да су и кедив и председник владе у страху од поновних немира у Египту уколико британска војска напусти сцену. Солзбери га је убеђивао да је само било потребно регулисати ситуацију с Османским царством, а да Лондон ништа не обавезује на моменталну евакуацију.

Драмонд-Волф је имао још једну мисију у Цариграду 1887. године. Циљ посете је био договор о свеобухватној конвенцији с Османским царством по питању Египта. У мају 1887. године предложена је конвенција која је гарантовала да ће се британска војска повући кроз три године, уколико се ситуација примири. Предложено је да Лондон добије мандат од султана и Порте да се стара о египатском питању.²⁶⁵ Француска и Русија на то су реаговале негативно, обећавајући окупацију Јерменије и Сирије уколико споразум ступи на снагу. Таква реакција других сила довела је до прекида разговора. Французи суочени са „буланџизмом“, нису могли да попусте пред оваквом дефиницијом статуса, иако су били ради да регулишу односе с Лондоном. Баринг је био одушевљен оваквим развојем ситуације јер се, у намери да правни статус Египта остане недефинисан, противио конвенцији. Исти је такав случај био и са Нубар пашом јер ни ова конвенција није дефинисала питање војске и судства онако како је он то желео. Ово питање направило је и невољно савезништво Нубара и Баринга који су заједно подривали конвенцију из различитих побуда.²⁶⁶ Крах преговора из 1887. године Баринг је сматрао својим тријумфом.

Барингов однос према покушајима да се конвенцијама на неки начин формално-правно регулише британско присуство говори нам да је он готово у потпуности напустио идеју да се трупе повуку и да се египатским властима препусти управљање земљом. То се одлично видело и када су, у склопу борбе против конвенције из 1887. године, Баринг и Нубар заједно отишли у Лондон. Наиме, Баринг је одбио да остави Нубара насамо с било којим министром у Лондону и седео је с њим на сваком састанку.²⁶⁷ Чинило се да Баринг припрема Египат за потпуну интеграцију у Британску империју.

Савезништво Баринга и Нубара није дуго потрајало. Вративши се из Лондона, њих двојица су била у „тињајућем“ сукобу. Нубар паша је покушавао да ограничи Барингову моћ. Покушао је да спроведе реформу министарства унутрашњих послова. Нубар-паша је тако формирао групу чиновника који су били изван британске контроле. Баринг је због овакве „непослушности“ био толико бесан да је нудио оставку у Лондону. Као победник из овог сукоба изашао је Баринг. У јуну 1888. године. У јуну 1888. године кедив Тауфик је сменио Нубар-пашу с места председника владе.²⁶⁸ Оно мало промена

²⁶³ A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, *Egypt and Cromer. A Study in Anglo-Egyptian Relations*, New York 1969, 47.

²⁶⁴ B. D. Cannon, "Nubar Pasha, Evelyn Baring and a Suppressed Article in the Drummond-Wolff Convention", *International Journal of Middle East Studies* 5 (4) (1974), 472.

²⁶⁵ A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, *Egypt and Cromer*, 49.

²⁶⁶ R. Owen, *Lord Cromer*, 230-231.

²⁶⁷ Исто, 232.

²⁶⁸ M. W. Daley, *The British occupation...*, 241.

које су спроведене у министарству унутрашњих послова уништене су именовањем мајора Херберта Хорација Киченера на место генералног инспектора полиције.

У Киченеру је Баринг имао велику подршку, па је готово неометан наставио са процесом европеизације британских министарства. На место премијера поставио је Мустафа Фахми-пашу, који се није противио оваквој политици. У тренутку ступања на власт Фахми-паше, „само“ 366 Британаца је било запослено у влади, од којих су двојица била на високом месту у министарству финансија, деветорица у министарству јавних радова и осморица у полицији.²⁶⁹ Од тада почиње константан раст Британаца у министарствима. Значајно је приметити да су већ 1891. године Британци били високо позиционирани у министарству финансија и министарству јавних радова који су током британског „протектората под велом“ добијали највише новца из буџета. Та два министарства била су у потпуности под британском контролом. Готово 16 процената буџета ишло је на јавне радове, а само један проценат на просвету и то је почело да буди египатску опозицију.²⁷⁰

Од 1891. године, Барингу је поред Киченера, помоћ пружао и Алфред Милнер, чије је дело „Енглеска у Египту“ било хвалоспев Барингу и успесима његове политике.²⁷¹ Баринг је подстицао оваква писања. Био је свестан колико је током Гордонове мисије у Судану јавност била информисана новинама и памфлетима. Желео је да се јавност упозна са Египтом на тај начин. С обзиром на то да је Милнерова књига досегла 11 издања у 14 година може се рећи да је Барингов план био успешан.²⁷² Сам ће, по одласку из Египта, такође срочити историју Египта. Долазак Милнера у Египат и Барингова подршка његовом писању означавају почетак нове фазе Барингове управе. То се посебно види у задужењима која преузима на себе. Он је почео да препушта финансијску контролу својим помоћницима, а да на себе преузима сложенија задужења. Посебно она која су обликовала слику о британском присуству унутар Египта.

У марту 1892. године Евелин Баринг је произведен у лорда Кромера. Исте године изненада је умро кедив Тауфик. На престо је дошао Абас II (1892-1914). Баринга промена на престолу није радовала, јер је претходни владар позицију и живот дуговао Великој Британији. Кромер је написао биографију новог владара 1915. године. Сећајући се првог сусрета британски генерални конзул је рекао да је одмах увидео проблем. Нови владар био је прави Египћанин.²⁷³ Треба имати на уму да је Милнер претходног кедива описао као Енглеца.

Нов кедив дао је полет националном покрету. После деценије окупације земље почели су да се појављују представници нових генерација, спремних да преузму борбу против стране окупације. Кедив имао је само 17 година када је ступио на престо и већину живота провео је ван Египта, школујући се по европским универзитетима. Кромер и Даглас Данлоп, који је био сива еминенција образовања у Египту, учинили су све да униште школски систем. Кромер је убрзо схватио да се нови кедив окружује младим Египћанима који су се школовали у иностранству. Британски генерални конзул је са правом у њима видео носиоце новог националног покрета.

Промену ситуације у Египту британски генерални конзул је приметио када је „парламент“ одбио да разматра предлог буџета. Непослушност, сматрао је Баринг, била је подстакнута од стране кедива. Моћ младог владара морала је бити „скршена“. Кедив је јавно говорио о стању у египатској војсци и о њеном значају. То је охрабрило министра рата у египатској влади да јавно критикује британске офицере, а посебно Киченера.

²⁶⁹ R. Owen, *Lord Cromer...*, 241.

²⁷⁰ R. Tignor, *нав. дело*, 234.

²⁷¹ A. Milner, *England in Egypt*, London 1894.

²⁷² R. Owen, *Lord Cromer...*, 248.

²⁷³ Earl of Cromer, *Abbas II*, London 1915, 4.

Министров јавни наступ био је повод његове смене. Смена министра који је критиковао страну управу утицала је на популарност кедива.²⁷⁴ Убрзо су Кромер и Киченер „убедили“ Лондон да је време да се врати Судан. Успеси у овом рату прославиће Киченера у британској јавности. Поново освојени Судан није враћен Египту, већ је био формиран англо-египатски кондимонијум.

Кромер је сматрао да је новог владара довео под контролу. Ипак, показало се да то није био случај. Крах Урабија и почетак британске окупације оставили су египатски национални покрет обезглављен. Кедив Тауфик је био омражен међу националистима и током прве деценије британске управе није постојао уједињујући фактор за националну идеју у Египту. Када се говори о египатском националном покрету, требало би имати на уму унутрашње етничке и верске поделе. Млади хришћани напуштали су националну идеју када се превише инсистирало на исламу. С друге стране припадници старих османских елита инсистирали су на сарадњи са султаном и прихватању Османског царства као сизерена. Ураби је окупио различите групе око себе паролом „Египат Египћанима“ и његов крај је означио период мировања националног покрета.

Може се рећи да је до 1892. године национални покрет био умирен. Промена кедива „пробдила“ је национални покрет. Кедив је повратио део угледа када је Барингу пружио отпор око постављења новог председника владе. Наиме, Мустафа Фахми, веран сарадник британске империје, поднео је оставку на место председника владе због година и болести. Кромер је „саветовао“ новог кедива кога да изабере, али је млади владар одлучио да то тумачи само као сугестију и поставио је свог човека за премијера.²⁷⁵ Наступила је криза у којој је Баринг приморао новог кедива да прихвати Ријад пашу као компромисно решење.

Увидевши своју улогу у борби против стране власти, кедив је почео да помаже национални покрет, који је постао такмац британској управи.²⁷⁶ Кључно је било стасавање нове генерације. У односу на фазу развитка националног покрета пре британске окупације нова генерација се суочила са значајним проблемом. Наиме, од доласка у Каирум Баринг је инсистирао да у Египту не може да постоји једна нација.²⁷⁷

Етничка и верске разноликост која је постојала у Египту омогућавала је Кромеру да своја схватања спроводи у дело. Користио је свој положај, као и пређашње уговоре Османског царства с европским државама, да обезбеди повлашћен положај за Европљане. Када је у томе успео, у повлашћени систем почео је да интегрише и локалне хришћанске заједнице, а посебно Копте. Тако је стварао неповерење између становника Египта.²⁷⁸

У одређеним министарствима крајем 19. века Копти су чинили готово 45% запослених.²⁷⁹ Они су лакше од муслимана прихватили британску управу, надајући се бољитку под хришћанском контролом. По процентима запослених у администрацији Египта видимо да је дошло до одређеног напретка Копта, али да то није било у оној мери којој су се они надали. Убрзо су схватили да њихова „верзија“ хришћанства није била довољно исправна за нове господаре. На томе су посебно инсистирали европски мисионари, који су неометано деловали у Египту.²⁸⁰

Због религијске поделе, а потом и поделе унутар самог муслиманског друштва, улога кедива у раној фази обнове националног покрета била је од немерљивог значаја.

²⁷⁴ R. Owen, *Lord Cromer...*, 271.

²⁷⁵ A. Goldschmidt Jr., *Modern Egypt. The Formation of a Nation-State*, 50-51.

²⁷⁶ A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, *Egypt and Cromer*, 137-138.

²⁷⁷ A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, Cambridge 1983, 198.

²⁷⁸ A. Gorman, "Egypt", у: *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, vol. 1, ed. T. Benjamin, 356.

²⁷⁹ J. D. Pennington, "The Copts in Modern Egypt", *Middle Eastern Studies* 18 (1982), 160.

²⁸⁰ B. L. Carter, *The Copts in Egyptian Politics 1918-1952*, London – New York 2013, 59.

Финансирао је новине и окупио је око себе омладину образовану ван граница Египта, посебно у Француској. Кромерова фискална политика оставила је владару контролу на делом буџета и владар је то користио да помогне националне прваке. Лондон се надао да ће то умирити Каиро и Александрију и да ће наставити да се трпељиво понашају према британској управи. Десило се управо супротно.²⁸¹

Нови покрет био је усмерен против стране управе и уједно против целокупног турског система, који су прво спроводиле Велика Британија и Француска, а потом и Кромер у име Лондона. Нове генерације су сматрале да заслужују шансу да воде Египат самостално. Насупрот некадашњих кедива Исмаила и Тауфика, који су у интелектуалцима видели сметњу својој власти, стајао је нов кедив, рад да сарађује и помаже.

Оно што је Афгани био за претходни нараштај египатске омладине то је за нову генерацију био један од његових ученика – Мухамед Абдух. Он је проповедао о неопходности промене читавог друштвеног и образовног система. Сматрао је да одређени аспекти исламског права морају бити промењени, а посебно они делови који регулишу брак, развод и наслеђивање. Залагао се и за образовање жена.²⁸² Спознаја да британске трупе остају у Египту, није поколебала његова уверења о неопходности промена, али јесте променила његов наступ. Како није видео могућност да се британске трупе протерају, установио је да треба радити на променама унутар британског система. Он је 1899. године постављен за египатског муфтију, а сарадња коју је тад успоставио с Кромером удаљила га је од кедива, али и од Мустафе Камила, који је у ово време постао симбол отпора страниј власти.²⁸³

Мустафа Камил био је прави представник нове генерације. Рођен је 1874. године и готово да се није сећао Египта којим нису управљали Европљани. После завршене средње школе 1891. године уписао је студије права у француској школи у Каиру. Долазак у Каиро му је отворио очи. Растући број странаца, посебно Британаца, онемогућавао је приступ државним службама младим и образованим Египћанима.²⁸⁴ Он око себе лако окупио групу истомишљеника и брзо скреће пажњу Абаса II на себе. Кедив одлучује да му помогне да се даље образује, па га шаље на студије права у Тулуз. Студије је завршио 1894. године без претеране жеље да се бави правом. Уместо тога, настојао је да упозна европску јавност са реалним резултатима британске управе у Египту.²⁸⁵ Уједно у Александрији од 1895. године око себе окупио истомишљенике. Камилова група почиње да се, неформално, назива „Националном странком“.²⁸⁶ Године 1901. у Каиру су и формулисали свој први програм. По њима несумњиво је већ постојала египатска нација која је требало да ради на учвршћивању веза с остатком муслиманског света.²⁸⁷ Уједно, тражили су окончање британске управе и нису се либили да за то траже помоћ, посебно Француске или Османског царства. То је довело до постепеног удаљавања кедива и Камила. Коначан разлаз уследио је 1904. године када су се Француска и Велика Британија споразумеле и када је Британији признат доминантан положај у Египту и

²⁸¹ A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, *Egypt and Cromer*, 138.

²⁸² Ц. Л. Еспозито, „Ислам данас. Реформација и револуција“, *Оксфордска историја ислама*, 649.

²⁸³ A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 136.

²⁸⁴ R. L. Tignor, *Modernization*, 261.

²⁸⁵ Z. Fahmy, “Francophone Egyptian Nationalists, Anti-British Discourse, and European Public Opinion, 1885-1910: The Case of Mustafa Kamil and Ya'qub Sannu”, *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East* 28 (2008), 112-113.

²⁸⁶ Готово синонимно се за ову странку користи и назив *Отаџбинска странка* – С. W. R. Long, *British Pro-Consuls in Egypt. The Challenge of Nationalism*, London 2005, 204. У англосаксонској историографији се уједно и одомаћио назив Ватани странка за Камилу партију. Формалну организацију добила је у октобру 1907. године у Каиру.

²⁸⁷ A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 200.

Судану. Националисти су сматрали да треба наставити са борбом са странцима. Кедив, обесхрабрен споразумом, сматрао је да треба кренути путем сарадње са странцима.

Спутанање националног покрета на крају је коштало Баринга позиције у Египту. Чарка британских војника с локалним становништвом око лова на голубове у селу Деншавај ескалирала је у национални проблем. У сукобу који се догодио 13. јуна 1906. године, дошло је до рањавања једне жене, што је испровоцирало локално становништво да се обрачуна с британским војницима. У бежању пред сељацима, један од војника је доживео топлотни удар и преминуо је. Одговор британске управе био је несразмеран догађају. Јавно суђење пред британско-египатским судом завршило се са четири смртне пресуде и две осуде на доживотни затвор. Уз то, изречено је још десет затворских казни и још десет казни јавног бичевања.²⁸⁸ Председавајући судија био је Бутрос Гали, потоњи премијер Египта о којем ће бити речи касније у овом раду.

Овај догађај покренуо је Египћане. Национални покрет предвођен Мустафом Камилом добио је огромну подршку. Коптски новинар Салама Муса, чије је деловање било од немерљивог значаја за египатски национални покрет у освит Првог светског рата, тврдио је да је вест о казнама била најцрњи дан његовог живота.²⁸⁹ У томе није био усамљен, што нам сведочи и књижевна делатност тог доба. Овај догађај је био вододелница културног и уметничког живота Египта.²⁹⁰

Узнемиреност око инцидента добро су искористили Вилфрид Блант и Камил. Блант је финансирао Камила да дође у Лондон како би осликао атмосферу у Египту после готово четврт века британске управе. То му није био једини подухват, већ је одлучио и да скрене пажњу јавности на догађаје и британске злочине у Египту. Користећи египатске новине, сачинио је преглед инцидента у Деншавају, као и потоњег суђења. Блант је инсистирао на томе да то није био изоловани догађај, па је све ставио у шири контекст британских огрешења о Египат од 1882. године.²⁹¹ Посебно је инсистирао на наметању декрета из 1895. године којим је омогућено да се из египатске јурисдикције „склони“ било који случај који се тиче окупационе војске и морнарице. Тиме је успостављен преседан да је у сваком конфликту између британских војника и египатских цивила судио суд који су чинили енглески и египатски чланови, које је бирао генерални конзул – лорд Кромер.²⁹² То је учињено и у овом случају и довело је до огромног незадовољства.

Само египатско незадовољство не би било довољно да угрози генералног конзула. Међутим огромни јавни притисак утицао је на чланове британског парламента. Оштре критике по питању судства и читавог образовног система успостављеног у Египту долазиле су до Кромера. Блант истиче да је Кромер био осетљив на замерке када су стизале из Лондона.²⁹³

Иако се трудио да на све начине оповргне критике, Кромер је у марту 1907. године поднео оставку. Министар спољних послова Греј, који му је био наклоњен, прихватио ју је уз појашњење да се лорд Кромер повлачи због здравствених разлога, а не због притисака које је трпео. У парламентарном обраћању повлачење Кромера из Египта назвао је највећим губитком који је јавна служба Велике Британије могла да

²⁸⁸ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians. Creating the Modern Nation Through Popular Culture*, Stanford 2011, 92-95; K. Luke, “Order or Justice: The Denshawai Incident and British Imperialism”, *History Compass* 5/2 (2007), 278–287.

²⁸⁹ R. Owen, *Lord Cromer*, 340.

²⁹⁰ P. Cachia, *Popular Narrative Ballads of Modern Egypt*, Oxford 1989, 247; M. Khouri, *Poetry and the Making of Modern Egypt*, Leiden 1971, 65-72.

²⁹¹ W. S. Blunt, *Atrocities of Justice Under British Rule in Egypt*, London 1907, 36-67.

²⁹² Исто, 23-25.

²⁹³ W. S. Blunt, *My Diaries. Being a Personal Narrative of Events 1888-1914*, London 1922, 578. (19.2.1907)

претрпи. У истом обраћању рекао је да је, у договору с одлазећим конзулом, за наследника постављен Елдон Горст.²⁹⁴

После више од две деценије управљања Египтом, лорд Кромер морао је да напусти Каиро. Никад не узевши већу титулу од генералног конзула био је човек који је постао синоним за британски „протекторат под велом“. До смрти кедива Тауфика успевао је да води Египат без утицајније опозиције. Промена на престолу услед смрти кедива, који је власт дуговао енглеским трупима, довела је до тога да се Евелин Баринг суочи с опозицијом по први пут. Стасала је нова генерација египатских политичара која је била рада да сарађује са новим кедивом Абасом Хилмијем. Сам кедив је, за разлику од свог оца, био антибритански настројен. Крај деветнаестог и почетак двадесетог века донели су тежњу ка обнови политичког живота који је угушен заједно с Урабијевом побуном. Око Мустафе Камила се формирала група која је покренула нови национални покрет у Египту.²⁹⁵ Отворена сарадња кедива Абаса II с Мустафом Камилом који је крајем 1907. године обновио Националну странку довољно говори о променама који је доживео Египат после 1892. године.

Историографија лорду Кромеру не спори заслуге за финансијски опоравак Египта, који је 1883. године био на ивици банкротства. Наравно, уобичајена појашњења економског краха Египта имала су дубоко оријенталистички карактер – египатски владари, посебно Исмаил, нису имали воље и снаге да разлуче приватну и јавну касу и зато је дошло до краха финансија.²⁹⁶ Ипак, до одређеног спорења око финансијског успеха лорда Кромера може доћи уколико се скрене пажња на то да је новац из буџета ускраћиван за сваку делатност која би могла да помогне националном покрету.²⁹⁷ Тако је у потпуности запуштен школски систем чије су основе постављене још у време Мехмеда Алија. Поред тога, административна реформа је одлагана, као и судска. После нешто више од две деценије британске управе, бирократски апарат био је „европеизован“.

Кромер је наставио да значајно утиче на Египат и после свог повлачења. Администратори који су дошли после њега су били део система који је он успоставио. Његове историје Египта, а потом и биографија кедива Абаса имале су великог одјека и значајно су утицале на уобличавање слике о Египту и британској управи. У свом, готово програмском делу, „Антички и модерни империјализам“²⁹⁸ Кромер је поредио Римско царство са Британском империјом. Посебно су за нас важне разлике које је истакао у односу на две империје. Он је религијске разлике истакао као посебно важне за процес асимилације. Јака религијска осећања спречавала су стварање покорних поданика. Такође, британска империја имала је проблем да „наметне“ енглески језик својим поданицима. Ово дело, посматрано са „Историјом модерног Египта“ представља идејни ослонац Кромеровог времена у Египту.

²⁹⁴ *Hansard*, HC Deb 11 April 1907 vol 172 cc390-2

²⁹⁵ M. Deeb, *Party and Politics in Egypt: The Wafd and its Rivals*, London 1979, 1.

²⁹⁶ P. J. Cain, “Character and Imperialism: The British Financial Administration of Egypt, 1878-1914”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 34 2 (2006), 182.

²⁹⁷ M. W. Daly, “The British Occupation”, 243.

²⁹⁸ Earl of Cromer, *Ancient and Modern Imperialism*, London 1910.

2. Администрација Елдона Горста (1907-1911)

Личност управљача

Елдон Горст је био део управљачког апарата Евелина Баринга и веран његовим основним начелима која су подразумевала да Египћани нису способни да сами собом владају. Тек пошто би Египћани спознали да су њихови интереси истоветни интересима Британаца, могло се говорити о постепеном повлачењу Британије из Египта. Пишући историју Египта, Горстов претходник дао је предвиђање његове будућности – имајући у виду да су финансије стабилне, у наредних четврт века могао се очекивати довољни интелектуални и морални напредак Египћана који би им дозволио преузимање контроле над својом земљом.²⁹⁹

Нови генерални конзул Велике Британије, Горст, имао је бирократску каријеру карактеристичну за ову епоху. Рођен је на Новом Зеланду 1861. године, у војној породици. Школовао се на Итону и Кембриџу. Из Форин офиса, где је службовао, 1886. године послат је у Каиро да помогне Евелину Барингу у финансијским и административним реформама. Убрзо је постао близак с Алфредом Милнером, који је дошао у исто време у Египат. Заједно су били важан ослонац будућег лорда Кромера.³⁰⁰

Од 1890. године налазио се у египатском министарству финансија. Са скромном титулом подсекретара министра финансија, Горст је био неизоставни део британског бирократског апарата. Из тог времена потиче његова сарадња са Коптом, Бутросом Галијем који је од 1893. године био министар финансија. Повећање броја странаца у администрацији омогућавало је Горсту брзо напредовање у служби. Чинило му се да је Египат био најбоље место за успешну каријеру.³⁰¹ Дошавши у Египат, 1883. године Кромер је затекао 272 британска чиновника у различитим египатским министарствима. До 1896. године тај број је нарастао на 690, а 1906. године на 1.252 чиновника. Британски чиновници углавном су радили у министарствима јавних радова, финансија, просвете и правде.³⁰² Статистички, 1905. године 42% виших позиција у министарствима су заузимали Британци, наспрам 28% Египћана. Преосталих 20% заузимали су чиновници сиријског и јерменског порекла.³⁰³ Оваква огромна европеизација бирократије стварала је генерацију Египћана спремних на борбу по сваку цену.

Горст је инсистирао да буде постављен на место саветника у министарству унутрашњих послова. Баринг је у извештајима Лондону писао да му је повремено тешко да се бори с амбицијом службеника који су долазили у Египат. Њихова ужурбаност и жеља за напретком често су изазивали неприлике. Горст је, са друге стране, савршено одабрао тренутак у којем ће да затражи одговорније место.³⁰⁴ У две године између 1894. и 1896, Горст је уз Кромеров благослов, спровео реформу министарства унутрашњих послова, додељујући себи улогу саветника. У маниру британске окупације, Горстова позиција била је неодређено дефинисана, али то није умањивало његова широка

²⁹⁹ Earl of Cromer, *Modern Egypt II*, London 1908, 569-570.

³⁰⁰ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst. The Overshadowed Proconsul*, Stanford 1977, 2-14.

³⁰¹ Исто, 39-40.

³⁰² L. Mak, *The British in Egypt. Community, Crime and Crises, 1822-1922*, 118-119.

³⁰³ A. Gorman, "Egypt", у: *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, vol. 1, ed. T. Benjamin, 354.

³⁰⁴ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 48.

овлашћења.³⁰⁵ Главна новина подразумевала је постојање британских инспектора у свакој египатској провинцији. Њихова улога била је, наравно, „саветодавна“.

Успеси у египатским министарствима препоручили су га Кромеру за улогу наследника, те је Горст био саветован да на кратко напусти Египат како би стекао додатно искуство, у Лондону или на неком другом крају империје. Вратио се у Форин офис, где је постигао значајне успехе у преговорима око трговачких уговора са Француском.³⁰⁶ Повлачење Баринга дочекао је у Лондону. У посебном писму захвалио се претходнику и обећао да ће наставити његовим путем.

Горст је на први поглед био значајно другачији од Кромера. Познавање арапског језика омогућило му је да разуме и египатску перспективу. У историографији се сматра да је био склонији компромису од свог претходника.³⁰⁷ У четири године његове управе реформе које је спроводио нису, међутим, задовољиле никога. За Египћане промене су биле закаснеле, док су странци били незадовољни било каквим уступцима који су угрожавали њихов положај.

Четири Горстове године у Каиру обележиле су борбе с националним покретом, питање школства, као и покушај административне реформе. Он је своју политику у Египту најавио кроз неколико чланака које је написао док је радио у Лондону. Као његов програмски документ може се посматрати есеј „Лорд Кромер у Египту“.³⁰⁸ Ту је, без жеље да оспори успехе лорда Кромера, описао египатску администрацију како импровизовану. Како он саопштава, недостатак јасне форме и граница службе помаже у управи Египтом јер оријенталан карактер то тражи. Као ману овог система он види „лични фактор“. То подразумева да промена једне особе ствара застој у готово читавом бирократском систему.³⁰⁹ Да је административна реформа неопходна, изложио је у детаљнијем тексту, који је подразумевао целовит осврт на карактер Египћана и на дужност Енглеске да поданике подигне на ниво да могу да се старају о својој земљи.³¹⁰ Да би ове његове идеје биле оствариве, било је неопходно да се изврши озбиљна и темељна образовна реформа.³¹¹

У покушају да се изврши административна реформа, Горст је по ступању на дужност одлучио да позове водеће британске личности у Египту и да им предочи да је дошло време да Египћани преузму део одговорности. Било је неопходно припремити Египћане за британски одлазак, иако је и Горст, слично Кромеру, одбијао да прецизира када би се могли стећи услови за повлачење трупа. Критичари су били склони да овај потез тумаче у контексту огромних критика које су наступиле у периоду после инцидента у Деншавају. Четврт века Кромерових извештаја и писања су осликали британску управу као цивилизаторску и просветитељску. Таква слика је била значајно пољуљана после јавних бичевања и погубљења и нови генерални конзул морао је да чини одређене „уступке“ како би умирио јавност.³¹² Надао се да ће тиме умирити и национални покрет у Египту.

³⁰⁵ H. H. Tollefson, Jr., “The 1894 British Takeover of the Egyptian Ministry of Interior”, *Middle Eastern Studies* 26 (1990), 547-560.

³⁰⁶ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 78.

³⁰⁷ R. L. Tignor, *Modernization*, 291.

³⁰⁸ E. Gorst, “Lord Cromer in Egypt”, у: *The Empire and the Century*, ed. C. Sydney, London 1905, 760-773.

³⁰⁹ Исто, 771.

³¹⁰ J. L. Gorst, “Oriental Character”, *Anglo-Saxon Review* 2 (1899), 124-138.

³¹¹ E. Gorst, “Egypt in 1904”, у: A. Milner, *England in Egypt*, London 1904, 413.

³¹² R. L. Tignor, *Modernization*, 293.

Национални покрет

Паралелно са Мустафом Камилом своје идеје развијала је друга кључна личност египатског националног покрета - Ахмед Лутфи ал-Саид. Рођен је 1872. године у угледној породици. Стекао је образовање у истој школи у којој је био и Камил. За разлику од Камила, са Европом се упознао кроз рад у египатским министарствима и кроз читање Аристотела, Мила, Русоа, Конта, Толстоја. Он је био и први преводилац Џона Стјуарта Мила на арапски.³¹³ Често се Камил и Лутфи ал-Саид упоређују у односу према Османском царству и султану. Видели смо да је Камил у време најтеже Кромерове управе разматрао да се ослонац тражи и у Османском царству које је и даље било формални сизерен Египта. Он је временом мењао ставове, као и Лутфи ал-Саид. У раној фази разматрања позиције Египта, он се противио сарадњи са султаном. Корен тога може се видети у његовом поимању нације. Нација је, по његовом мишљењу, секуларна, и самим тим било каква веза с Портом и султаном може довести до непотребних подела. „Египат Египћанима“ за њега је била идеја водиља, а интеграција Копта и осталих хришћана зависила је, по њему, од секуларног карактера националног покрета. Када је Камил у својим каснијим иступима заступао идеју да се читав муслимански свет политички уједини, Лутфи је то оштро критиковао видевши у томе само нови облик империјализма.³¹⁴

Ни Младотурска револуција није променила Лутфијев став о Османском царству. Појединци у Египту су били склони да предложи блиску сарадњу пошто је окончан деспотски режим у Турској. На то је Лутфи ал-Саид одговарао оштро подсећајући на време Мухамеда Алија и борбу за аутономни Египат. Заправо, идеја водиља његовог дела је идеја о слободи. Слобода подразумева да постоји само нужни контакт са државом. Ова идеја ће посебно бити важна када Елдон Горст у покушају да некако заузда национални покрет врати на снагу закон о штампи из 1881. године који је ограничавао слободу говора.³¹⁵ Под идејним вођством Ахмеда Лутфија ал-Саида формирана је „Странка народа“.³¹⁶ У програму је захтевао промену изборног закона и постепено увођење потпуно демократске власти кроз сарадњу са Великом Британијом.³¹⁷ Најважнији део његовог програма, око којег није било преговора нити одступања било је питање општег образовања у Египту. Сматрао је да је неопходно да оно буде бесплатно и доступно свима. Приватне школе какве је успоставио британски систем, нису могле да постигну оно чему је Лутфи тежио – национално јединство успостављено преко образовног система.³¹⁸ Он тражи обавезно државно образовање, са локалним учитељима на народном језику.

У често поједностављеним поделама, Камил и Лутфи су на супротним странама, први као представник исламско-арапске културе, а други као представник вестернизације. Камил и група окупљена око њега нису волели да усвајају оно што су сматрали европским идејама. Према томе, они нису били склони да расправљају о нацији и националној интеграцији, верујући да је такав чин заправо подилажење европеизацији

³¹³ Y. M. Choueiri, “Ideology, Political, Middle East”, *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, 567.

³¹⁴ I. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for the Egyptian Nationhood, 1900-1930*, Oxford 1986, 7-8.

³¹⁵ A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 173-178.

³¹⁶ Повремено се, у англосаксонској историографији назива и Ума странка. Слично као и Камилова странка у почетку је деловала само као група истомишљеника. Оснивање странке и новина кроз којих су пласиране идеје везује се за 1907. годину.

³¹⁷ Исто, 180-181.

³¹⁸ R. L. Tignor, *Modernization*, 265-266.

Египта. Било каква расправа о нацији морала је да буде уткана у традиционалне вредности и ставове који су постојали у долини Нила. По њима, није била реална идеја „супротног“ тора која је пропагирала секуларни Египат где би се лојалност исказивала националној држави.³¹⁹ Наравно, у реалности поделе нису биле тако прецизне и јасне, па је остало забележено да је Камил боравећи у Лондону и тражећи попуштање Кромерове управе и приступ позицијама одлучивања Египћанима предлагао и Лутфија за одређене позиције.

Идејне разлике нису имале пресудан утицај на кључан догађај за покретање националног покрета. Деншавај је био вододелница у сваком погледу. Јул 1906. године, суђење пред британским и коптским судијом, био је врхунац понижења и тачка без повратка за англо-египатске односе, али и за арапко-коптске односе. Копти који су прихватили британску „модернизацију“ доживљавани су као привилеговани слој. Запошљавани су у администрацији, а Бутрос Гали, некада Горстов „надређени“ у министарству финансија, био је министар правде и судија у процесу против учесника сукоба у Деншавају. Кромер је пред сам крај свог боравка у Египту активно радио на продубљивању јаза између хришћана и муслимана.³²⁰

Нови генерални конзул је из Лондона у Каиро испраћен уз упозорење да национални покрет ствара проблеме и да расте незадовољство европског становништва у Египту. Ситуација је подсећала на месеце уочи бомбардовања Александрије, али Горст ипак није био Малет, и добро је познавао египатску администрацију и европске досељенике. Наследивши раније осмишљену економску политику, Горст се суочио са финансијском кризом. Кромерово везивање читаве египатске економије за памук, везало је руке Горсту када су наступиле кризна 1907. година и лоша жетва 1909. године.³²¹ Нови управитељ британског „протектората под велом“ морао је да се бори и са осетно већим трошењем новца из буџета због Баринговог запошљавања странаца и Копта и његовог одбијања било какве сарадње са Египћанима.

Горст се одлучио на компромис и на напуштање Кромерове ригидне политике по питању присуства националиста у јавној управи. Посебно је био склон сарадњи с Лутфијевом умеренијом групом, али је наилазио на огроман отпор самих Европљана, који нису желели да допусте угрожавање својих позиција.³²² Једино олакшање му је дошло са неочекиване позиције – кедив Абас II је показивао много више жеље за сарадњом с Горстом него с претходном управом. До лета 1907. године нови генерални конзул је, на кратко, умирио све стране у Египту.³²³ Краткотрајни мир постигао је давањем веће аутономије провинцијским већима, која су добила овлашћења да спроводе одређене административне и образовне реформе. Суочио се, међутим, са захтевима представничког дома да се трансформише у парламент, који би расправљао о уставу.³²⁴ Покушавао је овом реформом да се дистанцира од система који је успоставио Кромер, а који се заснивао на његовом личном ауторитету и мешању у готово сва питања.

Да би се тензије око представничког дома смањиле, Горст је у договору с Грејем одлучио да ослободи осуђенике за Деншвај. Убрзо је одлучено да се идеја и заслуга за то припише кедиву, како би се растући национални покрет окренуо Абасу II уместо двома централним фигурама Камилу и Лутфију.³²⁵ Уједно, ако би кедив помиловао

³¹⁹ I. Gershoni, "The Evolution of National Culture in Modern Egypt: Intellectual Formation and Social Diffusion, 1892-1945", *Poetics Today* 13 (1992), 328-333.

³²⁰ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 124-126.

³²¹ R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, 226.

³²² R. L. Tignor, *Modernization*, 294.

³²³ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 148.

³²⁴ R. L. Tignor, *Modernization*, 295.

³²⁵ A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 201.

осуђенике ауторитет суда би остао неокрњен. Поред тога, деловање кедива би помогло умиривању односа између Копта и муслимана.³²⁶

Покушаји да се информација о помиловању чува у тајности били су узалудни. Камил је организовао огроман национални скуп, који је само додатно истакао разлике у египатском друштву. Од децембра 1907. године његова „Национална странка“ и формално прераста у политичку организацију. Камил је био на врхунцу моћи и деловало је да је питање тренутка када ће британски представници морати да преговарају са њим око учешћа у власти. Ипак, у фебруару 1908. године, у тридесет четвртој години живота, Камил умире. На његовој сахрани, Горст се суочио са чињеницом колико је заправо јак национални покрет у Египту. Сажетак Камиловог значаја можемо пронаћи у једном новинском тексту – египатско срце је закуцало први пут у Деншавају, а други пут на Камиловој сахрани.³²⁷ Уједно, његова сахрана била је место разлаза Националне и Народне странке, пошто су представници Народне били оптужени за сарадњу са Енглезима.³²⁸

Камилова превремена смрт није оставила национални покрет обезглављеним, чему се Лондон надао. Новине су наставиле несметано да раде и да каналишу основну идеју свог „палог хероја“ – британско присуство није потребно за било шта у Египту и реформе нису могуће док су Британци ту. За слободу је неопходна евакуација британских трупа. Део елите Копта прешао је на страну египатских националиста. Званично формирање Националне странке пропраћено је отвореним позивом Коптима да се придруже борби против окупације.³²⁹ Нови генерални конзул није смео да дозволи сарадњу, иако је био свестан да Копти бројчано не могу да утичу превише на снагу покрета. Идејно, са друге стране, давали су много шири замах растућој националној идеји. Горст је решење видео у томе да место председника владе повери Копту – Бутросу Галију, свом некадашњем „шефу“ и дотадашњем министру правде.³³⁰ Уступак муслиманима био је задржавање Саад Заглула, Камиловог сарадника, на месту министра просвете. О његовом наименовању и темељној реформи образовања по одласку Кромера, биће касније речи.

Горстов план је делимично успео. Одређени показатељи говоре да је постављање хришћанина на место премијера утицало на некадашњу Камилову странку, сада под вођством Мухамеда Фариде. Свакако је довело до захлађења односа са кедивом Абасом II који је дозволио да Бутрос Гали преузме позицију.³³¹ Свака промена коју је британски генерални конзул уводио праћена је са огромним негодовањем. Ништа није могло да умири национални покрет. „Либерализација“ по питању приступа Египћана администрацији дошла је прекасно. Критиковали су је подједнако и странци који су се осећали угрожено и Египћани који нису желели компромисе.

Горст је одлучио да напусти политику „попуштања“. Додатно га је на то натерала и Младотурска револуција. Године 1909. вратио је на снагу злогласни закон о штампи из 1881. године и закон о депортацији који је омогућавао влади да протера из земље оне за које се процени да су опасност.³³² Закон о штампи је довео до тога да новине морају да од владе захтевају дозволу за штампање. Ова два закона довела су до насилних протеста на улицама Каира. У серији демонстрација које је организовала Национална

³²⁶ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 162.

³²⁷ M. Laffan, “Mustafa and the Mikado: A Francophile Egyptian's turn to Meiji Japan”, *Japanese Studies* 19 (1999), 270-272; A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age*, 202.

³²⁸ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 102.

³²⁹ I. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 12.

³³⁰ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 163-164.

³³¹ S. Seikaly, “Prime Minister and assassin: Butrus Ghali and Wardani”, *Middle Eastern Studies* 13 (1977), 116.

³³² P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 180-181.

странка било је на стотине ухапшених, а Горст и Бутрос Гали су размишљали о томе да законом ограниче могућност јавних протеста.³³³ Због овог потеза чак је и Лутфијева странка, која је била склона сарадњи са странцима, одлучила да се дистанцира од Горстове управе.

Једини прави успех генералног конзула је био тај што је кедива у потпуности изоловао од националног покрета. Некада Камилов покровитељ је постао близак Горстов сарадник. Објашњење је једноставно – националисти су све чешће и све гласније тражили устав. Кедив је знао да то значи додатно ограничавање његове моћи и окренуо се Британцима.³³⁴ Увидевши то, Фарид и остали представници Националне странке организовали су масовне демонстрације, тражећи да се сазове парламент. Још једна промена у националном покрету плашила је кедива. Под Камиловим вођством национална идеја била је резервисана за образоване, и то оне који су образовање стекли на западу. Фаридовим преузимањем вођства долази до омасовљења покрета који полако осваја индустријске делове Каира и Александрије.³³⁵ Ширење покрета довело је и до захтева да се статус радника регулише законом, а почело је и формирање радничких синдиката.³³⁶ Овако широка база, која се ускоро проширила и на села, довела је до тога да се и у представничком дому све гласније говори о уставу. Ситуација у земљи је била на ивици сукоба када се Горст одлучио на потез који ће вратити Египат у Кромерову еру.

У преговорима око обнове концесије за компанију Суецки канал Горст је остао сам против целокупног Египта. Концесије које су договорене биле су на снази до 1968, али је компаније Суецки канал инсистирала да се оне продуже до 2008. године. Договор који је Горст постигао подразумевао је да Египат добије четири милиона фунти 1909. године, а да од 1921. године добија 4% укупног профита компаније док коначно подела профита не дође до 50% за Египат 1968. године. Египатска влада одбила је да ратификује споразум.³³⁷ Бутрос Гали је био једини који се поред Горста залагао за споразум и његов задатак је био да га учини прихватљивим за остале чланове владе.³³⁸ Чак је и Греј из Лондона саветовао да се преговори обуставе до повољнијег политичког тренутка. Наиме, омасовљење националног покрета створило је низ фракција од којих она најрадикалнија није презала од употребе насиља да би постигла циљеве.³³⁹ Упркос забранама, штампа се умешала у овај сукоб и поделила на етничком нивоу – коптски часописи подржавали су председника владе, док су готово сви остали позивали на отпор.

Горст и Бутрос Гали су инсистирали на споразуму и толико су били сигурни у свој успех да су сазвали скупштину, која није у том облику заседала од Урабијеве побуне.³⁴⁰ Званично, кедив је сазвао скупштину за 9. фебруар 1910. године. Заседање су пратиле огромне демонстрације и протести против споразума. Десет дана по почетку заседања, на степеницама испред здања у којем се окупила скупштина Ибрахим Вардани, члан Националне странке и припадник тајног удружења „Заједничко братство“

³³³ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 105.

³³⁴ R. L. Tignor, *Modernization*, 297.

³³⁵ Исто, 303-304.

³³⁶ M. S. Hussain, *British Policy and the Nationalist Movement in Egypt 1914-1924*, Berlin 2015, 47.

³³⁷ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 195-196.

³³⁸ S. Seikaly, *нав. дело*, 119.

³³⁹ R. L. Tignor, *Modernization*, 307.

³⁴⁰ Представнички дом, који је суштински представљао скупштину, најактивнији је био управо пред саму британску окупацију, посебно током 1881. године. После окупације, Кромер је приступио реформи током које је поделио некадашњи представнички дом на два тела – законодавно веће и представнички дом. Веће је имало искључиво саветодавну улогу, док је представнички дом изгубио некадашњу моћ. Почетком 20. века ова имитација парламента је углавном потврђивала владе. Горстово сазивање „парламентарног“ тела пробудило је наде да ће се вратити и моћ из 1881. године.

убио је Бутроса Галија.³⁴¹ Атенатор је рекао да је пуцао због Галијеве улоге у споразуму о Суецком каналу и због његовог суђења учесницима у инциденту у Деншавају.³⁴² После суђења чијим је током председавао британски судија атентатор је осуђен на смрт вешањем. Казна је спроведена 28. јуна 1910. године.

Догађај је ујединио Копте с Европљанима. Заједно су тражили заштиту од муслимана и насиља, прекид даље „либерализације“ управе и Горстових „експеримената“. Политичко убиство тиме је добило и религијски карактер. Претварање Варданија у националног хероја, почело је одмах по његовом хапшењу, што је узнемиравало Копте. Новине су биле препуне текстова о њему и његових слика. После ових догађаја више нико није стајао уз Горста. Копти и Европљани су били незадовољни, подршка из Лондона је изостала, а могућност за сарадњу са египатским националистима није постојала.

Горст се са положаја генералног конзула повукао у јануару 1911. године. Преминуо је у јулу исте године. Нови генерални конзул лорд Киченер подсећао је много више на Кромера и његов долазак представљаће период обрачуна са националним покретом. Да се британски приступ враћа на Кромеров период било је јасно из законских промена које су забраниле учествовање ђацима и студентима на протестима. Промењен је и кривични законик па су тако и „саучесници“ у криминалним делима добијали затворске казне. Дефиниција саучесника била је веома широка. Чак је и Мухамед Фарид завршио у затвору јер је у предговору књиге поезије позивао песнике да пробуде народ и покрену га на побуну.³⁴³

У периоду од 1907. до 1911. године, Горст је својим деловањем успео да „одвоји“ кедива од националиста, а да уједно створи много јаче поделе између самих Египћана. Социјалне разлике присталица Националне странке и Странке народа су почеле да стварају озбиљније невоље. Завршило се време Камила и Лутфија, који су успевали да сарађују. Ускоро ће се појавити и трећа странка, присталица кедива и обнове његове позиције на штету захтева националиста.

Школски систем

Национални покрет, какав је настао крајем Кромерове управе, а пун замах добио током мандата Елдона Горста, тешко је раздвојити од питања образовања и могућности школовања. Видели смо да су две водеће египатске личности са почетка двадесетог века основни ниво школовања добиле у Египту. Упркос разликама између Камила и Лутфија, заједнички именован у њиховим схватањима била је важност образовања. Веровали су да је отпор према странцима требало да буде култивисан кроз школски систем, који би истакао посебност Египћана. Од времена кедива Исмаила школству и просвети се приступало систематски и оно је било регулисано законом о образовању из 1868. године. Пет година пре тога формирано је и министарство просвете. Рани египатски планови подразумевали су да се настава измести из медреса и да се формирају државне школе за учитеље како би се мрежа школа могла даље ширити.³⁴⁴ Британски „протекторат под велом“ зауставио је такву врсту напора и увео свој систем, предвиђен да васпита послушне поданике империје.

³⁴¹ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 201-202; R. L. Tignor, *Modernization*, 312.

³⁴² Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 106.

³⁴³ M. S. Hussain, *нав. дело*, 49.

³⁴⁴ S. A. Somel, “Education, Middle East”, *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*, 341.

Као и у области администрације, Кромер је користио искуство боравка у Индији када је приступио организацији управе у Египту. Када је дошао у Египат и даље се разматрала могућност да се војска евакуише. Баринг је због тога сматрао да треба реформисати образовни систем. У промењеном систему били би школовани „кадрови“ способне да воде земљу по обрасцу постављеном из Лондона. Да се не би у раним данима управе сусрео са формирањем елите која је прихватила обрасце метрополе, али је свесна посебности своје традиције и историје, Кромер је одлучио да образовање буде доступно уском броју појединаца.³⁴⁵ У току прве деценије, под образложењем да се земља спасава од банкротства, систем државних школа је значајно урушен и обесхраброван је упис деце укидањем државног стипендирања ђака. Године 1881. 70% ђака је добијало стипендију која је покривала све трошкове школовања. У последњој деценији деветнаестог века 73% ученика било је принуђено да сноси све трошкове.³⁴⁶ Такав обрт је образложен потребом за буџетским уштедама, али и уверењем да ће Египћани приступити образовању озбиљно само ако буду принуђени да га сами плате.³⁴⁷

Основе школског система остале су исте као у време кедива Исмаила – поред верских школа, опстале су државне основне и средње школе чије су дипломе омогућавале рад у администрацији или наставак школовања. Државне више школе су омогућавале образовање инжењера, правника, лекара и наставника. Ни основна ни средња школа нису биле обавезне, број стипендија је стално опадао под британском управом. Поред ових постојале су и приватне школе намењене странцима, које су углавном биле под контролом хришћанских мисионара.³⁴⁸

Први озбиљан извор сукоба је било укидање самог министарства просвете, које је од 1891. године постало департаман министарства јавних радова. Други и осетно већи проблем било је потискивање арапског језика из наставе. Поред укидања стипендија за школовање, то је била и највећа промена у односу на време пре 1882. године. Британски управитељи инсистирали су на енглеском језику као примарном у сфери образовања. Уједно су и богатији Египћани прихватили овакав систем, који је гарантовао очување њихових позиција.³⁴⁹ У основним школама је готово целокупна настава била на енглеском. У средњим школама настава се у потпуности одвијала на енглеском осим током часова арапског. До пред сам крај Кромерове управе, борба за доминантан положај водила се између француског и енглеског. Борба за арапски је тек предстојала.³⁵⁰ Оваква језичка политика била је могућа јер је већина предавача долазила из Велике Британије. Сматрало се да се наука не може предавати на арапском језику, којем су тобоже недостајале речи за објашњење сложених идеја. На сличан начин третирана је и настава филозофије. Наиме, тврдило се да би већини ђака исламске вероисповести филозофија била страна, јер је дубоко укореењена у хришћанским вредностима. Поред одлучивања о могућности сазнања на арапском језику, британски контролори у некадашњем министарству образовања одлучивали су и о настави историје. Основне школе уопште нису имале наставу историје, док је у средњим број часова био ограничен.³⁵¹

Камил, предводник националног покрета, користио је своје везе са Вилфридом Блантом да би информисао представнике лондонског парламента о стању у школама и

³⁴⁵ R. L. Tignor, *Modernization*, 319-320.

³⁴⁶ Исто, 324.

³⁴⁷ D. M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge 1990, 18.

³⁴⁸ L. Pollard, *Nurturing the Nation. The Family Politics of Modernizing, Colonizing, and Liberating Egypt (1805–1923)*, London 2005, 106.

³⁴⁹ M. Russel, “Competing, Overlapping, and Contradictory Agendas: Egyptian Education Under British Occupation, 1882-1922”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East XXI* (2001), 51.

³⁵⁰ R. L. Tignor, *Modernization*, 326.

³⁵¹ L. Pollard, *нав. дело*, 116-117.

наметању енглеског језика. После Деншаваја и јавног суђења, ситуација је постала горућа, па је министар спољних послова Греј и у парламенту морао да одговара, између осталог, на питања о резултатима Кромерове образовне политике. Он је потпуно одсуство арапског из наставе правдао тиме да не постоје учбеници које би предавачи могли да користе.³⁵² Даља дебата открила је да наставници који одлазе у Египат нису у обавези да знају арапски, већ да су у обавези да после најмање годину дана боравка полажу испит познавања језика. Статистика коју је Греј изнео показала је да готово сви предавачи прођу једино основни ниво познавања арапског језика.³⁵³ Дебата није била ни близу краја, када је постављен нови генерални конзул Елдон Горст. Он је из парламента испраћен у Каиро са захтевима да се школство реформише.³⁵⁴

Сукоб је стварало и стално инсистирање британских управитеља да се оно мало новца³⁵⁵ издвојеног за образовање даје на техничке и пољопривредне „школе“. Ове „школе“ су представљале центре за описмењавање у којима би се потом усвајале основне вештине за рад у пољопривреди или добијала основна знања о техничким наукама.³⁵⁶ Мала победа за Египћане било је поновно успостављање министарства просвете 1906. године. Међутим, у обновљеном министарству, на чијем је челу био Саад Заглул, близак Народној странци, установљена је позиција саветника чије су одлуке и формално биле „јаче“ од одлука министра. Од 1906. до 1919. године позицију саветника имао је Шкот Даглас Данлоп који се раније показао као необично ригидан по питању одлука.³⁵⁷ Он ће остати непоколебљив по питању основних школа и предмета који су се ту изучавали – писање, читање и основе математике. По доласку Горста, за нијансу је повећан број стипендија. До 1911. године било је око 200 хиљада ђака у школама под државном контролом.³⁵⁸ Важно је напоменути да је број становника Египта процењен на око 11 милиона.³⁵⁹

Горстов долазак представља почетак покушаја сарадње са Египћанима. Он је, противно Данлоповим саветима, одлучио да ђаци тестове на крају средње школе могу да полажу и на арапском, што би им олакшало полагање и отворило врата каријере у државној служби која је захтевала положен тест. Истакао је намеру да се отвори школа која би образовала наставнике, како би се смањила потреба за довођењем наставника из Енглеске. Уједно је предлагао и да се одређен број наставника пошаље у британске школе да се „дошколују“ и врате на своје позиције у Египту.³⁶⁰ У периоду сарадње конзула и министра просвете одлучено је да одређени курсеви и предавања у школама морају бити заједнички и за хришћане и за муслимане. Кључна су била предавања на предмету о „националном понашању“. Заједнички обрасци понашања требало је да преовладају над религијским разликама.³⁶¹ Данлоп није благонаклоно деловао на овакве промене, те је током читавог Горстовог мандата инсистирао на довођењу учитеља из Енглеске.³⁶² Нетрпељивост према саветнику је на исту страну ставила и Горста и Заглула

³⁵² *Hansard*, HC Deb 21 February 1907 vol 169 c1037

³⁵³ *Hansard*, HC Deb 22 August 1907 vol 181 c1090

³⁵⁴ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 146.

³⁵⁵ Године 1902. мање од 1% египатског буџета трошило се на образовање. D. M. Reid, *Cairo University*, 18.

³⁵⁶ R. L. Tignor, *Modernization*, 336.

³⁵⁷ L. Pollard, *нав. дело*, 117; R. L. Tignor, *Modernization*, 328.

³⁵⁸ L. Pollard, *нав. дело*, 118.

³⁵⁹ J. A. McCarthy, “Nineteenth-century Egyptian Population”, *Middle Eastern Studies* 12 (1976), 34.

³⁶⁰ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 146.

³⁶¹ L. Pollard, *нав. дело*, 119.

³⁶² M. Russel, *нав. дело*, 54.

и генерални конзул је 1910. године тражио од Лондона да се Данлоп премести. Атентат на Бутроса Галија и долазак Киченера одложили су одлуку о Данлоповој смени.³⁶³

Најзначајнији помак у образовању у време Горста било је отварање Универзитета у Каиру 1908. године. Тема високог образовања отворена је пред сам крај Кромерове управе. Поновно формирање надлежног министарства 1906. године улило је наду да ће ствар бити решена брзо, међутим Кромер је страховао да ће универзитет постати средиште отпора британској управи. У првим преговорима тражио је одлагање расправе о томе. По његовом мишљењу, у земљи која има 93% неписменог становништва нема потребе за универзитетом већ за широм базом основних школа. Тврдио је да није било смислено улагати у пројекат који ће бити доступан малом броју популације.³⁶⁴ Упркос Кромеровом противљењу, Египћани су успели да стекну одређене симпатије у енглеским круговима по питању универзитета. Мустафа Камил је био активан и по овом питању, као и његов наследник Мухамед Фарид. До постављања на место министра просвете са њима је сарађивао и Саад Заглул, али га је по уласку у владу најрадикалније национално крило одбацило.

Ставивши до знања Египћанима да финансијску подршку неће добити, Кромер је пустио виђеније Египћане да сакупљају новац.³⁶⁵ После Деншаваја, ситуација око универзитета се заострила и затражена је помоћ кедива. Кедив је пристао да из своје личне благајне делом финансира установу високог образовања, а као свог представника поставио је свог стрица принца Фуада. Кромеров одлазак и долазак помирљивијег Горста довело је до значајних помака у преговорима око универзитета. Нови генерални конзул је успео да од ове идеје одвоји најрадикалније крило националиста, а потом и самог Камила. У преговорима око формирања универзитета, начина финансирања и саме управе, британски представници су успели да унесу раздор између египатских представника. Предложена улога Саада Заглула била је превелика, према схватању Камила и његових присталица. Они су због тога напустили преговоре и британске власти су биле задовољне постигнутим.³⁶⁶

Кедивов утицај на овај пројекат био је јасан када је за ректора постављен принц Фуад. Да је палата преузела примат видело се и на основу предложених чланова управног већа – сви су били део старе елите. Само је један представник остао од оних који су предложили формирање универзитета 1906. године.³⁶⁷ Ускраћивањем финансија, које су контролисали странци, универзитету је одузет египатски карактер. Уједно, на још једном примеру потврђена је разлаз кедива и националног покрета.

Почетак наставе био је тежак. Ограничен је број Египћана који су могли да предају, па је тако и број предмета остао умањен. У почетку су наставу углавном држали европски оријенталисти.³⁶⁸ Европски империјализми су се сударали и на Универзитету у Каиру. До 1911. године главни такмаци Британаца за утицај били су Италијани и Французи. Напад на Либију скршио је италијански утицај, упркос томе што је читава библиотека опремљена уз помоћ италијанске владе. Долазак Киченера на место Горста довео је до јачег британског утицаја. До краја Првог светског рата, утицај универзитета је био ограничен недостатком и наставника и студената. Међутим, универзитетска политика стипендирања и слања студената на неке од западноевропских универзитета довела је до формирања наставног кадра после завршетка Великог рата.³⁶⁹

³⁶³ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 170.

³⁶⁴ D. M. Reid, *Cairo University*, 20.

³⁶⁵ R. L. Tignor, *Modernization*, 338.

³⁶⁶ D. M. Reid, *Cairo University*, 28-29.

³⁶⁷ Исто, 30.

³⁶⁸ R. L. Tignor, *Modernization*, 338.

³⁶⁹ P. Mellini, *Sir Eldon Gorst*, 171.

Горстова политика либерализације довела је до озбиљних религијских напетости које су кулминирале убиством Бутроса Галија. Иако само убиство није било религијски мотивисано, потоње деловање муслиманске већине удаљило је Копте од сународника, чиме је завршен процес раслојавања египатског националног покрета. Да ли је Горст то радио са намером, остаје отворено питање. Четири године његове управе између Кромера, који је симбол „протектората под велом“ и Киченера, који је био истински Кромеров наследник, одају утисак недовршене политике. Ограничен системом који је формиран у претходне две деценије, он није успео да спроведе ни једну значајнију реформу до краја. За разлику од Кромера којем је правна недефинисаност египатске позиције у империјалном систему одговарала, Горст није успео да се наметне Лондону и да постане „владар“ Египта.

3. Администрација Херберта Хорација Киченера (1911-1914)

Повратак „чврсте руке“

Горстове мере, које су успешно завадиле фракције националног покрета у Египту, направиле су и радикализовану групу, која није презала од коришћења насиља у обрачуну са странцима. Поред Горста и његове политике, радикализацији је значајно допринео и престанак отворене француске подршке.³⁷⁰ Недовршене реформе и делимична попустљивост није помогла ни британској управи ни самом Горсту који је на крају био одбачен од својих претпостављених, после готово две деценије службе у Египту на различитим позицијама. Нове опасности, радикализован и освешћен покрет, као и отворен суков две заједнице у Египту, терале су Лондон да нађе управника „кромеровског“ типа. Било им је потребно да се време врати уназад и да неко поново успостави апсолутну моћ, која ће гарантовати британску превласт и утицај без константног препирања са националним покретом.

Младотурска револуција, ситуација на Балкану, италијанска интервенција у Либији били су показатељи да је потребна корекција политике у Египту и детаљно преиспитивање даље судбине „протектората под велом“ у земљи која је и даље формално правно била део Османског царства. Подела Европе на два блока само је додатно оптерећивала Лондон у потрази за правим Кромеровим наследником. За Лондон, Горстова политика у Египту је била промашај. Покушај интеграције већег броја Египћана у институције наишао је на огроман отпор европске мањине у Каиру, на којој је почивала управа. Раздвајање кедива од националног покрета било је успешно, али је довело до нових захтева националиста, као и до стварања нових фракција. Греју и Лондону требао је брз резултат и смирење ситуације. Избор је пао на Хорација Херберта Киченера, хероја из Судана, прекаљеног империјалног официра и човека који је

³⁷⁰ A. Lutfi al-Sayyid Marsot, “The Occupation of Egypt”, у: *The Oxford History of the British Empire. The Nineteenth Century*, 657.

познавао Египат. Лорд Кромер је свесрдно подржавао ово наименовање, а главно питање је било какве ће бити реакције на наименовање официра на цивилну позицију.³⁷¹

Киченеру ово није било прво постављање у Египту. По британској окупацији, био је део официрског кадра генерала Вуда, који је требало да формира и обучава нову египатску војску. Потом је учествовао у експедицији која је покушавала да спаси Гордона из Картума током махдистичке побуне. Иако безуспешан, овај поход прославио је Киченера.³⁷² Одлука премијера Гледстона да повуче војску из Судана згрозила је Киченера, који је позивао на освету. Убрзо је и напустио позицију у Египту и вратио се у Енглеску. Године 1886. именован је за генерала гувернера Источног Судана. То га је довело у сукобе са остацима махдистичког покрета, у којима је рањен. На опоравку у Каиру 1888. године унапређен је у чин генерала. Потом је, 1891. године, добио још једну дужност у Египту – постављен је за шефа полиције.³⁷³ Врхунац моћи досегао је 1892. године, када је у чину генерал-мајора постао сирдар³⁷⁴, односно главнокомандујући египатске војске. Тиме је суштински објединио у својим рукама контролу над војском и полицијом. Кромер се дивио Киченеровом војничком генију, познавању језика и разумевању локалних прилика.³⁷⁵

Италијанска катастрофа у Етиопији и растуће англо-француске империјалне супротстављености донеће му шансу да коначно освети Гордона.³⁷⁶ Почетком септембра 1898. године тријумфално је ушао у Картум, поставши оличење градитеља и хероја Британске империје. Потоњи догађај у Фашоди³⁷⁷ показао је да је Киченер био вешт и у дипломатији. Низу својих титула придодео је титулу генералног гувернера Судана. Предвиђено је да Енглеска и Египат поделе управу у Судану. Узалудна су била надања и слављења у Египту због „повратка“ Судана. Англо-египатски договор постојао је само на папиру и суштинска контрола била је британска.

Киченер је напустио Египат и Судан почетком Бурског рата. Од 1902. године служио је у Индији као главнокомандујући војске. Боравак у Индији је обележио сукоб с лордом Курзоном из којег је Киченер изашао као победник. Из Индије се 1909. вратио у Лондон, да би сачекао даље постављење.³⁷⁸ Преговарајући са Грејем око одласка у Египат сазнао је да реформе које је Горст покушао да спроведе морају да се наставе, али да је неопходна чвршћа рука у обрачуну са националистима.

Слање особе од поверења лорда Кромера унело је значајну несигурност у намере Лондона према Египту. Иако је експлицитно наглашавано да Киченер одлази у Египат као цивил, било је јасно да су се линије између цивилних и војних власти делом испреплетале. Дебата о овлашћењима и упутствима са којима је испраћен у Каиру није јењавала, а тема је био и његов компликован однос са кедивом.³⁷⁹ Међусобна нетрпељивост између новог британског конзула и кедива Абаса II имала је корене у кедивовим оштрим критикама стања у египатској војсци у време када је њоме командовао Киченер.

³⁷¹ *Hansard* HC Deb 18 July 1911 vol 28 cc856-857

³⁷² G. H. Cassar, *Kitchener as Proconsul of Egypt, 1911-1914*, London 2016, 15-16.

³⁷³ A. Lutfi al-Sayyid, *Egypt and Cromer*, 78.

³⁷⁴ Сирдар је назив који се користио у време британске окупације за главнокомандујућег официра египатске војске.

³⁷⁵ Earl of Cromer, *Modern Egypt II*, 87.

³⁷⁶ Више о империјалном контексту поновног освајања Судана и англо-француском ривалитету и сукобу: R. Robinson, J. Gallagher, *нав. дело*, 339-378.

³⁷⁷ Англо-француски сукоб у Судану имао је свој врхунац код места Фашода. Киченер и његове трупе су дошле до овог места у септембру 1898. године и у њему затекле француске војнике. Влада у Лондону је захтевала да се француске трупе повуку из града. Ситуација је решена у новембру 1898. године.

³⁷⁸ G. H. Cassar, *нав. дело*, 31-36.

³⁷⁹ *Hansard* HC Deb 20 July 1911 vol 28 cc1258-1259

Упркос бурним реакцијама у Египту, нови управитељ стигао је, са својом свитом, у Каиро у септембру 1911. године. Новине и сатирични листови били су немилосрдни према новом генералном конзулу и Лондону. Свесне његове сличности са Кромером, новине су позивале на отпор.³⁸⁰ Европљани и пробритански настројени политичари одушевљено су дочекали Киченера, надајући се да ће он озваничити крај Горстове либерализације.

Однос према Османском царству

По првим потезима новог конзула било је јасно са каквим упутствима је послат у Каиро. Прве предложене мере новог управитеља биле су уперене против националног покрета. Уједно, по упутству из Лондона усредредио се и на привреду, тешко погођену кризом из 1907. године. Са Горстовом политиком је било готово, а Киченеру је остављена могућност да сам коригује политику и приступ у зависности од тренутка. Ипак, пре него што је добио прилику да свој програм претвори у дело, италијанска кампања у Либији, отпочета на дан када је Киченер стигао у Каиро, суочила га је са једним значајно ширим проблемом.

Рат Турске и Италије уздрмао је Египат. Тешко је установити дубину подршке коју је Абдул Хамид II, формални сизерен Египта, имао у јавности. Године 1906. када је султан покушао да направи утврђење у Таби.³⁸¹ Британија је припретила окупацијом одређених острва у Медитерану. Сукоб је разрешен у мају исте године, када је султан приморан на повлачење. Током тог конфликта сам Кромер је извештавао да никада није видео тако снажну реакцију код муслиманског дела египатске популације. У таквим извештајима није био усамљен и општи је закључак био да су Египћани те 1906. године били спремни да помогну Османском царству на сваки начин.³⁸² Раније је објашњено да су се и водећи национални идеолози Камил и Лутфи разликовали по односу према султану и његовом месту у односу на египатску посебност. Иако је смрћу Камила Лутфи ал-Саид остао сам, његови ставови нису нужно превладали, што се и видело током италијанско-турског рата за Либију.

Британија, свесна свега тога, инсистирала је на својој неутралности и на томе да неће дозволити прелаз турских трупа преко територије Египта.³⁸³ Да би умирио муслиманску популацију, којој није промакла наклоност Британије према италијанском војном подухвату, Киченер је одлучио да финансијски помогне турском огранку Црвеног полумесеца.³⁸⁴ Први дани нове управе су прошли у покушајима да Египат остане изван ове међународне кризе. Ни политика неутралности није наишла на одобравање и Киченеру није било лако да смири незадовољство муслимана.³⁸⁵ Последњег дана октобра 1911. године Александрију су преплавили памфлети који су позивали становништво да изађе на улице и прослави османску победу у близини Триполија. Током прославе на скуп је запуцано са оближњег балкона и маса је кренула

³⁸⁰ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 109.

³⁸¹ Таба је место на данашњој граници Египта и Израела, на Синајском полуострву.

³⁸² I. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 9.

³⁸³ Grey to Rodd, 30 September 1911, No. 254, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/1, eds. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933.

³⁸⁴ P. Magnus, *Kitchener. Portrait of an Imperialist*, London 1958, 261.

³⁸⁵ G. H. Cassar, *нав. дело*, 88-89.

у обрачун с нападачима. Резултат немира је било петнаест мртвих, а Киченер је извештавао да су пуцали или Грци или Италијани.³⁸⁶

Током ових догађаја некадашња Национална странка је агитовала за солидарност и подршку султану и његовим трупам. Киченер је основано сумњао да су памфлети који су кружили били њихово дело. Преко различитих организација, укључујући и Црвени полумесец, слата је помоћ. Од Киченера је тражена дозвола да се пошаље неколико египатских батаљона, али је он рекао да ће у том случају недостатак трупа надокнадити из редова британске војске. То је значило да ће на место египатских трупа доћи британске, што би додатно повећало број странаца у војсци. На захтев да се онда дозволи слање одређеног броја официра, реаговао је слично – одлазак већег броја официра би довео до потребе за унапређењем млађих који би били доведени на њихова места. По повратку, старије официре би чекала пензија.³⁸⁷ Упркос забранама и политици изолације Египта помоћ у људству и наоружању је стизала у Либију. Британски генерални конзул се на сваки начин борио против тога.

Наравно, не треба сметнути с ума да се Египат развијао одвојено од свог сизерена од друге половине деветнаестог века и да солидарност и подршка султану није ни на који начин била тежња за враћање под његово окриље. Два основна мотива за овако јаку реакцију била су религијска солидарност и дубоко уверење да је султан могући савезник у борби против даље британске окупације.³⁸⁸

Египат није био јединствен, Лутфи ал-Саид је позивао на неутралност, подржавајући тиме британску политику. По његовом мишљењу, од конфликта око утврђења у Таби, антибританске емоције египатског становништва су се најбоље исказивале подршком Османском царству. Лутфи је сматрао да је таква подршка стварала погрешан утисак о природи египатског идентитета. Солидарност са султаном могла би да доведе до погрешног разумевања националног покрета у Египту. Односно, осећања Египћана могла су да буду схваћена као једна од манифестација панисламског покрета. Лутфи је веровао да је египатски национални покрет обликован угледањем на Запад, а првенствено кроз школовање појединаца на европским универзитетима.³⁸⁹

Без обзира на осећања становника Египта, Киченер је спроводио своју политику. На све начине је сузбијао сарадњу Египта и турских трупа. Нереди у Александрији у октобру 1912. године између Европљана и домаћег становништва су били довољан подсетник колико је ситуација била сложена. Уз нарушене односе Копта и муслимана, нови генерални конзул морао је да буде сконцентрисан и на динамику односа између Египћана и Европљана. Прокламована неутралност Египта морала је бити очувана. Комуникација између Египта и Османског царства била је под строгим контролом британских власти.³⁹⁰ До октобра 1912. године када је потписан мировни уговор између Италије и Турске, Киченер је био под притиском да спречи Египат да учествује у том сукобу.

У октобру 1912. када је завршен сукоб око Либије, султан се нашао у рату са балканским државама. Опет се поставило питање неутралности, али је дебата, па и целокупна атмосфера била осетно другачија. Географска удаљеност, као и порази које је султанова војска трпела учинили су ситуацију једноставнијом него током конфликта у Либији. После два месеца сукоба било је јасно да ће велике силе морати да реагују. Британски посланик у Цариграду јављао је да постоје назнаке да ће султан тражити да се египатска војска укључи у балкански сукоб. Посланик је додао да је пренео султану

³⁸⁶ *Hansard* HC Deb vol 31 20 November 1911

³⁸⁷ G. H. Cassar, *нав. дело*, 91.

³⁸⁸ I. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 10.

³⁸⁹ R. L. Tignor, *Modernization*, 279-280.

³⁹⁰ Grey to Rodd, 28 June 1912, No. 429, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/1, 412-413.

да је могућност деловања египатске војске у зимским месецима на Балкану непостојећа.³⁹¹

Греј и Киченер су се сложили да ништа није смело да угрози неутралност Египта, која је тешко очувана у претходном сукобу.³⁹² Порази турских трупа нарушавали су султанов углед. Киченер је писао Греју да се због пораза које су султану наносили хришћани доводила у питање његова способност да води муслимански свет. Уједно, јављао је да му се чинило да Британија мора да се спреми за нереде у другим деловима Османског царства. По његовом мишљењу, националисти, али и кедив користили су чињеницу да је формално-правно султан и даље био сизерен да би одбијали одређене британске захтеве. Имајући то у виду, Киченер је сматрао да су се важне мере морале предузети, од којих је кључна била да Лондон поставља кедива Египта, после консултација са султаном и портом.³⁹³ Греј је био сагласан са генералним конзулом, али је сматрао да остале велике силе неће благонаклоно гледати на покушај Британије да узме нешто за себе после сукоба на Балкану.³⁹⁴

Британски генерални конзул у Каиру сматрао је рат на Балкану сигурним показатељем потпуног турског урушавања и одличном приликом да Британија уврсти Египат у систем својих колонија. То је требало да буде први корак ка формирању арапског царства под британском контролом. У новембру 1912. године Лондону је незванично нуђено да присаједини Египат у замену за подршку Османском царству.³⁹⁵ Овакви предлози долазили су из кругова блиских шејх-ул-исламу.

Национални покрет

Паралелно са изазовима на спољном плану и проблемима одржавања египатске неутралности, нови британски представник морао је да решава и унутрашња питања. Нарушени односи муслимана и Копта претили су да доведу до немира. Убиство Бутроса Галија било је врхунац сукоба и деловало је као тачка која ће религијски потпуно поделити Египат. Политика либерализације администрације под Горстом угрозила је Копте и њихову позицију у цивилној управи, чији су неизоставни део били још од прве деценије Кромерове управе. У првим месецима управе Киченер се није обазирао на овај сукоб, сматрајући га мање важним за даље планове Лондона. Главна мета његовог деловања била је Национална странка, која је сматрана за најрадикалнију и најопаснију по британски режим.

Киченер је, за разлику од свог претходника, имао лош однос са кедивом Абасом II. Кедив је покушао да се приближи Националној странци, али су њени представници одбијали сарадњу са њим. Сарадња са Горстом и британском управом није била заборављена, као ни његов сукоб са Мустафом Камилом, оснивачем ове странке. Уједно, водећи представници Националне странке били су протерани после суђења Варданију за убиство Бутроса Галија. Мухамед Фарид је ухапшен и иако нису нађени докази за његову умешаност у атентат на председника владе. Осуђен је под образложењем да је могао да уништи доказе. У јулу 1911. године је пуштен из затвора, да би већ у марту

³⁹¹ Lowther to Grey, 16 October 1912, No. 35, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/2, eds. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1934, 24.

³⁹² Kitchener to Grey, 17 October 1912, No. 39, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/2, 30.

³⁹³ Kitchener to Grey, 3 November 1912, No. 113, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/2, 88.

³⁹⁴ Grey to Kitchener, 14 November 1912, No. 204, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/2, 156.

³⁹⁵ Memorandum by Mr. Fitzmaurice, 26 November 1912, No. 287, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/2, 210-211.

1912. године био поново ухапшен и протеран из Египта јер је одржао говор у којем је оптужио египатску владу да је безначајна и да је сервилна према Британцима. Уточиште је нашао у Цариграду, где се придружио свом блиском сараднику Абд Шавишу који је протеран после атентата на Бутроса Галија.³⁹⁶ Тако је престоница Османског царства постала центар египатског патриотског деловања. Репресивна политика коју је Киченер спроводио оставила је најрадикалнији део националног покрета изван догађаја у Египту у освит Првог светског рата. Фарид је наставио своје деловање ван граница Египта. Успоставио је годишње конгресе Националне странке, који су углавном одржавани на територији Француске.

Овакав обрачун са националистима умирио је Копте и отворио могућност сарадње хришћана и муслимана. Основа Киченерове управе до 1914. били су представници Странке народа чији је идеолог био Лутфи ал-Саид, присталица сарадње са Британцима и жесток поборник египатске неутралности током ратова у Либији и на Балкану. Киченеру је било важно да скрајне некадашњег министра просвете Саада Заглула из политичког живота и то је постигао у заједничком деловању са кедивом.³⁹⁷ После тога египатске владе су водиле земљу у сагласју са препорукама британског генералног конзула који је имао одрешене руке да спроводи реформе које је желео. Кедив је био готово у потпуности скрајнут, док га је формирање министарства за вакуфе лишило и осетног дела финансија.³⁹⁸

Стављање дела националног покрета који је сматран умереним у службу државе и протеривање радикалног дела омогућило је Киченеру да се усредреди на реформе које ће учврстити британску улогу у Египту. Сматрао је да ће се ситуација додатно умирити покретањем јавних радова који ће омогућити покретање економије. Масивни радови у доњем Египту требало је да предупреду поплаве и регулишу систем наводњавања. Уједно је као одговор на економску кризу из 1908. године донео законе који су забрањивали банкама одузимање земље ситних земљопоседника због дугова. Ова мера није била нарочито популарна међу британским и банкарским круговима у Каиру.³⁹⁹

Киченер је 1913. године оформио министарство пољопривреде, које је требало да надгледа и формирање додатних школа за пољопривреднике. То је уједно био и једини његов допринос школству у Египту, јер је слично својим претходницима врло мало времена и новца посветио египатском образовном систему. Залагао се за масовно описмењавање становништва, али је страховао да би ширење школског система довело до формирања нове елите.⁴⁰⁰ Пошто се успешно изборио са образованим националистима није желео да отежава себи посао и образовни систем је оставио нетакнутим, те је он и даље функционисао у сличним бројкама као у време Кромера.

Капитулације⁴⁰¹ су, такође, остале нетакнуте упркос огромним напорима и Киченера и Лондона да се оне укину и да се у Египту спроведе опширна судска реформа. Француска никако није била вољна да се одрекне повластица које су капитулације доносиле њеним грађанима. Остале велике силе у покушају поништења овог уговора виделе су британску тежњу да Египат преведе из „протектората под велом“ у колонију.

Манир озваничавања присуства империја грађењем путева и железница постојао је и овде и додатно се развио у време Киченера. Настављена је пракса ширења железнице

³⁹⁶ R. L. Tignor, *Modernization*, 315; M. Badrawi, *Political Violence in Egypt, 1910-1924. Secret Societies, Plots and Assassinations*, London 2103, 85-86.

³⁹⁷ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 136.

³⁹⁸ R. L. Tignor, *Modernization*, 315.

³⁹⁹ G. H. Cassar, *нав. дело*, 108-112.

⁴⁰⁰ *Исто*, 117.

⁴⁰¹ Капитулације су представљале уговоре европских држава са Османским царством. Тим уговорима европским државама била су гарантована одређена права и привилегије на тлу Османског царства. Египат, као формални део турске државе, морао је да поштује потписане уговоре.

уског колосека између пољопривредних центара и потом даље ка кључним лукама. До почетака рата у Египту је било нешто више 2.600 километара железничког пута.⁴⁰² Каиро је био повезан са готово свим већим економским центрима, а ширење комуникација довело је и периферне делове Египта у контакт са британском империјом. Мрежа железница је постала симбол управе, а начин на који је вођена био је врхунац понижења за младе Египћане. Железницу су увек водили Енглези, Египћани су се налазили на најнижим позицијама и били су често лоше третирани.⁴⁰³

Неуспех судске реформе и опстанак капитулација нису обесхрабрили Киченера да спроводи даље реформе. У априлу 1912. године кедив је, у једном говору, рекао да он и влада заједно раде на усавршавању представничког система. Киченер је одмах прекинуо било какву дискусију о парламенту, али је пристао да размотри реформу законодавног већа, тела које је имало сличну улогу као представнички дом пре британске окупације. Влада је захтевала да се прошире ингеренције овог тела, које би означило суштинску промену ове квазипарламентарне институције. Оно је формирано као „парламентарна“ институција у време Кромера, али је убрзано добијало на значају у периоду после 1907. године.⁴⁰⁴ Греј је писао Киченеру да су вести о могућим променама дошле до Лондона.⁴⁰⁵ Да би предупредио самостално египатско деловање британски генерални конзул је одредио неколико блиских сарадника који би формулисали неопходну реформу законодавног већа, како би оно на бољи начин презентовало египатско друштво. Са друге стране Египћани су све гласније захтевали парламентарни систем који би заменио постојећи.

У децембру 1912. године Киченер је изашао са својим предлогом. Реформисано тело би се звало законодавна скупштина коју би чинило 90 посланика изабраних на мандат од шест година. Ниједан закон не би могао да ступи на снагу без сагласности овог тела. Суштински, новоформирано тело није добило много већа овлашћења него претходно, већ је сведено на готово саветодавну улогу. План британског генералног конзула био је да привидним проширењем права гласа потврди свој тријумф над најрадикалнијим националистима. Наиме, они нису могли да учествују на изборима, пошто су им вође биле протеране. Увео је компликован систем где су мушкарци старији од 20 година гласали за електоре, који су потом бирали представнике у законодавној скупштини. Наравно, услови да неко буде кандидован за електора или представника били су тешко достижни и резервисани готово само за представнике Странке народа, која је сарађивала с Киченером.⁴⁰⁶

По завршетку избора већина чланова скупштине је била из редова крупних земљопоседника, а готово трећина је била део претходног тела. Једино што Киченер није испланирао био је улазак Саада Заглула у ово тело и његов избор за потпредседника на првој седници у децембру 1913. године.⁴⁰⁷ Законодавна скупштина заседала је до 17. јуна 1914. године, када је отишла на летњу паузу. Први светски рат значиће крај овог сазива. Најзначајнија тековина овог и даље квазипарламентарног тела било је позиционирање Заглула као новог политичког лидера. У сукобу са кедивом и Киченером, постао је неспорни вођа египатског народа. Заглулу ће припасти једна од најважнијих улога у Египту током Првог светског рата и у потоњој револуцији.⁴⁰⁸

⁴⁰² R. L. Tignor, *Modernization*, 381-382.

⁴⁰³ M. Badrawi, *нав. дело*, 2.

⁴⁰⁴ R. L. Tignor, *Modernization*, 54-55.

⁴⁰⁵ *Hansard* HC Deb 5 November 1912, vol. 43, cc1000-1001

⁴⁰⁶ G. H. Cassar, *нав. дело*, 173-176.

⁴⁰⁷ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 136.

⁴⁰⁸ G. H. Cassar, *нав. дело*, 178.

Покушаји отпора

Највише отпора Киченеровим мерама пружали су кедив и радикални националисти. Упркос поздраву приликом дочека, било је јасно да кедив и нови генерални конзул неће лако сарађивати. Сукоб око фортификације Александрије је био веома јаван и као одмазду за јавно противљење утврђивању луке, Киченер је Абасу II одузео контролу над вакуфима и самим тим га лишио значајних финансијских средстава. Кедивов одговор на то је био да проба да око себе окупи остатке Фаридове странке, посебно умереније делове, и да проба да од њих направи дворску странку којом би преузео примат у политичком животу Египта.⁴⁰⁹ Због оваквог опирања кедива Киченер је предлагао Греју договор са султаном око постављања новог кедива, о чему је било речи раније. У марту 1914. године, без знања британског генералног конзула, кедив је сменио председника владе лојалног Британцима. Потпредседник законодавне скупштине видео је то као храбар потез и одлучио да је дошло време за сарадњу са кедивом, како би се формирао снажан антибритански блок. Киченер је одлучио да се овим савезништвом позабави када се врати из Лондона. У међувремену и кедив је напустио Египат и отишао у Цариград. Пуцњи Гаврила Принципа 28. јуна 1914. године трајно ће променити њихове планове.

Када је протерао Фариду, Киченер је био уверен да је завршио са најрадикалнијим крилом националног покрета и да може несметано да настави са својим деловањем. Ипак, већ у јуну 1912. године откривена је завера да се изврши атентат на кедива, премијера и Киченера. Завереници су били под полицијском присмотром и тако су откривени њихови планови. С обзиром на то да је случај против тројице младића био базиран на сведочењу полиције, јавност у Египту је била огорчена и сумњала је у истинитост овог случаја. Физички докази били су напуњен револвер и детаљан извештај о стању националног покрета који су пратиле реченице као „тиранија неће трајати, деспотизам ће се завршити“. Додатно оптерећење за Киченера и британски систем у Египту било је што су доказе прикупили припадници омражене тајне полиције, формиране после атентата на Бутроса Галија.⁴¹⁰

Наводно је убиство кедива било мотивисано жељом за променом на престолу. На власт би био доведен његов син, близак Националној странци. Киченер је био мета због репресивних мера, а премијер због неиспуњених обећања. Суђење је помно праћено, а завереници су представљани као звери и стављени на стуб срама. Осуђени су на петнаест година затвора и тежак рад.⁴¹¹

Током суђења полиција је открила још један покуша атентата. У августу 1912. године ухапшен је Ахмед Мухтар, који је умножавао памфлете којима се позивало на формирање терористичких удружења која би деловала као Вардани против Бутроса Галија. По хапшењу је рекао да га је у Каиро послао Шавиш, али је на суђењу повукао исказ и рекао да је деловао сам. За умножавање и могућност дистрибуције памфлета осуђен је на десет година затвора.⁴¹² Његове везе са Цариградом и прогнаним вођама Националне странке довеле су до тога да се младићи који долазе из Османског царства у Египта додатно проверавају.

Када је кедив напуштао Египат, посебно током боравка у Цариграду, неретко се сусретао са побуњеном омладином која је критиковала премијера и владу, као сасвим

⁴⁰⁹ Исто, 184-186.

⁴¹⁰ М. Vадrawi, *нав. дело*, 88.

⁴¹¹ Исто, 91.

⁴¹² *Hansard* HC Deb 10 December 1912 vol 45 cc223-4

подређене Британцима и најгоре у историји Египта. Ти сусрети су носили одређени ризик, па је на кедива покушан атентат у јулу 1914. године.⁴¹³ Нешто више од годину дана пре овог покушаја атентата на кедива, Киченер умало није изгубио жиовт. Атентатор се пробио до њега и држао га на нишану када је један од његових чувара успео да ликвидира атентатора.⁴¹⁴

Заједничко за већину ових атентатора је да су били млади, углавном ђаци или студенти који су имали контакта са образовним системом и западним политичким идеологијама и идејама.⁴¹⁵ Они који су успели да дочекају суђење често су како мотив понављали издају нације и сарадњу са окупаторима и странцима, мотив религије није био пресудан, али се спорадично појављивао. Оно што је већина њих истицала јесте да је њиховим вршњацима суђено за намеру, а не за дело. Неретко су бивали осуђени на основу посредних доказа или на основу сведочења тајне полиције која је после убиства Бутроса Галија стекла огромну моћ. Могло би се рећи да су због ограничења политичког живота и репресивних мера према националном покрету били принуђени да се служе терором.

Кључна ствар за британску администрацију у Египту било је постојање мира и стабилности. И Кромер и Горст су повучени из Каира у тренутку када је атмосфера постала узаврела и када је био потребан нов приступ. Киченерова чврста рука и претходно искуство у Египту су уливали поверење Лондону. Сама његова појава као некадашњег сирдара египатске војске требала је да буде довољна. То се није десило. Упркос репресивним мерама, национални покрет је опстао. Још опасније је било деловање Странке народа која је искористила законодавну скупштину да би ојачала свој утицај у египатској јавности и да би, после седам година сарадње, почела са активним деловањем против британске управе. Било је неопходно, у оваквим околностима, да се изнова размотре облици везаности Египта за метрополу. Почетком јуна 1914. године Киченер је отишао из Каира на одмор у Велику Британију. У Египат се више неће враћати, јер је већ у августу исте године постављен за министра рата.

Британска управа од 1882. до 1914. године променила је Египат. Недефинисан правни статус давао је британским конзулима овлашћења без преседана. Кромер, Горст и Киченер били су господари Египта уз скромну титулу генералног конзула. Египат је за њих био само средство за одбрану вишег циља – империје.⁴¹⁶ У импровизованој управи, имали су свесрдну подршку бирократског апарата, феномена карактеристичног за нову епоху, која је и отпочела британском окупацијом Египта. Професионалне бирократе, под плаштом стручности, постале су незаменљив део империјалне управе. Из центра империје деловало је да они својим искуством и образовањем стоје наспрам непоуздане, незреле и необразоване већине.⁴¹⁷ Бирократија је постала оруђе у рукама центра које контролише периферију много успешније него закони и међународни уговори.

Кључни резултати британске управе у периоду „протектората под велом“ везани су за финансије. Регулисање египатских финансија и стабилизација тржишта, потом и повећање производње памука и његов извоз били су преокупације Кромера и Киченера,

⁴¹³ М. Badrawi, *нав. дело*, 102.

⁴¹⁴ G. H. Cassar, *нав. дело*, 178

⁴¹⁵ D. M. Reid, "Political Assassination in Egypt, 1910-1954", *The International Journal of African Historical Studies* 15/4 (1982), 647.

⁴¹⁶ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, 217.

⁴¹⁷ О броју британског становништва у Египту и његовом расту: L. Mak, *нав. дело*, 17-20.

а у нешто мањој мери и Горста. У складу са таквом политиком доношене су и све остале одлуке, од изградње путева и железница, преко иригационог система, па све до оснивања школа у одређеним местима.

Оно што се тицало бољитка самог Египта није заокупљало пажњу генералних конзула. Најочигледнији пример је било школство. Тако је први детаљан британски попис из 1897. године установио да је писмено 10,5% египатског мушког становништва и 0,03% женског. До 1917. године бројеви су се само незнатно променили 12,7% мушкараца је било писмено и 1,2% жена.⁴¹⁸ Раст је био у складу са британским одлукама да се образовање контролише и да га врши британски кадар на енглеском језику. Искуство је требало да буде слично ономе из Индије.

Оваква политика условила је да су британски чиновници заузимали највиша места у администрацији, а неретко су „саветници“ министара суштински обављали ту функцију. Слична ситуација је била и у војсци. Највиши официри су били британског порекла, а локално становништво је могло да напредује само кроз исказивање пуне лојалности према британској управи.

Овакав систем и у цивилној и у војној управи правдан је недостатком довољно стручног кадра међу египатском популацијом. Када је постало јасно да кроз привидно египатске институције, а суштински империјалне, Египћани не могу да прођу, они су посегнули за школовањем у иностранству, пре свега Француској. Стипендије за школовање давао је египатски владар, који је и био замајац за стварање прве школоване генерације под британском управом. Сусрет са британском непоколебљивошћу по питању приступа органима одлучивања натерао је Египћане да усвоје различите приступе. Из британске перспективе, поделили су се на радикално крило, које није презало од отвореног сукоба и умереније крило, које је било спремно да кроз сарадњу са британском управом избори право на еманципацију од империје. Сукоб је ескалирао у годинама пред Први светски рат, када је најрадикалније крило протерано из Египта. Упркос томе, кроз квазипарламентарне институције стасавала је група политичара која ће повести револуцију после Великог рата.

Иако званично османска територија, Египат је у сваком смислу био колонија Велике Британије. У маниру епохе, поред економског искоришћавања, војне окупације и полицијске контроле, појавила се додатна полуга у виду бирократије. Тако су каријерни чиновници постали ослонац моћи и важан политички фактор. Деловање Европљана, а посебно Британаца зауставило је процес „египтизације“ у администрацији. Паралелно је текао процес преваспитавања одређеног дела египатског становништва кроз школе које су само географски биле египатске. Све остало, од језика до запослених, било је енглеско. Било је предвиђено да тако школовани Египћани буду коришћени као доказ о постојању британске намере да позиције моћи препусте Египту, чим он за то буде спреман и способан. До тренутка избијања Првог светског рата Британци су тврдили да нису постојале могућности за то и да је њихово присуство било неопходно. Тада ће, после три деценије, положај Египта бити правно дефинисан.

⁴¹⁸ Исто, 45-47.

4. Ратна реорганизација

Проглашење протектората

До јуна 1914. идеја о британском повлачењу из Египта била је напуштена. Нешто више од три деценије је прошло од када су британске трупе разориле Александрију и умарширале у Египат, са обећањем да ће отићи чим се земља умири. По схватањима Лондона до тога није дошло, а непостојање правног оквира је омогућавало широку могућност деловања без превеликих последица. Регулисање односа са Француском 1904. олакшало је британски положај. Рат Италије и Османског царства око Либије довео је до разматрања позиције Египта у британском империјалном систему. Упркос Киченеровим предлозима, његов статус остао је непромењен. Египат је формално правно био део Османског царства. О томе је сведочило постојање кедива и капитулација Раније је назначено да проблем капитулација није могао да буде решен, посебно не без сарадње осталих великих сила, које су у годинама Киченерове управе показивале међусобно неповерење. Тиме су капитулације остала нерешива енигма за британску управу. Кедив је био други велики изазов, који је британски конзул покушавао да реши на сваки могући начин. Киченер је предлагао да се Порта обавезе да кедив не може да буде постављен, односно не може да добије ферман, без сагласности Лондона.⁴¹⁹ Греј 1912. године није био спреман да изазива савезнике и да прихвати тако радикално решење. Киченер је почетком јуна 1914. године напустио Египат са намером да коначно Абаса II са власти. Готово истоветно Египат напушта и кедив који је отишао у посету султану.

По избијању Великог рата британске власти саветују египатске представнике да објаве рат Немачкој и Аустро-Угарској. У тексту објаве рата британски утицај није био прикривен, јер је у самој објави наведено да се поступа према саветима, с обзиром на то да би присуство британских трупа могло да доведе до тога да Египат буде нападнут.⁴²⁰ Британски захтев морао је да буде прихваћен, јер све друго би водило у отворену конфронтацију са Лондоном и његовим окупационим трупама.⁴²¹

Дан по египатском проглашењу рата Немачкој, из Цариграда је стигла вест да је кедиву Абасу II забрањен повратак у Каиро. Потез Порте и султана одговарао је Лондону. Велика Британија је сумњала да ће Османско царство покушати да именује свог кандидата за египатски престо.⁴²² Кедив је већ крајем августа ступио у контакт са немачким послаником у Цариграду, изражавајући своју спремност да сарађује са Немачком. Кедив је предлагао заједничко деловање како би се Велика Британија приморала на повлачење из Египта. Саветовао је немачки напад на Суецки канал који би, по његовом мишљењу, изазвао широку побуну у Египту. Британски посланик у Цариграду био је свестан кедивове активности и извештавао је Лондон о свему. У склопу тајних преговора Османског царства и Немачке око уласка у рат, помињала се и

⁴¹⁹ Kitchener to Grey, 3 November 1912, No. 113, *British Documents on the Origins of the War* vol 9/2, 88.

⁴²⁰ Décision du Conseil des Ministres égyptien tendant à assurer la Défense de l'Égypte dans la Guerre entre l'Allemagne et la Grande-Bretagne, *British and Foreign State Papers 1915*, vol. CIX, eds. E. Bleck, E. Parkes, London 1919, 429-433.

⁴²¹ M. Zayid, *Egypt's Struggle for Independence*, Beirut 1965, 68.

⁴²² D. M. Mckale, "Influence without power: the last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914-18", *Middle Eastern Studies* 33/1, 21.

интервенција у Египту, али Порта није желела повратак Абаса II на власт.⁴²³ Упркос огромним напорима, кедив је губио савезнике. Томе су допринели и остаци најрадикалнијег крила египатског националног покрета, који су протерани у Цариград у време Киченера. Наиме, они су упорно подсећали на везе кедива и Енглеза, посебно у време Горста.

Кедив је у Цариграду неуморно радио како би стекао савезнике у борби против британске власти. У исто време у Каиру и остатку Египта на снагу су ступили нови закони, који су ограничавали слободу штампе. Крај октобра обележила су масовна хапшења „агитатора“, било да су они били протурски, или су пак били представници египатског националног покрета.⁴²⁴ Постоје индиције да је постојала група која је уз немачку помоћ желела да организује проосманске демонстрације и повратак Абаса II.⁴²⁵ Кључне информације пружио је Роберт Морс, поручник у египатској полицији, који је ухапшен због немачког порекла и организовања завере. Он је открио присталице Централних сила и њихове намере у Каиру и Александрији.⁴²⁶ Нове мере пратила су и масовна отпуштања из администрације, посебно Египћана, због потребе за штедњом.⁴²⁷

С обзиром на то да је Киченер у Лондону био министар рата, суштинско управљање Египтом преузео је главнокомандујући британских трупа генерал Џон Максвел. Он је био привремено решење до установљења тачне позиције Египта у империјалном систему. Предложио је министрима да се јесење заседање законодавне скупштине одложи до смиривања ситуације, што је председник владе прихватио. Следећи пут скупштина је сазвана 1923. године.⁴²⁸

Максвел је 3. новембра 1914. године прогласио ступање на снагу ратног законодавства и увео Египат под потпуну војну контролу. Овим је, наизглед, решио и проблем капитулација јер су његовом одлуком и странци потпали под ингеренције ратног закона. Представницима Русије и Француске гарантована су права која су њихови држављани имали према капитулацијама.

Два дана касније Порта и султан су ушли у рат на страни Немачке и Аустро-Угарске. Убрзо је и Велика Британија објавила рат Турској. Максвел је у обраћању египатском народу рекао да Енглеска наступа као заштитник „права и слобода“ у Египту и да уједно брани „мир и напредак“, који је постигнут током три деценије британског присуства у долини Нила. Имајући у виду значај султана за исламске вернике, Британија ће преузети терет рата на себе, а заузврат очекује да се ни на који начин не угрози њена ратна способност, саопштио је Максвел у Каиру дан по османском уласку у рат.⁴²⁹

Догађаји из новембра 1914. године указивали су на нови правац у англо-египатским односима, али и на промене у односу метрополе према империјалним поседима. Одређени делови империје, углавном насељени белом, хришћанском популацијом, као што су Аустралија, Нови Зеланд и Канада показивали су солидарност са Лондоном. Опис атмосфере у Каиру у првим месецима европског рата доноси пуковник британске војске Перси Елгуд. Он каже да је објава рата променила дубоко укоренење осећање неповерења према британској управи у потпуну мржњу. Ипак, такво осећање није мотивисало отворене побуне, те су се у Египту надали да ће немачка победа бити брза и да ће то учинити крај енглеском присуству.⁴³⁰

⁴²³ Исто, 22-23.

⁴²⁴ Z. Fahmy, *Ordinary Egyptians*, 118.

⁴²⁵ H. Strachan, *The First World War. To Arms*, vol. I, Oxford 2003, 732.

⁴²⁶ M. Badrawi, *нав. дело*, 114-115.

⁴²⁷ *Hansard* HC Deb 25 November 1914 vol 68 c1093

⁴²⁸ M. Zayid, *нав. дело*, 68.

⁴²⁹ Proclamation by the General Officer Commanding-in-Chief the British Forces in Egypt announcing the existence of the State of War between Great Britain and Turkey, *British and Foreign State Papers 1915*, 434.

⁴³⁰ P. G. Elgood, *Egypt and the Army*, Oxford 1924, 1-4.

С обзриом на то да су капитулације „решене“ једнострано, остало је отворено питање кедива који више није био у земљи. Ризик од укидања титуле је био превелик, па се приступило разматрању кога довести на престо. У масовним хапшењима крајем октобра, слободе су лишени и многи кедивови сарадници. Било је јасно да је Абас II остао без упоришта. Провео је новембар у преговорима са представницима великих сила у Цариграду. Посебно је био значајан његов контакт са италијанским представником, јер је Италија била традиционално уточиште за египатске владаре. Ипак, у оваквим околностима Рим је јавио Лондону да кедив тражи од италијанске владе да буде избављен и доведен у Рим, одакле би лакше решио размирице са Лондоном. На положај кедива утицала је и Турска, која је покренула пропагандну машинерију достављајући устаљеним каналима материјале са позивима Египћанима на побуну у име калифа и свог кедива.⁴³¹ Турска је почела и са распоређивањем трупа на границу са Египтом, као и са наоружавањем бедуинских племена за рат са британским трупама.⁴³² Британија није желела да улази у ризик од побуне. Потези порте и султана, па и самог Абаса II били су довољни повод да се кедив промени.

Током кедивовог „одсуства“ његове дужности преузео је председник владе Хусеин Рушди. Киченера су на месту генералног конзула Велике Британије у Египту мењали Максвел и Милн Читам, искусни администратор, који је био свестан да само чува место за новог генералног конзула. У Лондону је разматран положај Египта, а Читам је упозоравао да је атмосфера у Каиру и Александрији веома напета и да се мора пажљиво поступати.⁴³³ Британски посланик јављао је из Цариграда да би требало сачекати са доношењем одлука око Египта и да унутар Турске постоји опозиција уласку у рат на страни Централних сила.

Ипак, Лондон је одбио да чека и 18. децембра 1914. године проглашено је да сизеренство Турске над Египтом престаје и да од тог тренутка Египат треба сматрати британским протекторатом.⁴³⁴ Дан касније је објављено свргавање кедива Абаса II и ступање на власт његовог стрица Хусеина Камила.⁴³⁵ Са циљем додатног отклона од свих веза за дотадашњим сизереном, нов египатски владар је понео титулу султана. При преузимању функције, новом владару је предочено да се сви односи са страним силама морају одржавати преко британског представника у Каиру. Уједно је обећано да ће се религијска осећања становника поштовати, али и да су они проглашењем протектората ослобођени дужности и обавеза према онима „који су узурпирали моћ у Константинопољу“.⁴³⁶

Додељивање султанске титуле египатском владару разгневило је расути египатски национални покрет. Подједнако су против овог чина била оба дела националног покрета – и они који су желели сарадњу са Портом и султаном и они који су били против. За противнике сарадње давање титуле султана египатском владару је значило ојачавање његових позиција. За присталице сарадње прихватање титуле султана био је чин издаје и уједно нарушавање односа у калифату.⁴³⁷

Проглашењем протектората покушало се да се добије на сигурности без предугих унутрашњих дебата, али и сукоба са савезницима. Уједно, било какво египатско

⁴³¹ D. M. Mckale, *нав. дело*, 23-24.

⁴³² *Hansard* HL Deb 26 November 1914 vol 18 cc182-183

⁴³³ M. Badrawi, *нав. дело*, 116.

⁴³⁴ Proclamation by the General Officer Commanding-In-Chief the British Forces in Egypt announcing the Establishment of a British Protectorate over Egypt, *British and Foreign State Papers 1915*, 436.

⁴³⁵ D. M. Mckale, *нав. дело*, 24.

⁴³⁶ British Note addressed to His Highness Prince Hussein Kamel Pasha respecting the Establishment of a British Protectorate over Egypt and His acceptance of Khedivate with the title Sultan of Egypt, *British and Foreign State Papers 1915*, 437-439.

⁴³⁷ M. Badrawi, *нав. дело*, 117.

инсистирање на посебности и самоуправи у току рата онемогућено је, јер је дужност новопостављеног султана Египта била да спољну политику води само у договору са представником Лондона.⁴³⁸ Речима човека који је био симбол „протектората под велом“, Египат је „коначно учињен делом Империје“.⁴³⁹ С обзиром на законе које је Максвел увео, врло мало критика се чуло у Каиру и у другим местима, на рачун британског потеза. Они који су иступили против овог чина сматрали су да је британска позиција правно ништавна, као и у претходне три деценије. Да би протекторат био правно валидан неко је морао да га затражи, а нико од египатских представника није тражио британску помоћ.⁴⁴⁰

Тако је Лондон наставио да функционише у неком облику правног вакуума. Идеја о претварању Египта у колонију напуштена је због потенцијалних несугласица са савезницима, пре свих са Француском, али и због немогућности да се нађе искусан управитељ, јер је све било подређено рату у Европи. Одлука о протекторату је донета већ средином новембра, али се са одлуком чекало док се не нађе погодан владар, који би прихватио новонасталу ситуацију.⁴⁴¹

Највиђенији Египћани, као што су Ахмад Лутфи ал-Саид и Саад Заглул, прихватили су одлуку о проглашењу протектората. Наводно су премијеру Рушдију високи британски званичници⁴⁴² обећавали да ће завршетак рата донети разматрање египатске независности.⁴⁴³ Рат је свакако почео у најгорем могућем тренутку за египатски национални покрет који је био ослабљен мерама које су спровођене од 1911. до 1914. године. Деловање кроз законодавну скупштину је тек било у зачетку када је она суспендована. Било је јасно да никаква превирања, нити јавне дебате неће бити дозвољене. Сами националисти су и даље међусобно расправљали о односу према Османском царству и путу којим треба ићи ка независности. Рат ће залечити, макар привидно, њихове унутрашње поделе. Парадоксално, ратним заустављањем политичког живота омогућено је дискретно деловање појединаца који су идеје ширили неформалним методама. Тако је настала група предвођена Саадом Заглулом која ће у новембру 1918. године, по окончању рата затражити египатску независност.

Мекмахонова управа и почетак рата

После проглашења протектората функција генералног конзула је уздигнута на ниво високог повереника.⁴⁴⁴ На Киченеров предлог на нову функцију постављен је Хенри Мекмахон, којег је дотадашњи управитељ Египта познавао из времена заједничког војног службовања у Индији.⁴⁴⁵ За многе, његово постављење је био сигуран знак да Киченер планира повратак у Египат по завршетку рата. Многи нису били

⁴³⁸ M. Zayid, *нав. дело*, 73.

⁴³⁹ Earl of Cromer, *Abbas II*, London 1915, xvi.

⁴⁴⁰ J. Marlowe, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800 – 1956*, Hamden 1965, 215-216.

⁴⁴¹ *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, New York 1937, 151.

⁴⁴² Углавном су обећања долазила од Роналда Сторса, оријенталног секретара британске резиденције у Каиру, који је значајно увећао свој утицај у првим месецима рата. Ништа скромнији у обећањима није био ни Рециналд Вингејт, који ће наследити МекМахона, а у јесен 1914. године је био генерал гувернер Судана. И Сторс и Вингејт су снажно подржавали идеју арапског калифата под британским тугурством и у том контексту треба посматрати њихово наступање. E. Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914-1939*, New York 2014, 29.

⁴⁴³ J. J. Terry, *The Cornerstone of Egyptian Political Power. The Wafd 1919 – 1952*, London 1982, 12.

⁴⁴⁴ M. S. Hussain, *нав. дело*, 58.

⁴⁴⁵ C. W. R. Long, *British Pro-Consuls in Egypt, 1914 – 1929. The Challenge of Nationalism*, London 2005, 9.

задовољни овим потезом. Мекмахонов долазак у Каиро у јануару 1915. означио је почетак сукоба са ривалима за место високог повереника.

Долазак Мекмахона означио је почетак ратне империјалне управе над Египтом. Са првом карактеристиком ратне управе – репресијом, Египћани су се упознали већ у октобру 1914. године. Ограничавање слобода и увођење ратног законодавства били су само први кораци. Тешко је довољно истаћи значај ове мере, која је британском управном апарату дала одрешене руке. Таквим актом снага није дата само војним властима, већ је поставила основ и да цивилни апарат, који је грађен претходне три деценије, ојача своје позиције.⁴⁴⁶ Сви ресурси Египта су стављени у службу војске. У Лондону су били задовољни. У Египту није било манифестација подршке, које су биле тако важне у колонијама насељеним белим, хришћанским становништвом, али ни отворене побуне.⁴⁴⁷ Томе је значајно допринела и одлука да се свако окупљање више од пет особа кажњава по кривичном закону. Још пре доношења такве одлуке, спроведена су масовна хапшења. Цивилна бирократија спроводила мере и својим деловањем помагала војне власти.⁴⁴⁸

Повећање броја бирократа није водило у боље функционисање земље. Мекмахон, без познавања језика и прилика, наишао је на већи отпор Британаца него Египћана. У Каиру се сусрео са искусним бирократама који су одбијали сарадњу са њим и често су успостављали своје канале комуникације са Лондоном, а посебно са Киченером.⁴⁴⁹ Мекмахон је у Египат дошао са уверењем да је његова основна дужност да олакша сарадњу цивилних и војних власти и да тиме омогући несметано функционисање ове земље у империјалном систему Велике Британије.⁴⁵⁰ Његови подређени, а посебно Роналд Сторс, су радили против тога.

У јануару и фебруару 1915. године турске снаге покушавале су да завладају Суецом. Нападе је успешно одбила британска војска, махом састављена од индијских и аустралијских регименти. Оне су замениле британску окупациону војску у Египту која је, махом, послата на европске фронтове.⁴⁵¹ У одбрани је учествовао и мали део египатске војске, под британском командом. У Египту су рат дочекале две војске – британска окупациона, састављена махом од војника из Британије, и египатска војска, састављена од локалног становништва, чији је официрски кадар био британски. Окупациона војска је повучена из Египта током 1914. године и замениле су је трупе из осталих делова империје. Главкомандујући је остао Максвел, све до јануара 1916. године. Британски официрски кадар је остао при египатској војсци и наставио је са њеном обуком. Турске снаге су отпочеле напад надајући се да ће доћи до побуне у Египту, међутим Максвел је држао Каиро под контролом. Свима је било јасно да кључ одбране канала лежи у мирном Каиру и Александрији. Како су градови остали мирни, турске снаге нису имале много шансе.⁴⁵²

После одбране Суеца одлучено је да Египат постане база за Медитеранске експедиционе снаге које су представљале основу за напад на Галипоље.⁴⁵³

⁴⁴⁶ M. M. Ruiz, "The Great War, Egypt, and British Martial Law Reconsidered", у: *The Great War in the Middle East. A Clash of Empires*, eds. R. Johnson, J. E. Kitchen, London 2019, 240.

⁴⁴⁷ R. Holland, "The British Empire and the Great War, 1914-1918", у: *The Oxford History of the British Empire. The Twentieth Century*, vol. IV, eds. J. M. Brown, R. D. Litt, Oxford 1999, 115.

⁴⁴⁸ J. Darwin, "Imperialism in Decline? Tendencies in British Imperial Policy Between The Wars", *The Historical Journal* 23 (1980), 668.

⁴⁴⁹ C. W. R. Long, *British Pro-Consuls in Egypt*, 12-13.

⁴⁵⁰ J. J. Terry, *The Cornerstone of Egyptian Political Power*, 12.

⁴⁵¹ L. Mak, *нав. дело*, 178-179.

⁴⁵² H. Strachan, *The First World War*, 742.

⁴⁵³ J. Marlowe, *A History of Modern Egypt*, 221.

Медитеранске, а потом и Египатске експедиционе снаге⁴⁵⁴, биће најјаснији пример империјалног војног подухвата.⁴⁵⁵ Издржавање ових трупа и претварање готово читавог Египта у огромну војну базу пашће на терет Египћана, којима је обећано да ће Лондон сносити сав терет рата.

Захваљујући Максвелу, током раног периода рата, готово да није било отпора британској власти. Највећа опасност, Мухамед Фарид, уклоњен је из Египта још у време Киченера. Он је покушавао да делује на остатке најрадикалнијег круга националиста, али је његово деловање из Цариграда после јануара 1915. године имало мало успеха. Задржао је утицај само у организацији „Заједничко братство“, одговорној за атентат на Бутроса Галија. У априлу 1915. године покушан је атентат на султана Хусеина. Неуспешни атентатор је осуђен на смрт вешањем, а његова порука Египћанима да се подигну и сперу љагу сарадње са окупаторима није видела светло дана.⁴⁵⁶

У јулу исте године је покушан још један атентат на султана Хусеина, такође неуспешан. Чинило се да су Египћани свој гнев због британског протектората, све већег присуства колонијалне војске и огромног терета рата приписивали султану, који је прихватио сарадњу са Енглезима. Уједно је у питање доведена и лојалност читаве династије, која је од почетка 19. века владала Египтом. Ни односи султана са Мекмахоном нису били идеални. Овај је довољно опозиције имао међу Британцима, па се одлучио за радикално решење по питању султана – забранио му је да у интервјуима и јавним наступима говори о стању у Египту.⁴⁵⁷

Саад Заглул био је једини који је, у отпору према Британцима, задржао одређен утицај, иако је и он био приморан да учествује у свечаном дочеку Мекмахона. После тога он се повукао на имање у унутрашњост Египта и оглашавао се само спорадичним текстовима, који су имали значајну популарност. Он је скренуо пажњу на начин на који је третиран султан, али његови текстови су довели до забране Хусеину да говори о стању у земљи. Гушење слободе говора и штампе довели су до тога да затвори буду пуни осумњичених који су чекали суђења.⁴⁵⁸

При формирању Медитеранских експедиционих снага одлучено је да њихова база буде Александрија. Рањеници су са фронтова враћани на територију Египта. Савременици су описивали цело подручје од Александрије до Луксора као огромну болницу.⁴⁵⁹ Ускоро су се и Египћани суочили са повећаних захтевима Лондона и било је јасно да терет ратовања неће пасти на метрополу. Војска је преузела болнице, а недостатак болничких капацитета надокнађен је запоседањем цивилних зграда и кућа.⁴⁶⁰ Цене памука, које су на тржишту расле, биле су ограничене и извоз је био забрањен због медицинских потреба. Већина земљишта је коришћена за узгајање памука. На преосталом делу обрадивих површина гајене су житарице којима се прехрањивала војска, што је довело до огромног скока цене хране и масовног осиромашења локалног становништва. На скок цена утицали су и војници који су пристизали из различитих делова империје и који су трошили своје новца незамисливе за локално становништво. Прорачуни говоре да је 1915. године у Каиру и Александрији било око 40 хиљада војника. То је допринело огромном економском успону углавном европских трговаца

⁴⁵⁴ Египатске експедиционе снаге биле су формиране од остатака Медитеранских експедиционих снага, британске окупационе војске и египатске војске.

⁴⁵⁵ R. Holland, *нав. дело*, 116.

⁴⁵⁶ M. Badrawi, *нав. дело*, 119-121.

⁴⁵⁷ M. S. Hussain, *нав. дело*, 58.

⁴⁵⁸ M. Zayid, *Egypt's Struggle for Independence*, 75.

⁴⁵⁹ J. J. Terry, *The Cornerstone of Egyptian Political Power*, 13.

⁴⁶⁰ J. Marlowe, *A History of Modern Egypt*, 221-222.

који ту контролисали трговину у већим градовима.⁴⁶¹ Ситуација ће се само погоршати крајем године, када је дошло до формирања Египатских експедиционих снага.

У 1915. години било је јасно да се војна и цивилна управа у потпуности преплићу. Мекмахон и Максвел су одлично сарађивали. Повлачење Максвела из Египта у јануару 1916. године и постављање новог главнокомандујућег отворило је несугласице. До тада није било несклада у британској власти. Максвелов одлазак је значајно утицао на Мекмахона. У питање је доведен и опстанак самог протектората, пошто се Мекмахон умногоме ослањао на Максвелову подршку. Уз то нетрпељивост султана и високог повереника је само расла и египатски владар је претио да ће напустити престо.⁴⁶² Уједно је трајао и сукоб Мекмахона са Рециналдом Вингејтом око питања контроле Судана.⁴⁶³

У јануару 1916. године формиран је Арапски биро који је требало да олакша комуникацију унутар британских служби.⁴⁶⁴ То је створило додатне проблеме у комуникацији египатске управе. Суштински задатак овог бироа је била припрема антиосманске и антигерманске побуне арапског становништва унутар Турске. У јуну 1916. године Киченер је погинуо и више није било разлога да се Мекмахон држи у Египту. У децембру је донета одлука да управу над Египтом преузме управо Рециналд Вингејт.

Антиосманска побуна арапског становништва обележила је 1916. годину. Потпомогнута деловањем Арапског бироа, стационараног у Каиру, била је део ширег покушаја Британије и Француске да успоставе контролу над Блиским Истоком. Британска улога је посведочена у низу писама између Мекмахона и Хусеина, емира Меке. Преписка и интерпретација обећаног је предмет огромних полемика готово од самог краја рата.⁴⁶⁵ Ово питање свакако превазилази обиме овог рада и није од кључног значаја за разумевање египатске реакције на овај догађај. У те планове и превирања Египат није био укључен. Независне арапске државе какву ју је видео Хусеин од Меке није обухватала Египат.⁴⁶⁶ Било је јасно да је Египат већ био део британског империјалног система.

Према британским извештајима, Египат је на арапску побуну реаговао равнодушно. Египатска штампа, барем она која је опстала, није посвећивала превише пажње овом догађају. Ни Заглул, који је у ово време почео да се профилише као политички вођа у Египту, нити Фарид, који је деловао из иностранства, нису подржали ову побуну, нити су је доживљавали као важну за Египат. Било је јасно да је период британске окупације допринео уобличавању египатске посебности. Османски напади на Суец додатно су појачали осећање посебности, а мирно прихватање арапске побуне било је сигуран показатељ да у Египту ипак сазрева нови национални покрет. Ипак, због сукоба унутар управе и због лажног привида мира, господарима Египта је то промакло.

Вингејтова управа: терет рата и појачавање контроле

У Каиру Мекмахон је доживео сличну судбину као Горст. Од Киченерове смрти било је јасно да му је даља каријера у Каиру орочена потрагом за наследником. Како је

⁴⁶¹ L. Mak, *нав. дело*, 205-207.

⁴⁶² M. S. Hussain, *нав. дело*, 58.

⁴⁶³ G. Warburg, "The Governor-General of the Sudan and his relations with the British Consuls-General in Egypt, 1899 – 1916", *Asian and African Studies* 5 (1969), 130-131.

⁴⁶⁴ B. Westrate, *The Arab Bureau. British Policy in the Middle East, 1916-1920*, University Park 1992, 4.

⁴⁶⁵ Преглед развоја ове контроверзе и последице које су проистекле из ових догађаја: E. Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914-1939*, 247-520.

⁴⁶⁶ I. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 28.

после Горста дошао Киченер, слична личност се тражила и у лето и јесен 1916. године. Јављали су се предлози да се у Египат пошаље неко из краљевске подродице, како би свима било стваљено до знања колико је Египат важан за Велику Британију. Међутим, крајње сложена ситуација у Каиру захтевала је прагматично решење и неког ко познаје ситуацију, људе и језик, а уједно може да уведе ред.

У октобру 1916. године на положај високог повереника именован је Рециналд Вингејт. Његова дуга каријера била је нераскидиво везана за Египат и Судан и чинио се као најбољи избор. Од 1884. био је у Египту, где је учествовао у спровођењу војних реформи под Евелином Вудом, а од 1899. био је у сваком смислу Киченеров наследник у Судану. На месту генерала гувернера Судана затекао га је позив Едварда Греја да преузме нову дужност.⁴⁶⁷

Преузимање власти над Египтом у јесен 1916. године тешко се могло сматрати наградом. Терет европског рата носили су египатски сељаци. Британска управа је допустила раст цена житарица, али је ограничила цену памука и површину на којој је могао да буде гајен, што је онемогућавало веће приходе. Све чешће је, за војне потребе, одузimana стока неопходна за обраду земље. Осим тога, требало је издржавати три војске, које су од 1915. године боравиле у Египту – египатску под контролом британских официра британску окупациону коју су у том тренутку чинили војници из Индије и Аустралије и Медитерански експедициони корпус.⁴⁶⁸

Била је потребна озбиљна реорганизација војске у Египту. Прво је на место команданта остатака Медитеранских снага доведен Арчибалд Мареј. Потом је Максвел, командант британске окупационе војске у јануару 1916. године повучен на европско ратиште. То је оставило Мареја као главнокомандујућег новоформираних Египатских експедиционих снага, насталих састављањем претходне три војске стациониране у Египту.⁴⁶⁹ Сједињавањем остатака три војске завршила се реорганизација трупа на тлу Египта. Паралелно са формирањем ових снага текло је формирање Египатског радничког корпуса⁴⁷⁰ који је захтевао додатно ангажовање локалног становништва. Такав корпус радио је одржавању путева и линија комуникације током рата.

Вингејт је у децембру 1916. године напустио Судан, земљу којом је суштински владао 16 година и упутио се у Каиро. Два задатка су била пред њим: да регулише односе унутар британске управе, као и да повећа египатски допринос рату. Своју позицију осигурао је тако што је најутицајније из Мекмахоновог времена послао у Лондон, где је предложено да се при Форин офису направи посебно одељење које би се бавило администрацијом Египта.⁴⁷¹ Вингејт се није претерано обазирао на то јер је увидео да су две године рата оставиле трага на Египту и да се национални покрет буди. Већ почетком 1917. године готово свима је било јасно да ће крај рата донети огромне промене и да је дебата о статусу Египта неизбежна. Нови високи повереник, са друге стране, био је представник струје која је заговарала чвршћу контролу Египта и претварање ове територије у колонију⁴⁷². Став Лондона да ће се о томе преговарати после рата, по његовом мишљењу био је погубан.

⁴⁶⁷ C. W. R. Long, *British Pro-Consuls in Egypt*, 33-35.

⁴⁶⁸ M. W. Daly, *The Sirdar: Sir Reginald Wingate and the British Empire in the Middle East*, Philadelphia 1997, 239-240.

⁴⁶⁹ K. C. Ulrichsen, *The Logistic and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914–1922*, London 2011, 57.

⁴⁷⁰ Египатски раднички корпус био је ненаоружан део британских јединица током блискоисточне кампање који је пружао логистичку подршку војсци.

⁴⁷¹ M. W. Daly, *The Sirdar*, 257-264.

⁴⁷² У случају Египта јако је тешко направити разлику између уобичајеног схватања колоније и протектората. Територија која је протекторат би требало да има локалне владаре, као и одређен степен

Основа британског протектората био је султан, који је Вингејта дочекао болестан. Није било лако да се поново пронађе кандидат који би желео да сарађује са британском администрацијом. То је био основни мотив за британског представника да тражи да се поново размотри статус Египта. Вингејт није био желео да ризикује да доведе султана који би био наклоњен Османском царству. Уз политичку елиту која се противила Британцима и народ који је био на ивици опстанка, несмотрен одабир владара могао би да доведе до побуне у Египту. У октобру 1917. године султан је преминуо. Донесена је одлука да га замени његов брат Фуад, некадашњи претендент на албански престо. Сматрано је да ће он стварати најмање проблема. Одлука о позицији Египта остављена је за после рата.⁴⁷³

Док су трајала административна превирања у Каиру и Лондону, рат се није заустављао. Планирана британска офанзива на Синају захтевала је од Египта много више него што је до тада тражено. Број добровољаца у Египатском радничком корпусу почео је да опада, али се потреба није смањивала. Конзервативне процене говоре да је од 1915. до 1919. године око пола милиона Египћана „служило“ у радничком корпусу.⁴⁷⁴ Првобитни мотив за добровољно јављање били су општа незапосленост и ниска цена рада у Египту. Са ширењем ратних дејстава ширио се и географски простор где је рад био потребан. Није било необично да неки заврше на раду у Француској или Грчкој. То је готово у потпуности зауставило добровољно јављање и 1917. године власти су прибегле мобилизацији становништва.⁴⁷⁵ То је Египат вратило у доба турских кулука и принудног рада. У априлу 1916. године око 9 хиљада људи је чинило овај корпус. Део је био задужен за грађење путева, железница и водовода. Остатак је пратио војску и пружао јој сву логистичку подршку. Ширење рата са Синаја на Палестину захтевало је додатне раднике. Ово је представљало страховит удар на пољопривреду Египта. Захваљујући иригационим системима земља је могла да се обрађује читаве године, али је тражила пажњу и константан рад. Свако одвајање од ње стварало је огромне несташнице, које није осећала војска него цивилно становништво. Број Египћана у радничком корпусу стално је растао.⁴⁷⁶

Официри који су спроводили мобилизацију прихватили су мито да ослободе појединце од обавезе, па су мобилисани само они који не могу да се „откупе“.⁴⁷⁷ Ситуација је била на ивици побуне. Војне власти су понудиле да се „регрути“ ослободе плаћања пореза у годину дана по завршетку службе и да им се понуди за нијансу већа плата током рада у радничком корпусу. Ове мере је, пак, одбила египатска влада сматрајући да ће то да унесе неред на тржиште рада. Националисти су се „пробудили“, па су се трудили да на сваки начин обесхрабре пријављивање. Истицали су огромне опасности које прате ратна дејства и охрабривали су гласине о броју погинулих Египћана. Британска страна је то искористила да све бројке држи у тајности и то је отворило опасне расправе. У мају и јуну 1918. готово свакодневно долазило је до побуна по селима, где су официри за регрутацију нападани и протеривани. Лондон је остао потпуно несвестан штете која је нанета током регрутација које ни у једном тренутку нису проглашене обавезним. У новембру 1918. године 100 хиљада Египћана је одржавало

аутономије у унутрашњим питањима. Јасно је да је Египат британски протекторат само називом, јер нема готово ниједну одлику протектората. Са друге стране, има готово све одлике колоније.

⁴⁷³ M. S. Hussain, *нав. дело*, 59.

⁴⁷⁴ K. C. Ulrichsen, *нав. дело*, 115.

⁴⁷⁵ M. W. Daly, *The Sirdar*, 274.

⁴⁷⁶ У марту 1916. било је 8.935, у децембру 1916. 37.454, у јуну 1917. 49.565, у децембру 1917. 60.041, у јуну 1917. 72.162. Бројке не укључују оне који су послати у Грчку и Француску. У новембру 1918. преко 100 хиљада Египћана је било укључено у египатски раднички корпус. Детаљније: K. C. Ulrichsen, *нав. дело*, 116.

⁴⁷⁷ K. C. Ulrichsen, *нав. дело*, 117-118.

канале комуникације од Суеца до Јерусалима, пружајући даљу подршку ка Дамаску и Алепу.⁴⁷⁸

Без икакве сумње, најтежи аспект рата по Египћане био је Египатски раднички корпус. За Египћане то је био директан додир са британском империјом, какав многи од њих нису имали до 1914. године. Све мањкавости британске управе ту су биле очигледне. Египатски официри који су служили као веза између енглеских официра и египатске радне снаге често су их третирали горе него сами Британци. То је створило јаз између самих Египћана. Са друге стране, политичарима под строгим стегом ратних закона, није требало ништа друго до оваквих британских потеза да припреме захтев за независност у новембру 1918. године. Тврдили су да без Египћана Мареј не би прешао ни Синај 1916. године, да је победа у рату била њихова колико и британска, као и да је дошло време да се разговара о статусу Египта.

На Египат је пала и обавеза прехране војске. Житарице су за војску куповане по утврђеним ценама које је одредила Британија, што је условило да цене у градовима вртоглаво расту. На самом крају рата, Египат није могао да храни и војску и цивилну популацију. Конфискација животиња је такође оставила огромне последице по тржиште хране. Економску ситуацију је додатно погоршала Комисија за контролу памука, формирана 1918. године, која је сав египатски памук откупљивала по цени коју је сама одредила, а потом продавала осталим тржиштима.⁴⁷⁹ Ширење војне кампање од 1916. године доводило је до огромних захтева према пољопривреди Египта, који је са Индијом био главна ресурсна база за овај рат. Готово свако место у Египту је на неки начин осетило присуство имеприје и стране управе. Производња и потрошња основних намирница је била регулисана од стране империје и сваки Египћанин је могао да осети присуство империје у свом животу.

Поред радничког корпуса, Египћани су, у осетно мањем броју, били део и Египатских експедиционих снага. Египћани су са војском прошли већину ратишта Блиског истока и сматрали су се подједнако заслужним као и сви остали војници за победу. Било је тешко очекивати да се врате у Египат који би остао у истом статусу као и 1914. године, при чему су друштвена и економска ситуација биле много горе.⁴⁸⁰

Док су Египћани пружали логистичку подршку савезницима за победу у рату, политичка ситуација у Каиру била је све тежа. Нови султан Фуад, није био спреман на сарадњу као његов претходник и око себе је окупљао коалицију британских противника. Председник владе Рушди, који је постао синоним за британски протекторат, молио је британске представнике да ситуацију смире постављањем већег броја Египћана на места одлучивања. И Лондон и Каиро су били свесни да сваки дан трајања рата повећава значај Египта за империју. Док су се политичари у Каиру надали да ће им то помоћи током преговора, у Лондону су се спремали за још једну империјалну трку око посуда оронолог Османског царства.⁴⁸¹ С обзиром на ток рата, Вингејт је пристао да разговара о потпуном укидању капитулација и уставној реформи. То је био једини уступак на који је био спреман. Формирао је комисију, која својим деловањем није задовољила нити једну страну.

Како се рат ближио крају, тако је и ситуација у Египту постала све тежа и сложенија. Масовно прикупљање пореза од сељака, који је назван доприносом за рат, довело је Египат на ивицу побуне. Опадање квалитета бирократских кадрова постало је

⁴⁷⁸ Исто, 125.

⁴⁷⁹ M. W. Daly, *The Sirdar*, 275.

⁴⁸⁰ О току рата на Блиском истоку ван граница Египта: H. Strachan, *The First World War*, 729-754; R. Johnson, "British strategy and the imperial axis in the Middle East, 1914-18", *The Great War in the Middle East. A Clash of Empires*, 31-52.

⁴⁸¹ J. Marlowe, *A History of Modern Egypt*, 225.

сасвим видљиво и земља је клизила ка потпуном расулу. Корупција је владала службама и било је јасно да три деценије британске управе нису допринеле ничему осим да земља постане логистичка база у колонијалном систему.

Тражио се погодан кандидат да преузме вођство у оваквој ситуацији, пошто је влада изгубила сваки кредибилитет четворогодишњом сарадњом са британском ратном управом. Иако се султан надао вођству, ипак је најистакнутији представник опозиције био Саад Заглул. Четири ратне године провео је по страни, у повременој комуникацији са сарадницима из законодавне скупштине. Његово дочекивање Мекмахона, као и службовање у владама пре 1914. године, били су заборављени. Године 1917. одбио је место у влади, на олакшање Лондона, али је тиме стекао додатан углед.⁴⁸² И Рушди, ратни премијер, почетком 1918. затражио је ревизију протектората, али за њега у новом Египту изниклом из рата, није било предвиђено високо место.

Вилсонових 14 тачака дале су наде националним покретима широм света. Током лета Вингејт се суочавао за различитим притисцима, како султана тако и Заглула. Тражено је поновно сазивање законодавне скупштине, али је покренуто и питање самоуправе у Египту. Све оно што се током 1918. године одиграло у арапском свету требало је да се пренесе и на Египат, по схватању Заглула. Велики рат је Египћанима улио додатну самосвест, али је и Лондону указао на важност Египта. Било каква независност није долазила у обзир. Два дана по примирју, Вингејт је примио трочлану египатску делегацију на челу са Заглулом, која му је изнела разлоге за египатску независност. Потези повучени после тога довели су до револуције 1919. године. Она је била увод у преговоре који су требали да помире национална осећања Египћана са британским империјалним интересима.⁴⁸³

Тешко је довољно истаћи значај Првог светског рата за Египат. Указано је на чворишне тачке британске империјалне политике у Египту од 1914. до 1918. године. Репресија сваког вида политичког живота одмах је започела, праћена масовним хапшењима. Уследила је пуна контрола пољопривреде и претварање Египта у војну житницу. То је утицало на сваког становника земље, чак и оног који до тада није имао директног додира са империјом. У ратним околностима стисак империје је био много чвршћи. То је додатно отежавало ситуацију у Каиру и другим местима. Важно је истаћи замену искусних кадрова, повлачених у центар империје, лошијим који су слати на периферију. Таква појава јесте феномен епохе рата. Рад у египатском радничком корпусу била је најтежа мера са којом су се Египћани суочили у току рата. Од 1917. године он поприма облике готово принудног рада, а у току 1918. године он то није само на папиру. Није занемарљиво, иако је бројчано мање, ни учествовање египатских војника у борбама на различитим фронтима, а посебно на Солунском и блискоисточном. На крају рата и Лондон и Каиро су били свесни значаја Египта, само их је то довело до потпуно различитих тумачења египатске будућности. Национални покрет, условно је био подељен на два тора – онај који се ослањао на Османско царство и онај који је прихватао сарадњу са британском управом из рата је изашао уједињен. На то је утицао и османски напад на Суец, али и чврсте стеге британске власти, које су онемогућавале проток информација, са посебним ограничењем за оне које су долазиле од некадашњег сизерена. Од покрета је тако одсечено најрадикалније крило националног покрета, принуђено у току рата на сарадњу са Немачком. Кроз ту сарадњу оно се компромитовало и биле је лишено предратног значаја. Британске власти су наглашавале чињеницу да су се Египћани борили против Турака и Немаца. Тиме су додатно учврстили египатско уверење о посебности и различитости у односу на Османско царство, али и на остатак

⁴⁸² M. W. Daly, *The Sirdar*, 277.

⁴⁸³ I. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs*, 40.

арапског света. Ислам је био обједињујући фактор, али је ратно истицање египатског јединства, које је укључивало Копте, у први мах дало резултате. Наравно, после рата и током револуције из 1919. године религија је поново имала важну улогу. Ипак, за време рата Британци су пажљиво неговали посебност и одвојеност Египта, како би он опстао у дотадашњим границама као британски протекторат. Првенство су преузели политичари које су пре 1914. године сматрали умереним и који су прихватили сарадњу са Енглезима. Међутим, они 1918. године иступају са својим захтевима уобличеним у последњим месецима рата, на таласу Вилсонових 14 тачака. Охрабрени ратним доприносом Египта, они га воде у сукоб са дотадашњим господарима.

Други део: Босна и Херцеговина под аустроугарском управом

1. Окупација (1878-1903)

Имperiјални контекст

Аустро-Угарска је 13. јула 1878. године на Берлинском конгресу чланом 25. Берлинског уговора добила право да окупира Босну и Херцеговину и да држи трупе у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу.⁴⁸⁴ Мотиви за такав потез Беча били су веома сложени. Уз традиционалне и преовлађујуће, стратешке и религијске, нису били занемариви ни економски мотиви. Да је Монархија познавала природне ресурсе овог дела Европе јасно је на основу једног од најранијих извора који говоре о томе – званичног војног појашњења окупационе кампање.⁴⁸⁵ Понашање Беча у духу империјалне епохе обједињавало је све ове разлоге. Империја је морала да дела и што је важније, требало је да и остале империје виде њено делање. Мировање је, према мишљењима савременика, водило Аустро-Угарску у пропадање и коначни нестанак. Активна политика је до 1918. године одржала на окупу вишенационалну творевину каква је била Аустро-Угарска.⁴⁸⁶ Она је била најизразитија пред почетак рата, када се делало у име статуса и престижа велике силе.⁴⁸⁷ Наступајући тако Двојна монархија ће се, међутим, сукобити са српским националним покретом, у чијем је уобличавању имао одређени утицај, а потом и са силама Антанте.⁴⁸⁸

Према једној од могућих класификација, империје 19. века могу да се поделе у две групе: „модерне империје“ са прекоморским поседима, какве су биле Велика Британија или Француска, и „традиционалне империје“, које су се шириле по континенту, углавном запоседајући територије суседних народа, држава или племена.⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ Berlinski ugovor (13. jul 1878), у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I tom, ur. M. Stojković, Beograd 1998, 117-130.

⁴⁸⁵ *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k.k. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt*, Wien 1879, 907-908.

⁴⁸⁶ Исто, 191.

⁴⁸⁷ D. Lieven, *Empire. Russian Empire and Its Rivals*, 161-162,

⁴⁸⁸ О аустријском утицају на језичку реформу и о променама аустријске политике према српском националном идентитету: M. Kovich, “Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780-1914)”, *Studies in Ethnicity and Nationalism, Special Issue: Nation and Empire* (2005), 90-98.

⁴⁸⁹ D. Lieven, “Dilemmas of Empire 1850–1918. Power, Territory, Identity”, *Journal of Contemporary History* 34/2 (1999), 163. Овде је потребно нагласити да Ливен уводи и поткатегорију коју назива хибридном типом империје. Главни пример хибридног типа империје је Русија, а потом и Аустро-Угарска. Аутор до поделе долази кроз поређење Велике Британије, која је несумњиви представник модерне империје, и Османског царства, које је по аутору једини преостали прави представник традиционалне империје. Како се Русија и Хабзбуршка монархија налазе између ова два типа империја, аутор уводи концепт хибридног типа. Чини нам се да је увођење додатног модела проистекло из западноцентричног разумевања епохе, али и руске државе. По Ливену, империја хибридног типа своје ширење, које никада није „прекоморско“, постиже прихватањем западноевропских идеја и техника освајања, али уједно остаје верна свом бирократско-апсолутистичком систему владавине. Аутор инсистира и на економској заосталости и различитим

Кроз овај текст, када говоримо о Аустро-Угарској и о њеном империјализму, ми ћемо подразумевати да је она империја традиционалног типа. Као и већину подела и ову треба схватити условно и користити је ради уочавања сличности и разлика са Британском империјом и осталим империјама епохе.

Иако по много чему слична традиционалном типу империје, Дунавска монархија имала је неколико својствених карактеристика. Две најважније су свакако да унутар саме Монархије становништво која је говорило немачки није чинило већину, као и географска скученост могућег правца ширења. Прво својство ће довести до опасних тензија унутар Монархије. Хабзбуршка бирократија, која је имала примат у решавању свих унутрашњих питања, почетком 20. века била је сасвим истакнута у смиривању и подстицању сукоба између националних покрета.⁴⁹⁰ Друга посебна одлика Аустро-Угарске као империјалне силе је ограниченост простора за ширење. Уједињење Италије и потом Немачке оставило је као једини могући правац за ширење простор јужно од Саве и Дунава. Монархија је кроз своју историју била окружена суседима који су могли да парирају њеној војној моћи.⁴⁹¹ То је само потврђено настанком две „нове“ државе на њеним границама, Италије и Немачке. У Босни и Херцеговини Беч је потврђивао статус велике силе и империје. Тиме је некадашња османска територија постала, како то наглашава Алан Тејлор, „терет белог човека“ за Аустро-Угарску.⁴⁹² Легитимитет управе стицан је позивањем на потребу за духовним и световним спасавањем покороног становништва.⁴⁹³ Идеја „цивилизаторске мисије“ са којом Беч наступа сажимала је тај аспект империјалне потврде. У Сарајево и остатак земље кренули су администратори, формирајући кроз године сложени бирократски апарат, углавном тешко доступан локалном становништву.⁴⁹⁴

Администрацију прате и културни радници који ће имати немерљиву улогу у обликовању оријенталистичког дискурса који је пратио сва европска покоравања. Наравно, важна разлика састојала се у томе што је Беч освајао европске земље, насељене белим становништвом. За империјално уобличење теоријских идеја најзначајнији је био Бењамин Калај, који ће господарити Босном и Херцеговином од 1882. до 1903. године. Његови ставови били су потврда Саидове теорије да су за европске администраторе сви оријентални народи исти.⁴⁹⁵ Ослањајући се на знања својих претходника, а посебно на дела Јакоба Фалмерајера, Калај је формирао идеје које је, захваљујући свом неспутаном положају у Сарајево, могао да из поља теорије преведе у праксу.

Кључно место у Калајевом опусу и у формирању идеолошког и идејног система који ће бити основа окупационог режима била је његова студија „Угарска на граници истока и запада“.⁴⁹⁶ Јавно је прочитана као приступна беседа у мађарској академији наука. Како је Калај тврдио, човечанство се развијало у два правца – источном и западном. Источни и западни дух су, по Калају, били старији од поделе Римског царства,

културним обрасцима од доминантних западноевропских базираних у протестантизму или римокатолицизму. Сматрамо да је између два типа империја, ипак кључна разлика начин ширења. О културним обрасцима који би подсећали на западноевропске, биће речи касније.

⁴⁹⁰ D. Lieven, *Dilemmas of Empire 1850–1918*, 190.

⁴⁹¹ D. Lieven, *Empire*, 165.

⁴⁹² А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 174-175.

⁴⁹³ О томе види: А. Miller, А. J. Reiber, "Introduction: Imperial Rule", у: *Imperial Rule*, eds. А. Miller, А. J. Reiber, Budapest 2004, 4; М. Janowski, "Justifying Political Power in 19th Century Europe: The Habsburg Monarchy and Beyond", у: *Imperial Rule*, 69-80.

⁴⁹⁴ О свему овоме биће речи у овој раду. Ради појашњења треба нагласити да је у време османске управе у Босни и Херцеговини службовало 120 чиновника. У години 1908. чиновнички апарат Двојне монархије чинило је преко 9 хиљада људи – А. Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815-1918*, 245.

⁴⁹⁵ E. Said, *Orientalizam*, 54.

⁴⁹⁶ Т. Краљачић, *Калјев режим у Босни и Херцеговини (1882-1903)*, Београд 2017, 69.

за коју се уобичајено везивала оваква подела.⁴⁹⁷ Одлике источног духа били су партикуларизам и снажни осећај националног индивидуализма. Дужност је запада да прошири свој утицај на исток, да пренесе своје институције и уверења и да потисне источни дух. Сличне идеје можемо приметити и у Кромеровом програмском делу које се бави разликом између античког и модерног империјализма. По Калају, Угарска је била најпогоднија за такву мисију ширења западног духа на исток, због своје географске позиције и дотадашњег развоја.⁴⁹⁸

Иза Калајевих теза стајала је потреба за политичком и идејном доминацијом над земљама јужно од Саве и Дунава. Већ у овој анализи јасно је да Калај наглашава своју, како личну, тако и државну различитост од поднебља на којем борави и којем доноси цивилизацију.⁴⁹⁹ Уједно се таквим наступом Калаја, али и других писаца о истоку, формирао простор који се могао „спасити“ и „цивилизovati“. У имагинарним географијама управитељског врха Двојне монархије тако се повлаче границе између светова. Простор насељен Словенима постаје „блиски“ и „добри“ оријент, док онај насељен турском популацијом остаје ван могућности за „кориговање“ и „спасење“.⁵⁰⁰ У овом контексту још је значајније то што је Калај тако формирао оно што је европски оријент којем треба донети цивилизацију. У маниру великих сила, тај „терет“ на себе преузима Беч. Балкан тако постаје нераскидиво повезан са ером империјализма.

Балкански контекст

Више пута је истакнуто да су спољнополитички фактори утицали на то да Двојна монархија као једини могући правац ширења има Балкан.⁵⁰¹ То окупацију и потоњу анексију Босне и Херцеговине ставља у оквире онога што је дипломатија епохе називала Источним питањем.⁵⁰² Период од 1774. до 1833. године представља доба руског утицаја над историјом Балкана. Уговор потписан у Ункјар-Искелесију (1833) је врхунац тог периода, а уједно и окидач за феномен русофобије који ће значајно утицати на потоње одлуке великих сила. Није руски утицај јењавао ни деценију касније, а гушење мађарске побуне током револуционаре 1848-1849. године био је јасан знак да стабилност и централног дела Европе зависи од Петрограда. Непуну деценију касније ситуација је била потпуно другачија.

⁴⁹⁷ B. Kállay, *Ugarska na granici istoka i zapada*, Sarajevo 1905, 57.

⁴⁹⁸ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 75.

⁴⁹⁹ E. Said, *Orijentalizam*, 214-216.

⁵⁰⁰ J. Heiss, J. Feichtinger, "Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire", у: *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*, eds. J. Hodkinson, J. Walker, New York 2013, 148-150.

⁵⁰¹ Осим неуспешне епизоде Максимилијана Хабзбуршког у Мексику, Двојна монархија се суздржавала од прекоморске експанзије. Мексички подухват је, уосталом, и био део колонијалне политике Наполеона III. У освит Великог рата, када је Блиски исток постао немачка сфера интересовања постојале су одређене амбиције да се на тој територији формирају хабзбуршки поседи, међутим до тога није дошло.

⁵⁰² Свесни чињенице да је Источно питање устаљени појам у науци, бирамо да избегавамо његово коришћење. Синтагма скована у Верони 1822. године од стране великих сила чини нам се неприкладном у тренутку када покушавамо да укажемо на начине на који велике силе образују систем размишљања о неком поднебљу. Наравно, свесни смо да нам то не може у сваком тренутку успети, посебно јер је синтагма одомаћена у историографији. О томе како је Источно питање постало научни термин види: М. Екмечић, „Предговор трећем издању“, у: В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Левенту и на Балкану*, Београд 1996, 5-26.

Кримски рат, односно Париски конгрес донео је промене на простор Балкана. Уместо Русије која је различитим споразумима са султаном гарантовала положај аутономних балканских кнежевина, на сцену је ступило пет гарантних сила, које ће одлучивати судбину Балканских народа у наредне две деценије.⁵⁰³ Велике силе биле су подељене, посебно зато што су Пруска и Пијемонт водиле ратове за уједињење, који су значајно инспирисали балканске народе. Хабзбуршка монархија је инсистирала на очувању постојећег стања, док су Француска и Русија активно радиле на његовој промени. Аустријски порази у Италији и Немачкој показали су да је губитак руске подршке био тешко надокнадив. Француско-пруски рат из 1871. године означио је слом успостављеног система. Русија је искористила прилику да поново води активнију балканску политику. Одбацавање ограничења која јој је наметао Париски уговор био је први корак ка томе.⁵⁰⁴ Даље промене, које ће преобликовати Балкан, уследиће током Велике источне кризе.

Овај период у Босни и Херцеговини је време беговских побуна против реформи које су долазиле из Цариграда. Моћ беговата скршио је Омер-паша Латас, али је српски национални покрет био све јачи. Црквене општине и школе биле су основне ћелије српске националне делатности. Према турском попису из 1874. године каже да Босна и Херцеговина у том тренутку имају 1.216.846 становника. Од тог броја 576.756 су православни, 442.000 муслимана, 182.503 католика и око 3 хиљаде Јевреја.⁵⁰⁵ Већина хришћанског становништва били су кметови муслиманских спахија. Малобројни трговци чинили су кључан део српског православног становништва, који је радио на јачању веза са Србијом и Црном Гором. Ни положај католичког становништва није био лакши. Побуне овога доба имале су и аграрни и национални карактер. Посебно је био значајан покрет Срба у Босанској Крајини из 1858. године. Устанци у Херцеговини готово да нису јењавали између 1852. и 1862. године. Русија је имала утицаја на ове покрете, посебно у време активности Луке Вукаловића.⁵⁰⁶ По сламању отпора, долазило је до насељавања муслиманских породица у уз границу са Црном Гором и Србијом. Из Двојне мохархије су стизали предлози да се дуж Дрине насељава католичко становништво како би се пореметиле већ успостављене везе источно и западно од Дрине.⁵⁰⁷

Историографија узима да је Велика источна криза отпочела у околини Невесиња у јулу 1875. године. У пролеће исте године пред цара Франца Јозефа који је обилазио Далмацију долазили су становници са турских поседа и молили за заштиту од безакоња. Због тога, као почетак буне можемо и узети јун 1875. године када се побунило католичко становништво у Поповом Пољу.⁵⁰⁸ Аустрија је све време пратила догађаје са намером да заштити своје интересе. Прикључење католичког становништва Метковића устаничким борбама није било без сагласности Беча. Андрашијева нота, са самог краја 1875. године, показивала је јасне намере да Аустро-Угарска испред Тројецарског савеза узме примат у решавању новонасталих сукоба. Рајхштатски споразум регулисао је поделе султанових европских поседа. Договорено је да се спречи стварање велике словенске државе. Интерпретације Горчакова и Андрашија о осталим тачкама уговора су различите. Андраши је тврдио да део Херцеговине треба да припадне Црној Гори, а

⁵⁰³ С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2018, 103.

⁵⁰⁴ В. Поповић, *Источно питање*, 186.

⁵⁰⁵ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017, 199.

⁵⁰⁶ Д. Т. Батаковић, „Босна и Херцеговина у српској историји: од средњег века до уједињења 1918“, у: *Напор Босне и Херцеговине за уједињење и ослобођење*, ур. П. Слијепчевић, Београд-Бања Лука 2017, LVIII-LXI. В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, Београд 1949; Д. Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа 2007.

⁵⁰⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, Београд 1989, 258.

⁵⁰⁸ *Исто*, 284.

остатак Босне и Херцеговине Двојној монархији. Горчаков је инсистирао да је договорено да само делови Босне припадну Бечу, а остатак Србији.⁵⁰⁹ Будимпештанским конвенцијама из јануара 1877. године Босна и Херцеговина су у потпуности препуштене Дунавској монархији.⁵¹⁰ У априлу 1877. године отпочео је рат између Русије и Турске који се окончао миром у Сан Стефану који је прекршио договор Беча и Петрограда о онемогућавању настанка велике словенске државе. Одредбе овог мира ревидиране су на Берлинском конгресу који је поделио велику Бугарску. Србија, Црна Гора и Румунија су добиле независност и територијална проширења, Британија је заузела Кипар, Аустро-Угарска је окупирала Босну и Херцеговину и успоставила своје граничне зоне у Прибоју, Пријепољу и Пљевљима. Ривалитет Русије и Аустро-Угарске испољен током периода од 1875. до 1878. године, пренеће се и на период до 1914. године. Односи те две силе обележиће историју Балкана до 1914. године и почетка Великог рата.

Режим Бењамина фон Калаја

Као одговор на договор великих сила да Босну и Херцеговину окупира Двојна монархија, у Сарајеву је формирана привремена влада коју су махом чинили виђенији муслимани. Порта и султан су одговорачили са потписивањем конвенције која би Бечу признала право на окупацију. Тек у априлу 1879. била је потписана конвенција која је дала одређени правни оквир аустроугарском присуству у Босни и Херцеговини.⁵¹¹ Крајем јула 1878. године, без постигнутог договора, Монархија је кренула у окупацију Босне и Херцеговине. Убрзо је било јасно да Бечу предстоји војно освајање дотадашње османске провинције. Главни отпор пружили су муслимани⁵¹², спорадично подржаним од стране српског становништва, које је поднело највеће губитке за време Велике источне кризе.⁵¹³ Овакав отпор Аустријанцима је организовала Порта. Историографија сматра да је ова побуна део панисламског отпора који је помагала османска власт. Ова побуна се може сматрати једном од „лига“ које муслимани организују у овом периоду. Тако се може сматрати да постоји албанска, арапска⁵¹⁴, курдска и босанска „лига“.⁵¹⁵ Уз прекиде аустријске трупе бавиле су се побунама на новој територији све до 1882. године, када је због закона о мобилизацији избила огромна побуна Срба у Херцеговини, местимично потпомогнута од стране муслиманског становништва.⁵¹⁶ Та година уједно и

⁵⁰⁹ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2018, 188.

⁵¹⁰ *Исто*, 259.

⁵¹¹ Конвенција о Bosni i Hercegovini između Austro-Ugarske i Turske (21. april 1879), *Balkanski ugovorni odnosi*, 151-153.

⁵¹² О Хаџи-Лоји, који је био најистакнутији вођа побуне више код: М. Ковић, „Британци и Хаџи-Лојина револуција: конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878.“, *Мешовита грађа. Miscellanea XXXII* (2011), 381-415.

⁵¹³ Процене су да је до 1879. године територија Босне и Херцеговине остала без 150 хиљада становника. Не постоје бројке које би показале колико је становника погинуло у борбама, а колико се иселило услед сукоба и аустријске окупације. Већи део овог броја чини српско православно становништво. О томе: Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 46.

⁵¹⁴ Под арапском лигом, Милорад Екмечић заправо подразумева побуну пуковника Урабија у Египту - М. Екмечић, „Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“, *Prilozi* 19 (1982), 30.

⁵¹⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд 2007, 290-291; М. Екмечић, „Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“, 30-33.

⁵¹⁶ Д. Т. Батаковић, „Prelude to Sarajevo. The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878-1914“, *Balkanica XXVII* (1996), 122; Детаљно о овој побуни: М. Екмечић, „Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“, 9-71.

означава долазак у Сарајево личности чије је име постало синоним за аустријску управу у Босни и Херцеговини – Бењамина Калаја.

Правну основу аустроугарском присуству у Босни и Херцеговини пружала су два већ поменута документа – члан 25. Берлинског уговора као и конвенција потписана између Османског царства и Двојне монархије из априла 1879. године. Постојање правног оквира није значило да је присуство окупационих трупа у Босни и Херцеговини било јасно дефинисано. Већ ту видимо одређене сличности са Египтом. Од самог процеса договарања текста конвенције видимо сличне механизме. И Монархија се, као и Велика Британија трудила да сви договори буду што је могуће општији како би се одржало стање правне недефинисаности. На крају је договорено да временски оквир аустроугарског деловања буде привремен. Тешко да се може приметити разлика између „привремености“ аустроугарске управе и британске контроле док се стање у Египту не смири. Конвенција из априла 1879. године очувала је османски суверенитет над Босном и Херцеговином, али је лишила султана било какве моћи да у тој управи учествује.⁵¹⁷ Временско ограничење трајања окупације није одређено. Кроз овакву неодређеност, често приписивану сложеним односима унутар саме Аустро-Угарске⁵¹⁸, Беч је могао да води класичну империјалну политику.

У прогласу који је подсећао на онај Јосифа II поводом припајања Галиције и Буковине пре више од века, Франц Јозеф је саопштио новим поданицима да под њиме многи народи живе слободно и без проблема практикују своју веру. Мисија Беча после овога могла је да почне. Било је потребно показати колико Дунавска монархија иде у корак са временом и колико је способна да донесе цивилизацију на „европски исток“.⁵¹⁹

Полемике око организације управе су трајале од добијања мандата. Предлог барона Јосипа Филиповића, који је гушио побуну на терену, да се управа организује попут оне у Славонији био је одбијен. Босна и Херцеговина су у сваком смислу требале да постану преседан у историји Двојне монархије.⁵²⁰

Земаљска влада је формирана као главни орган управе. На челу Земаљске владе је поглавар који води тај орган. Он је био одговоран заједничком министарству финансија, које је добило контролу над Босном и Херцеговином, и заједничкој влади. У пракси ситуација је била значајно сложенија, јер су сви поглавари уједно били и главнокомандујући војске, што значи да су суштински одговарали министарству рата. Тако на терену суштински није дошло до раздвајања војних и цивилних власти.⁵²¹

Да би постојао привид цивилне управе уведена је функција цивилног адлатуса која је постојала до 1911. године, када је дефинитивно напуштена и када су и формално-правно војна и цивилна власт уједињене у једној особи. За првог цивилног адлатуса је постављен Федор Николић, унук по мајци кнеза Милоша. Његово постављење требало је да одобривољи Србе према новој управи.⁵²²

Важно је било и питање постављања чиновника, јер се конвенцијом из априла 1879. године Беч обавезао да неће мењати затечене турске чиновнике. Такав договор је заобиђен доношењем читавог низа нових закона и прописа које османски чиновници

⁵¹⁷ Конвенција о Босни и Херцеговини (21. април 1879), у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I том, 151-153.

⁵¹⁸ После 1867. године цару Францу Јозефу био је потребан много шири конзенсус када су у питању биле теме које су се тичале царства. Несумњиво јесте опстао као главна политичка фигура и симбол царства, али је година Нагодбе донела огромне промене у начину функционисања империје. Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд – Бања Лука 1998, 309.

⁵¹⁹ P. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, 329-330.

⁵²⁰ О дебатама и превирањима види: Dž. Juzbašić, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ур. Dž. Juzbašić, Сарајево 2002, 11-18.

⁵²¹ Н. Капидџић, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Сарајево 1958, 23-24.

⁵²² Т. Краљачић, *Калајев режим*, 457.

нису познавали. Због тога, а како би се постигла функционалност управе, почело је формирање новог чиновничког апарата који су чинили углавном становници Аустро-Угарске. Овде видимо први од многих империјалних механизма. Кромер је по доласку у Египат покренуо реформу администрације. Инсистирајући на томе да је гломазна и заостала у османском времену, он је довео чиновнике из центра империје. Они ће му, као у осталом и Калају, бити значајан ослонац.

Чиновници су били једна од основних полуга моћи Двојне монархије. У Босни и Херцеговини они су били оно што Хана Арент, на примеру биркоратије у Кромеровом Египту, назива „искусном маћином“, спремној да помогне „неискусној већини“.⁵²³ Функционалност управе била је од највећег значаја, како би се мисија остваривала. Чиновници су како је време пролазило све више добијали на значају. Тако је Беч чинио готово све да каријере у Босни и Херцеговини буду привлачне. Од јануара 1886. године посебним правним актом је регулисан положај чиновника на окупираној територији. Бирократе су морале да се изјасне да ли желе да остану у босанскохерцеговачкој служби. Они који су се изјаснили потврдно, стицали су статус сталних службеника и све предности који иду уз то. Многима је овакав потез био сигуран показатељ да Аустро-Угарска нема намеру да напусти Босну и Херцеговину.⁵²⁴ До 1908. године и анексије готово да нико из локалног становништва није могао да буде примљен у државну администрацију.⁵²⁵ Све је ишло ка Калајевом идеалу – „административном апсолутизму“.⁵²⁶ Калај и Кромер су слично поступали и готово су истоветне механизме користили. Кромер је спровео детаљну реформу затеченог административног апарата, као и свих министарстава. На кључна места поставио је бирократе из центра империје. Једино је локално коптско становништво имало приступ органима власти.

Бењамин Калај⁵²⁷ (1839-1903) је био пример искусног бирократе. Од 1868. до 1875. био је генерални конзул Аустро-Угарске у Београду. Као познавалац прилика послат је на деликатно место какво је била Босна и Херцеговина, после устанака и војне окупације. На почетку каријере био је наклоњен Србима, међутим увек је пратио званичну политику Беча, те је живот завршио као неуморни противник српског национализма и било каквих веза Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Током боравка у Београду радио је на своме историографском делу *Историја Срба*⁵²⁸, које му је и донело чланство у Мађарској академији наука. Приповедање је довео до 1806. године, са жељом да стигне све до 1813. године, али му то није пошло за руком. Дуго се сматрало да је своју историју Срба забранио у самој Босни и Херцеговини, али је

⁵²³ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, 219.

⁵²⁴ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 453.

⁵²⁵ R. J. Donia, "Proximate Colony. Bosnien-Herzegowina unter österreichisch-ungarischer Herrschaft", у: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, hrsg. C. Ruthner, T. Scheer, 155.

⁵²⁶ R. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*, New York 1981, 14-15.

⁵²⁷ Детаљан преглед Калајеве каријере пре доласка у Београд може се наћи у: А. Раденић, „Предговор“, у: *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, ур. А. Раденић, Београд 2002, VII-XXXIV. Најдетаљнији приказ његовог живота и идеја свакако је дат у монументалном делу Томислава Краљачића: Т. Краљачић, *Калајев режим*, 53-95.

⁵²⁸ Калајева *Историја српског народа* се на српском језику појавила 1882. године у скраћеној верзији, која обухвата период од насељавања Словена до пада српске деспотовине. Иако се често узима за дело настало током „србофилне“ фазе Калајеве каријере, детаљно читање показује тенденције да се Босна и Херцеговина покажу другачијим и одвојеним од главног тока српске историје, са значајним утицајем римокатоличанства, па самим тим и угарског фактора. Инсистира се на посебности Босне и Херцеговине што ће бити и културни образац током читаве Калајеве управе. О посебности Босне види: В. Калаји, *Историја српског народа. Од сеобе Срба до пропасти српске државе*, Београд 1882, 147.

установљено да формални трагови забране не постоје.⁵²⁹ Да су му теме диктирале околности показао је објављивањем студије *Die orientalischen Bestrebungen Russlands* 1878. године. На српски је преведена као *Русија на истоку* и објављена 1885. године. Кроз ово дело Калај правда агресивну аустријску политику на Балкану огромном руском амбицијом, која прети слободном развоју балканских народа.⁵³⁰ Овде је корисно направити поређење двојице управитеља – Кромера и Калаја. Њихове каријере су сличне и у потпуности у духу времена. Искусни администратори, нису се либили ни да пишу историје народа које су покорили. Видели смо у ранијем тексту да је Кромер после службовања написао историју Египта. Кромер је написао историју британске окупације Египта, потпуно изостављајући „златно доба“. Дао је кратак осврт на период пада Египта под османску власт, али је његова пажња усмерена само на историју британског Египта. Калај је своју историју српског народа сачинио пре доласка у Босну и Херцеговину, али са идејом да сам омеђи географски простор српског народа и да га сведе на границе које су одговарале Аустро-Угарској. Тиме су ови администратори постали писци историја покорених народа. Јако дуго су ове историје биле полазне тачке у истраживањима, тиме потврђујући само империјално поимање поднебља.

Да би прокламована цивилизаторска мисија успела, административну и војну окупацију Босне и Херцеговине морала је да прати и нова идентитетска политика. Истакли смо како је већ у свом историографском делу инсистирао на посебности Босне и Херцеговине. Ту теорију је покушао да спроведе на окупираној територији. Поуздајући се у мађарско исуство које је, према њему, указивало на могућност да постоји једна политичка нација у вишенационалној земљи, он је покушао да то спроведе и у Босни и Херцеговини.⁵³¹ Пажљиво је развијао идеју о босанској нацији, имајући у виду нека од пређашњих аустријских искустава, посебно оно на територији Галиције.

Искуство гушења побуна у периоду ране окупације до 1882. године умногоме је утицало на Калаја и на локално становништво. Устанак из 1882. године дубоко је утицао на све националне организације и учврстио их у уверењу да је једини начин да се реши питање Босне и Херцеговине исти на који је оно и доспело на сцену – сазивањем конгреса великих сила, које би одузеле мандат Двојној монархији.⁵³² Са друге стране, Калај је научио колико је била ризична међусобна сарадња локалног становништва у Босни и Херцеговини, а посебно сарадња Срба и муслимана. Овде је важно да истакнемо да је Калај током своје управе вешто користио све различитости које су постојале између националних и религијских група. Иако је размера Калајевог пројекта много већа него она Кромеровог одређене сличности се могу уочити већ на почетку владавине. Било је јасно да муслиманско становништво Босне и Херцеговине преузима улогу коју је у Египту имала стара елита турског порекла. Место Копта су заузели католици, док су православни Срби имали позицију сличну Египћанима.

Подједнако је било важно да се ограничи контакт Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором. Калај је одиграо важну улогу у настанку Тајне конвенције (1881) којом се Србија обавезала на уздржавање од помагања српских покрета било где на територији Монархије, укључујући и Босну и Херцеговину.⁵³³ Уз то, имао је неколико метода којима је спречавао везе српског становништва са српским државама. Стално и упорно захтевао је анексију Босне и Херцеговине. У исто време, указивао је на значај Монархије и пропагирао успехе њене управе. У том контексту, Сарајево је прошло кроз

⁵²⁹ V. Bogićević, „Da li je ministar Kalaj zabranio svoju Istoriju Srba na području Bosne“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 7 (1955), 207-208.

⁵³⁰ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 68.

⁵³¹ Д. Т. Батаковић, *Босна и Херцеговина у српској историји: од средњег века до уједињења 1918*, LXIX.

⁵³² М. Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 283.

⁵³³ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије*, 231-232.

свеобухватно редефинисање историјског језгра града и подизања нових зграда по угледу на оне у Бечу и Грацу.⁵³⁴ Ништа од тога није помагало. Калај је примећивао да се локално становништво и даље више осећа Балканцима него поданицима цара и да је све то омогућено тиме што су несметано прелазили границе и имали контакт са „матицама“.⁵³⁵ Калај је намерно инсистирао на лојалности цару, знајући да су шансе да се султанова власт врати готово непостојеће. Све је то доводило до појачаног надзирања граница, а ка Црној Гори настао је прави кордон. Таква политика водила је и у привредну изолацију Босне и Херцеговине. Увоз из Србије 1885. године био је сведен на трећину вредности пре успоставе режима. Слично је рађено и у првим годинама управе у Египту, када су односи било које врсте са султаном били обесхрабривани.

Због свега овога била је кључна идентитеско-културна политика којом је Калај желео да Босну и Херцеговину и идејно и територијално присаједини Дунавској монархији. Одмах по успостављању хабзбуршке власти донета је одлука о успостављању званичног језика у администрацију, названог „земаљски језик“ и о систематском потискивању ћирилице. То је водило у сукоб са српским црквено-школским општинама, ојачалим током аграрних револуција 60-их година. Калај је као једино трајно решење за умирење Босне и Херцеговине видео „успоставу“ босанске нације. Носиоци босанске нације требало је да буду муслимани чији је идентитет био верски, а не национални. Међутим, да би пројекат био успешан, Калај је морао да нађе начин да приђе свакој од заједница у Босни и Херцеговини.

Муслиманско становништво је од 1884. имала своје листове који су излазили на турском и „земаљском језику“. Листови *Ватан* и *Бошњак* су гајили осећај неповерења према суседним државама и уједно покушали да окупе муслимане око идеје оданости Аустро-Угарској. Верност и приврженост босанских муслимана била је кључна за Калајеву замисао. Чинили су земљопоседничку елиту и стајали су, по Калајевом схватању, у супротности са српским и хрватским национализмом.⁵³⁶ Режимске листове добили су и Срби и Хрвати. Срби нису добро реаговали на режимске новине, па је *Просвјета* престала да излази већ 1888. године. Католичко становништво је добило лист *Глас Херцеговаца* који најмање од свих режимских листова био усресређен на пропагирање босанског јединства.⁵³⁷ Контраефекат наметања државних листова било је уношење листова са територије Црне Горе, Далмације и Србије иако је то било строго забрањено. Са политиком забране се није попуштало ни после Калаја, а број забрањених листова је 1908. године дошао на 184.⁵³⁸ Прве године Кромерове владавине су сличне, али је пошустање око штампе у Египту дошло са ступањем на власт новог владара. Последња деценија деветнаестог века је и време када се кристалише национални покрет у Египту који је имао своја гласила.

Следећи корак ка увођењу босанске нације било је буђење предосманских традиција локалних муслимана. За овакав подухват Калају је огромну подршку пружио Коста Херман⁵³⁹, сива еминенција културног живота у Сарајеву. Он је 1888. године објавио *Народне пјесме мухамеданаца у Босни и Херцеговини*. Штампуга је помогла

⁵³⁴ Више о томе: М. Hartmuth, “К.(у.)к. colonial? Contextualizing Architecture and Urbanism in Bosnia-Herzegovina, 1878-1918”, у: Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918, eds. С. Ruthner, D. Reynolds Cordileone, U. Reber, R. Detrez, New York 2015, 155-184.

⁵³⁵ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 106.

⁵³⁶ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878-1914*, 92.

⁵³⁷ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 197-201.

⁵³⁸ Д. Т. Батаковић, *Босна и Херцеговина у српској историји: од средњег века до уједињења 1918*, LXXII.

⁵³⁹ Најдетаљнији преглед Херманове каријере у Сарајеву: I. Kecmanović, „О једној необичној књижевној каријери у Сарајеву од 1878. до 1919. године“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva* I (1) (1963), 183-196.

Земаљска влада, а тираж је продаван по популарној цени и брзо је био распродат.⁵⁴⁰ Калају се ово учинило као одличан успех и сматрао је добром одлуком да посаветује Хермана да у предговору истакне босански карактер ове збирке.⁵⁴¹

Овакав успех инспирисао је Калаја да се позабави значајем културних и научних институција у процесу изградње босанске нације. Тако је у фебруару 1888. године основан *Земаљски музеј Босне и Херцеговине*.⁵⁴² За директора је постављен управо Херман. Од тог тренутка ова културна институција постаје полазна тачка за сваког истраживача који долази у Босну и Херцеговину и уједно постаје део званичног Калајевог наратива, бивајући потпуно уклопљен у идеју о изградњи босанске нације. Уједно је овај музеј био део шире слике успешне модернизације некадашње османске провинције. Зграда музеја припадала је новом центру Сарајева које је убрзано мењало лик и самим тим је била физичко отелотворење новог доба. На много мање опипљивом, али подједнако важном нивоу музеј је објављивао научне радове, организовао конференције и био право пропагандно средство Двојне монархије у обзнањивању њених успеха. Знања и представе које је остатак Европе имао о управи у Босни и Херцеговини долазиле су из овог музеја.⁵⁴³ *Гласник Земаљског музеја* је у свом првом броју објавио своју мисију да шири знање о „поносној Босни и Херцеговини“.⁵⁴⁴

У склопу повезивања муслиманског становништва са периодом пре исламизације Балкана, Калај је инсистирао на богумилском пореклу муслиманског племства, које је тобоже примањем ислама очувало своје позиције. Инсистирањем на богумилском пореклу муслимани су се одвајали и од Османског царства. Тако је 1894. године у Сарајеву одржан археолошки конгрес који је стећке и богумиле представио као нешто карактеристично само за поднебље Босне и Херцеговине.⁵⁴⁵

Ови процеси праћени су озбиљним покушајима денационализације посебно српског становништва. Постојало је уверење да од католичког становништва новој власти не прети велика опасност. Малобројна места у администрацији намењена локалном становништву углавном су заузимали католици. Са друге стране у сукоб са српским националним покретом се ушло готово одмах по упостављању управе. Забрана ћирилице била је увод у забрану српског националног имена. Услед великих протеста, Калај је допустио равноправну употребу ћирилице и латинице, надајући се да ће такав уступак привући Србе да лакше прихвате латинично писмо.⁵⁴⁶ Много је мање наде за попуштање било по питању употребе српског националног имена. Православно становништво је било карактерисано као српско, те се Калај трудио да тај префикс потисне, називајући ове становнике источно-православни или грко-православни. Калај није био спреман да око ове теме прави уступке сличне онима који су учињени за ћирилично писмо.

Растући српско хрватски спор је олакшавао је процес стварања босанске нације. Уједно је дошло и до промене у самој политици Србије, коју је Калај везивао за долазак

⁵⁴⁰ Е. Hajdarpasic, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914*, London – Ithaca 2015, 180.

⁵⁴¹ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. R. Besarević, Sarajevo 1968, 246-248.

⁵⁴² О улози Земаљског музеја у империјалној политици Двојне монархије: А. Nikolić, “Austro-Hungarian Cultural Imperialism in Bosnia and Herzegovina: The Case of Kosta Hörmann and the Provincial Museum”, у: *The Balkans in the Age of New Imperialism and Beyond*, ed. V. G. Pavlović, Brăila 2021, 47-59.

⁵⁴³ С. Терзић, „Пројекат „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини. О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде“, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, ур. С Терзић, Београд 1995, 415.

⁵⁴⁴ „Čitaocima Glasnika“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* I (1889), 1-5.

⁵⁴⁵ Више о томе: А. Palavestra, „Arheološki izlet u pograničnu koloniju“, *Etnoatropološki problemi* 9/3 (2014), 669-689.

⁵⁴⁶ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 208.

радикалне странке на власт, па се процес морао убрзати јер се претпостављало да ће српски национални покрет добити полет. Од 1889. године српска пропагандна активност поново је константно присутна на територији Босне и Херцеговине. Улазак Босне и Херцеговине у наредну етапу изградње нације озваничило је увођење новог грба и заставе, који су својим изгледом допринели, по схватањима управитеља, додатној везаности ове територије за Двојну монархију. Да је пракса другачија видело се по поштравању правила у истицању грба и заставе из 1893. године јер је уочено да се и даље истичу националне заставе – српске и хрватске.⁵⁴⁷

Ово је и време када Калај успоставља основе „модерног“ система школства. Резултат тако успостављеног система био је да је 1913. године у школу ишло само 15% деце које су стасале за образовање.⁵⁴⁸ Тај модерни систем који је Калај успоставио подразумевао је да се формирају интерконфесионалне школе уместо дотадашњих конфесионалних. Калај је имао богато искуство из Угарске, које је показивало да су конфесионалне школе највећа брана мађаризацији и формирању политичке нације. У време Калаја отворано је у просеку 8 нових школа годишње што је показивало да образовање није међу приоритетима нове управе.⁵⁴⁹ Успостава средњих школа била је још мање изван од развојка мреже основних школа. Страх од образоване омладине је карактеристика епохе. До 1908. су формиране тек 4 гиманзије на територији Босне и Херцеговине. Домаће становништво свих вера је било неповерљиво према државном систему школства. Уверење је било да ће такве школе одвајати децу од религије и вере. Међутим, Калај је допустио да се у школама одржава верска настава. Тиме је привукао одређени број ученика. Уведени су и курсеви историје и географије, који су показивали посебност поднебља и његову везу са Аустро-Угарском.⁵⁵⁰ Наравно да је и питање уџбеника строго регулисано и да су књиге из српских држава тешко налазиле пут до учионица.⁵⁵¹ Упркос повременим уступцима, овакав школски систем је и даље будио огромно неповерење локалног становништва. Овде се показује још једна сличност са Египтом – Кромер је сматрао да образовање треба да буде доступно уском броју људи који ће служити у администрацији. И он је обесхрабривао развој школског система, а затечену ситуацију је мењао у складу са својим схватањима. Ускратио је стипендије које су биле доступне за готово две трећине ђака и као крајњу меру, у циљу буџетских уштеда, он је укинуо и министарство просвете.

Паралелно са овим мерама које су служиле афирмацији босанске нације и денационализацији српске, текао је и српски покрет за црквено школску аутономију. Калај је сматрао да је тај покрет био активан још од устанка 1882. године, који није био без подршке свештенства. Ипак, организован приступ решавању нагомиланих проблема почиње од 1895. године када су представници српских црквено-школских заједница упутили меморандум цару Францу Јозефу обавештавајући га о свом тешком положају.⁵⁵² Други меморандум из 1897. године окупио је представнике свих српских црквено-школских општина, али и одређен број муслимана који су устали против Калајевог

⁵⁴⁷ Исто, 219.

⁵⁴⁸ Ђ. Пејановић, *Становништво, школство и писменост у крајевима бивше Босне и Херцеговине*, Сарајево 1939, 12.

⁵⁴⁹ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 248-249; Занимљив је и често цитиран податак да је Двојна монархија изградила више касарни него школа током своје управе. Свакако је сигурно да је више новца дала на изградњу затвора него школа. Од 1879. до 1906. године Земаљска влада је одвојила 1 802 000 круне за изградњу школа. Почевши од исте године, али закључно за 1891. годином, дакле у 15 година краћем периоду, за изградњу затвора дато је 1 600 000 круна – Исто, 249.

⁵⁵⁰ Исто, 257-258.

⁵⁵¹ Изузетак је било дело „Монтенегрина“ Илариона Руварца за које је Калај дао дозволу јер се аутор оштро обрачунавао са предањима о јунаштву српског народа у Црној Гори.

⁵⁵² Д. Т. Батаковић, *Босна и Херцеговина у српској историји: од средњег века до уједињења 1918*, LXXXIII.

политике. Уместо одговора уследили су прогони. Ометање сарадње између ове две конфесионалне групе постаће идеја водиља окупационог режима. Муслимани који су сарађивали са Србима били су изложени огромним притисцима. Истоветно, католичком клиру је предочено да одустане од покушаја да муслимане преведе на римокатоличанство како би била могућа међусобна сарадња.⁵⁵³ Најугледнијима међу мухамеданцима били су позивани да јавно искажу своју лојалност Дунавској монархији како би очували привилегије.

Већ из ових потеза види се да је покушај да се уведе босанска нација био осуђен на неуспех. Постојећа српска национална свест, уз хрватску која је била у зачетку, онемогућавале су да се формира политичка нација. И представници муслимана устају, захтевајући да уче турски или арапски језик и писмо, уместо стране наметнуте латинице. У освит 20. века у Бечу постаје јасно да је овај пројекат осуђен на пропаст и да је донео више штете него користи. У отпору наметању нације, постојећи српски национални покрет се утврдио и јасно дефинисао правац деловања, уз све јаче ослањање на Србију, која после 1903. постаје у сваком смислу узор коме се тежи. Муслимани као друштвено доминантни због контроле над земљом, иако нису били чак ни релативна већина у Босни и Херцеговини, имали су довољно наглашен верски идентитет да се успешно одупру Калајевој идентитетској политици. На самом крају, крах покушаја да се формира политичка босанска нација највише је погодовао католичком становништу, које је доживљавано као лојално и са којим је било најмање проблема током овог периода. Већ почетком 20. века они постају ослонац режима, а од Калајеве смрти 1903. године постају и главна полуга нове управе.

У прве две деценије управе Беча над и даље формално османским провинцијама успостављен је колонијални режим под велом доношења цивилизације. Истоветно су власт успоставиле и Аустро-Угарска и Велика Британија. Контрола над земљом стечена је после војног гушења побуне локалног становништва, како обично бива у случајевима империјалних експанзија. Потом је уследио покушај правног регулисања статуса који је дао само оквир функционисања, али не и временско ограничење. Нити Лондон нити Беч нису „орочили“ своје присуство у османским провинцијама. Правни оквир је у оба случаја био веома лабав што смо видели у оба случаја. Већ током првих година аустроугарске управе нису поштоване одредбе конвенције из 1879. године, а британском присуству је оквир стављен тек у тренутку када је постало јасно да неће бити повлачења трупа. До тренутка анексије 1908. године статус Босне и Херцеговине унутар Монархије није активан, али ће и то питање доћи на ред што ће дати додатни подстрек расправама о колонијалном режиму Аустро-Угарске. Статус Египта био је промењен тек у новембру 1914. године. Обе територије су по успостави колонијалне власти добиле управитеље који ће готово несметано владати, у личном режиму. Босном и Херцеговином је суштински владао Калај, као министар финансија, који са том титулом одређује судбину нових поданика. У Египту лорд Кромер био је само генерални конзул Велике Британије. Иза скромних титула крила се готово неограничена моћ. На терену су формиране институције режима које су често имале испреплетана овлашћења, што је стварало проблеме у функционисању, али је и онемогућавало локалном становништву спознају о томе ко одлучује о ком аспекту њихових живота. Наравно, све је пропраћено огромним бирократским апаратом, који долази из центра и има ниподаштавајући однос према домаћем становништву које доживљава као објекте радње. Одабир једне „стране“ била је карактеристика готово свих режима који се сматрају колонијалним. У случају Босне и Херцеговине то је била муслиманска земљопоседничка аристократија. Преко ње се вршио утицај и стварала се илузија сарадње. Слично је било и у Египту где су очуване

⁵⁵³ Т. Краљачић, *Калајев режим*, 295-299.

позиције старе елите. Копти су такође бивали укључени у управу из које су били изостављани најбројнији Египћани. Због тога многе реформе нису спровођене. У Босни и Херцеговини то је била жељно ишчекивана аграрна реформа. Ослонац у старој земљопоседничкој елити није смео бити изгубљен, па није ни било говора о реформама. Таква ситуација је ишла на руку администраторима који су знали да је свака дубља сарадња немогућа баш због овакве социјалне поделе.

Кључна је била контрола знања. Слично као службеници у Египту, Калај пише историју народа којим влада. Малет, Колвин, Кромер и Милнер оставили су своје историје Египта, које су дуго сматране почетном тачком сваког истраживања историје ове земље после фараона. Калајева *Историја Срба* није досегла толику моћ, али је успоставила географске оквире српског етничког простора који су дуго били прихваћени. Утицај његовог дела видљив је код Константина Јиречека, који је био узор готово читавој српској историографији. Поред тога, Калај је контролисао књиге и уџбенике, и ништа није могло да промакне његовој пажњи. Земаљски музеј био је полућа моћи какву су ретко који колонијални центри имали. Под пуном контролом искусних истраживача, ова научна институција формирала је читаву слику о успеху монархије на тлу Балкана. Археолози, етнологзи, лингвисти били су позивани да дођу и увере се у успехе који су постигнути. Дошавши, они нису затицали „оријенталну“ варошицу већ средњоевропски град. Ипак, иза фасада стајала је маса неписменог становништва, која је живела и умирала у кулуку на имањима земљопоседника.

Под плаштом османске формалне владавине Босном и Херцеговином монархија је одлагала све реформе које су могле да јој нашкоде. Није било говора о неком, макар и привидном парламентарном систему. Видели смо да је мрежа средњег образовања била готово непостојећа. Сарајево неће видети универзитет докле год су аустријске трупе биле присутне. Омладина која је желела да се усавршава била је охрабривана да иде на територију Двојне монархије, како би се процес формирања система знања завршио у аустроугарским оквирима.

Концепт модерности је константно стављан у супротност са оним што је било устаљено на овом поднебљу. Тако је Беч, у маниру центра колонијалне силе, покренуо радове на изградњи железнице и путева, саопштавајући да ће тако „цивилизација“ доћи до свакога. Суштински, овакви пројекти само су потпомагали економско израбљивање територија и били су уско везани за рудна и шумска богатства овог поднебља, као и за потребе војске.

2. Управа Иштвана Буријана фон Рајеца (1903-1912)

„Промена“ политике

Калајева смрт била је преломна тачка у историји окупације Босне и Херцеговине. Чинило се да је самом својом појавом контролисао проблеме који су почели да се јављају пред почетак двадесетог века. Аустро-Угарска, која је пролазила кроз огромна унутрашња превирања, морала је да постави новог заједничког министра финансија у јеку расправа о буџету и гласног угарског негодовања поводом издатака за војску. Бечу је била потребна личност која ће задовољити обе стране Двојне монархије.

Избор је пао на Иштвана Буријана, иако су за позицију били помињани и гроф Куен Хедервари и гроф Агенор Голуховски. Слично Калају био је припадник угарског племства. За разлику од римокатолика Калаја, Буријан је био протестант. Дипломатска каријера га је водила у Петроград, Софију и Атину пре него што је био позван да се придружи Заједничком министарству финансија и преузме улогу управитеља Босне и Херцеговине.⁵⁵⁴

Савременицима није деловало могуће да Дунавска монархија пронађе неког ко би успешно попунио празнину насталу Калајевом смрћу.⁵⁵⁵ Показало се међутим да је нопостављени министар био дорастао за улогу коју му је Беч поверио. У својим мемоарима, објављеним по његовој смрти 1922. године, Буријан детаљно пише о мисији у Босни и Херцеговини. Присећајући се свог постављења, он је каже да је на њега „пало“ да ову земљу води путем напретка, до тренутка када политичке околности и интереси Монархије дозволе да ова провинција заузме своје место међу осталим територијама Аустро-Угарске.⁵⁵⁶ Да је био опхрван мислима о цивилизаторској мисији и прогресу, јасно је кроз читаво поглавље посвећено Босни и Херцеговини. Ни време настанка овог мемоарског списка није поколебало Буријана у уверењима у исправност идеја које су водиле Беч у сукобе са балканским национализмима. По његовом мишљењу, поред земљишне реформе које се Калај није дотицао, највећи проблем после више од две деценије аустроугарске управе био је што је управа доживљавана као страна. Разлози за то су били двојаки. Према Буријану, први разлог је био у томе што локално становништво није успевало да уђе у администрацију, нити је са њим на било који начин подељена власт. Други и много сложенији разлог била је привременост управе Двојне монархије која није временски ограничена и тиме је будила наду локалном становништву да ће ускоро одлучивати о својој судбини на сличан начин као у суседним земљама. Тако, нови министар финансија уочава да је генерација стасала под утицајем бечке управе била много самосвеснија и жељна да буде одговорна за своју судбину.⁵⁵⁷ Сличан проблем имао је и наследник лорда Кромера у Египту, Елдон Горст. И он се суочио са новом генерацијом обликованом у страном режиму, која се показала знатно захтевнијом него она прва.

Већ из овог његовог текста види се да је Буријан био уверен у неопходност анексије Босне и Херцеговине. Пишући ово дело, он је био свестан да је окупација Босне и Херцеговине окончана. Упркос томе, трудио се да покаже колико је неопходно било да се припреми анексија ове формално-правно османске територије како би се суверенитет цара проширио и како би се неометано наставила културна мисија коју је Аустро-Угарска преузела.⁵⁵⁸ Било је јасно да и Калајева политика води ка присаједињењу, али је нови управник желео да то убрза.

У периоду до 1908. године када су спољне околности дозволиле анексију Босне и Херцеговине Буријан је водио политику стабилизације аустроугарске управе. Калајева политика изградње босанске нације била је напуштена. Оно што је и даље опстало као идеја јесте сарадња са једним конфесионалном групом уз спречавање

⁵⁵⁴ R. Okey, "A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism", *The Slavonic and East European Review* 80/2 (2002), 249-250.

⁵⁵⁵ Посланство Краљевине Србије у Аустро-Угарској – Министарству иностраних дела, 1. јул 1903, пов. бр. 157, у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914 Књига 1, Свеска 1*, ур. А. Раденић, Београд 1991, 207-208.

⁵⁵⁶ *Austria in Dissolution. Being the Personal Recollections of Stephan, Count Burián*, London 1925, 293. Приликом писања овог рада коришћен је енглески превод мемоара Иштвана Буријана. Оригинална верзија на немачком је објављена две године пре овог превода, који је лакше доступан, под називом *Drei Jahre: aus Zeit meiner Amtsführung im Kriege*.

⁵⁵⁷ *Исто*, 294-295.

⁵⁵⁸ *Исто*, 295-296.

међуконфесионалних сарадњи са посебном пажњом на онемогућавање сарадње православаца и муслимана. По Калајевом схватању кључно је било да се договори сарадња са католичким Хрватима. Они би требало да представљају основу за даље интегрисање Босне и Херцеговине унутар монархије.⁵⁵⁹ Сматрајући Калајеве основне замисли исправним, нови министар финансија желео је да успостави свој систем који би служио стабилизацији управе и потоњем присаједињењу.

Да је Калајева епоха полако постајала ствар прошлости било је јасно и из кадровских промена које су уследиле по Буријановом доласку. После готово две деценије проведене на позицији земаљског поглавара, генерал Јохан Апел је пензионисан уз царева признања у децембру 1903. године. У маниру епохе, једног колонијалног администратора је заменио други, па је на место земаљског поглавара постављен генерал Еуген фон Албори, који је до тада службовао у Далмацији. Смена се догодила и на позицији цивилног адлатуса где је Калајевог блиског сарадника Хуга Кучеру заменио барон Исидор Бенко. Бенко је, слично Кости Херману, био прави представник каријерног бирократе који се постепено уздизао кроз редове администрације у Босни и Херцеговини. Учествовао је у гушењу Херцеговачког устанка, да би потом био постављен за среског начелника у Невесињу. Одатле га је бирократска каријера водила на место окружног начелника у Мостару, а потом и у Сарајево где је врхунац његове каријере управо постављење на место цивилног адлатуса.⁵⁶⁰

Окружен новим људима, који су упознати са локалном ситуацијом, Буријан је кренуо у спровођење своје политике. Напустио је систем паралелне администрације којом су Калај и његови најближи сарадници кроз приватну преписку доносили кључне одлуке о Босни и Херцеговини. Политику изолације је одлучио да напусти, посебно што су и савременици примећивали да је идеја одвајања од осталих словенских земаља доживела крах.⁵⁶¹ Свестан времена и ширег контекста догађања, Буријан се ни у једном тренутку није јавно одрекао Калајеве политике, али је било јасно да она бива напуштена, посебно после догађаја у Србији из маја 1903. године, али и буђења националног покрета унутар Хрватске и Славоније. Нови министар финансија био је сигуран да уколико се настави са избегавањем решавања питања верске и школске аутономије може доћи до побуне. Посебно се то односило на права муслимана и православних Срба, који су током последње деценије Калајеве управе покренули ово питање. У контексту промена које је 1903. година донела, а посебно промене династије у Београду, такав развој догађаја није смео да се допусти.⁵⁶² Уместо да се обрачунава са националним покретима, Буријан је имао идеју да их интегрише у шири империјални контекст Двојне монархије.⁵⁶³ Обликовање националних покрета омогућило би Бечу дубљу контролу Балкана и формирање концепта аустријског Балкана, о којем ће касније бити више речи.⁵⁶⁴ У ери буђења нација романтичари су откривали прошлост народа, записивали песме и откривали народне обичаје. Почетком двадесетог века, овакав подухват је преузела империја, која је отварала музеје и друге културне институције како би сама

⁵⁵⁹ Калај је ову своју идеју изнео у детаљном писму цивилном адлатусу Хугу Кучери. Антисрпске демонстрације у Загребу убедиле су га у исправност ставова о залагању за „хрватство“ унутар Босне и Херцеговине – Kállay – Kutschera, 4. 9. 1902, 145, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufskotearifsku autonomiju*, ur. F. Hauptmann, Sarajevo 1967, 344-346.

⁵⁶⁰ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976, 129.

⁵⁶¹ А. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svijetlu političkog dnevnika J. M. Beaernreithera*, Sarajevo 1933, 20-22.

⁵⁶² I. Sethre, “Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878-1914”, *Wechselwirkungen*, 53-54.

⁵⁶³ R. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle*, 168-169.

⁵⁶⁴ О улози Аустрије у обликовању нације на Балкану и процесима који су пратили један такав подухват види: Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896-1914)*, Београд 2021.

контролисала редефинисање националних покрета и везивала их за империју и лојалност центру.⁵⁶⁵

У склопу нове политике која би кроз „попуштање“ требала да доведе до чвршће контроле, Буријан је приликом првог боравка у Сарајеву по ступању на положај заједничког министра финансија, дао изјаву у којој је гарантовао да ће Босна бити усмеравана у правцу самоуправе са коначним циљем увођења сабора као представничког тела.⁵⁶⁶ Сличну политику водили су и сви генерални конзули Египта после Кромера, који су обећавали самоуправу по стицању повољних околности. Пре тога требало је да се спроведе озбиљна просветна реформа, која није смела много да одудара од Калајевог постављеног курса, али је уједно морала и да омогући привид слобода.

У случају најбројнијег, српског народа у Босни и Херцеговини, борба за црквено-просветну аутономију била је нераскидиво повезана са просветним реформама унутар монархије. Представници православних Срба послали су Францу Јозефу четири меморандума у периоду од 1895. до 1902. године, у којима су тражили црквено-школску аутономију. То је период озбиљне борбе са Калајем, који је био потпуно непопустљив, а потом и са новом управом која је показивала спремност на сарадњу у одређеним аспектима. Коначан резултат готово деценијске борбе била је *Уредба о уређењу црквене и школске управе српско-православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини* од 18. августа 1905. године.⁵⁶⁷ Део свештенства је наставио да наступа против уредбе са главним захтевом да се митрополити бирају од стране народа и свештенства. Упркос протестима ова уредба остала је на снази до почетка Великог рата и регулисала је положај српске православне цркве унутар Босне и Херцеговине.⁵⁶⁸

Међутим, центар политичког отпора се полако померао на зачетке политичких странака. Потребно је назначити да се овде већ виде одређене подвојености у српском националном покрету, које нису нужно означавале различитост у циљевима, колико у темама и начину борбе. Иницијатори ових меморандума и преговора, Глигорије Јефтановић и Војислав Шола били су задовољни постигнутим. Много даље од њих у борби хтела је да иде омладина, коју су махом чинили учитељи и свештеници пристигли са територије Србије. Они су се залагали за стварање организације са широким политичким програмом која би окупила већи број људи и кренула у процес демократизације живота унутар окупиране Босне и Херцеговине.⁵⁶⁹ Није случајно то што је Петар Кочић 1903. године написао своје чувено дело *Јазавац пред судом* где има одређених алузија на те старије генерације које не иду даље у борби и остављају сељака да једва преживљава. У првом јавном извештају⁵⁷⁰ о аустроугарској управи из 1906. године инсистира се на томе да је код српског православног живља, у поређењу са муслиманима и католицима, најразвијенија национална свест.⁵⁷¹

⁵⁶⁵ P. M. Judson, *The Habsburg Empire*, 331-332.

⁵⁶⁶ *Сарајевски лист*, 3. јун 1904.

⁵⁶⁷ Позицију православног свештенства регулисала је конвенција са Цариградском патријаршијом из 1880. године која је омогућила аустројским окупационим властима да постављају митрополите и плаћају их из државне касе. Меморандуми слати у Беч су покушај да се ова ситуација преокрене у српску корист и да се дозволи народу и свештенству да бира своје митрополите. Дуготрајни преговори, непопустљивост Калаја и сукоб унутар самог српског покрета довели су до споразума из 1905. године. Види више у: Б. Маџар, М. Папић, *Политика и српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878-1945*, Бањалука 2005, 136-150.

⁵⁶⁸ Б. Милошевић, „Уредба црквено-просветне управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини“, у: *Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа за црквено-школску самоуправу (1896–2016)*, ур. Б. М. Бранковић, Б. Милошевић, Бања Лука 2017, 71-88.

⁵⁶⁹ М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развој Босне и Херцеговине од 1878. до 1914.*, 149-150.

⁵⁷⁰ Иако је било предвиђено да јавно саопштавају резултате управе, ови извештаји су били тешко доступни јавности. Штампани су у малом броју примерака, често ван граница Босне и Херцеговине.

⁵⁷¹ *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Загреб 1906, 106.

Паралелно са српско-православном, одвијала се борба муслиманског становништва за верску и вакуфску аутономију. Тежње за школском и верском аутономијом падају у 1900. Годину, када су се делегације упутиле у Беч и Пешту да затраже своја права. Крајем исте године Калају је предат меморандум који је пописао све неправде начињене становништву мухамеданске вере.⁵⁷² Слично као и током преговора са српским националним покретом једина константа је била немогућност договора. Локални муслимани су тражили да своје верске везе са султаном остварују неометано. За Двојну монархију која је припремала терен за анексију то је било неприхватљиво. У мају 1902. парламентима у Пешти у Бечу бива предочен други меморандум са понуђеним решењима. Слично као и у српском случају свако народно бирање верских поглавара било је обесхрабривано. Сличности са српским покретом ту нису престајале, а чак је и српска влада саветовала прваке покрета за црквено-школску аутономију да сарађују са представницима муслимана. Због тога је по страни морала бити остављена кључна разлика два покрета – однос према аграрном питању. Веза између дешавања у Сарајеву и српске владе био је новосадски адвокат Емил Гаврила који је у Новом Саду објављивао документа о борби оба покрета за аутономију у склопу шест књига *Босанскохерцеговачког зборника*.⁵⁷³ Борба муслиманског становништва за аутономију на овом бољу биће окончана тек после Анексије, почетком маја 1909. године.⁵⁷⁴ Овде видимо један заједнички проблем и британске и аустроугарске управе. Окупирајући територије Османског царства они су се суочили са поданицима који због верских разлога инсистирају на одржавању веза са и даље формалним владаром. Како то није ишло у прилог ниједне управе, они су на сваки могући начин покушавали да спутају такве тежње. Посебно се то огледало у инсистирању на посебности поднебља и локалним специфичностима.

Док се Буријан суочавао са последицама Калајевог оштрог поступања са представницима две највеће религијске скупине, текао је и први покушај просветне реформе од успоставе власти Беча над Сарајевом. О покушајима ових реформи сазнајемо из извештаја о управи над Босном и Херцеговином публикованог 1906. године. Тројезични извештаји на немачком, мађарском и „земаљском језику“ садржали су преглед сви важнијих поља у којима је деловала Двојна монархија. Према самом извештају у току школске 1904/1905. године на простору Босне и Херцеговине једна школа долазила је на 4.455 становника. Број становника по једној школи у истом периоду у Аустрији био је 1.300, а у Угарској 1.010. У суседној Србији тај број је био 2.264.⁵⁷⁵ У следећој школској години тај број се за нијансу поправио, па је износио 4.284 становника на једну школу.⁵⁷⁶

Иштван Буријан је сматрао да се таква ситуација мора поправити, па је у извештају наглашено да је циљ да се на годишњем нивоу отвара 19 заједничких основних школа. Ширење образовне мреже требало је да буде постепено, првенствено због недостатка провереног кадра који би могао да испуни захтеве које је прописала окупациона управа.⁵⁷⁷

У српским конфесионалним школама већина наставника је долазила из Новог Сада и Сомбора. То што су били поданици Монархије није умањивало сумње према њима. Уједно, често су се и политички ангажовали, па су неретко анонимно писали за

⁵⁷² О. Нури-Хацић, „Борба муслимана за вакуфско-меарифску аутономију“, у: В. Скарић, О. Нури-Хацић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд 1938, 69-73.

⁵⁷³ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 591.

⁵⁷⁴ М. Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, у: *Напор Босне и Херцеговине*, 95.

⁵⁷⁵ *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 137.

⁵⁷⁶ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1907*, Wien 1907, 45.

⁵⁷⁷ *Исто*, 45-46;

Босанску вилу, те су заиста и постали кључни део националног покрета. За конфесионалне школе друге две религијске заједнице било је много лакше наћи погодне наставнике. Оснивање учитељске школе у Сарајеву 1882. године био је покушај да се из редова локалног становништва формира наставнички кадар. То је дало одређене резултате јер је присутност домаћег „елемента“ била највиша управо међу учитељима. Да ствари не буду идеалне за локално становништво постарало се законодавство које учитеље није сврставало у државне чиновнике, те су им плате биле осетно мање.⁵⁷⁸

Буријан, суочен са променама земаљског поглавара и цивилног адлатуса, желео је да се по питању образовања ослони на проверене људе. Тако је суштински образовну политику креирао и водио човек Калајеве епохе – Лајош Талоци. Уз надзор и образовање наставничког кадра, Талоци је био задужен и за наставни програм. Њему се и приписује увођење строгих тестова за упис у средње школе, чиме је значајно смањен број ђака.⁵⁷⁹

Највећи проблем била је политика коју је Калај установио, а Талоци наставио – постојало је огромно неповерење становништва према школском систему који је образовао послушне грађане Монархије. Додатни проблем је било то што муслиманска популација никако није желела да пристане на увођење обавезног основног образовања сматрајући да тиме држава задире у домен њихових личних слобода.⁵⁸⁰

До суштинске промене образовања, а посебно уџбеника, непромењених од Калајевог доба, није дошло. Напуштање процеса обликовања босанске нације није значило да се престаје са развијањем осећања лојалности према новом суверену. Забрана увоза књига остала је на снази, а спискови су расли и обухватали све већи број наслова.⁵⁸¹ Мере су на крају биле контрапродуктивне. Монархија којој су били неопходни лојални и писмени људи на терену, дочекала је почетак рата са огромним бројем неписменог становништва. У таквој ситуацији, они образованији су тражили да се мрежа школа додатно шири као и да се разматра отварање универзитета.

Калајева политика је опстала и на пољу научне делатности. Земаљски музеј је наставио своју делатност. Унутар њега настала је идеје о оснивању института за проучавање Балкана. Идејно обликовање и формирање те научне институције везује се за археолога Карла Пача, кустоса Земаљског музеја. Као година оснивања Института за истраживање Балкана узима се 1904. Тада је Пач, уз подршку Талоција, али без даље системске подршке, покренуо овај институт са намером да се научно потпомогне даље ширење Двојне Монархије на Балкану. До 1908. је функционисао као „приватна“ иницијатива самог Пача, да би по Анексији добио одређени вид јавног признања када је и прихваћен назив Босанскохерцеговачки институт за истраживање Балкана. Владимир Ћоровић ће бити запослен у овом институту, једно време чак и као секретар, у добу највеће активности ове установе, после 1908. године.⁵⁸²

У маниру који је доста сличан египатском, формирају се и прве политичке организације, упркос настојањима да се тако нешто онемогући. После прве генерације вођа националног покрета која је сарађивала са страним силама, стасавала нова. Ова нова генерација, често образованија од претходне, сматра да се прва „компромитовала“ сарадњом и да је дошло ново време. С обзиром на то да није постојало представничко тело, странке се формирају око личности и новина. Као што су и Камил и Лутфи ал Саид

⁵⁷⁸ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar – Zagreb 2002, 110-112.

⁵⁷⁹ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 154.

⁵⁸⁰ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 132.

⁵⁸¹ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, 14-18.

⁵⁸² H. Kapidžić, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, у: H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom – članci i rasprave*, Sarajevo 1968, 310-312.

имали листове кроз које су пропагирали идеје тако и ове народне организације имају своја гласила, преко којих долазе до шире публике. То што нису имале структуру странке није их чинило мање присутним у јавном животу, већ је указивало на ограничен простор за било какво организовано политичко деловање унутар окупираних Босне и Херцеговине. Потребно је додатно подвући да се и у Египту и у Босни и Херцеговини политика води преко новина. У Каиру постоји и квазипарламентарна институција, али нова генерација политичара нема приступ овом телу.

„Муслиманска народна организација“ проистекла је из активне борбе за црквено-школску аутономију. Схвативши да је српски покрет остварио захтеве, макар у одређеној мери, муслимански покрет се окренуо формалнијем организовању како би постигао жељене циљеве. Почетком децембра 1906. године формирана је Муслиманска народна организација, која је у први мах своје деловање ограничила на градове. Главне идеје су биле већ истицана борба за аутономију, питање политичких слобода, као и потенцијална аграрна реформа.⁵⁸³ Аграрну реформу, која је била наведена као један од основних Буријанових задатака, власт је ипак оставила по страни, слично као и у Калајевој ери. Званични лист организације био је *Мусават*⁵⁸⁴. У првом броју предочено је да је Босна и Херцеговина османска територија, а да је Аустро-Угарска опуномоћеница великих сила. Ту се најављивала борба против „пристрасног решавања аграрног питања“ као и „страних предрасуда“. Прокламовани циљ било је „буђење народне свести“ и учествовање у управи над земљом.⁵⁸⁵

Даље акције овог покрета биле су везане за најакутнији проблем – верску аутономију. У марту 1907. године муслимани Босне и Херцеговине су организовали изборе. Њих око 130 хиљада је бирало делегате који је требало да изабере одбор који ће заступати њихове интересе. Тиме је формиран „егзекутивни одбор“ са којим је Буријан требало да преговара о горућим темама. Он није био рад за то, желећи да избегне јавно признање ове организације, али му није остало много простора.⁵⁸⁶ У поднеску из јуна 1907. године којим траже обнову преговора изабрани представници су изнели своје ставове и предочили да су „припадници Босне и Херцеговине и данас још лишени свих грађанских права те још и данас нису правни субјекти у својој отаџбини, него су још увијек само бесправни објекти апсолутистично-полицајне државне власти“.⁵⁸⁷ Током 1907. године, после овог поднеска, дошло је до споразума власти и егзекутивног одбора по свим питањима осим питања верског и државно-правног суверенитета султана. До Анексије, која је значајно променила околности прекинувши бојазан од верских веза са султаном, ситуација није решена.

И српски национални покрет изникао је из борбе за верску и школску аутономију. Поред цркве, српско-православне основне школе биле су националне установе у освит 20. века. Малобројни факултетски образовани Срби 1902. године формирали су културно друштво „Просвјета“ у Сарајеву са идејом да окупи целокупан српски народ, како би били заштићени интереси читавог народа. „Просвјета“ је временом прерасла у кровну организацију српског културног деловања.⁵⁸⁸

Видели смо да је завршетак борбе за црквено-школску аутономију довео и до подвојености српског националног покрета. Прваци борбе отпочете још у Калајево време, као што су Глигорије Јефтанић и Војислав Шола, окупили су своје

⁵⁸³ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 136.

⁵⁸⁴ Једнакост

⁵⁸⁵ *Musavat*, 16. oktobar 1906.

⁵⁸⁶ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 138-140.

⁵⁸⁷ *Podnesak Ali-bega Firdusa i drugova ministru Burianu*, 1. jun 1906, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine...*, 473.

⁵⁸⁸ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 150.

истомишљенике око новина *Српска ријеч*. Они су се залагали за верску једнакост, решавање аграрног питања по начелу праведности, посебно због „биједи и невоље“ у којој су се налазили кметови, као и за сарадњу између припадника православне и исламске вере.⁵⁸⁹

После обнародовања уредбе која је регулисала аутономију, од ове групе јавно се удаљила група интелектуалаца.⁵⁹⁰ Како је Сарајево било под контролом Јефтановића и Шоле, побуњени интелектуалци за седиште бирају Мостар. Кључна личност ове групе био је Ристо Радуловић. У својим успоменама Никола Стојановић, који у овом периоду блиско сарађивао са Радуловићем, неформалног вођу ове групе описује као непомирљивог непријатеља свега аустријског. Стојановић тврди да је Радуловић био „...идеолог млађе и инспиратор најмлађе генерације“.⁵⁹¹ Уз њега је био и Душан Васиљевић. Касније су пришли и Алекса Шантић, Светозар Ђоровић и Атанасије Шола. Њихово гласило биле су новине *Народ*.⁵⁹² У првом броју *Народа* изнет је програм. Ова група је тражила праведно решење аграрног питања, као и слободно исповедање све три вере, без икаквог мешања државе.⁵⁹³ Око националног питања, Радуловић је истакао да су окупљени Срби и да ће „...заступати српско национално становиште и одлучно га бранити од злонамерних нападаја...“. Радуловић даље наводи да то никако не значи да ће српско име бити наметано. У таквом контексту, јаснија је његова изјава да ће бити носиоци југословенске идеје и да ће пратити развој свих југословенских народа.⁵⁹⁴ Сведок оснивања, Никола Стојановић је скупину око *Народа* ставио између „конзервативно расположених људи“ око *Српске ријечи* и „револуционарно настројених“ око *Отаџбине*.⁵⁹⁵

И управо *Отаџбина*, чији је главни уредник био Петар Кочић, представља трећу српску групу. Кочић је тврдио да је *Српска ријеч* заступала интересе трговаца и занатлија, да је *Народ* представљао скупину интелектуалаца одвојену од остатка народа. Кочић је сматрао је да је било потребно да се успостави веза са сељаштвом које је највише патило током окупације. Програм изнет у *Отаџбини* био је сличан програму мостарске групе, али са значајно радикалнијим приступом аграрном питању. Упркос разликама, све три групе су нашле начин да се споразумеју у мају 1907. године.

Ово генерацијско „раслојавање“ српског покрета слично је разлазу Лутфија ал-Саида и Камила. Уколико се подсетимо да Лутфи наступа ујединитељски и секуларно он донекле може да подсећа на прве југословенски оријентисане генерације у Босни и Херцеговини. Иако годинама нису генерација, можда му је идејно најсличнији Владимир Ђоровић. Уколико однос према страном влади узмемо за кључан онда је свакако генерација Јефтановића и Шоле најближа Лутфијевом покрету. Камил, са друге стране подсећа на онај део покрета који је пружао традиционалнији вид отпора, какав је можда ближи Радуловићу.

То је, наравно, забринуло аустријску управу. Уместо да прибегну хапшењима и гушењу растућег покрета, Буријан и сарадници су одлучили да им супротставе представника Срба који је био лојалан Бечу – Лазара Димитријевића. Док су власти у

⁵⁸⁹ *Српска ријеч*, 1. јануар 1905.

⁵⁹⁰ Сам Ристо Радуловић је написао „...у погледу српско-православне црквено школске уредбе мишљења смо да ни близу не одговара жељама и смјеровима народном, те ћемо стога тражити и настојати да се што прије из основа промјени.“ – Р. Радуловић, „Прва ријеч“, Р. Радуловић, *Изабрани радови*, Сарајево 1988, 49.

⁵⁹¹ Н. Стојановић, „Младост једног поколења (Успомене 188-1920)“, у: Н. Стојановић, *Младост једног поколења (Успомене 1880-1920); Дневник од године 1914. до 1918.*, ур. М. Станић, Београд 2015, 65.

⁵⁹² М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развој Босне и Херцеговине од 1878. до 1914.*, 156.

⁵⁹³ Р. Радуловић, „Прва ријеч“, 49.

⁵⁹⁴ *Исто*.

⁵⁹⁵ Н. Стојановић, „Младост једног поколења (Успомене 188-1920)“, 69.

Сарајеву радиле на ојачавању његових позиција, делегати три српске организације су на Митровдан 1907. године формирали Српску народну организацију. Основни захтеви око којих су три фракције успеле да се договоре били су демократизација управе, јачање српског националног карактера и сарадња са муслиманским покретом.⁵⁹⁶ Влада у Београду је готово подједнако подржавала српску и муслиманску политичку организацију. Успех Митровданске скупштине учврстио је Буријана у уверењу да треба окончати период који је он видео као доба уступака српском националном покрету.

Једина организација која је настала уз сарадњу власти у Сарајеву била је „Хрватска народна заједница“. На састанку у Травнику 16. августа 1906. године изабран је одбор који је требало да формулише програм.⁵⁹⁷ По њиховим схватањима Босна и Херцеговина биле су хрватске земље и требало је тежити уједињењу за Хрватском унутар Монархије.⁵⁹⁸ У јануару 1908. године приступа се и формалном организовању које доводи до тога да се већ у фебруару тражи анексија Босне и Херцеговине. Тада је уочено да су Срби на своју страну придобили муслимане и да се на томе мора радити, посебно на пољу умиривања католичке пропаганде која је, по њему, стварала проблеме у односима католика Хрвата и становништва исламске вере.

Показало се да су готово истовремене управе Елдона Горста у Египту и Иштвана Буријана у Босни и Херцеговини имале много међусобних сличности. Како смо видели, у Египту тада долази до одређеног попуштања. И ту су уочљиви појачано деловање националног покрета, где је стасала друга генерација вођа, као и покушаји просветних реформи. У много мањој мери, тема је била и растући број странаца чији број почиње да утиче на слику и карактер египатских градова. Нова генерација националног покрета не жели сарадњу са британском страном у Египту, а значајно мења и односе према султану у Цариграду. Њихово деловање, као и деловање оне прве генерације, која је стасавала под Кромером, нераскидиво је повезано и са покушајима просветне реформе. Таква реформа је подразумевала да се локалном становништву омогући приступ министарству образовања. Одатле би потекла комплетна реформа која би подразумевала да се страни наставнички кадар замени локалним.

Уједно у ово време тражи се и реформа законодавног већа, које је служило као имитација парламентарне институције још од времена Кромера. У Горстовој ери ово тело добија на значају и посланици траже начин да добију на већем значају и да се ингеренције овог тела прошире. Прилика за то се указала у фебруару 1910. године, када је законодавно веће сазвано у форми представничког дома како би потврдило продужење концесије за Суецки канал. Непуних десет дана по почетку заседања на степеништу испред парламентарног здања десио се атентат на Бутроса Галија. То ће у потпуности нарушити савез Копта и Египћана и вратити ситуацију у Кромерово време. Такво размимоилажење ишло је у британску корист. Слично се десило и у Босни и Херцеговини где је пре почетак првог заседања Сабора Богдан Жерајић пуцао на генерала Маријана Варешанина о чему ће бити више речи касније.

Уколико погледамо ове египатске кључне теме, видећемо да је ситуација слична и у Босни и Херцеговини. Национални покрети се додатно развијају и формирају програме и основна начела у раним годинама Буријанове управе. Потом, слично као и у Египту, долази до генерацијског раслојавања националних покрета, при којем су „нове“ генерације осетно радикалније.

Управе Елдона Горста у Египту и Иштвана Буријана у Босни и Херцеговини биле су доба привидног попуштања и покушаја сарадње са локалним становништвом. Период од 1903. до 1908. године, означио је почетак политичког организовања становништва у

⁵⁹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 593-594.

⁵⁹⁷ Р. Субић, *нав. дело*, 114.

⁵⁹⁸ *Исто*, 121.

Босни и Херцеговини. Кроз борбу за конфесионалну и школску аутономију покренут је политички живот у Босни и Херцеговини који је био гушен током прве две деценије Калајеве владавине.

Насупрот Египћанима који су у овом периоду имали имитацију парламентарног живота кроз представнички дом, становници Босне и Херцеговине су политику водили углавном преко штампе јер у Сарајеву није постојао чак ни привид скупштине.

Раније смо видели разлике које су постојале међу националним покретима, као и почетак раслојавања српског националног покрета. Оно што је било уједињујуће, и по Аустро-Угарску најопасније била је очигледна тежња за сарадњом српског и муслиманског становништва. Докле год су успевали да по страни оставе разлике по питању аграрног питања, заједнички циљ је био неупитан. Исход уједињене политике Срба и муслимана требало је да буде аутономија Босне и Херцеговине и крај аустријске окупације. Такве тежње разликовале су православне и муслимане од католика који су се надали уједињењу са Хрватском.⁵⁹⁹ После четврт века управе Беча над и даље формално-правно османским провинцијама, било је јасно да је римокатоличко становништво лојални елемент и да у наступајућем периоду оно треба да буде ослонац управе. У таквом контексту, католичко становништво преузима ону улогу коју су Копти имали у Египту. Муслиманска популација Босне и Херцеговине је упоредива са позицијом турско-черкеског елемента који је био доминантан у Египту у периоду ране окупације, док позиција српског становништва може бити слична месту Египћана унутар британске управе у Каиру.

Када старе елите и растући национални покрет договоре сарадњу и заједничке акције, империјална управа ради на разбијању таквих савеза.⁶⁰⁰ У ранијем тексту показано је како је британска управа својим деловањем прекинула краткотрајно, али делотворно заједничко дејствовање Египћана и Копта.

Узевши у обзир ширу ситуацију на Балкану, прилике у Османском царству, као и политичку активност унутар саме Босне и Херцеговине, Двојна монархија је морала да делује. Осим активног рада на онемогућавању интерконфесионалне сарадње, Аустро-Угарска радила је и на промени статуса Босне и Херцеговине. Од Берлинског конгреса је прошло три деценије и империја је била спремна да своје присуство у Босни и Херцеговини учини трајним. То је уједно и највећа разлика у односу на Египат, који остаје протекторат под велом све до новембра 1914. године.

Главни мотив у понашању Двојне монархије био је страх од формирања велике јужнословенске државе која би постала привлачна сила словенском елементу унутар њених граница.⁶⁰¹ Аустро-Угарска није била усамљена у таквом разумевању ситуације на Балкану. И остале велике силе су са огромним интересовањем пратиле догађања, као

⁵⁹⁹ М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Zagreb 1990, 161-162.

⁶⁰⁰ Постоји спор у историографији око питања склапања споразума о заједничком деловању православног и муслиманског становништва, односно питања „слоге“ како се идеја о таквој сарадњи назива. Заједничко деловање није упитно, али постоје одређена неслагања по питању постојања формалног уговора о заједничком дејствовању. Осман Нури Хацић је инсистирао на постојању уговора из Славонског Брода из 1902. године који су потписали Јефтановић и Шола са једне стране и Али-бег Фирдус са друге. Закључке Нури-Хацића усвајају и Владимир Ћоровић, Војислав Богићевић, Хамдија Капићић, Милорад Екмећић као и Мирјана Грос. Фредо Хауптман је показао да питање „слоге“ није било тако строго формализовано како се веровало. Упркос томе, он инсистира да је сарадња била и више него очигледна и да је земаљска влада системски приступила спречавању било какве кооперације између православних и муслимана. F. Hauptmann, Predgovor, у: *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, 28-32. Ранији закључак Нури Хацића: О. Нури Хацић, „Борба муслимана за верску и вакуфско-меарифску аутономију“, у: В. Скорић, О. Нури Хацић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, 95-97.

⁶⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 589.

и јачање Србије, која се наметала као балкански Пијемонт. Значај Србије на Балкану постао је јаснији управо кроз сукоб и отклон од Беча. Београд је у тренутку проглашења Анексије био у жеку Царинског рата са Аустро-Угарском. И проглашење Анексије био је један од вида притиска на српску владу у том тренутку.⁶⁰² Ипак, далекосежне последице на судбину Балкана, као и на остатак Европе имала је Анексиона криза.

Анексија и њене последице

О дипломатској позадини и припреми присаједињења Босне и Херцеговине Аустро-Угарској писано је детаљно. Од јесени 1906. године када место министра спољних послова заузима Алојз Лекса фон Ерентал, аустријска политика на Балкану постаје агресивнија. Око њега је била окупљена читава група младих људи који су одушевљено следили његове идеје, а неки су имали и радикалнија схватања од самог Ерентала. Сви они изникли су из унутрашње кризе која је годинама трајала унутар Хабзбуршке монархије. Међу њима се посебно истицао начелник генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф који је позивао на сукоб са Италијом.⁶⁰³ По њему, италијанске претензије на Јадран, угрожавале су позиције Монархије. По кршењу италијанске моћи, требало је прећи на коначни обрачун са Србијом и српским национализмом. Рат са Италијом је 1908. године био нерезалан, а Ерентал имао довољно искуства да разуме да је једини правац ширења Аустро-Угарске водио преко Балкана. Солун је био први циљ германског продора ка Цариграду, а потом и ка Блиском истоку. Таква спољнополитичка амбиција водила је преко српског етничког простора. Управо зато су аустријски чиновници на терену у Босни и Херцеговини радили на изолацији српског националног покрета унутар окупираних територија. Анексија је била признање да Беч нема начин да се избори са растућим националним покретом који ради на уједињењу са Србијом.⁶⁰⁴

У децембру 1907. године на седници заједничке владе, Ерентал је покренуо питање анексије Босне и Херцеговине. Он је био дубоко уверен да се без анексије не може разматрати положај ових области. Исто тако док се не реши то питање није било могуће расправљати о аутономији или барем увођењу сабора, односно неке врсте представничког тела. Ерентал је желео да избегне расправу на тему анексије у Сарајеву све док она не буде формално правно готова. У том тренутку би било пожељно да сабор поздравља присаједињење. По њему било је пожељно, али не и нужно, да се анексија прогласи у тренутку нарушавања неке од одредби Берлинског уговора.⁶⁰⁵ Добивши сагласност за свој план Ерентал је кренуо у преговоре са руским министром спољних послова, Извољским. У историографији се усталило уверење да је Анексија извршена као одговор на младотурску револуцију у Цариграду. Свакако је то био повод и додатни разлог да се дуго припремано присаједињење спроведе. Бечки лист *Neue Freie Presse* 5. октобра пише да је потребно да велике силе подрже Аустро-Угарску у анексији јер је она увек показивала разумевање за колонијална питања других великих сила. Уз то, бечке новине подсећају да су Босна и Херцеговина за Двојну монархију исто што и колоније за друге силе тог доба.⁶⁰⁶ Исти лист, подсећа да је Велика Британија „у тешким

⁶⁰² Д. Ђорђевић, *Царински рат*, Београд 1962, 294.

⁶⁰³ Б. Милошевић, „Анексија Босне и Херцеговине. Увертира крваве драме Првог свјетског рата“, у: Б. Милошевић, *Анексија Босне и Херцеговине*, Нови Сад 2020, 7-8.

⁶⁰⁴ М. Екемчић, *Стварање Југославије II*, 589.

⁶⁰⁵ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 183.

⁶⁰⁶ *Neue Freie Presse*, 5. Oktober 1908, 2.

временима“ окупирала Египат и да је за тај чин, као и сваки следећи, имала подршку Беча и Пеште.

Документа о анексији цар Франц Јозеф је потписао 5. октобра 1908. године у Будимпешти која је тиме симболички додатно добила на значају. Све расправе о историјском праву Угарске које су потресале више кругове Монархије, овим су макар на кратко утишане.⁶⁰⁷ У штампи су се појавиле вести већ 6. октобра, када су обавештени и представници европских земаља у Бечу. Дан касније је у Сарајеву прочитано обавештење. У прогласу упућеном становницима Босне и Херцеговине владар је обећао устав. Управо је доношење устава послужило као оправдање за увођење анексије. Проглас је срочен у колонијалном духу, па се тако инсистира да се становницима пружа нов доказ „вјере у њихову политичку зрелост“. На основу „старих времена“ у којима су постојале везе између угарског престола и Босне и Херцеговине, цар полаже право на ове територије. Цар тврди да ће „нови поредак бити јемство да ће култура и благостање у вашој домовини наћи сигурно огњиште“.⁶⁰⁸

На овај начин Беч је наставио политику која је вођена од 1878. године и окупације. Идеју иза чина анексије изложио је Ерентал у писму немачком канцелару Билову. Он истиче да је слабљењем Турске, Аустрија морала да делује на својим југоисточним границама. Пре тридесет година жељени циљ се могао остварити окупацијом, а 1908. године само анексијом. Тако вођена политика онемогућила је настанак великосрпске државе између Дунава, Саве и Јадрана. Ерентал даље примећује да би једна таква творевина била подложна утицајима Запада и Североистока, те би представљала опасност за културни развој читавог поднебља централне Европе.⁶⁰⁹ У октобру 1908. године Беч је успео оно што је био циљ још од 1878. године.

У периоду од три деценије било је неколико покушаја присаједињења⁶¹⁰ босанско-херцеговачких територија Дунавској монархији, међутим они нису уродили плодом. Највећу препреку нови господари Босне и Херцеговине учили су већ током устанка из 1882. године када су заједно деловали православни Срби и муслимани.⁶¹¹ Очигледна разлика у крајњим циљевима није их спречавала да дејствују заједно против заједничког непријатеља. То је, у одређеној мери другачије него у случају Египта, где је сарадња између старе елите и растућег националног покрета, била спорадична све до пред сам крај Првог светског рата. Уочивши несвакидашњу појаву унутар своје управе у Босни и Херцеговини, Аустро-Угарска се постарала да сарадња буде онемогућена. Није случајно што су односи две највеће конфесионалне скупине – православних и муслимана ушли у проблематично раздобље после завршетка Анексионе кризе.

Паралелно са дипломатском припремом анексије, текле су припреме и у Босни и Херцеговини. Штампа је имала огромну улогу, па је Ерентал преко земаљске владе успоставио још јачу контролу над локалном штампом. Лист *Bosnische Post* имао је кључну улогу у томе и уредништво је вести и информације добијало директно из Беча. Идеја је била да се оштро наступа према Србији и њеној позицији на Балкану и да се

⁶⁰⁷ R. Okey, *Taming Balcan Nationalism*, 178.

⁶⁰⁸ *Сарајевски лист*, 7. октобар 1908.

⁶⁰⁹ Privatschreiben an den deutschen Reichskanzler Fürsten Bülow, 20. Feb. 1909, No. 1022, *Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des osterreichisch-ungarischen Ministeriums des Aussern*, I, Wien 1930, 852-857.

⁶¹⁰ Гргур Јакшић и Војислав Вучковић први покушај присаједињења Босне и Херцеговине датирају већ у 1882. годину, на основу једног меморандума: Г. Јакшић, В. Вучковић, „Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882-1883)“, *Глас САН Одељење друштвених наука* ССХИV 3 (1954), 71-75. Екемечић сматра да су постојала још два покушаја 1887. и 1897. године.

⁶¹¹ М. Екмеčić, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. године и историјске последице“, у: *Научни skup посвећен 80. годишњици Анексије Босне и Херцеговине*, ур. М. Екмеčić, Сарајево 1991, 11.

стварају „пријатељска“ осећања према Монархији.⁶¹² Главни уредник од 1906. године Херменгилд Вагнер⁶¹³, био је део новинарског кружока блиског министарству спољних послова у Бечу.⁶¹⁴ У периоду до озваничења анексије био је и на платном списку овог министарства. Домет овог часописа јесте био ограничен с обзиром на то да је излазио искључиво на немачком језику, мада не треба занемарити ширину аустријске припреме за присаједињење Босне и Херцеговине.

У месецима који су претходили анексији слате су мисије представницима српског и муслиманског покрета. Најпознатија и уједно најконтроверзнија мисија је била она Бертхолада Красе, којој се оштро противио и Иштван Буријан.⁶¹⁵ Овај сарајевски адвокат, који је стекао велики углед у Бечу, послат је да преговара са српском и муслиманском страном. Новине су преносиле да су прорезимски прваци били резигнирани јер нису учествовали у овим разговорима. До Буријана су дошле информације да је крајњи циљ ове мисије да се анексија прогласи, али да Босна и Херцеговина буду засебна земља са уставом.⁶¹⁶ Красеова мисија није успела, а Буријан је са прорезимским елементом покушавао да нађе најбољи предлог за присаједињење. Никола Мандић као хрватски представник и Лазар Димитријевић као српски представник близак Бечу, молили су Буријана да се Босна и Херцеговина, организована као кондимонијум, присаједини Аустро-Угарској. Они су Буријану најављивали да ће опозиционари тражити доношење устава и увођење парламента уз потпуно очување султановог суверенитета.⁶¹⁷ Димитријевић и Мандић нису погрешили у својим проценама. Српска и муслиманска опозициона страна су се држале својих захтева – доношење устава и опстанак султановог суверенитета.⁶¹⁸ Занимљиво је за разумевање управе, да су у локални прваци инсистирали и да се „положе рачуни“ о управи у претходне три деценије. Меморандум који су Јефтановић и Али-бег Фирдус предали Буријану, а у којем су изнети захтеви, садржао је на самом крају једно важно појашњење. Наиме, аутори меморандума који је био објављен у новинама, по предаји Буријану инсистирали су да народ Босне и Херцеговине представља „елемент реда“ и да представници таквог народа искључују „сваку бојазан од поремећења било друштвеног

⁶¹² Z. Šehić, „Historijske pretpostavke Aneksione krize. Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine“, *Prilozi* 28 (1999), 140.

⁶¹³ Ступивши на место главног уредника са једва навршених 30 година, Вагнер је у очима домаћег становништва представљао класичног „куфераша“. Ипак, Вагнер није имао „куферашку“ каријеру – основну и средњу школу завршио је у Сарајеву у који је дошао као дете. Искористивши могућности образовања, даље школовање је наставио у школи резервних официра. (C. Bethke, „Die Zeitungen “Bosnische Post” und “Sarajevo Tagblatt”, 1903-1913”, у: *“Die Deutschen” in Bosnien und Herzegowina und Kroatien. Neue Forschungen und Perspektiven*, hrsg. E. S. Omerović, Sarajevo 2015, 144) Његова каријера представља образац друге генерације колонијалних управитеља, који су неретко образовање стицали у колонији, потом одлазили у центар империје на усавршавање. Тако обучени, они су се враћали на тло колоније са савршеним познавањем локалних прилика и језика, спремни да раде на даљем учвршћивању власти. Познавање језика и стасавање у локалној средини је оно што их је највише разликовало од прве генерације која је „на терену“ учила обичаје и језик локалне средине. Вагнеров значај не треба потценити, а некролог написан у његову част подсећа на пресудну улогу коју је млади уредник имао у припреми анексије и скретању пажње јавности на опасност од „великосрпског покрета и разгранатих веза тог покрета са вођством Срба из Босне“. *Reichspost*, 27. Juni 1915.

⁶¹⁴ C. Bethke, „The *Bosnische Post*: A Newspaper in Sarajevo, 1884–1903”, у: *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*, eds. M. Prokopovych, C. Bethke, T. Scheer, Leiden 2019, 111.

⁶¹⁵ Опширније: В. Богићевић, „Тајанствена мисија д-ра Крассе 1908. у Босни“, *Историјски гласник* 3-4 (1967) 87; Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878-1918*, Сарајево 1960, 339-342.

⁶¹⁶ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 186.

⁶¹⁷ Н. Капидџић, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 46.

⁶¹⁸ Н. Капидџић, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 47; *Српска пујеч*, 8. септембар 1908.

било политичког пројекта“.⁶¹⁹ Било је јасно да и Јефтановић и Фирдус искључују револуционарна деловања. То се није могло рећи и за остатак српског покрета, посебно групу у Мостару. Почеле су да се називу генерацијске разлике, слично као и у случају египатског покрета. Док је прва генерација своју борбу водила кроз институције режима, млађа генерација је у потпуности одбацивала наметнуте оквире и спремала се за радикалније деловање. У случају српског националног покрета унутар Босне и Херцеговине после Анексионе кризе генерацијске разлике ће постати много јасније. Ипак, упркос мисијама, меморандумима и преговорима одлука о судбини Босне и Херцеговине донесена је далеко од Сарајева и независно од жеља локалних првака.

Да би већ 7. октобра свима било јасно да је дошло до велике промене готово сви градови су већ изјутра били облепљени плакатима. Проглас анексије је одштампан у Бечу на ћирилици и латиници у преко шест хиљада примерака. Сви примерци су разаслати по градовима одакле су даље дистрибуирани по општинским зградама, школама, болницама и царинарницама.⁶²⁰ *Сарајевски лист* осликава радосну атмосферу, посебно у редовима чиновништва.⁶²¹ Народ је у већим градовима позиван да окити куће, док су посебне манифестације биле у Сарајеву, где је била и почасна канонада, коју су пратила црквена звона. Новине су извештавале о свечарској атмосфери и огромном задовољству. Реалност, је ипак била другачија. Само Сарајево као центар је било одсечено од остатка Босне и Херцеговине. Нису функционисале ни телефонске ни телеграмске везе у току прве недеље од проглашења анексије. Представници Српске народне организације и Муслиманске народне организације били су на путу ка Будимпешти, када су сазнали за присаједињење. Идеја је била да се организује заједничка скупштина где би се усагласили ставови. Свима је било јасно да је организација тога у Босни и Херцеговини немогућа, али је скупштина спречена и у Славонском Броду, где су се традиционално координисали наступи Срба и муслимана. На крају су две стране донеле одлуку да наставе пут ка мађарској престоници са идејом да ту иступе јединствено пред вођством новог сизерена.

У колонијалном контексту управе Двојне монархије ово је био значајан догађај. Правни вакуум управе истакнут уз неодређеност трајања навели смо као један од кључних елемената ма које империјалне управе. На први поглед, експлицитним присаједињењем Аустро-Угарска мења статус Босне и Херцеговине у таквом колонијалном оквиру. Ипак, новоприсаједињена провинција, наставља да постоји у правно недефинисаном положају, само од 1908. године оквир тог постојања је Дунавска монархија. Тешки и напорни су били преговори између аустријског и угарског дела монархије око питања анексије. Буријан и председник угарске владе Векерле су желели да се Босна и Херцеговина, историјским правом, присаједине Угарској. Дуалистичко уређење Монархије морало је остати нетакнуто, према виђењу угарских политичара. Векерле је радио против сваког покушаја разматрања тријалистичког решења које би подразумевало спајање јужнословенских земаља унутар Аустро-Угарске.⁶²² Тешки преговори и уступци као аустријске, тако и угарске стране оставили су Босну и Херцеговину у истом положају као и током претходне три деценије. Три недеље пре проглашења анексије, на седници заједничке владе Заједнички министар финансија Буријан саопштио је да анексија Босне и Херцеговине неће променити њен положај, односно да на снази остају закони из 1879. и 1880. године. Њихова измена биће могућа

⁶¹⁹ *Српска ријеч*, 8. септембар 1908.

⁶²⁰ М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине*, 190.

⁶²¹ *Сарајевски лист*, 9. октобар 1908.

⁶²² Н. Капидџић, „Положај Босне и Херцеговине за вријеме аустро-угарске управе (државно-правни односи)“, *Прилози* 4 (1968), 70.

само ако се сложе обе владе. Тиме су некадашње османске провинције остале *corpus separatum* унутар Аустро-Угарске.⁶²³

Тиме је јасно да Босна и Херцеговина и даље функционишу у готово истоветном вакууму као и током претходне три деценије. Једино се променио временски оквир који је из недефинисаног прешао у трајни, барем у схватањима управитеља у центру империје. Овим потезом, уједно, Аустро-Угарска наставља своју традицију понашања у маниру традиционалних империја које се шире на уштрб суседних територија. Када је Египат 1914. године из протектората под велом прешао у статус британског протектората слична ствар се догодила као и у Босни и Херцеговини 1908. године. У оба случаја покушаји центра да правном лабавошћу учине уступке различитим странама довели су до јачања националног покрета унутар колонија, који је видео своју шансу управо у проблемима са којима су се сусретале престонице. Припреме Монархије на чин проглашења анексије, подсећају на државни удар, како је то приметио Милорад Екмечић. Чиновници на терену су били обавештени већ почетком октобра. Као што смо раније истакли, плакати су одштампани и допремљени у Сарајево одакле су даље слати, које је потом одсечено од остатка Босне и Херцеговине, а војска и полиција су стављене у приправност спремне да реагују и на најмањи знак немира. Као додатна потврда да се мислило на апсолутно све, проглас о анексији пао је у време рамазанског поста што је додатно компликовало ситуацију за муслиманско становништво.⁶²⁴ Слично као 1914. у Каиру, деловало је да је све завршено преко ноћи и да су становници ујутру добили саопштење о промени сизерена. Ограничен временски оквир отежавао је деловање против промена. Иако је британски протекторат проглашен у јеку Првог светског рата, који је значајно ограничио слободу, чини се да је анексија из 1908. године, спроведена у „мирнодопским“ условима, опонашала у погледу слобода ратно стање.

Посебно је значајно што је, за разлику од египатског случаја, власт Двојне монархије чин анексије правдала жељама народа у Босни и Херцеговини. Потписницама Берлинског уговора било је објашњено да сам народ жели мир и да буде сачуван од различитих неприлика које су могле настати услед догађаја из 1908. године који су претходили присаједињењу. Уједно, као доказ да су империјалне претензије на Балкану задовољене, сам цар Франц Јозеф је у писму француском председнику Арману Фалијеру рекао да се аустријске трупе повлаче из Новопазарског санџака.

Било је јасно већ из реакције српског и муслиманског вођства да чин анексије неће проћи без опирања унутар граница Босне и Херцеговине. Ипак, у првим данима новине, које су биле кључно гласило политичких организација, углавном су указивале на промењени правни положај Босне и Херцеговине и најављивале нову, уставну епоху.⁶²⁵ Незадовољство народа било је готово опипљиво, али је политичко вођство оличено у Јефтанивићу и Фирдусу у први мах позивало на смиреност и стрпљење. Српска и муслиманска народна организација су 12. октобра договорили текст заједничке поруке народу у Босни и Херцеговини који је потом 13. октобра објављен и остао је познат као Пештанска прокламација. У тексту се спомиње да се народ кроз претходних тридесет година није „спријатељио“ са окупацијом и подсећа се на меморандум који је предат Буријану. Даље су две организације, које окупљају 4/5 становништва Босне и Херцеговине захтевале да се донесе устав без да се решава државно-правни положај. Тек по доношењу устава и неопходних закона могло би се приступити решавању осталих недоумица. Сва остала решења стварала би осећај присиле међу народом.⁶²⁶ Уједно су

⁶²³ Исто, 71.

⁶²⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 605.

⁶²⁵ *Народ*, 10. октобар 1908; *Musavat*, 15. oktobar 1908.

⁶²⁶ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 191.

се и представници две организације надали да ће велике силе, потписнице Берлинског уговора сазвати конференцију која би се позабавила овим догађајима.

У данима који су следили проглас је бивао допуњен, па се тако инсистирало да се народ не исељава из Босне и Херцеговине јер је то „најопасније средство у одбрани права њезиних“.⁶²⁷ Две стране, српска и муслиманска, неће одустати од захтева за аутономију и од тежње да о својој судбини сами одлучују. Као највећи доказ непрестане борбе народни представници су наводили управо заједнички рад Срба и муслимана који „ничији напади неће моћи разбити“.⁶²⁸ Ови први дани по анексији јасно казују о почетном оклевању да се делује. Сама чињеница да је проглас затекао врх народног вођства ван земље донекле је успорио деловање. Услед изолације Сарајева вести су долазиле споро, а Заједничко министарство финансија је упозорило земаљску владу да Пештанска прокламација може бити објављена у новинама, али да се јавност мора држати под контролом. Уједно се строго забрањује качење прокламације на јавним местима.⁶²⁹

Убрзо су две организације послале своје представнике по европским престоницама. Српски представници у „европској“ мисији били су Душан Васиљевић, Ристо Радуловић и Атанасије Шола, док су муслимански посланици за делегате одредили Дервиш-бег Миралема, Мурата Сарића и Салиха Башића. Ови представници су обишли Париз, Лондон, Берлин, Цирих, Петроград и Београд. Посебна мисија, додељена је Али-бег Фирдусу који је боравио у Цариграду. Задатак му је био да испита могућност да одређени број народних представника из Босне и Херцеговине присуствује потенцијалној конференцији великих сила поводом чина који је спровела Двојна монархија. Идеја је била да на конференцији представници народа Босне и Херцеговине затраже аутономију под управом турског принца. Фирудусова мисија у Цариграду, није успела.⁶³⁰ Поред познатих разлога, спољнополитичке природе, један од споредних разлога за пропаст Фирдусове мисије свакако су биле тврдње да он не ради више за турску државу, него за Србију. Додатно су му замерали отворену сарадњу са српским православним становништвом јер је при Порти то схватано као да је муслиманско становништво Босне и Херцеговине усвојило српску „народност“. Због тога био је доста хладно примљен у Цариграду.⁶³¹ Сви представници су били под државном присмотром, а власти су посебно зазирале од мостарске групе која је оригинално била окупљена око листа *Народ*. Њихово кретање је било детаљно праћено и документовано.⁶³²

Док је ова мисија трајала из Босне и Херцеговине су у Беч стизали извештаји о стању на терену. С обзиром на то да је вођство две највеће верске заједнице позивало на мир у првим данима по проглашењу анексије, земаљска влада и њени припадници нису имало великих проблема на терену. Лазар Димитријевић је покушао да себе позиционира као вођу целокупног српског сељаштва у Босни и Херцеговини, па је тако говорио да је српско сеоско становништво незаинтересовано за догађаје. Ипак, ма колико да је Димитријевић себе покушао да наметне, сељачко становништво га није прихватало и узалудна су била и настојања земаљске владе да од њега направи некаквог

⁶²⁷ *Српска ријеч*, 17. октобар 1908.

⁶²⁸ *Исто*.

⁶²⁹ Архив Босне и Херцеговине (АВН), *Заједничко министарство финансија (ZMF) Kab-Briefe (KB) 1908 43/1*; Н. Капидић, „Припрема уставног периода у Босни и Херцеговини (1908-1910)“, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, 55.

⁶³⁰ Д. Мастиловић, „Српска интелигенција у Херцеговини према анексији Босне и Херцеговине“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, ур. Р. Кузмановић, Бања Лука 2009, 343.

⁶³¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 595.

⁶³² Д. Мастиловић, „Српска интелигенција у Херцеговини према анексији Босне и Херцеговине“, 343.

вођу народа.⁶³³ Делује да је српско сељачко становништво заиста било пасивно. За њих, због нерешеног аграрног питања изгледало је да не постоји срећно решење. Повратак султана сигурно не би означио почетак аграрне реформе, а Аустро-Угарска током три деценије није променила ништа у аграрним односима. Са друге стране, најбогатији муслимани нису поздравили заједничке српско-муслиманске мисије страхујући од било какве промене која може довести до губитка земљишних поседа.

Заправо једини трагови немира постојали су у источној Херцеговини. Из тог разлога су посебно значајни извештаји барона Питнера, који је био мостарски окружни начелник. Он сведочи да је вест затекла муслиманску популацију и да је томе свакако допринео и рамазански пост. По његовим речима, тешко им пада оваква позиција Турске и иселјавања су неминовна. Код Срба, анексија је изазвала запрепашћење, али је Пештанска прокламација умртвила реаговања. Они блиски српским црквеним општинама су, према Питнеру, давали изјаве лојалности.⁶³⁴ Посебну пажњу Питнер посвећује манифестацијама лојалности католичког становништва. Питнер не може да да ни приближан број делегација које су му долазиле да искажу захвалност. Једина забринутост код њега била је изазвана агитацијом фрањеваца који су захтевали присаједињење Босне и Херцеговине Хрватској. Бечки листови који су у склопу припрема за анексију позивали католике на борбу против Срба наговештавали су да постоји могућност да се по завршетку борбе Босна и Херцеговине присаједине Хрватској. Очигледно је код локалне популације то схваћено као обећање. Иво Пилар и Никола Мандић су у тренутку проглашења анексије били у Бечу. Они су били тамо као представници Хрватске народне заједнице, док је депутацију спремао и бискуп Штадлер.⁶³⁵

Да ипак постоји одређено незадовољство и да власти морају да се окрену репресији било је јасно из понашања према српском покрету, посебно према мостарској групи. Иако су сви листови стављени под цензуру, преседан је успостављен запленом целокупног одштампаног тиража листа *Народ*. Уредништво се обратило у *Српској ријечи* да објасни ситуацију.⁶³⁶

Паралелно са овим догађањима и мисијама представника народа Босне и Херцеговине по европским престоницама, у Беч су долазиле депутације које су исказивале лојалност и захвалност за учињено. Видели смо да су Никола Мандић и Иво Пилар у име католичког становништва поздравили догађања. Лазар Димитријевић је почетком новембра повео у Беч делегацију коју су, између осталих чинили, и сељаци. У муслиманском покрету улогу фактора лојалног новом господару преузео је градоначелник Сарајева Есад Куловић⁶³⁷. Он је, као противтежу Муслиманској народној организацији формирао Муслиманску напредну странку у августу 1908. године. Крајем октобра почео је да припрема депутацију која би пошла цару да искаже задовољство.⁶³⁸ Одлазак у Беч сарајевског градоначелника за Муслиманску народну организацију био је

⁶³³ Н. Kapidžić, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 58.

⁶³⁴ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 192-193; Н. Kapidžić, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, 58-60.

⁶³⁵ О реакцијама католичког становништва види више код: Р. Субић, *Аустро-Угарска и Хрвати у Босни и Херцеговини (1903-1914)*, Београд 2022, 132-134. (докторска дисертација)

⁶³⁶ Д. Мастиловић, Српска интелигенција у Херцеговини према анексији Босне и Херцеговине, 342; *Српска ријеч*, 23. октобар 1908.

⁶³⁷ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, 127; Повод за почетак борбе за верску аутономију била је „отмица“ Куловићеве служавке и њен прелазак на католицизам. Куловићево потоње понашање позиционирало га је као једног од првака муслиманског покрета. О Куловићу током овог инцидента види више код: R. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle*, 56-58.

⁶³⁸ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 194.

неприхватљив. Додатно је, за њих било проблематично, што је током боравка у Бечу Куловић дао изјаву дописнику *Дејли телеграфа* у којем је рекао да су муслимани задовољни анексијом и да су страховали од повратка османске власти.⁶³⁹

Овакве манифестације империјалног јединства биле су важне за Дунавску монархију, посебно имајући у виду и даље заједнички наступ највеће српске и муслиманске организације. Аустро-Угарска је стварала готово паралелан политички свет, који се зависио од њене милости, а служио је да се покаже је народ задовољан управом и да је радо прихвата. Није случајно што су Димитријевић, Мандић и Куловић тако рано посетили Беч изражавајући своје задовољство учињеним. Било је потребно анулирати деловање Српске и Муслиманске народне организације. Слика коју је Двојна монархија пласирала о успешности управе није смела бити нарушена нити доведена у питање. Уједно је анексија потврдила положај католичког становништва унутар Босне и Херцеговине. Ако пре анексије није било јасно да је оно ослонац управе, после октобра 1908. године ситуација је постала кристално јасна. Слично као и Копти, иако најмање бројна религијска заједница, они преузимају улогу ослонца. Ипак за разлику од Копта који су после одласка Елдона Горста и завршетка суђења поводом атентата на Бутроса Галија нашли начин да функционишу и са две већинске групе, католичко становништво Босне и Херцеговине остаће лојално страном управитељу.

Аустро-Угарска је много више проблема имала да примора суседну Србију да призна анексију. Анексија је прекретница у српској спољној политици овога доба, слично као што је на дужој стази била прекретница за националне покрете унутар саме Босне и Херцеговине. Анексија је радикализовала готово све актере. У Босни и Херцеговини ће довести до смене генерација у политичком животу. О томе ће нешто касније бити више речи. У Србији, која је од 1903. године имала немалу улогу за становнике Босне и Херцеговине доведше до редефинисања српске националне политике.⁶⁴⁰ Аустријски посланик у Београду Јанош Форгач извештава да је ситуација „веома озбиљна по нас“. По његовим речима, јавност у Србији је толико узнемирена да странци у Београду имају утисак да сви Срби желе да умру, односно да падну у очајничкој борби против непријатеља. Он даље наставља у истом тону, сликајући атмосферу у Београду, у којем постоји утисак да Србија у околностима какве су је снашле не може ни да живи, ни да умре.⁶⁴¹ Описана атмосфера у Србији по проглашењу анексије, добро описује и Босну и Херцеговину све до почетка Великог рата. Уз подршку Русије, српска дипломатија је покушала да покрене питање територијалних компензација. То је за узаврели национални покрет било неприхватљиво. Београд је био поприште сталних демонстрација. Новоформирана Народна одбрана почела је са формирањем добровољачких одреда. Начин на који је српска влада дочекала анексију за Ерентала је био неприхватљив. Као ратна припрема било је тумачена провера бројног стања војске и позив резервистима.

Српска држава се није задржала само на дипломатским и политичким покушајима отпора анексији. Јован Цвијић, припадник генерације српских интелектуалаца која је веровала да наука може да служи народу и његовој држави, сачинио је веома важно дело названо *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*.⁶⁴² Дело је штампано у Београду 1908. године. Цвијић није експлицитно назвао режим у Босни и Херцеговини колонијалним, али је написао дело, поредећи његове особине са особинама других империјалних режима. Он је објаснио понашање Монархије њеном

⁶³⁹ Исто, 195.

⁶⁴⁰ М. Екмећић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. године и историјске последице“, 24.

⁶⁴¹ Bericht aus Belgrad, 27. Okt. 1908, No. 418, *Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, I, 318-319.

⁶⁴² С. Наумовић, „Јован Цвијић“, *Срби 1903-1914*, 687.

империјалном потребом да губитак неке територије, компензује ширењем на следећу где има најмањи отпор.⁶⁴³ Он улази у интелектуалну климу доба описујући све одлике режима – бирократску класу страног порекла, која постоји одвојено од локалног становништва, локално становништво које бива држано у сиромаштву због нерешених аграрних односа, а које уз то остаје ускраћено за школовање. Успостављени политички систем који је турски и који потенцира константно заосталост и недораслост локалног становништва да преузме контролу над својом судбином.⁶⁴⁴ Ипак, Цвијић има и ближа поређења која дају локални контекст аустријској управи. Он тако наводи и број школа – 253 државне и још око 100 школа које издржавају православна и католичка црква. Србија у исто време има 1272 школе. Четири округа која су одлукама Берлинског конгреса присаједињена Србији имају 227 школа, што је готово исто колико и цела Босна и Херцеговина.⁶⁴⁵ Сваки прокламовани успех Монархије, Цвијић је разложио и ставио у шири контекст, поредећи резултате са суседним земљама. Он је добро уочио да је највећи успех Аустро-Угарска постигла у ширењу слике о свом утицају и успеху.⁶⁴⁶

Оно што употпуњава слику аустријског режима јесу бројке које Цвијић наводи у свом тексту. Он илуструје режим износећи статистичке податке, а и преноси мишљења савременика. Тако он одмах даје оцену једног британског политичара који је приметио да Двојна монархија у Босни и Херцеговини користи незнатно мања средства да окупирану провинцију држи покорном, но што користи Британија да држи Индију.

Аустро-Угарска се држала претеће, уз велику подршку Немачке. Ристо Радуловић је описао огромну хајку на Србију, иза које стоји Аустро-Угарска и њена жеља да застраши цео српски народ, као и да га изолира.⁶⁴⁷ Монархија је успела у томе. Француска и Велике Британија биле су огорчене оваквим поступањем, али неспремне на отворен сукоб без Русије која се још увек опорављала од рата са Јапаном. У покушају да предупреду рат, Париз и Лондон, подржани Петроградом, предложили су конференцију великих сила. Међутим аустро-немачки блок је одбијао све осим експлицитног признања анексије. Немачки ултиматум Русији довео је до појачаних притисака на цара у Петрограду. Русија је била принуђена да прихвати анексију, а за њом и Србија.⁶⁴⁸

Сламање отпора

Дипломатски расплет анексионе кризе вратио је пажњу Аустро-Угарске на ситуацију унутар саме Босне и Херцеговине. Током напетих месеци између октобра 1908. године и марта 1909. две највеће организације на тлу новоприсаједињене територије наставиле су да делују и да се одупиру анексији. Њихово деловање није променило статус на терену и убрзо су листови били преплављени текстовима о босанском уставу који је обећан у прогласу анексије. Заједничко министарство финансија покренуло је израду уставне анкете у фебруару 1909. године.⁶⁴⁹ Представници Муслиманске и Српске народне организације нашли су се у озбиљном проблему. Учествовање у припреми доношења устава значило је формално прихватање чина

⁶⁴³ Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд 1908, 25-26-

⁶⁴⁴ *Исто*, 28-43.

⁶⁴⁵ *Исто*, 36-37.

⁶⁴⁶ *Исто*, 43.

⁶⁴⁷ Р. Радуловић, *Расправе и чланци*, ур. П. Слијепчевић, Београд 1940, 66.

⁶⁴⁸ Ч. Попов, „Међународни оквири анексије Босне и Херцеговине 1908-1909“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, 50-52.

⁶⁴⁹ Н. Kapidžić, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, 61.

анексије. Неучествовање и одбијање сарадње водило је ка искључењу из политичког живота, а Монархија је пажљиво развила свој паралелни систем који је био спреман на сваку сарадњу. Околности су се додатно усложњавале одбијањем Земаљске владе да се обавезе да ће звати представнике политичких организације. У очима аустроугарских представника на терену политичке организације нису законом признате те се са њима не може ступити у преговоре. Не успевши да издејствују признање анексије од две највеће политичке организације у земљи, аустријске власти су покушале да умање њихов значај управо кроз инсистирање да у анкети учествују појединци.

Цивилни адлатус Исидор Бенко обавестио је Земаљску владу да је заказао разматрање устава за 8. фебруар 1909. године у Сарајеву, доставивши и списак позваних представника. Требало је да се расправља о нацрту устава који је на основу смерница које је дао Иштван Буријан израдила Земаљска влада. Иако уверен да је устав непотребан и да се промене морају одвијати постепено, Буријан је радо истицао да је он творац босанског устава.⁶⁵⁰ Да промене које ће тај устав донети никако неће бити темељне било је јасно већ из царевог писма Буријану у којем каже да уставна права морају одговарати конфесионалним односима и „социјалном разврстају пучанства“.⁶⁵¹ Обећање да устав неће бити октроисан и да ће настати кроз дијалог било је варка. Пре позваних представника, Буријанов нацрт су прегледали окружни настојници Фоглар и Питнер.

Сама чињеница да су појединци позивани, без било каквог говора о изборима или ма каквом другом начину одабира представника говорила је доста о начину на који Двојна монархија жели да реши уставно питање у Босни и Херцеговини. Треба имати на уму да је у фебруару 1909. године и даље трајала борба против признавања анексије. У том тренутку нити српска, нити муслиманска страна нису прихватиле чин анексије. Позив за учествовање у анкети добиле су двадесет и четири особе: осам представника Срба, десет представника муслимана, пет представника Хрвата и један представник јеврејске заједнице. Истакнути политичари нису добили позиве или су избегавали учешће у анкети. Примера ради, Јефтановићу, као најистакнутијем представнику Српске народне организације није стигао позив, док је Али-бег Фирдус одбио да иде.

Никола Стојановић је учествовао на првом састанку, а дан по његовом окончању поднео је извештај представницима Српске народне организације које је окупио Јефтановић. Окупљенима је пренео да је рекао Бенку да је неприхватљиво да Српска народна организација не буде позвана, на шта му је цивилни адлатус одговорио да странке нису препознате законом. Уједно, Стојановић је током првог дана заседања приметио да не постоји расправа о уставним решењима, већ да им она бивају предочена.⁶⁵² После првог дана, петорица позваних Срба је одбило да учествује у даљем раду анкете. Они су Бенку поручили да остају при програмским захтевима Српске народне организације - потпуна аутономија Босне и Херцеговине, опште право гласа, увођење народног већа које би било бирано тајним гласањем, а чији би представници бирали владу. Уз то, захтевали су бесплатно и обавезно основно образовање. С обзиром на то да је Буријанов нацрт био значајно другачији од оног што су српски представници захтевали, они су даљи рад у овој анкети сматрали излишним. Било је јасно да се српска страна оштро противила конфесионалном принципу, што је и истакнуто у једном о бројева *Српске ријечи* из овог периода.⁶⁵³ Остали српски представници били су они окупљени око Лазара Димитријевића, који су наставили са учествовањем у раду овог тела. Он је чак и захтевао по одласку Николе Стојановића да се позову његове сеоске присталице, како село не би било запостављено.

⁶⁵⁰ То је видљиво из неколико писама које шаље током 1909. АВиН, ZMF KB 1909 43/1

⁶⁵¹ Д. Димовић, Босански сабор. Како је постао, радио и престао, *Правда*, 1. мај 1937.

⁶⁵² Н. Kapidžić, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, 62.

⁶⁵³ *Српска ријеч*, 10. фебруар 1909.

Ни представници Муслиманске народне организације нису били ради да учествују у раду овог тела. Посебно је проблематично за њих било што је Земаљска влада позвала само тројицу из редова организације, док су остали били прорежимски људи предвођени Есадом Куловићем, који је пар месеци раније у Бечу прихватио анексију и одрекао се султана. Паралелни систем који је пажљиво негован најјасније се види код процеса бирања муслиманских посланика. Да су поделе оштре и тешко премостиве било је јасно из бројева *Мусават* који је оштро нападао сарадњу власти и Куловића. Исто као и српски представници и Муслиманска народна организација сматрала је неприхватљивим разговоре о уставу који су заправо требали да буду давање сагласности. *Мусават* тако пише да је нацрт морао да буде послат организацијама које би се о њему изјасниле после пажљивог разматрања.⁶⁵⁴ Група око сарајевског градоначелника Куловића која је учествовала у разговорима захтевала је да се спречи конверзија муслиманског становништва и да се очува приватна својина, што је подразумевало да се не дира у аграрне односе.⁶⁵⁵

Представници католичког дела становништва су учествовали у анкети, али су замерили опште право гласа. Католичка позиција је подразумевала да је неопходно да се уведе гласање ко конфесијама. Да њихове позиције не би угрозило досељено становништво римокатоличке вере, тражили су гарантована места и за локалне и за досељене католике.

Како власти нису желеле да прошире круг људи који би преговарао о уставу, дискусије су обустављене. Признање анексије кроз сарадњу на изради устава није остварено. Системска промена дискурса у штампи блиској аустријским властима која је углавном говорила о уставу није помогла да се муслиманска и српска страна приволе на сарадњу. Кроз штампу се стварао утисак да је питање анексије готово и решено. За Земаљску владу остало је да натера представнике православних и муслимана да то и прихвате. Бенко је у извештају који је поднео Заједничком министарству финансија написао да се српско-муслиманска опозиција држи подаље од уставне анкете.⁶⁵⁶

Крајем фебруара још су тињале наде Срба и муслимана да нешто може бити преокренуто у њихову корист по питању анексије. Док је Земаљска влада припремала увођење устава, у Цариграду се састао турски парламент. Муслиманска народна организација је дубоко веровала да ће парламент да стане на страну муслимана Босне и Херцеговине и да ће учинити нешто поводом проглашења анексије. Веровања се нису обистинила и крај фебруара је донео аустро-турски споразум о признању анексије. Последице овог признања на покрет муслимана у Босни и Херцеговини тешко да се могу пренагласити. Коначни договор Турске и Двојне монархије је подразумевао да се Аустро-Угарска одрекне свих претензија ка Новопазарском санџаку, да се потпише трговински уговор између две државе, да се муслиманима у Босни и Херцеговини гарантују верске слободе и да се на име одштете за државну својину Турске унутар Босне и Херцеговине исплати 2,5 милиона турских фунти.⁶⁵⁷ О овом договору турски парламент је расправљао крајем фебруара, када се и сазнало за његову садржину. Косовски вијалет је постао центар отпора оваквој одлуци, посебно што су се ту населили многи муслимани који су напустили Босну и Херцеговину по уласку аустријских трупа. Ниједан вид протеста није уродио плодом, и у априлу 1909. споразум између две државе је потписан.

⁶⁵⁴ *Musavat*, 8. februar 1909.

⁶⁵⁵ Н. Kapidžić, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, 65-66.

⁶⁵⁶ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 198.

⁶⁵⁷ Ђ. Mikić, „Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva u Aneksionoj krizi 1908/1909“, у: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, 206.

Споразум Аустрије и Турске о званичном признавању анексије дубоко је утицао на Босну и Херцеговину. Земалској влади је остало још једино да примора две највеће организације да јавно признају анексију. С обзиром на то да је уставно питање и даље било нерешено, две народне организације су се састале, како би послале опуномоћеника у Беч да се распита о уставу. Договорено је да то буде Данило Димовић, Јефтановићев близак сарадник. По његовом доласку у Беч, новине су пренеле вест да је на састанку са Буријаном призната анексија. Димовић, Јефтановић и Шола су исказали спремност на сарадњу са властима. Уједно су изразили жељу да учествују у дискусијама о новом уставу пошто раније у анкети нису учествовали. Њихов потез претио је да поцепа српско јединство. Док су они боравили у Бечу, Душан Васиљевић је и даље боравио у Русији где је држао запажена предавања против анексије.⁶⁵⁸ Овај потез учинио је јасном поделу на старију генерацију политичара, окупљених око Јефтановића који су били прагматични и склони сарадњи и бескомпромисне млађе генерације која је била окупљена око новина *Народ*. Признавање анексије имало је и далекосежне последице на генерацију која још није ступила на сцену и која је махом боравила на школовању. Анексија и потоње признање били су окидачи њихове радикализације. Није много времена прошло од признавања анексије до формирања првих тајних друштава.⁶⁵⁹

Признање анексије окончало је и сарадњу српског и муслиманског табора. Они су ово схватили као претњу по њихов дотадашњи положај и као увод у борбе око аграрног питања. У *Мусавату* је изашао текст који је позивао Димовића да се изјасни о учињеном.⁶⁶⁰ Димовић је у приватном писму рекао да нема потребе за јавним третирањем овог питања. У истом писму је споменуо и аграрно питање, што је учврстило српско-муслиманске разлике по овом питању. Савременици су сматрали да је управо аграрно питање пресудило сарадњи Срба и муслимана.⁶⁶¹ Муслиманска народна организација је одбијала да прихвати анексију све до фебруара 1910. године. Близина доношења устава онемогућила је било какав отпор јер би ускратила организацији легални оквир деловања.⁶⁶²

Исељавање и колонизација

Ови догађаји довели су до последњег великог таласа исељавања муслиманског становништва. По објави анексије, власти су саветовале да се то спречи, али су се у крајевима око Тузле, Ливна и Бугојна јављала исељавања већ у новембру и децембру 1908. године. Ови први покрети становништва били су узроковани страхом од „агресивног држања католичког свештенства“.⁶⁶³

Извештаји говоре и да се одређени број Срба спрема за сеобе, посебно у крајевима око Гацка и Невесиња. Њихова мотивација је другачија од идентитетског страха које је осећало муслиманско становништво. Православни Срби су током позне јесени и зиме били сигурни да ће доћи до рата. Међутим, како је време показало да Анексиона криза неће довести од рата и српско становништво се, привидно, умирило.

⁶⁵⁸ Д. Мастиловић, „Српска интелигенција у Херцеговини према анексији Босне и Херцеговине“, 344.

⁶⁵⁹ Исто, 345.

⁶⁶⁰ *Musavat*, 25. мај 1909.

⁶⁶¹ Хаџијахић наводи и сведочења савременика догађања који говоре у прилог ове тезе – М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 178-179.

⁶⁶² М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 202.

⁶⁶³ Т. Kraljačić, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, nakon aneksije“, у: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, 286.

Са друге стране, исељавање муслимана је настављено. Напуштање Босне и Херцеговине су поспешиле и мере младотурског режима који је радио на насељавању Македоније. Идеја о насељавању Македоније настала је као покушај ојачавања Турске на преосталим европским поседима. Први планови о насељавању Македоније уопште нису укључивали муслиманско становништво Босне и Херцеговине. Новоуспостављени младотурски режим није имао поверења у њих. Муслиманско становништво овог поднебља, према веровањима нове власти, било је наклоњено султану и подржавало је његов апсолутизам. Из тог разлога, током првих дана исељавања, становништво је ишло у стране земље, посебно у Египат.⁶⁶⁴ Важно је приметити да су муслимани овим одласцима заменили једног колонијалног господара другим.

Нове власти у Цариграду су признале грешку, па се кренуло у отворено агитовање међу босанским муслиманима како би се они приволели на одлазак. То је попримило значајан обим, па тако Јован Цвијић, савременик дешавања примећује да је београдска станица свако вече „прекриљена босанским мухацирима“ пред полазак воза за Солун.⁶⁶⁵ Као савременик догађаја, сматрао је да је највећа опасност да на напуштене поседе аустријске власти населе колонисте из других земаља. Цвијић сведочи да је онима који одлазе заједничка мржња према страном завојевачу. Он примећује да се њиховим исељавањем „знатно смањује број људи који причају српским језиком“ и да је дужност новог нараштаја да то спречи.⁶⁶⁶ По Цвијићу главни мотив одласка је религијске природе и он наглашава да се значај вере може видети сваке вечери на београдској станици. Он не спори економске разлоге, али за овај талас исељавања, према њему, кључне су идентитетске теме. Повремено недовољно прецизне аустријске статистике показују да је међу емигрантима ипак било највише слободних сељака, посебно оних који нису имали земљу.⁶⁶⁷

Када је исељавање почело да нарушава слику коју је Двојна монархија пласирала о својој управи, власти су се укључиле у решавање ситуације. Како је исељавање узело маха, појавили су се и конзорцијуми који су откупљивали имовину исељеника. Видевши да такво понашање није обесхрабривано, и страни колонисти су се удруживали како би дошли до поседа.⁶⁶⁸ Деловало је да долази до потпуног преображаја поднебља. Наиме, улазак хришћана у муслиманска места додатно је убрзао процес распродаје имовине. Убрзо је и власт морала да реагује јер догађања нису ишла у прилог слици о успешној империјалној мисији. Агитатори послати из Турске били су хапшени, гласине спутаване, а и значајно је отежан пренос имовинских права, како не би дошло до насељавања припадника друге вере у муслиманске средине.⁶⁶⁹ Тиме је спречен процес „мајоризације“, како су муслимански представници називали успоставу хришћанске већине у местима. Ерентал је упозоравао владу у Цариграду да не агитује међу становништвом да се исељава. Међутим, покушај колонизације у Македонији није био одржив. Неки су напустили Македонију, одлазећи у друге делове турске државе, али ту је језичка баријера правила проблем. Убрзо су неки од исељеника тражили да им се омогући повратак у Босну и Херцеговину. Буријан је, под утицајем муслиманских политичара, желео да омогући повратак. Ерентал је био мање склон таквом решењу, сматрајући да је повратак на територију Босне и Херцеговине без одрицања од турског

⁶⁶⁴ Исто, 289.

⁶⁶⁵ Ј. Цвијић, „О исељавању босанских мухамеданаца“, Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. 3, т. 1, Београд 1987, 199.

⁶⁶⁶ Исто, 203-204.

⁶⁶⁷ Dž. Juzbašić, „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 489-490.

⁶⁶⁸ О размерама: АВБН, ZV (Zemaljska vlada) 1908/12087.

⁶⁶⁹ Т. Kraljačić, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, nakon aneksije“, 295-296.

држављанства негативан по аустријску управу.⁶⁷⁰ Балкански ратови ће значајно закомпликовати ову ситуацију јер ће се управа у Босни и Херцеговини суочити са таласом исељавања, али и усељавања. Буријан и Ерентал ће се размимоићи на још једном важном питању, на које је немало утицао и процес исељавања. У питању је био захтев колониста да имају два гарантована места у босанском сабору. За такав захтев имали су Еренталову подршку док се Буријан противио томе.

Још један важан фактор током исељавања било је муслиманско вођство. Оно је активно радило против напуштања земље. Да би умирили ситуацију убрзано су радили на договору са Бенком и Буријаном око верско-просветног статута. У априлу 1909. године коначно је договорен текст аутономног статута.⁶⁷¹ Када је решено питање инвеституре реис-ул-улеме, решени су углавном сви проблеми. На том питању се Муслиманска народна организација умало поделила, а Фирдус је успео да очува јединство упркос покушајима Монархије да постави себи лојалне људе на одговорна места.⁶⁷² Треба имати на уму да је Али-бег Фирдус издејствовао доношење статута у тренутку када Муслиманска народна организација још увек није признала анексију. У први мах, решење тог деценијског питања није много утицало на напуштање Босне и Херцеговине.⁶⁷³ Чак је и локална улема радила против исељавања, издајући фетве које су казивале да је Босна и Херцеговина и даље „земља ислама“.⁶⁷⁴ Уз такав напор муслиманских ауторитета исељавање се наставило. Званичне бројке говоре да се уз дозволу власти током 1909. године иселило 2.504 особе, 1910. године 17.191 особа, а 1911. године 10.893. Збирно то чини око тридесет хиљада људи, колики је број исељеника за период од 1883. до 1908. године.⁶⁷⁵

У жалбама муслиманског становништва и њиховим разлозима за напуштање земље, видели смо да, између осталог као разлоге наводе и странце који откупљују земљу. Ово је време када аустријска колонизациона политика „убира“ плодове претходних деценија. Формално-правно организована колонизација престала је 1905. године. Време после доношења устава, односно статута карактерише такозвана глад за земљом⁶⁷⁶. Уз то, ово је период када војне власти из центра империје покушавају да поново покрену организовану колонизацију. Растући национални покрет све је гласније критиковао политику насељавања и свако ново помињање додељивања земље странцима претило је да изазове немире. Посебно озбиљно треба узети те критике ако се узме у обзир да је у периоду од 1892. до 1903. године на територију среза Прњавор насељено 1.094 породице.⁶⁷⁷ Радило је о бројкама које су мењале карактер и слику места. Додатни проблем за локално становништво биле су такозване грунтовнице. У питању је био грунтовни пренос власничких права. Наиме, колонисти су „закупљивали“ земљу од цара. Уколико су се добро владали и обрађивали земљу, њихов бесплатни закуп је прерастао у власништво.⁶⁷⁸ Године 1905. истичу први уговори о закупу и грунтовнице

⁶⁷⁰ Dž. Juzbašić, „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, 492-493.

⁶⁷¹ Statut muslimanske vjersko-prosvetne autonomije, 9. april 1909, у: *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i makufsko-mearifsku autnomiju*, 641-649.

⁶⁷² Х. Ђемерлић, „Алибег Фирдус – борба муслимана за вјерско-просвјетну аутономију“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 880.

⁶⁷³ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 201.

⁶⁷⁴ N. Klejer, G. Bugarel, *Muslimani Jugoistočne Evrope: od imperija do balkanskih država*, Novi Sad 2020, 76.

⁶⁷⁵ Т. Краљачић, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, nakon aneksije“, 298-301.

⁶⁷⁶ Томислав Краљачић доноси податак да је 1913. године Земаљска влада имала пред собом 100 хиљада захтева за добијање земље. Т. Краљачић, „Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе“, *Историјски часопис XXXVI* (1989), 120.

⁶⁷⁷ Исто, 118-119.

⁶⁷⁸ А. Kasumović, „Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890-1914: case study za njemačke erarne kolonije“, *Prilozi* 38 (2009), 102.

се често помињу у жалбама домаћег становништва на страну присуство. Ни званични листови политичких организација нису крили своје незадовољство оваквим одлукама.⁶⁷⁹ Власти су инсистирале да су страни колонисти вичнији и пажљивији приликом обраде земље и да ће подстаћи локалне сељаке да и они буду такви.⁶⁸⁰ Представници муслимана су 1906. године скренули пажњу да је власт присвојила велике површине обрадиве земље, шуме и пашњаке. По њиховим запажањима најгоре је било у рејонима око Прњавора, Градишке, Дервенте, Брчког и Бијељине где је локално становништво готово онемогућено да се бави сточарством, а у одређеним крајевима претила је опасност да странци постану већина.⁶⁸¹

Анексија, као и у свим осталим аспектима живота у Босни и Херцеговини, доноси промене и на пољу колонизације. Појачава се притисак војних власти и инсистира се на додели земље ислуженим подофицирима.⁶⁸² Војне власти су биле незадовољне продајом земље српском сељаку, па су тако лоше реаговали на податак да се током 1909. године откупио 1231 православни кмет, наспрам 288 католичких. Тако је Хецендорф писао и Буријану, али и армијском инспектору у Сарајеву генералу Варешанину, који је тада постављен за земаљског поглавара Босне и Херцеговине⁶⁸³, да се такве диспропорције не смеју дозволити и да је од пресудног значаја за ослобођење политичка поузданост некадашњег кмета.⁶⁸⁴ Током преговора око устава, са народним представницима договорено је да се државно земљиште не може отуђити без сагласности Сабора. Војне власти, инсистирале су да се, ради учвршћивања власти, обрадива државна земља додели подофицирима.⁶⁸⁵ Варешанин није био сигуран да ће посланици Сабора прихватити овакве одлуке. Приметно је да је формирање Сабора отежало спровођење одлука аустријских власти. Ипак, колонизација која је спровођена до 1910. године заиста је створила комплексне проблеме и страном и локалном становништву. Колонисти су у 1908. години видели своју прилику, па су покушавали да организовано откупљују земљу исељеника. Промена статуса Босне и Херцеговине додатно им је улила сигурност и уверила их да им земља неће бити одузимана. Видели смо да је њихово самопоуздање било толико да су тражили сигурна места у Сабору и оштро протествовали јер нису били укључени у разговоре о статуту, односно уставу.⁶⁸⁶ Подељеност аустријских политичара око политичке употребе колониста била је видљива.⁶⁸⁷ Чиновници који су деловали на терену били су свесни напетости која постоји између домаћег становништва и колониста. Они су желели да умире ситуацију, док су из Беча долазили другачији ставови. Посебно су на протежирање странаца бурно реаговали уобичајено лојални католици страхујући за своју позицију унутар Босне и Херцеговине.

И током исељавања и током колонизације, видимо да се Аустро-Угарска понаша у маниру империја епохе. Оно што додатно илуструје њен империјални статус јесте идејна потпора прекрајању географског простора. Тако је, из угла центра империје,

⁶⁷⁹ Исто, 110.

⁶⁸⁰ Н. Шехић, „Проблеми унутрашње и спољне колонизације у политици аутономног покрета муслимана“, *Прилози* 11-12 (1975-1976), *Прилози* 11-12 (1975-1976), 337.

⁶⁸¹ Исто, 334.

⁶⁸² Нека документа старија од анексије потврђују да је захтевано земљиште. Више код: Н. Kapidžić, „Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji Prvog svjetskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* X-XI (1971), 480-482.

⁶⁸³ О реакције о његовом постављењу АВиН, ZMF KB 1909 43/1

⁶⁸⁴ Ц. Јузбашић, „О аустроугарској колонизационој политици у Босни и Херцеговини послје анексије“, *Прилози* 11-12 (1975-1976), 326.

⁶⁸⁵ Исто, 327.

⁶⁸⁶ А. Kasumović, „Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890-1914: case study za njemačke ererne kolonije“, 115-116.

⁶⁸⁷ Више: АВиН, ZMF KB 1909 43/1

колонизација спровођена, тобоже само као вид помоћи локалном становништву које није навикло на модерне тековине и којем треба обука. Из такве атмосфере произилази и писмо аустријских колониста који истичу колико одскачу од своје околине и да зато њихови интереси морају бити заштићени кроз Сабор. Писмо је срочено у мају 1909. године, као иницијатива да се обнове разговори око доношења устава, после неуспеле фебруарске анкете. Они у том писму наводе да их је готово тридесет хиљада на територији Босне и Херцеговине и да њихови интереси морају бити заступљени у будућем представничком телу. Овај број колониста истиче се на више места. Томислав Краљачић наводи да је од 1878. до краја 1900. године насељено 1.925 породица које су бројале 10.093 особе.⁶⁸⁸ Извештај о управи у Босни и Херцеговине из 1906. године доноси податак да је до краја 1905. године насељено још 1.817 породица што је броју странаца придодало 9.660 особа.⁶⁸⁹ Каснији извештаји доносе и веће бројеве насељених странаца, спомиње се цифра од 13.340 особа.⁶⁹⁰ Цифра од 30 хиљада колониста није немогућа у датом тренутку. Ради компарације треба истаћи да је 1907. године у Египту било 20.653 британска поданика. Британски попис је открио да је Египћана било 10.903.992. Укупан број странаца у целом Египту био је 151.414. На преко 10 милиона пописаних Египћана целокупна популација странаца била је нешто преко 150 хиљада људи.⁶⁹¹ Статистички одсек Земаљске владе је број становника Босне и Херцеговине за 1904. годину проценио на нешто више од милион и седамсто хиљада становника.⁶⁹² На тај број долазило је, дакле, око 30 хиљада странаца. По излагању своје бројности, колонисти истичу и своја достигнућа. Они инсистирају на томе да је њихова земља боље обрађена, да држави доприносе порезима. На крају они наводе да је локално становништво и даље у огромној већини неписмено и да тек 14% деце похађа школе док се сва њихова деца школују. Без њих би тешко функционисао и управни апарат.⁶⁹³ Тешко да је неки документ могао да сведочи више о позицији и привилегијама које је уживало становништво досељено из центра империје у колонију. Уједно и њихов захтев ваљано показује на који начин је писан документ који је требао да представља устав Босне и Херцеговине. У месецима после фебруара 1909. године он је углавном дорађиван кроз разговоре аустроугарских политичара, са тек узгредним укључивањем појединаца из Босне и Херцеговине.⁶⁹⁴

Тако империја, каква је Аустро-Угарска, идентитетски експеримент, који је Босна и Херцеговина била до раних година двадесетог века, наставља у другом облику прекрајајући географски простор, формирајући нова места и мењајући карактер старих. Такође по први пут учачамо одређено несагласје Беча и аустријских представника у Сарајеву. Сарајево и Беч су имали различита схватања и око позиције колониста и око иселјавања муслимана. Те различитости су показале сву сложеност управљања Босном и Херцеговином. Оне ће бити додатно истакнуте у долазећим кризним временима.

Треба имати на уму да је Двојна монархија имала осетно веће планове него што су крајњи резултати колониционе политике. Почетна идеја, потекла из црквених кругова, подразумевала је насељавање лојалног католичког елемента, а на одређеним просторима чак и оснивање католичких манастира. И пре него што је мандатом великих сила заузела Босну и Херцеговину монархија се трудила да „води рачуна“ од етничкој

⁶⁸⁸ Т. Краљачић, „Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе“, 120

⁶⁸⁹ *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 310.

⁶⁹⁰ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina 1913*, Wien 1914, 50-52.

⁶⁹¹ L. Mak, *The British in Egypt*, 17.

⁶⁹² *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 8.

⁶⁹³ Н. Капидџић, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, 69.

⁶⁹⁴ Ђ. Микић, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910-1914*, Бањалука 2017, 24.

расподели становништва. Тако је аустроугарско министарство спољних послова саветовало турске власти да уз Дрину формирају појас насељен католичким становништво. Примећено је, да становништво дуж Дрине има нескривене симпатије ка Србији.⁶⁹⁵ Ипак, упркос великим плановима, процес колонизације остао је углавном ограничен на север и североисток Босне и Херцеговине.⁶⁹⁶ Културни утицај који би допринео прокламованој цивилизаторској мисији такође је остао на јако ниском нивоу. Колонистичка села су имала боље доприносе по хектару од домаћег становништва. Са друге стране ово становништво је могло да рачуна на помоћ Монархије, као и на кредитне задруге. Овакви услови нису били доступни домаћем становништву. Нерешено аграрно питање је утицало на сваки аспект живота. Имајући у виду такав друштвени статус делује да је беспредметно расправљати о усвајању нових метода обраде земље док су на снази и даље били феудални односи.⁶⁹⁷

Припрема уставног периода

Питање анексије је за Аустро-Угарску решено када је раздвојила Српску народну организацију и Муслиманску народну организацију. Група око Јефтановића је признала чин анексије, тиме оставивши муслимане усамљене у одбијању да прихвате ситуацију. С обзиром на то да је један од наведених разлога приликом анексије била жеља за увођењем устава, чиновништво се од маја 1909. године усредредило на припрему устава. Видели смо да је иницијатива за обнову расправа о уставности потекла управо од колониста. Њихово писмо је корисно сведочење о позицији и привилегијама које је уживало становништво досељено из центра империје у колонију. Уједно и њихов захтев ваљано показује на који начин је писан документ који је требао да представља устав Босне и Херцеговине. У месецима после фебруара 1909. године он је углавном дорађиван кроз разговоре аустроугарских политичара, са тек узгредним укључивањем појединаца из Босне и Херцеговине.⁶⁹⁸

Крајем априла 1909. године Буријан је заједничким министрима и председницима аустријске и угарске владе доставио нацрт документа који је требало да постане врховни правни акт Босне и Херцеговине. Уз тај нацрт доставио је неопходне пратеће законе. Током маја и јуна аустроугарско министарство спољних послова било је домаћин неколико састанака на којима се расправљало о тексту који је Буријан послао. Текст статута није критикован, похваљена је конзервативна нота коју је текст имао, посебну у погледу заштите прва муслиманског становништва.⁶⁹⁹ Значајна расправа се водила око назива документа. Донета је одлука да званични назив документа буде Земаљски статут⁷⁰⁰ Правници су скретали пажњу на то да се статут користи за регулисање организација и да можда неће бити мирно прихваћено да се обећани устав зове статутом. Монархија није била рада да употреби реч устав, сматрајући да такав чин може имати далекосежне последице по њено присуство на Балкану. Уследила је мукотрпна дебата коју је на крају решио аутор текста Иштван Буријан – на немачком би се документ звао

⁶⁹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 87.

⁶⁹⁶ С. Луџија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878-1914)*, Бања Лука 2013, 79.

⁶⁹⁷ *Исто*, 80.

⁶⁹⁸ Ђ. Микић, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910-1914*, 24.

⁶⁹⁹ Д. Јузбашић, „Анексија и проблеми доношења Земаљског устава (штатута) за Босну и Херцеговину”, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 38 (2009), 195.

⁷⁰⁰ Landesstatut

Земаљски статут за Босну и Херцеговину⁷⁰¹, а када би се израз званично преводио на српски језик „статут“ би био мењан речју „устав“.⁷⁰² Да би Босна и Херцеговина остале у истом односу и према Аустрији и према Угарској било је потребно избећи да употребом речи устав у наслову новоприсаједињене територије заличе на крунске земље. Тиме је настављена традиција да Босна и Херцеговина од окупације постоје у некој врсти правног вакуума. Анексија није допринела да се то промени. Доношење статута није ни на који начин променило однос према било ком делу Монархије. Правни односи су наставили да буду регулисани законима из 1880. године који чине да Босна и Херцеговина буду *corpus separatum*. Она није ушла у састав Угарске или Аустрије, а није ни призната као независна држава, самим тим остала је у истом статусу као и од почетка окупације.⁷⁰³ Паралелно са дебатом око назива документа траје конфликт око ознаке органа који је надлежан за управу над Босном и Херцеговином. Повела се велика дебата око тога да ли треба да се, у статуту Босне и Херцеговине, помиње „Заједнички министар финансија“, или „Заједничко министарство“ које би представљало колегијум три заједничка министра. Аустријска влада је била склонија да стоји „Заједничко министарство“, док се угарска страна оштро противила томе. Војни врхови монархије су свесрдно подржавали елиминацију Заједничког министарства финансија незадовољни Буријановом управом.⁷⁰⁴ Еренталово компромисно решење довело је до краја дебате. Одлучено је да се употреби формулација „Заједничко министарство (односно Заједнички министар) којем је поверена управа“.⁷⁰⁵ Тиме је Ерентал поново добио на значају, есенцијално успевајући да сачува пређашње стање. Одржавање ситуације онаква каква је била, без улажења у непотребне конфликте две половине државе била је основна замисао Ерентала. Колонијални сукоб две половине Монархије је трајао од момента окупације и није било изгледног решења за њега, што је у готово сваком смислу одредило судбину Босне и Херцеговине у периоду стране окупације. Место Босне и Херцеговине као колоније лако је уочљиво и на основу оваквих дебата, у којима се одлучивало о томе која половина државе ће контролисати окупирану територију и успоставити своју превласт.

Ерентал је желео да све размирице унутар Двојне монархије буду решене до лета, како би већ на јесен 1909. године почело заседање Сабора. Ипак, односи унутар Монархије онемогућили су такав његов план. Сукоби нису били превазиђени до лета и читав процес доношења устава је остао за јесен. Криза у угарској влади додатно је одложила доношење овог документа. Све унутрашње кризе су превазиђене до децембра када је Ерентал најавио да ће се Босни и Херцеговини дати конституционална и аутономна владавина.⁷⁰⁶ Највеће спорење је настало око аграрног питања и откупа кметова. Буријан се противио томе да се питање откупа кметова стави у устав. По њему тим одредбама није било место у темељном закону какав је устав јер су то текућа питања. Аустријска влада је инсистирала да одредбе буду унесене. На крају, посредством Ерентала дошло се до компромисног решења које је подразумевало да одредбе буду изостављене али да се за прву седницу Сабора сачини нацрт закона о добровољном откупу кметова.⁷⁰⁷ Тиме је решен аустријско-угарски сукоб током којег је Буријан био експонент угарске стране.

⁷⁰¹ Landesstatut für Bosnien und die Herzegowina

⁷⁰² Dž. Juzbašić, „Анексија и проблеми доношења Земаљског устава (штатута) за Босну и Херцеговину”, 203.

⁷⁰³ Т. Крушеvac, „Политички оквири босанског устава из 1910. године“, *Преглед* 10 (1955), 191.

⁷⁰⁴ Dž. Juzbašić, „Аустругарско заједничко министарство и управљање Босном и Херцеговином након анексије (државноправни аспект)“, *Политика и привреда у Босни и Херцеговини под аустругарском управом*, 251-253.

⁷⁰⁵ Исто, 257-258.

⁷⁰⁶ Ђ. Микић, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910-1914*, 29.

⁷⁰⁷ Dž. Juzbašić, „Анексија и проблеми доношења Земаљског устава (штатута) за Босну и Херцеговину”, 205-206.

Цар Франц Јозеф потврдио је статут 17. фебруара 1910. године, а у Сарајеву је исти документ проглашен 20. Фебруара, чиме је ступио на снагу. Земаљски поглавар генерал Варешанин је одржао говор у којем је појаснио настале промене. Устав, односно статут био је базиран на идеји „пирамидалне уставности“.⁷⁰⁸ Та идеја подразумева да ће се првобитна, углавном минимална права, постепено проширивати. Управитељи на територији Босне и Херцеговине су сматрали то јединим могућим решењем услед „културне заосталости“ народа.⁷⁰⁹ Врховну власт и даље је имало Заједничко министарство финансија у Бечу. Устав је земљи даровао три нове институције – Сабор, Земаљски савет⁷¹⁰ и Котарско веће⁷¹¹. Донети су и закони који су гарантовали основна грађанска права како би привид парламентарног живота могао бити установљен

Босански сабор није имао законодавну власт, која је остала у рукама цара. Он је могао да сарађује у изради неких, али не и свих закона. Није могао да учествује у изради закона који су се тicali војске, царинских и трговачких питања. Ограничено је било и буџетско право. У делокруг Сабора улазила су остала питања у којима није имао ограничења. Међутим, ограничење је дошло кроз одредбу која је подразумевала да владе⁷¹² обе државе Монархије морају да пристану на законске основе који потпадају под делокруг Сабора. Уједно и свим законима које је усвојио Сабор била је потребна потврда Заједничког министра финансија.⁷¹³ Највећи утицај Сабор је имао у време доношења годишњег буџета. Због тога је Заједничко министарство финансија Земаљској влади упутило савет да буџет буде што је могуће општији без непотребних детаља. Тиме је у уставној ери Босна и Херцеговина још једном враћена у Калајеву епоху, који је у своје време слао уопштене, а неретко и мањкаве буџете аустријском и угарском парламенту на разматрање.⁷¹⁴

Сабору је остало ускраћено право да одлучује о буџетским издацима за војне установе на територији Босне и Херцеговине, као и за трупе. Цар је имао контролу и над војном обавезом унутар Босне и Херцеговине, а самим тим и над одређивањем регрутног контингента окупираних територија.

Састав Сабора заснивао се на националној, конфесионалној и социјалној подели бирача. Веома сложена подела онемогућавала је стварање широким изборних коалиција гласача које би могле да буду непријатељски расположене против власти. Уједно се таквом поделом постизало да се спречи међуconfесионална и међунационална сарадња. Видели смо у претходном периоду да је то био један од стубова аустријске политике. То се и најбоље видело и у онемогућавању деловања Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, која је имала представнике и Срба и муслимана унутар својих редова.⁷¹⁵

⁷⁰⁸ Т. Kruševac, „Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine“, 190.

⁷⁰⁹ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 213.

⁷¹⁰ Земаљски савет је било тело састављено од девет саборских посланика које је могло да Земаљској влади искаже став о јавним питањима. Земаљска влада је морала да затражи мишљење и ово тело није могло спонтано да се оглашава.

⁷¹¹ Котарска већа су представљала неку врсту изборних самоуправних органа. Изборни систем био је сличан оном за избор Сабора. Већа су учествовала у јавним пословима котара, али им је утицај био ограничен.

⁷¹² И овако ограничена права била су кршена константно и статут у томе није чинио велику препреку. Најбољи пример даљег одузимања права босанском сабору било је питање изградње пруге Бихаћ-Нови. Инсистирање угарске владе довело је до одлуке да Босна и Херцеговина снесе сав терет изградње. Земаљска влада се и без сагласности Сабора задужила, вративши тиме Босну и Херцеговину у Калајеву време. Без обзира на све ово, угарска влада је инсистирала да све ово потврде и угарски и аустријски парламент што је значило додатну контролу над Босном и Херцеговином.

⁷¹³ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 213-215.

⁷¹⁴ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo 1999, 53.

⁷¹⁵ Исто, 41-42.

Ипак, треба нагласити да је од сарадње православних и муслимана Земаљску владу много више бринуло организовање штрајкова и демонстрација.

Избори за парламент су обликовани према локалним приликама, слично као што је урађено у Моравској или Чешкој нешто раније. Сабор је требало да има 92 члана, од којих 20 улазе по својим позицијама⁷¹⁶ Остали чланови су подељени у три курије и бирани су тако. Прву изборну курију чинили су велепоседници, свештеници, чиновници и део високообразованих становника. Процена је да је ова курија имала нешто мање од седам хиљада гласача и бирала је 18 посланика. Другу курију су чинили становници градова. Њих је било нешто мање од 48 хиљада и слали су 20 посланика. Трећа курија је имала око 350 хиљада становника, обухватала је сеоско становништво и бирала је 34 посланика.⁷¹⁷ Мандати унутар курија су подељени по вероисповести. У првој су католици имали 4 мандата, муслимани 6 и православни 8. У остале две католици су збирно имали 12, муслимани 18 и православни 23. Један мандат у другој курији је гарантован за Јевреје. Активно бирачко право имали су мушкарци са навршене 24 године и који станују у земљи макар годину дана. Бирачко право имали су и аустроугарски држављани који су радили у управи, просвети и железници. Жене које су плаћале преко 140 круна земљарине могле су да гласају у првој курији.

Иза компликоване математике ових избора стајала је очигледна намера Двојне монархије да на сваки начин очува пређашње стање. Наиме, прва курија која је већ довољно повлашћена великим бројем посланика на мали број гласача, добила је унутрашњу поделу на две изборне класе. Прву класу су чинили они који су плаћали више од 140 круна земљарине. Видели смо да су укључене и жене које испуњавају тај услов. Таквих лица је у тренутку доношења устава било 457. Од тога 396 муслимана, 36 православних и 11 католика. Остале конфесије су биле заступљене за 14 појединаца. Ова изборна класа имала је укупно 6 мандата од укупно 18 колико је имала цела прва курија. Од ових шест мандата које је добијала прва класа пет мандата је било гарантовано муслиманима.⁷¹⁸ Тиме је значај муслиманске велепоседничке елите очуван. По схватањима твораца устава, уз увек лојалан католички део становништва, муслиманска елита би пружала чврсту основу њиховом режиму чак и у овој новој ери. Власт је била убеђена да морају бити очувана права елемента са којим је највише сарађивала.⁷¹⁹ Друга курија и подељеност мандата по конфесијама нису ишли у корист муслиманске популације. Гласачи друге курије су углавном били становници градова где су муслимани били најбројнији. Број муслиманских гласача био је већи од збирног броја католика и православца, али се то није видело кроз мандате.⁷²⁰

Мандат је добијан на пет година и бирачи нису имали право опозива. Председника и потпредседнике нису бирали представници у Сабору већ их је постављао цар. Представници три конфесије су наизменично добијали председничко звање. Предвиђено је и да се Сабор састаје једном годишње у Сарајеву, чиме је целокупни политички живот премештен у Сарајево. Народном представништву ускраћено је право да комуницира са осталим органима власти и за такве случајеве је формиран Земаљски савет. Њега је чинило 9 представника по избору Сабора. Конфесионални принцип је

⁷¹⁶ Углавном високи верски званичници, уз председника Врховног суда, Привредне коморе и градоначелника Сарајева.

⁷¹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 618.

⁷¹⁸ Н. Каридџић, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, 89; Природа оваквог изборног система најбоље се види када се погледа колико гласача одлучује о колико мандата. Тако се дошло до страховитих разлика у којима је један глас велепоседника из прве курије вредео колико и 128 гласова сељака из треће курије – Дž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 41.

⁷¹⁹ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 217.

⁷²⁰ Ђ. Микић, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910-1914*, 37.

морао бити испоштован приликом бирања чланова и председник овог тела увек је био изабрани председник Сабора. Земаљски савет је могао да исказује мишљење и ставове на захтев Земаљске владе.⁷²¹

Устав је регулисао и питање грађанских права. Део је готово у потпуности преузет из аустријског темељног државног закона. Свим становницима је гарантовано чување обичаја и језика. Садржане су и уобичајне одредбе о слободама, карактеристичне за то доба. Ипак, Земаљска влада је имала могућност да све ове одредбе суспендује у случају рата, немира и велеиздајничких процеса. У погледу држављанства становници Босне и Херцеговине су остали у посебном положају, па је тако поред аустријског и угарског држављанства уведено и „земаљско припадништво“.⁷²² Земаљски припадници били су и аустријски и угарски држављани који су радили при државним службама. Положај Босне и Херцеговине као колоније заправо је додатно појачан оваквим уређењем питања држављанства. Грађани Босне и Херцеговине ни на који начин нису могли да утичу на политички живот и политику унутар Аустрије и Угарске. Са друге стране парламенти ове две државе су директно утицали на живот Босне и Херцеговине и њених становника.

Колонисти су сматрали да су им повређена права приликом увођења „земаљске припадности“. Подношење захтева за држављанство био је један од основа за остваривање власничких права над земљиштем које им је додељено. Угарска није желела да да отпуст из угарског држављанства сматрајући такав чин непотребним јер је Босна и Херцеговина по историјском праву била угарска провинција.⁷²³ Ипак, после анексије и доношења устава, колонисти убрзано добијају држављанства. Монархија је тиме додатно везала ове људе уза себе. Верност Аустро-Угарској која им је дала све што су имали унутар Босне и Херцеговине доказали су 1914. године када су махом били део шуцкора посебно формираних јединица чији је основни задатак био обрачун са српским елементом.⁷²⁴

У ширем контексту аустроугарских поседа раног 20. века, босански устав, или штатут како га је називало локално становништво, давао је осетно мање права становништву Босне и Херцеговине него што су слични акти давали Моравској или Чешкој. У Босни и Херцеговини, земаљска администрација остала је под контролом власти Двојне монархије. То није био случај са осталим земљама, посебно унутар аустријске „половине“ државе. Углавном су постојали органи који су били одговорни аустријској влади и паралелно са њима су постојала тела земаљске аутономије које не проналазимо унутар Босне и Херцеговине. Изостанак законодавне власти веома добро илустрије прави карактер оваквог сабора. Владимир Ћоровић, савременик догађаја и живота у Босни и Херцеговини, каже да је устав био „прилично реакционаран“. Он уочава да је власт била у рукама једног генерала, да влада није ни на који начин одговарала парламенту и да је сабор лишен било каквих права у погледу војске. Ћоровић исправно закључује да се судбина Босне и Херцеговине налазила у рукама једног генерала и заједничких влада.⁷²⁵ Ни француски конзул у Босни и Херцеговини није много другачије доживео доношење устава. Он у својим извештајима каже да је овакав устав само закомпликовао доношење одлука и функционисање земље. Према његовом

⁷²¹ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 218.

⁷²² *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1910, 17-19.

⁷²³ С. Луџија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878-1914)*, 67

⁷²⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 312, 335.

⁷²⁵ В. Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 332.

мишљењу, једино што је овакав устав могао да поспеши, био је међусобни конфликт локалног становништва што је и ишло у прилог политици центра империје.⁷²⁶

Доношење устава није променило положај Босне и Херцеговине у односу на остатак Монархије, она је и даље била у подређеном положају према Аустро-Угарској. За Ерентала и остале представнике монархије она је само правно подручје.⁷²⁷ То није промакло ни савременицима, па је тако Карл Ламп, професор права, написао детаљну анализу донесеног акта упоредивши том приликом Босну и Херцеговину и њену позицију са Алзасом и Лореном. Он истиче у својој анализи да се у случају Босне и Херцеговине није променило ништа с обзиром на то да ни Аустрија, а ни Угарска нису промениле свој устав како би се прилагодили анексији из 1908. године. Према њему „колонијална политика“ је довела до ближе сарадње две државне половине и према Лампу, води ка несумњивој централизацији империје.⁷²⁸

У поређењу са уставима других европских земаља или са ситуацијом у суседној Србији, слободе у земљи нису биле на завидном нивоу. Са друге стране, у односу на претходно стање, ово је представљао свакако помак за становништво Босне и Херцеговине. Босанскохерцеговачки политичари су искористили оквир који им је пружао Сабор. Они су кроз ово квазипарламентарно тело деловали и веома гласно и јавно су исказивали негодовање поводом ситуације унутар земље. Сабор је до доласка Оскара Поћорека на власт послужио и Земаљској влади као „разлог“ пружања отпора. Аустријске власти у Сарајеву и њихови надређени у Бечу имали су одређена неслагања. Видели смо да је Земаљска влада била посебно „осетљива“ око питања иселјавања ислужених официра. У жеку превирања између цивилних и војних власти, Земаљска влада је правдала своју одлуку да не дозволи насељавање официра управо реакцијом Сабора. Наравно, Сабор није имао никакве реалне моћи, посебно не у питању колонизације, али је ово позивање на незадовољство саборских посланика и уопште став „земаљских поданика“ занимљива промена.

У поређењу са Египтом, који је дуже имао привид парламентарног живота, могу се повући одређене паралеле између два система. Представнички дом у Египту се састао 1881. године. Сазивање овог тела било је један од захтева током Урабијеве побуне. После британске окупације, Кромер је приступио „парламентарној“ реформи, која је ово дело поделила на два – законодавно веће, које је имало саветодавну улогу, и представнички дом. Услед комплексне процедуре за избор посланика британске власти су имале апсолутну контролу над посланицима. Тек после 1907. године и Кромеровог одласка, политички живот почиње да се враћа у оквире „парламентарних“ институција. Киченер је пристао на реформу 1913. године која је од два тела настала у Кромерово време, начинила једно. Заседање новог тела прекинуо је почетак Првог светског рата. Ми на основу ове грубе скице видимо да је Египат имао много дуже привид парламентарног живота од Босне и Херцеговине. Како је британска окупација одмицала, тако је и ограничаван рад „парламентарних“ институција. Ипак, у периоду „либерализације“ Елдона Горста није било ретко да се то тело оглашава и захтева устав, посебно од кад су места заузели припадници друге генерације вођа националног покрета. Свакако је од немалог значаја што је постојало и што су се у њему повремено чули гласови другачији од званичних. Тако нешто није постојало у Босни и Херцеговини све до формирања Сабора. Корисно је приметити да су упркос постојању парламента, странке „стасале“ на

⁷²⁶ М. Ж. Живановић, „Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка Анексионе кризе (марта 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)“ *Историјски часопис* 18 (1971), 470-471.

⁷²⁷ Dž. Juzbašić, „Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu“, 196.

⁷²⁸ K. Lamp, „Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina vom 17. Februar 1910“, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 5 (1911), 210-230; P. Judson, *The Habsburg Empire*, 380-381.

сличан начин као и у Босни и Херцеговини. Зачетак страначког живота ми видимо у окупљању појединаца који своје идеје пласирају преко новина. У парламенту који је контролисан од стране империје, готово да није било могуће пружати отпор. Донекле ће то бити случај и са саборским деловањем у Босни и Херцеговини. У Сабору ће на крају империја увек потврдити своје одлуке. Немала је разлика и то што је саборско деловање у Босни и Херцеговини „даривано“ од стране Монархије, док су се Египћани позивали на традиције пре британске окупације.

Уз све могућности које је постојање Сабора пружало, треба имати на уму да је читав процес доношења устава, а самим тим и оснивања Сабора само подвукао политичку и економску зависност Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске. Крај апсолутистичког режима, какав је најављиван уставом и Сабором, није дошао. Више је дошло до формалног умањења апсолутизма, што је послужило као илустрација успешности аустријске културне мисије на овом поднебљу. Устав је народу дарован од стране цара, а осмишљен је у разговорима истих оних људи који су до тада несметано и неограничено владали Босном и Херцеговином.⁷²⁹ Као такав, он представља сажетак суштине аустријске управе над овим поднебљем – формални „напредак“, али суштинско потврђивање пређашњег стања.

Политички живот у уставном периоду

Главна тема политичког живота, која је надрастала све остале било је аграрно питање. О њему ће се, уз железнице и језичко питање понајвише разговарати у Сабору.⁷³⁰ Устав, начин доношења и његове одредбе биле су прихваћене. Локални политичари одлучили су да прихвате ситуацију и искористе прилику коју су добили. Никола Стојановић је у тексту који је насловио „На прагу новог доба“ уочио све мањкавости новог система – од озакоњења бирократског начина управљања, па до свођења Сабора на готово саветодавно тело. Ипак, он није склон одбацивању дарованог. Сам верује да треба пригрлити нове институције и од њих направити основу за будући рад. Он је свестан да је Босна и Херцеговина у специфичном положају и да уколико буде мудро поступала може добити много у конфликтима Аустрије и Угарске.⁷³¹ Пишући даље у новопокренутом сарајевском *Прегледу*, Стојановић упозорава да кроз прихватање реалности не сме доћи до компромитујућих компромиса.⁷³²

Аустро-Угарска је прве изборе за Сабор расписала крајем марта 1910. године, заказавши их за мај 1910. Свака курија добила је одређени дан у месецу да спроведе гласање. Увек актуелно аграрно питање довело је до тога да цар наложи почетком марта 1910. године да се оно реши. Тако је аграрно питање постало најважније током избора. Главна дебата водила се између два начина ослобођења кметова – добровољног и обавезног. Обавезан откуп би подразумевао да се прогласи ослобођење кметова и да држава омогући кметовима повољне кредите којима би се „откупили“ од бегова. У неким дебатама се помињало да и држава директно обештети земљопоседнике. Добровољни начин је изостављао ослобођење кметова, већ би држава омогућила повољне кредите кметовима да се „откупљују“. У дебати између добровољног и обавезног начина ослобођења кметова цар се приклонио добровољној. Формирана је

⁷²⁹ Т. Крушевац, „Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine“, *Pregled* 10 (1955), 195.

⁷³⁰ R. Океу, *Taming Balkan Nationalism*, 181.

⁷³¹ Н. Стојановић, „На прагу новог доба“, *Преглед* 1 1910, 2-4.

⁷³² *Исто*.

банка која би davala повољне кредите, са годишњом каматном стопом од 4,5% на период између тридесет и педесет година. Банка је основана мађарским капиталом и била је у блиским везама са мађарском банком која је омогућавала колонизацију Баната. Тако се дошло до парадоксалне ситуације да је ослобођење српских кметова у Босни и Херцеговини директно водило у мађаризацију Баната. Наиме, новцем који је добијала од српских кметова, ова банка би финансирала мађарску колонизацију Баната.⁷³³ Овакав тежи начин ослобођења кметова довео је до сељачке побуне у летњим месецима 1910. године.

Имајући све ово у виду, било је јасно да су ови први избори спроведени у бескрајно напетом атмосфери, посебно због аграрног питања.⁷³⁴ Српска народна организација, којој је претио раскол због признавања анексије, нашла је начин да наступи јединствено. Јефтановић је, после боравка у Београду у јулу 1909. године, сачинио план странке која би се борила за самосталност Босне и Херцеговине. Да би се исказало јединство, озбиљно пољуљано Димовићевим чином признања, на јесен је формиран Одбор тридесет деветорице који је требало да ради на премошћавању разлика и одржавању јединства српске политике. По ступању устава на снагу из овог одбора изникло је ново тело – Централни агитациони одбор који је требало да изради програм нове странке и да формира листу кандидата за састав Сабора. Рад овог тела још једном је показао генерацијски јаз и то око наизглед решеног питања – признавања анексије. Питање је решено компромисом – исказана је лојалност српског народа двору. Нешто касније, Ристо Радуловић је у тексту у којем је описивао парламентаризам у Босни и Херцеговини написао да је и једна од одлика „злих влада“ да траже „изражавање лојалности сваком згодом, сваком приликом“.⁷³⁵ Он је овим текстом исказао незадовољство и још једном неупитно указао на разлике унутар српског политичког вођства у Босни и Херцеговини. Постигнути компромис био је показатељ да је превладала струја која је прихватала „реалну политику“, како су је називали листови тог доба. Тек после таквих дешавања, могло се приступити изради новог програма Српске народне организације.

Овде видимо једну од заједничких одлика српског националног покрета и египатског. Старија генерација, окупљена око Војислава Шоле, па и Јефтановића исказује сличне особине као Лутфи ал Саид у Египту. Такво усмерење може се окарактерисати као ујединитељско и секуларно, баш због инсистирања на сарадњи све три конфесије. Слична је и генерацијска динамика пошто је Лутфи ал Саид био старији од Мустафе Камила. Камилу је најсличнија млађа генерација националних радника у Босни и Херцеговини. Они ће одбијати сарадњу са странцима и отпор пружати ван институција које су дароване од стране империје. Јако је важно да приметимо да је Младотурска револуција радикализовала националне покрете унутар Босне и Херцеговине, али и Египта.

Према програму Српске народне организације, Босна и Херцеговина требало је да постану самостална управна област са обележјима државе. Сви послови који се тичу Босне и Херцеговине морали су бити решавани законима насталим у Сабору. У програму стоји да се организација залаже за уставну, парламентарну, демократску и правну државу. Поводом аграрног питања програм је био јасан – обавезан откуп кметова је једино решење. Просвета се мора проширити у „најшире слојеве народа“ и она мора да буде у националном и слободоумном духу.⁷³⁶ На изборима који су се одржавали током

⁷³³ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 620.

⁷³⁴ АВН, ZMF KB 1910 43/1 1-43

⁷³⁵ Р. Радуловић, *Наша парламентарност, Расправе и чланци*, 97.

⁷³⁶ Програм Српске народне организације, 31. март/13. април 1910, у: В. Крстић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 435-437.

маја 1910. године Српска народна организација добила је све мандате намењене српској популацији. Странка прохабзбуршког Лазара Димитријевића освојила је тек неколико гласова и тиме готово у потпуности била потиснута са политичке сцене.

И Муслиманска народна организација приступила је организовању за изборе. Признавши анексију и суочивши се са масовним иселјавањима, морали су брзо да окупе присталице како не би изгубили места у Сабору. Треба имати на уму да је и муслимански опозициони покрет имао за противника прорезимског градоначелника Сарајева Есада Куловића. Око Куловића је била окупљена Муслиманска напредна странка која је учествовањем у фебруарској анкети из 1909. године покушала себе да афирмише као главну муслиманску опцију. Поновно враћање Муслиманске народне организације у главне политичке токове није плашило „напредњаке“ који су били уверени да су током годину дана готово несметаног деловања постали једини избор за муслиманске гласаче.⁷³⁷ Делатност неких од чланова „напредњака“ водила је у хрватизацију муслиманског елемента.⁷³⁸ Због начина на који је устројен Сабор, било је потребно да се прекине са „национализацијом“ муслиманског становништва, те је Муслиманска напредна странка претрпела реорганизацију. Нова странка названа је Муслиманска самостална странка.⁷³⁹

И унутар Муслиманске народне организације појавила се млађа генерација, која није била толико склона одбрани интереса великих земљопоседника. Иако није формално напустила Муслиманску народну организацију, ова група је доживљавана као блиска српском националном покрету. Самим тим, главно језгро Муслиманске народне организације није имало великог противника на изборима који су наступили. Слично Српској народној организацији, добили су све мандате.⁷⁴⁰ Пораз Муслиманске самосталне странке довео је до тога да Есад Куловић, који је имао загарантовано место у Сабору као градоначелник Сарајева, поднесе оставку.

Једини који су у Сабор ушли са две листе били су представници Хрвата. Код њих је Хрватска народна заједница добила 12 мандата, а Хрватска католичка удруга, блиска врхбосанском надбискупу Јосипу Штадлеру, четири мандата. За разлику од православних и муслимана, где је влада потпиривала неслогу и имала готово паралелне системе својих политичара, код представника католика две листе су биле резултат њихове унутрашње поделе. Сукоби између фрањевцима блиске Хрватске народне заједнице, коју су водили световни интелектуалци, и Штадлерове Хрватске католичке удруге ишли су на штету Монархије којој су Хрвати били непоколебљиво верни.⁷⁴¹ И излазност на изборима била је осетно мања међу католичким становништвом. Посебно добар показатељ је трећа курија, такозвана сеоска курија, од које се очекивала најмања излазност. Код Срба у трећој курији излазност је била 85%, код муслимана 83%, док је код Хрвата била тек око 61%.⁷⁴²

У социјалној структури Сабора била је најбројнија категорија интелигенције – 64 посланика се бавило интелектуалним занимањима. Посебно је велики био проценат свештеника унутар ових редова – у католичком делу Сабора трећина представника били су свештеници, код православних петина. Муслимани нису имали представнике улеме, али су преко вирилних посланика имали представнике верских достојанственика.

⁷³⁷ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 222.

⁷³⁸ Р. Субић, *нав. дело*, 112.

⁷³⁹ *Musavat* званично гласило Муслиманске народне организације на насловној страни доноси текст под насловом „Рахметли напредњаци“ у којем указују да су дојучерашњи „напредњаци“ повлађивали влади и вечито је хвалили - *Musavat*, 12. februar 1910.

⁷⁴⁰ R. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle*, 175.

⁷⁴¹ Р. Субић, *нав. дело*, 158-159.

⁷⁴² М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 226.

Посланици изабрани са листе Српске народне организације били су махом интелектуалци, њих 20, потом 4 свештеника и остатак мандата су добили трговци и велепоседници.⁷⁴³ У погледу муслиманских мандата ситуација је била донекле другачија јер су социјалном структуром доминирали велики земљопоседници и трговци. Код католичког становништва ситуација је била сличнија српској где је су међу посланицима најбројнији били представници католичког клера и интелигенције.⁷⁴⁴

По окончању избора, цар Франц Јозеф је посетио Сарајево у којем је боравио три дана. Боравак у главном граду Босне и Херцеговине искористио је да изда патент којим је сазвао Сабор за 15. јун 1910. године. Прво заседање сабора је говором отворио земаљски поглавар генерал Марјан Варешанин. Уз напомену да је окупација довела до привредног и економског напретка земље који је условио и политичку зрелост, Варешанин је отворио прво заседање Сабора. Потом је барон Исидор Бенко за првог председника Сабора одредио Али-бега Фирдуса, а за потпредседнике Војислава Шола и Николу Мандића.⁷⁴⁵ С обзиром на то да је Фирдус био тешко болестан, Шола је био председник на првом заседању. Заклетву цару, коју су Шола и Мандић морали да положе, прочитао је барон Питнер и седница је могла да почне.⁷⁴⁶

Док је текло заседање, ван здања Сабора десило се нешто што ће одредити судбину Босне и Херцеговине много више него целокупни рад квазипарламентарне институције. Наиме, док је напуштао седницу на Варешанина је покушао атентат Богдан Жерајић. У покушају да спречи било какву истрагу, Жерајић се убио. Варешанин је остао без повреда. Својим чином, Жерајић је инспирисао читаву генерацију омладине у Босни и Херцеговини и довео до феномена названог „страх од деце“ о којем ће бити речи у каснијем тексту.⁷⁴⁷

Посланици, посебно српски брзо су се оградиле од атентата. Председавајући, Војислав Шола је осудио атентат и после краће дискусије католичких и српских посланика напета ситуација је, што се тиче Сабора, окончана.⁷⁴⁸ Други конфликт дошао је после изјаве Николе Стојановића, који је благо критиковао одлуку да се за председника Сабора постави Али-бег Фирдус. Он је сматрао да је требало поштовати релативну већину у Сабору или макар упитати посланике за предлог.⁷⁴⁹ То је довело до оштре реакције муслимана, који су подсећали на то да је Фирдус сарађивао са српским

⁷⁴³ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 44-45; Занимљиво је да је Глигорије Јефтановић у Сабор ушао као вирилни посланик и то због свог богатства и позиције једног од најугледнијих трговаца. О Јефтановићу као пословном човеку види више код: K. Kaser, „Orthodoxe Konfession und serbische Nation in Bosnien und der Hercegovina. im Übergang von der türkischen zur österreichisch-ungarischen Herrschaft“, *Südostdeutsches Archiv* 26-27 (1983-1984), 118-120.

⁷⁴⁴ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 193.

⁷⁴⁵ *Стенографски извјештаји о сједницама босанско-херцеговачког сабора*, 1910, I засједање, 1. седница, Сарајево 1910, 1. (У даљем тексту ће наслов *Стенографски извјештаји о сједницама босанско-херцеговачког сабора* мењати у литератури уобичајена скраћеница БХС. После скраћенице биће индикована година, заседање/седница)

⁷⁴⁶ *Исто*, 2.

⁷⁴⁷ Ратко Парезанин, савременик догађаја, писао је да је управо Жерајићев чин омладину у Босни и Херцеговини послао на пут револуционарног деловања. Р. Парезанин, *Гаврило Принцип у Београду. Млада Босна и Први светски рат*, Београд 2013, 77. Владимир Гађиновић му је посветио дело *Смрт једног хероја* које је одмах било забрањено. Дело је било у форми брошуре и сматра се једним од програмских докумената Младе Босне. Можда и најбољи сажетак атмосфере у Босни и Херцеговини даје Гађиновић следећим речима: „Преко тога херојскога дела прешло се у једноме делу наше народне површине са недозвољеним цинизмом; у другим, малобројним редовима, сарајевски меци одјекнули су симпатичним болом, а у најужем делу нашега друштва изазвали су крик дизања и умирања, за слободу и идеју.“ – В. Гађиновић, *Смрт једног хероја*, у: *Гаврило Принцип. Документи и сећања*, ур. М. Ковић, Нови Сад – Београд 2014, 141.

⁷⁴⁸ БХС, 1910, I/2, 7-11.

⁷⁴⁹ БХС, 1910, I/2, 12.

представницима у заједничкој борби против аустроугарске окупације.⁷⁵⁰ *Мусават* се такође огласио и доста оштро наступио против ове изјаве, сматрајући да би српски посланици протествовали и да је Фирдус био декларисани Србин, само зато што је муслиман.⁷⁵¹ Сукоб је остао на оваквим полемикама, али је био још један показатељ слабљења веза између Срба и муслимана. Фирдус је преминуо почетком јула 1910. године, а вођство над Муслиманском народном организацијом преузео је Дервиш-бег Миралем.

Прве саборске дане је обележио и конфликт унутар групе католичких посланика, односно изолација посланика Хрватске католичке удруге од стране посланика Хрватске народне организације. Припадници Хрватске католичке удруге остали су без свог представника у Земаљском савету, новоформираном телу. Ван тог конфликта прве седнице прошле су мирно, у атмосфери окупљања свих представника око заједничких проблема. Сви су могли да се удруже око идеје да се приступи ревизији устава и проширењу саборског делокруга. Пета седница првог заседања донела је и захтев за ревизијом устава. Посланик Милан Сршкић је саопштио да даровани устав ни на који начин није испунио захтеве народа. Он је приметио да се у Босни и Херцеговини 1910. године „дијели суверено право не онако како је у свим уставним државама обичај између монарха и народа него између монарха двију влада и народа“.⁷⁵² Са Сршкићем су се сложили посланици свих странака и уочљиво је да су сви били свесни ограничења која су постављена у политичком животу Босне и Херцеговине. Српски посланик, Никола Стојановић је у дискусији рекао да је опстанак закона из 1880. који је омогућавао уплив и аустројске и угарске владе у питања Босне и Херцеговине доказ „неспособности“ и Аустрије и Угарске. После оштрих критика реаговао је барон Карло Питнер, после чега је седница била закључена.⁷⁵³

Буџетско питање се претворило у јавну дебату о природи и суштини аустроугарске управе над Босном и Херцеговином. Земаљска влада се надала да ће предложени буџет од нешто више од 74 милиона круна бити усвојен без превелике дебате с обзиром на то да је прошла готово половина године. Надања се нису остварила је јер Шћепан Грђић, као извештач прорачунског одбора рекао да предложени буџет не задовољава буџетски одбор и предложио специјалну дебату. Та дебата показала је сву тежину националног питања у Босни и Херцеговини које је почело да даје тон сваком аспекту живота у овој окупираној провинцији.

Васиљ Грђић је почетком дебате, исправно уочио да је право одобравања буџета једно од најдрагоценијих права које је народ Босне и Херцеговине стекао, посебно што се то право могло употребити против владе. Он је у обраћању прочитао детаљну анализу буџета током које је откривено да на плате чиновника одлази 17% буџета.⁷⁵⁴ Према његовим речима, била је потребна специјална дебата о променама које је буџетски одбор захтевао, али је потребно имати у виду да је половина године прошла и да земља већ функционише у складу са овим буџетом. председавајући, Војислав Шола је предложио и општу дебату која је понајмање била о буџету. Углавном су се низале критике аустроугарске управе, посебно ривалитета две половине државе, али су се наша места и за готово програмске говоре. Тако је први посланик који се јавио за реч, Јозо Сунарић искористио расправу да покаже колико су угарске претензије на Босну и Херцеговину неосноване. Своје излагање засновао је на доказивању „хрватског државног права за

⁷⁵⁰ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 228.

⁷⁵¹ *Musavat*, 18. jun 1910.

⁷⁵² БХС, 1910, I/5, 35.

⁷⁵³ БХС, 1910, I/5, 53-54.

⁷⁵⁴ БХС, 1910, I/13, 256.

Босну и Херцеговину“.⁷⁵⁵ На буџетском питању није се много задржао. Према мишљењу овог посланика није било смисла одбити предлог буџета, јер то не би било исправно схваћено. Према Сунарићу, требало је стално исказивати неповерење према Аустро-Угарској и њеном режиму. Одбијање буџета не би било схваћено као критика центра империје, већ као критика Земаљске владе која је саставила буџет.

У име српског посланичког клуба у току првог дана расправе о буџету говорио је Никола Стојановић. Према њему „буџет је огледало народне слободе и народне културе“. Рекао је да буџет заиста јесте добар показатељ слободе коју Босна и Херцеговина имају у односу на Двојну Монархију. „У погледу врховне и унутарње управе види се та слобода у ставци министарства и жандармерије, а у погледу културе наше огледа се у древном ралу сељака и минималним његовим приходима“.⁷⁵⁶

Никола Стојановић тврдио је да је Босна и Херцеговина колонија и да се то и више него добро види из предложеног буџета – колонија издржава своје чиновнике, војску и полицију, али нема никакво право да их позове на одговорност. Стојановић уочава и битну тенденцију овог времена, а то је да дуалност и ривалитет који постоји на нивоу Аустрије и Угарске постоји и на локалном нивоу. Такмичење цивилних и војних власти доводи до тога да нема никаквог јединства око деловања Земаљске владе.⁷⁵⁷ Стојановић је већи део свог говора посветио критикама аустроугарској власти, огромном броју чиновника и генерално огромном трошењу на неефикасну управу.⁷⁵⁸

У име Муслиманске народне организације говорио је Мурат Сарић, који је наставио у сличном маниру као и претходници – износећи замерке на рачун управе, критикујући је и уједно појашњавајући положај муслимана, који је он сматрао тешким, посебно због иселјавања које је и даље трајало. И он је уочио оптерећеност буџета издавањем новца за чиновнике и њихове плате. Указао је на лоше стање здравства, као и на константно суочавање са католичештем младих девојака, јер католичко свештенство не поштује наредбу о прелазу из једне вере у другу.⁷⁵⁹

Сарићевим обраћањем окончан је први дан дебате о буџету. Нека правила дала су се наслутити после првих обраћања. Посланици су махом критиковали управу, па и сам буџет, али су позивали да се гласа за усвајање документа, јер у супротном се губи сваки легалан оквир политичког деловања. Одговарао им је углавном цивилни адлатус барон Исидор Бенко, уз помоћ Јакова Микулија. Поимање Босне и Херцеговине и њеног места унутар Монархије доста се добро може видети на основу неких од одговора које је Бенко давао. После огромних замерки које је Никола Стојановић изрекао, Микули је почео да набраја сва достигнућа која је Аустро-Угарска донела Босни и Херцеговини, нарочито километре путева и железница. То је довело до негодовања посланика, који су Микулија прекидали повицима „то смо чули од Калаја сто пута“.⁷⁶⁰ Бенко је одговарао на критике Мурата Сарића. Сарић је истицао мали број локалног становништва у управи, а посебно мали број муслиманског становништва. На то је Бенко одговорио да су муслимани сами криви за то јер нису послушали представнике управе и слали децу у школу. Како Бенко то види, у прошлости је било неопходно да чиновници буду странци јер „у Босни нема

⁷⁵⁵ БХС, 1910, I/13, 262.

⁷⁵⁶ БХС, 1910, I/13, 271.

⁷⁵⁷ БХС, 1910, I/13, 272.

⁷⁵⁸ Он неретко пореди ситуацију у Босни и Херцеговини са осталим крајевима Монархије. Кроз та поређења он износи један сликовит податак који илуструје његову уводну изјаву о природи управе у Босни и Херцеговини. Стојановић каже: „Године 1907. било је свих злочина односно и преступака код окружних судова 6290. Осуђено је свега 2395 особа. Жандара у години која је претходнила са официрима било је 2401. Дакле 6 жандара више него смо имали кажњеника“. БХС, 1910, I/13, 273.

⁷⁵⁹ БХС, 1910, I/13, 289-291.

⁷⁶⁰ БХС, 1910, I/13, 286-287.

доста модерно наображених људи“. Бенко је у потпуности одбацивао кривицу режима и све критике је свалживао на рачун самог становништва.⁷⁶¹

Расправа о буџету обележила је први део првог заседања босанског Сабора. Готово месец дана трајали су расправа и разматрања. Први дани су обележени национално-програмским говорима, карактеристичним за католичке посланике. Прво заседање је настављено, али критике на рачун управе нису јењавале. У осврту на излагање представника власти поново су се чуле критике – „нису градили жељезнице нама у корист, него у корист Аустрије и Угарске или у корист Монархије“, као и „мјесто школа имадемо јако много лијепих зграда и доста западају те зграде, а то су жандармерије“.⁷⁶² Наставиле су се и замерке због разгранате мреже шпијуна⁷⁶³, коју је режим називао системом confidentства. Хрватски посланик Ђуро Џамоња подсетио да су он и Алекса Шантић пријављени да су припремали протесте против управе.⁷⁶⁴ Он је и одбио да изгласа буџет, одбијајући да подржи владу у било чему после описа које је изнео. Српски посланик Урош Круљ је вешедеценијску управу описао као „тјерање политике економског експлоатисања и политичко-националног угњетавања“.⁷⁶⁵

Бенко је имао сличан наступ као и током претходне седнице. Тврдио је да је захваљујући броју жандарма, било тако мало осуђених. Што се школа тиче, Бенко је скептичан према могућности да се повећа број, јер то тражи времена за обуку учитеља, као и новца за који он није сигуран да постоји.⁷⁶⁶ Јасно је да је временом национални набој у дискусијама почео да опада. Смењивање седница довело је то успоставе одређених правилности. Српски посланици су управу жестоко критиковали, неретко је називали колонијалном.⁷⁶⁷ Ипак, дошло је и до стварања више струја унутар српског посланичког клуба. Било је јасно да су старе поделе опстале и да се после избора јединство налази на великом испиту. Никола Стојановић је наступао као представник некадашње Српске народне организације, која је била спремна за сарадњу са свим посланицима. Паралелно са њиме и старијом генерацијом, пробудила се и струја која се некада окупљала око листа *Народ*. Ипак, током првог заседања наступали су јединствено и једни и други, константно критикујући управу. Посебно су посланицима сметали издаци за војску и жандармерију.

Више пута помињане железнице довеле су до првог помињања језичког питања. Известитељ Јован Симић је изашао са предлогом да железница од тог тренутка треба да запошљава само локално становништво. Имајући то у виду он је предлагао да се „у прометној служби на пругама уведе српски или хрватски језик као званични“.⁷⁶⁸ То је приликом 23. заседања дошло и као званични предлог Земаљској влади из редова Сабора.⁷⁶⁹ Ово прво заседање обележено је сарадњом српских и хрватских посланика, који су се сагласили да је неопходно сарађивати на увођењу народног језика као

⁷⁶¹ БХС, 1910, I/13, 294.

⁷⁶² БХС, 1910, I/14, 308-310.

⁷⁶³ Конфидентску мрежу, како су је називали, аустроугарски чиновници су беспрекорно организовали. Један од примера можемо видети у извештају Земаљске владе који је послат у Беч, а који је цео састављен на основу исказа сапутника Петра Кочића у августу 1910. године, уочи почетка сељачког штрајка. Тако се у том извештају наводе и Кочићев планови да се одвоји од српског посланичког клуба, па и од Српске народне организације са циљем да формира своју групу која би се залагала за обавезан откуп кметова. Уз то, овај владин повереник каже да су превирања међу сељацима управо инспирисана Кочићевим деловањима. *Izveštaj Zemaljske vlade Sarajevo Zajedničkom ministarstvu u Beč, ZI 5101 präs., Sarajevo, 17. avgust, u: Petar Kočić. Dokumentarna grada, ur. T. Kruševac, Sarajevo 1967, 317.*

⁷⁶⁴ БХС, 1910, I/14, 309.

⁷⁶⁵ БХС, 1910, I/14, 317.

⁷⁶⁶ БХС, 1910, I/14, 326.

⁷⁶⁷ БХС, 1910, I/15, 391.

⁷⁶⁸ БХС, 1910, I/17, 455.

⁷⁶⁹ БХС, 1910, I/23, 800.

службеног. Услед таквих договора, релативно лако су премошћене свађе изазване наступом посланика Хрватске католичке удруге бискупа Ивана Шарића, који је позивао на аутономију Босне и Херцеговине унутар хрватске државе, успут инсистирајући да у Босни не признаје ниједан други народ до хрватског.⁷⁷⁰ Српска страна је радила на очувању овог савеза, знајући да ће аграрно питање доћи на ред, где је споразум и заједничко деловање са муслиманима било готово немогуће. И хрватску и српску страну су на договор „терали“ штрајкови сељака у Босанској крајини.

Штрајк сељака из Босанске крајине директно је проистекао из готово немогућег положаја у којем су сељаци живели. На Берлинском конгресу, Андраши је као главни узрок немира унутар Босне и Херцеговине навео управо нерешено аграрно питање. Тада је речено да ће само непристрасна власт моћи да реши такав проблем.⁷⁷¹ Према извештајима о управи у периоду од 1879. до 1909. године добровољним откупом феудалних односа се ослободило 26.165⁷⁷² породица.⁷⁷³ Израчунато је да би наставак ослобођења кметова оваквим темпом довео до коначног ослобођења за 115 година.⁷⁷⁴ Са таквом брзином ослобађања и под немогућим оптерећењем у августу 1910. године долази до побуне. Почетком августа су се побунили кметови у срезу Босанска Градишка. Окружна власт је послала војску и жандармерију на сељаке. Упркос таквој реакцији, покрет се ширио. Основни мотив протеста била је побуна против трећине⁷⁷⁵. Окупљени кметови су одбијали да плаћају трећину, али неких већих немира није било. Земаљска влада је тражила да се обави присилно сакупљање трећине, а српским народним посланицима строго је забрањено да на било који начин подстичу овакве идеје јер за то „нема имунитета“. Никола Стојановић је послат да умирује сељаке и до краја августа покрет је у том делу Босне и Херцеговине био умирен.⁷⁷⁶ Ипак, да побуна није ограничена само на православне кметове, показује и негодовање у католичким селима у околини. Догађаји су праћени у штампи и док је *Српска ријеч* позивала на смирење ситуације, *Мусават* је тврдио да „православни Срби мисле стјерати муслимане спахије са њихових земљишта“.⁷⁷⁷

⁷⁷⁰ БХС, 1910, I/14, 352.

⁷⁷¹ Т. Крушевац, „Сељачки покрет – штрајк у Босни 1910. године“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, 369.

⁷⁷² Овај број много више открива у ширем контексту. Године 1910. било је 111.093 кметовских породица (76 хиљада православних, 29 хиљада католичких и 6 хиљада муслиманских), уз то било је 20.450 породица беземљаша. Слободних сељачких породица било је око 137 хиљада (77 хиљада муслиманских, 35 хиљада православних, 23 хиљаде католичких). Више о томе код: Т. Крушевац, „Сељачки покрет – штрајк у Босни 1910. године“, 378; Са друге стране 46 беговских породица је имало поседе који су бројали више од 100 кметовских селишта. Н. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo 2005, 175.

⁷⁷³ *Bosna i Hercegovina u brojkama*, Mostar 1911, 5.

⁷⁷⁴ М. Gaković, „Рјешавање аграрног питања у Босни и Херцеговини 1918-1921“, *Prilozi* 6 (1970), 12; Један савременик ових догађаја, бечки професор срачунао је да ће до потпуног ослобођења кметова доћи 2025. године. Ни сам Билински није био задовољан решењем. Види више: V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1978, 262.

⁷⁷⁵ У Босни и Херцеговини, сељак је био принуђен да од годишњег производа десетину плати држави. У времену турске управе могло се платити и у натури, док је Двојна монархија инсистирала на плаћању у новцу. Процену десетине вршила је државна комисија коју су чинили представници свих заинтересованих страна – власти, феудалаца и кметова. Кључна је улога била главног процењивача такозваног десетара који је уместо плате добио проценат процењене вредности. На основу процењене десетине, аге и бегови су рачунале трећину и то наплаћивале сељаку. Против ове трећине су се побунили сељаци у Босанској Крајини.

⁷⁷⁶ Остало је забележено да су се бањалучки земљопоседници бунили што је у њихов крај послат Петар Кочић, који не само да не умирује ситуацију, већ охрабрује кметове на отпор. Telegram banjalučkih zemljoposjednika poglavaru zemlje Varešaninu, 10. septembar 1910, *Petar Kočić. Dokumentarna građa*, 319.

⁷⁷⁷ *Musavat*, 20. avgust 1910.

Друга фаза сељачке побуне готово да се наставила на прву. Већ средином септембра постоје извештаји о побунама у бањалучком, градишком и прњаворском срезу. Окружне власти су на ову фазу покрета одговориле хапшењима оних који су спречавали да се одреди висина дажбина. Покрет се ширио, а аустријске власти су сматрале да је добро организован и да је идеја да се побуне и кметови дуж Дрине. Покрет је почео у српским селима, али су до почетка октобра у њему учествовали кметови све три вере.⁷⁷⁸ Влада извештава о хиљадама кметова који иду ка Добоју. Војска је силом спречила кметове да код Добоја пређу реку Босну. У наредних неколико дана, присуство војске и жандарма демотивише сељаке који нису желели да њихова побуна прерасте у оружани устанак. Брутално опхођење аустријских власти према ухапшенима је оставило трага на осталим сељацима. Хапшени су држани између 14 и 21 дана без икакве могућности за жалбу.⁷⁷⁹ Овакав приступ довео је до тога да Земаљска влада већ 5. октобра сматра сељачки покрет умиреним.⁷⁸⁰ Око 150 сељака је ухапшено и углавном кажњено затворским казнама. Овакав покрет сељака, изазван општим незадовољством претио је да добије много шири замах. Имајући у виду све то, Земаљска влада је знала да покрет може да обузда једино војском и жандармеријом.⁷⁸¹ Дуго по окончању гушења покрета, у Сабору се расправљало о поступању са ухапшеним сељацима. Неки нису пуштани из затвора док не плате трећину, док су други хапшени само на основу пријава.⁷⁸²

Овај покрет сељака означио је и крај српско-муслиманских веза и сарадње. *Мусават* није престајао са повезивањем српских политичара са овом побуном. За муслиманску штампу овај покрет је био „хајдучија“. По *Мусавату*, ова побуна „влашких досељеника“ погодила је муслимански народ више од анексије. Уколико интереси муслимана не буду очувани, прети опасност од грађанског рата.⁷⁸³ Ни учествовање католичких сељака, па и муслиманских није прошло непримећено, па су сви називани разбојницима који су се дигли „против права власништва“.⁷⁸⁴

Док су ови догађаји оптерећивали штампу, а и односе између политичких странака, наставили су се преговори српских и хрватских посланика око неког вида савеза. Увидевши да су преговори са муслиманском страном око ослобођења кметова готово немогући, српски посланици су знали да морају да сарађују са хрватским. Аграрно питање било је питање свих питања овог периода. Преговори, вођени у јеку сељачке побуне, никада нису формално завршени, али је 12. септембра потписан прелиминарни политички уговор у којој се Никола Мандић као председник Хрватске народне заједнице сагласио да откуп кметова мора бити обавезан.⁷⁸⁵ Овакав Мандићев поступак није био популаран и до реализације споразума никада није дошло. Убрзо је дошло и до смене вођства у Хрватској народној заједници, где је Мандића заменио Јозо Сунарић, па се кроз касније дебате у Сабору може видети негодовање српских посланика

⁷⁷⁸ Т. Крушевац, „Сељачки покрет – штрајк у Босни 1910. године“, 392.

⁷⁷⁹ Петар Кочић, који је све време боравио уз сељаке, сведочи од 15 невино ухапшених у бањалучком котару. Telegram narodnog poslanika Petra Kočića sekionšergu Pitneru u Sarajevo, 25. septembar 1910, *Petar Kočić. Dokumentarna građa*, 323.

⁷⁸⁰ Исто, 398.

⁷⁸¹ Х. Капицић, „Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878-1918)“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, 332.

⁷⁸² Приликом заседања Сабора посланик Милан Сршкић износио је притужбе ухапшених кметова. БХС, 1911, I/60, 1018-1020.

⁷⁸³ *Musavat*, 9. oktobar 1910.

⁷⁸⁴ *Musavat*, 13. oktobar 1910.

⁷⁸⁵ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 68.

што се договорено не испуњава и што се одступа од заједничких интереса и развијања националног јединства.⁷⁸⁶

Усвајање првог буџета забринуло је Монархију. Сабор је врло радо критиковао управу и заиста је користио дати оквир да макар искаже све мањкавости окупационе управе. Све групе су наступиле опозиционо према влади. Јединствено деловање свих посланика било је застрашујуће за Аустро-Угарску. Основа политике која је вођена од Калајевог времена подразумевала је да Монархија има једну конфесионалну групу на коју се ослања. Први месеци рада Сабора нарушили су концепт на којем је заснована управа унутар Босне и Херцеговине. У раној фази Калајевог режима, ослонац управе били су муслимани. Од почетка 20. века, све већу улогу преузима католичко становништво, које постаје део успостављеног система владавине. Јединствено наступање свих група у Сабору је било неприхватљиво за власт. Успостављено квазипарламентарно тело требало је да показује достигнућа управе и да потврђује одлуке Земаљске владе, без претераних критика.

Кроз потребу да се критике Сабора сведу на најмању могућу меру, дошло се до идеје о „радној већини“. Таква већина би била успостављена уз помоћ стране власти и служила би за онемогућавање деловања опозиције. У том контексту треба посматрати и разбијање тек успостављене српско-хрватске сарадње. Успостављена мрежа шпијуна јављала је да се представници у Сабору договарају међусобно да неће изгласавати владине предлоге докле год се не потврде закони које је Сабор предложио.⁷⁸⁷ Међутим, тако успостављено јединство није потрајало дуго. Српски посланици су истрајавали у договореном, док су католички и муслимански представници попустили под притиском и формирали „муслиманско-хрватски“ пакт, тиме успоставивши толико жељену „радну већину“. Ова новоуспостављена већина давала је тон даљим расправама које су се односиле на аграрно и језичко питање, као и закон о поштанској штедионици.

У покушају да нађу савезнике српски посланици су ступили и у контакт са муслиманским представницима. Због аграрног питања могућност српско-муслиманске сарадње је била значајно скучена. Ипак, у покушају да не буду изоловани у Сабору, како су били изоловани током три деценије управе, српски посланици су били спремни на компромис. Муслиманском табору је предочено да је српска страна спремна да пристане на добровољан откуп кметова. Да би се тако нешто догодило било је неопходно да се на неки начин осигура позиција кметова. Узалудни су били покушаји компромиса после хрватског напуштања политике обавезног откупа кметова. Такав потез није оставио много могућности за сарадњу Срба са било којом групом унутар Сабора. Ставивши се на страну владе и муслиманских представника, хрватски посланици су изоловали српске. Узалудне су биле мисије Шоле и Стојановића код Земаљске владе, током којих су изражавали спремност да прихвате добровољни откуп кметова, уз поменуто осигурање позиције кмета, и тиме покажу „политичку зрелост“.

Зближавање хрватских и муслиманских политичара још једном је показало разлику унутар аустројског и мађарског политичког фактора. Барон Питнер, као мађарски представник се противио муслиманско-хрватској коалицији, сматрајући да је вођство те две странке нестабилно и да је изолација српских политичара сигуран пут у радикализацију Срба.⁷⁸⁸ Буријан, који је свакако био значајнији фактор, и који је под утиском сељачке побуне био спреман да прихвати Стојановићеве предлоге, већ крајем 1910. напушта то становиште. Оваква промена Буријановог става довела је и до

⁷⁸⁶ БХС, 1911, I/60, 1024-1027.

⁷⁸⁷ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 234.

⁷⁸⁸ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 72.

дефинитивног формирања хрватско-муслиманске коалиције која се први пут појавила током расправе о поштанској штедионици у Сабору.

Други део првог заседања Сабора, после августовског усвајања буџета прошао је релативно мирно. Усвојивши неколико политички небитних закона, посланици су се разишли на зимску паузу. Највећи конфликт избио је око исплате дневница вирилним посланицима Сабора.⁷⁸⁹ У јануару пред почетак заседања посланици су се договорили да не пристану да разматрају буџет, а самим тим и гласају о њему док се не усвоје закони који су дошли из редова Сабора. У питању су били првенствено закони који су се односили на аграрне односе.⁷⁹⁰ Посебно се то односило на предлог закона Николе Стојановића о уређењу аграрних односа. Помињао се и закон о званичном језику који би такође поднео Стојановић. Сазнавши за то, Варешанин и Бенко су сматрали да је једина могућа опција да се Сабор распусти „због угрожавања земље“.⁷⁹¹ Буријан је био много мирнији, јер је био убеђен да не постоји начин да широка коалиција против владе опстане. Почетак заседања сабора показао је да је био у праву.

Седам седница било је посвећено закону о Поштанској штедионици. Расправа је почела јер је још у септембру донета уредба о успостављању поштанских штедионица у Босни и Херцеговини.⁷⁹² Уредбом је предвиђено да влада гарантује за штедне улоге земаљском имовином. С обзиром на то да је располагање државном имовином спадало у делокруг Сабора, он се морао изјаснити о овом предлогу.⁷⁹³ Хрватска и муслиманска страна су на почетку расправе осудиле потез Земаљске владе да се овако битан закон донесе без претходне расправе и захтевале су да се од тог тренутка поштују уставне норме. После тог протеста ове две стране су се изјасниле позитивно о закону и сматрале су свој протест довољним. Упркос огромном негодовању српских посланика, закон је усвојен новоуспостављеном већином хрватско-муслиманских посланика.⁷⁹⁴ Ова нова већина ће своје формално постојање озваничити у марту 1911. године закључивањем хрватско-муслиманског пакта непосредно пред расправу о добровољном откупу кметова.⁷⁹⁵

Сукоби су се наставили и да даљим седницама, овог трећег дела првог заседања Сабора. Срби су тражили да се у дневни ред уврсти предлог закона о аграрним односима Николе Стојановића, на шта су хрватски посланици одговорили Мандићевим предлогом о језичком закону у којем се народни језик назива „хрватски или српски“ што је за српске посланике било неприхватљиво. Срби су наставили радикализацију с обзиром на то да су њихови захтеви били игнорисани, па су сви посланици дали изјаву да неће гласати за буџет за 1911. годину.⁷⁹⁶ Питање откупа кметова је постало метод уцене међу саборским

⁷⁸⁹ БХС 1910, I/47, 245-250.

⁷⁹⁰ Dž. Juzbašić, „Bosanskohercegovači Sabor i osnivanje Poštanske štedionice“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 365.

⁷⁹¹ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 74.

⁷⁹² *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* 1910, 171-180.

⁷⁹³ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 235.

⁷⁹⁴ Dž. Juzbašić, „Bosanskohercegovači Sabor i osnivanje Poštanske štedionice“, 367.

⁷⁹⁵ Ова нова већина није прошла без протеста из њених редова. Древиш-бег Миралем, вођа муслиманског посланичког клуба поднео је оставку на свој положај. Посланик Мурат Сарић, који се и декларисао као Србин, такође ће напустити овај клуб. Њих је пратило још четири посланика који су били присталице политике Али-бега Фирдуса. Они ће одбити потписивање пакта и формирати своју посланичку групу. Ни српски посланички клуб није остао имун на осипања. Из њега је иступио Петар Кочић, који је око себе почео да окупља радикалније српске посланике. После оваког исхода гласања придружила су му се три посланика – Симо Ераковић, Живко Њежић и Ристо Божић.

⁷⁹⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 76.

политичарима.⁷⁹⁷ Аграрно питање и језичко питање била су два кључна питања за Сабор у овом периоду. Уједно, седнице су показивале удаљавање српских и хрватских политичара, па су изјаве о народном јединству из 1910. године, заборављене. Посебно је био велики отклон хрватских политичара од таквих изјава. Колико се ситуација изменила било је јасно када је на 58. седници Сунарић чак и негирао да је договор од 12. септембра постигнут и да је био обавезујући.⁷⁹⁸ Сунарићев целокупни говор био је доста оштар, посебно када се дотакао српских тврдњи да католици бивају протежирани. Било је јасно да више нема ни говора о хрватској сарадњи са српском страном. Национални односи су готово у потпуности посматрани кроз начин на који се групе односе према државним питањима. Потпуна аутономија коју су захтевали српски политичари и за коју су неки хрватски имали разумевања, сада је била оштро нападана. Поново је буџетска расправа искоришћена за говоре пуне националног заноса и веома оштрих сукоба српских и хрватских посланика. Српски посланик, Јово Симић је тако иступио са изјавом да, по његовом уверењу, у Босни и Херцеговини живи само српски народ. Даље је он наставио „ко хоће да се зове Хрват, ја му као брату дајем право, да се зове Хрват и симпатишем са њим ако ради за наш народ“.⁷⁹⁹ Даље Симић наставља, анализирајући положај Срба у Хрватској и Далмацији и негирање постојања српског народа на територији Хрватске, Славоније и Далмације. Овакви српско-хрватски односи потрајаће све до почетка Првог балканског рата.

Расправе око места Хрвата у Босни и Херцеговини, биле су увод у покретање језичког питања у Сабору. Осокољен подршком муслимана, уз спознају да је та коалиција ослонац Земаљске владе, Никола Мандић је поднео предлог нацрта језичког закона у јануару 1911. године. Нацртом је предвиђена искључива употреба „хрватског или српског“ као званичног језика који би уједно постао и наставни језик, а латиница и ћирилица би биле изједначене.⁸⁰⁰ Срби су одбијали да прихвате да се прво спомињу и хрватски и латиница, а заоштравање односа унутар Сабора, посебно између Срба и Хрвата, довело је до предлога да се језик назове само српским. Уколико би Хрвати у Хрватској пристали на компромис и да се језик зове хрватски или српски, Срби у Босни и Херцеговини су били спремни на компромис.⁸⁰¹

Закон није стављен на дневни ред, али је помињан током буџетске расправе, која је била обојена националним бојама, чак и више него претходна из августа 1910. године. Хрватски посланици су покушали да повежу изгласавање закона о факултативном откупу кметова са владином подршком њиховом предлогу језичког закона. Влада је одбијала да језички закон стави на гласање, одмах по усвајању буџета, а пре изјашњавања о питању факултативног откупа кметова, знајући да ће то додатно испровоцирати Србе.⁸⁰²

Формализација савеза између муслимана и Хрвата наступила је у марту 1911. године.⁸⁰³ Договор је подразумевао да су муслимани сагласни са аутономијом Босне и Херцеговине унутар Монархије. Уједно су се и обавезали на подршку језичком закону, док су се Хрвати обавезали да ће подржати факултативни откуп кметова. Они посланици који су се противили заједничком деловању са Хрватима око Поштанске штедионице

⁷⁹⁷ АВiН, ZMF KB 1911 43-1.

⁷⁹⁸ БХС, 1911, I/58, 1117-1118.

⁷⁹⁹ БХС, 1911, I/65, 1189.

⁸⁰⁰ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 83.

⁸⁰¹ Током ове расправе још једном је потврђено колики је утицај политике хрватског сабора на прилике у Босни и Херцеговини. Посебно су значајни одједи Загребачког велеиздајничког процеса из 1909. године.

⁸⁰² Исто, 84-85.

⁸⁰³ Цео текст договора, у том тренутку непознатог широј јавности доноси М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, 207.

нису потписали овај пакт. Та група је наставила на трагу Фирдусове идеје и инсистирали су на сарадњи са Србима. Различити су били мотиви ове групе, историографија је склона да овакав след опише жељом да се избегне конфронтација са Србима у јеку аграрног питања.⁸⁰⁴ Да то није једини мотив, видело се на примеру Мурата Сарића који је инсистирао на свом српском идентитету. Један од предуслова за склапање пакта био је и пристанак муслимана да деца уче латиницу. Према дотадашњој наредби Земаљске владе, родитељи муслиманске деце су одлучивали које ће писмо дете прво учити пошто је учење оба било обавезно. То је право промењено и родитељи су морали изричито да захтевају да деца уче ћирилицу.⁸⁰⁵ Треба увек имати на уму када се говори од превази једног писма над другим да је 1910. године, после 32 године цивилизаторске управе Аустро-Угарске било неписмено 87,84% старијих од 7 година. Тај број је управо био највећи међу муслиманском популацијом где је износио 94,65%. Код православних Срба тај број је био 89,92%, а код католика 77,45%. Такође треба имати на уму да је став ратног министарства у Бечу да учење ћирилице „у младости буди веру у сународнике са оне стране границе“.⁸⁰⁶ Идеје Анте Старчевића су провејавале Сабором и ово ограничење ћирилице није једина манифестација његових схватања. Тако се током 63. седнице могло чути да уколико Хрвати остваре свој план за Босну и Херцеговину, који је подразумевао присаједињење Босне и Херцеговине Хрватској и реорганизацију Монархије, верска слобода ће бити гарантована. С обзиром на то да су муслимани национално неопредељени, хрватска страна се надала „спознаји да су уз католике Хрвате аутохтони елемент ових земаља“ и да ће „у проучењу прошлости, опет скоро бити оно што су им праједови били“.⁸⁰⁷

Буџет је усвојен 19. марта гласовима хрватско-муслиманске коалиције.⁸⁰⁸ Потом је пажњу посланика окупирало аграрно питање, формулисано као закон о давању зајмова за добровољно откупљивање кметских селишта у Босни и Херцеговини.⁸⁰⁹ Сабор је у први мах био без кворума, по договору нове „владајуће“ коалиције, како би се изазвало распуштање Сабора. Нови избори који би уследили били би искоришћени да би се просрпски муслимански елемент одстранио из Сабора. Идеја је била да се спречи да гласају заједно са Србима против језичког закона.⁸¹⁰ Бојкот је био кратког даха јер је Бенко уплашио муслиманске посланике побуном сељака.

Готово сви муслимански посланици били су сагласни са предлогом о добровољном откупу сељака.⁸¹¹ О овом закону посланици су дискутовали на две седнице. Земаљска влада је преко барона Питнера сазнала да ће српски посланички клуб гласати за овакав закон. Барон Бенко је био задужен да образложи закон, а он је ту прилику искористио да одговори на замерке да Монархија није ни покушала да реши аграрно питање. Према његовим подацима од 1879. до 1909. године откупљено је 38.702 кметовска селишта. Сматрао је да је то „приличан успјех који може задовољити све пријатеље ограниченог развоја и уређења јавног живота“.⁸¹² Дискусија је прошла доста мирно узевши у обзир дотадашње тензије око питања. Шћепан Грђић је говорио против

⁸⁰⁴ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 89.

⁸⁰⁵ БХС, 1911, I/74, 1460-1461.

⁸⁰⁶ Dž. Juzbašić, „Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini“, *Politika i privreda*, 387.

⁸⁰⁷ БХС, 1911, I/63, 1095.

⁸⁰⁸ БХС, 1911, I/84, 1941.

⁸⁰⁹ БХС, 1911, I/85, 1945.

⁸¹⁰ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 90.

⁸¹¹ E. Radušić, „Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru 1910-1914“, *Prilozi* 34 (2005), 130.

⁸¹² БХС, 1911, I/85, 1948.

добровољног откупа⁸¹³, као и Петар Кочић који се залагао да кметови комад земље добију државним откупом. Према њему у интересу је земље да ослободи стотине хиљада грађана.⁸¹⁴ Они су били и најрадикалнији у наступу. Пукотине у српском блоку показале су се и у јавности када се Јефтановић сагласио са предлогом владе.⁸¹⁵ Хрватски посланици нису учествовали у дискусији, док су муслимански критиковали и овакав закон инсистирајући да је „положај земљовласника веома тежак“.⁸¹⁶ Закон је усвојен после другог дана дискусије.⁸¹⁷

Гласање одређеног броја српских посланика за овај законски предлог довело је до дефинитивног разлаза у српском политичком клубу. Посебно је Јефтановићево гласање било упитно с обзиром на то да је наступао као велики земљопоседник и вирилни посланик. Генерацијски сукоб који се одигравао још од борбе за црквеношколску аутономију доживео је врхунац на овом питању. Земаљска влада и чиновнички апарат су све време охрабривали гласине. Тако су се у Сабору могле чути гласине да српски посланички клуб сарађује са Земаљском владом и да ће ради форме неки од посланика гласати против, док ће остали подржати закон. Гласинама је стварана атмосфера да је закон усвојен и пре дискусије и да је расправа беспредметна. Повратак посланика хрватско-муслиманске коалиције је означио и дефинитивну сигурност Земаљске владе да ће овај закон бити усвојен. Закон је само аминовао пређашње стање, у којој су интереси великих земљопоседника остали нетакнути.⁸¹⁸

Имајући све ово виду, било је јасно да је раскол међу српским политичарима неминован. Најрадикалније се поставио Петар Кочић који је сматрао да су посланици изневерили програм на основу којег су изабрани. Он ће од јесењег заседања наступати у одвојеном клубу – *Отаџбина* чије ће главно гласило бити истоимени лист.⁸¹⁹ Заједно са својим присталицама инсистирао је да су остали верни програмским начелима Српске народне организације. Тај програм је подразумевао обавезни откуп кметова, аутономију Босне и Херцеговине и увођење општег права гласа. Да је аграрно питање обликовало ставове Кочића било је јасно и из његових текстова. Тако је за њега аграрно питање одвојено од верског и националног и он ће увек стајати против земљопоседника, ма које да су вере ако се не залажу за обавезни откуп кметова.

Друга група српских политичара окупила се око листа *Народ*. Овако окупљени, они су заступали стару политику, која се углавном огледала у сарадњи са муслиманским политичарима. Према њиховим схватањима, било је важно да се са муслиманским политичарима нађе поново минимум заједничких интереса како би се остварили циљеви

⁸¹³ БХС, 1911, I/86, 1955-1961.

⁸¹⁴ БХС, 1911, I/86, 1985.

⁸¹⁵ БХС, 1911, I/86, 2003.

⁸¹⁶ БХС, 1911, I/86, 1964.

⁸¹⁷ БХС, 1911, I/87, 2016.

⁸¹⁸ Бројке о откупу указују да је само потврђено пређашње стање. Године 1912. откупило се 5.821 кметовских породица, а 1913. 5.126 породица. Треба приметити да је већ 1913. године Земаљска влада давала мању своту новца за откуп. Ратне године донеле су осетни пад у откупу, те је 1914. године откупљено 2.413 породица, а током 1915. тек 11 породица - Х. Капицић, „Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878-1918)“, 334-335; Потребно је још једном нагласити, да би се схватила размера аграрног питања, да је 1910. године постојало 111.093 кметовских породица. У контексту толиког броја породица, јасно је да динамика откупа ни на који начин није убрзана нити олакшана.

⁸¹⁹ *Отаџбину* је Петар Кочић покренуо на Видовдан 1907. године у Бања Луци. Лист је излазио до марта 1908. године. Од обнове 1911. године излази у Сарајеву. Ђ. Рејановић, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Сарајево 1961, 56; Током бањалучког периода *Отаџбина* је често цензурисана и заплењен је тираж који је потом штампан са белинама на месту забрањених текстова – Т. Крушевац, *Петар Кочић. Студија*, Београд 1951, 208; О бањалучком периоду детаљније – Б. Милошевић, „Петар Кочић и бањалучка *Отаџбина*“, *О Петру Кочићу: зборник радова*, ур. А. Вранеш, Вишеград 2017, 31-46.

за Босну и Херцеговину. Размишљајући тако, ова група је била спремнија компромису, посебно око аграрног питања како би остварила друге циљеве. Оваква политика била је могућа до почетка сукоба на Балкану. Балкански ратови ће из темеља преобликовати не само границе на Балкану, већ и идеје и начела.

Преобликовање политичке сцене довело је и до уједињења међу муслиманским странкама. Муслиманска народна организација и Муслиманска самостална странка су се после свих сукоба и размимоилажења, посебно око признања анексије ујединиле. Новоформирана Уједињена муслиманска организација добила је и ново гласило – *Земан*. Програм нове организације одисао је хрватским схватањем позиције Босне и Херцеговине, па је тако прокламовано да се странка залаже за аутономију Босне и Херцеговине унутар Хабзбуршке монархије у ма ком облику да се та држава налази. Међутим, одступања од хрватских идеја су наступила у одбијању било какве могућности да Босна и Херцеговина буду присаједињене било Хрватској, било Угарској.⁸²⁰ Ван ове нове уједињене странке остала је мала група муслимана окупљена око Дервиш-бега Миралема који су пригрлили оригинални програм Муслиманске народне организације који је подразумевао сарадњу са православним Србима. Неће проћи много пре него што се конзервативнија српска фракција и све муслиманске фракције нађу у „радној већини“ коју је образовао Билински.

Насупрот процесима код Срба и муслимана, хрватски политичари су радили на уједињењу. Од јесени 1911. посланици Хрватске народне заједнице и Хрватске католичке удруге су имали заједнички посланички клуб. До лета 1912. године фракције су биле уједињене и утисак је био да су у овом уједињеном клубу превладале клерикалне идеје Хрватске католичке удруге. Балкански ратови утицаће и на корекцију политике хрватских посланика унутар Сабора.

Почетак јесењег заседања Сабора довео је до кризе управо због појаве ових фракција. Готово три недеље су трајале константне расправе око распореда посланика у представничким телима. Сукоби су били осетно већи међу муслиманским посланицима него међу српским, који су лако допустили да се и Кочићева група нађе у различитим саборским телима.⁸²¹

Нов, паралишући сукоб у Сабору почео је око предлога закона о грађењу, одржавању и управи путева.⁸²² Срж сукоба било је језичко питање. Српски предлог да се називи на натписима покрај путева пишу и ћириличним и латиничним писмом добио је допуну од стране муслиманских посланика који су захтевали и да буде заступљена и арапска слова. Чинило се да је ово био одговор муслиманских политичара на покушај и српског и хрватског националног покрета да питање писма поставе у оквире националне борбе. До тада није се арапско писмо уопште није помињало када се разговарало о званичном језику и писму унутар Босне и Херцеговине. Арапско писмо се у тренутку када је ово питање наметнуто било ограничено на верске школе и религијске књиге. У прилог томе говори и попис из 1910. године који наводи да је турски језик знало 2.289 особа, а арапски 440.⁸²³

Дервиш-бег Миралем је објашњавао овај захтев, који је дошао од обе фракције, као једини начин да се муслимани одрже између Срба и Хрвата.⁸²⁴ Земаљска влада је у увођењу арапског писма видела трошак и то је основни мотив њеног противљења.

⁸²⁰ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 96.

⁸²¹ БХС, 1911, II/1-4, 1-23.

⁸²² БХС, 1911, II/9, 135.

⁸²³ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1910. godine*, Sarajevo 1912, 70-71.

⁸²⁴ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 103-104.

Хрватски и српски посланици су желели да искористе овај тренутак да реше језичко питање које је било активно приликом дискусије о било ком закону. Сматрали су ако се реши питање званичног језика, утолико ће се лакше и решити питање писма, а самим тим и натписа на путевима. Српски посланици су решење језичког питања везали за неопходност формирања „радне већине“ посланика свих конфесија. Хрватски посланици су на то пристали изашавши са својим предлогом решења језичког питања. Предвиђено је да се језик зове српско-хрватски и да се установи једнакост оба писма, без да се она наводе да се не би ушло у дискусију које ће се прво наводити. Договор је био неформалан док га посланичке групе не одобре. Обе групе су из политичких разлога подржавале захтеве муслимана да се арапско писмо нађе на натписима крај путева.

Земаљска влада била је одлучна у намери да не дозволи тако нешто сматрајући да је довољан уступак што је арапско писмо постојало у натписима на улицама градова. Посебно је то био случај у Сарајеву где су опстајале табле са три писма.⁸²⁵ На старима је прво стајало ћирилично, потом арапско и на крају латиница. Када би старе табле биле мењане новим ћирилица и латиница би мењале место.⁸²⁶ До децембра је трајала расправа око писма, током које су се српски и хрватски посланици поново разишли о питању назива језика. Размимоилажење се догодило због питања штампања *Сарајевског листа*, који је био званично гласило владе. До новембра 1911. године *Сарајевски лист* штампан је на оба писма, али су латинични текстови увек били са леве стране. Српски посланици су захтевали да се при сваком броју мења писмо које се налази са леве стране. Влада је услишила такву молбу, што је изазвао огромно негодовање хрватских посланика и посланика Уједињене муслиманске организације. То је довело до парадоксалне ситуације да хрватски посланици повлаче сопствени предлог о решењу језичког питања. Било је јасно да хрватски посланици нису спремни да прихвате једнакост писма и предложени назив језика.⁸²⁷ Поново се активирала штампа, која је главне кривице за пропаст договора видела у муслиманима.⁸²⁸ Сабор је опет био паралисан, па су српски посланици тражили да се одустане од језичког закона и да се, услед огромног неповерења између странака, формира „радна већина“ са представницима свих конфесија која би омогућила рад Сабора. Ни Земаљска влада није било претерано мотивисана да решава језичко питање, посебно у тренутку када је муслиманска страна тражила употребу арапског писма.⁸²⁹ У договору са српским посланицима, а као вид притиска на хрватске, Бенко је у Сабору изјавио да влада сматра да је језик српскохрватски, а да су оба писма једнака. Уједно је и нагласио да влада не може да подржи једнострано решење. Његов наступ изазвао је негодовање међу посланицима, посебно хрватским који су ово видели као мешање владе у језичко питање које спада у домен Сабора.⁸³⁰ То је довело до одиста напете ситуације унутар Сабора, у којој су жесток обрачун имали представник муслимана Шериф Арнаутовић и српски посланик Милан Сршкић. Арнаутовић је оптужио српске посланике да газе устав и да сарађују са Земаљском владом иза леђа хрватских и муслиманских посланика. На то је Сршкић одговорио да српски посланички клуб сматра да је решење језичког питања саборско питање, али да „то питање могу решити само Срби и Хрвати у споразуму, а да се муслимани док се не изјаве да ли су Срби или Хрвати у то питање не смију мешати“. Оваква изјава довела је ситуацију на ивицу физичког обрачуна, посебно када је

⁸²⁵ АВН, ZMF 1911/1211.

⁸²⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 106..

⁸²⁷ Исто, 109.

⁸²⁸ *Српска ријеч*, 7. новембар 1911.

⁸²⁹ АВН, ZMF KB 1911 43-1.

⁸³⁰ БХС, 1911, II/11, 173.

Арнаутовић изјавио да има више права на језик „од Вас који сте дошли овамо“.⁸³¹ На крају је у децембру 1911. године решено само питање постојања арапског писма на написима поред пута, уз договор да се у потпуности одбаце немачки и мађарски. За овакав предлог гласали су сви посланици.

Овакав Сабор одражавао се и на целокупну атмосферу, посебно у Сарајеву. Деловало је као да је апсолутно свуда завладала апатија. Било је јасно да је Сабор још само један инструмент империјалне владавине. Сви сукоби и спорење су доспели до јавности, која је губила жељу да учествује у политичком животу. У таквој атмосфери до Босне и Херцеговине су стигле вести о промени Заједничког министра финансија. Иштвана Буријана заменио је Леон фон Билински. Оскар фон Поћорек, који је био постављен за земаљског поглавара, стекао је у периоду који је предстојао велику моћ и утицај.⁸³²

Сабор је одбијао да сарађује са Земаљском владом по питању инвестиционих закона, који су се углавном односили на железницу. После изгласавања буџета, Земаљској влади је било најважније да се изгласају уредбе о железницама. Имајући то у виду, посланици су страховали да би изгласавање закона о градњи одређених пруга довело до тога да влада одустане од улагања новца у школство, здравство и путеве. Тражено је дебатовати о инвестицијама које су ближе Сабору, као и гаранције да ће се неке пруге у Босни и Херцеговини изградити о трошку Монархије. Треба имати у виду да услед јесењих догађања, чији је врхунац владина изјава о српскохрватском језику, унутар Сабора није постојала већина. У фебруару је окончано заседање Сабора, када је буџетски одбор одбио предлог буџета за 1912. годину. Следеће заседање заказано је за октобар 1912. године. Политичка дешавања су се измештала из Сабора. Примат је преузимао омладински покрет који ће Монархија контролисати осетно теже од припадника Сабора.

Културно-просветни живот током уставног периода

Ово је време најинтензивнијег деловања Института за истраживање Балкана, формираног 1904. године. Почетна делатност је била уско везана за приватну иницијативу Карла Пача, његовог оснивача. О оснивању и раним данима овог института било је речи у ранијем тексту. Као што је раније истакнуто, од јануара 1908. године овај институт има званичну подршку Заједничког министарства финансија и носи назив „Босанскохерцеговачки Институт за проучавање Балкана“.⁸³³ Пач је наставио да неуморно ради. Током посете цара Сарајеву 1910. године посебно је истакнут његов значај, уз Ћира Трухелку, који је био кустос Земаљског музеја.⁸³⁴ Уз Хермана, њих двојица су означени као основа културног деловања у Босни и Херцеговини. Пач је успео да обезбеди подршку у највишим редовима Монархије, а посебно битном се показала подршка генерала Варешанина, који је инсистирао на томе да овој институцији треба помоћи, како би се она поставила на солидне основе и како би потом могла да испуни

⁸³¹ БХС, 1911, II/12, 207-208.

⁸³² О овој промени и комплетној реорганизацији управе, као и о мотивима таквог подухвата биће речи у одељку „Реорганизација и војни протекторат“.

⁸³³ Земаљска влада подноси извештај Заједничком министарству финансија да је Пачу саопштено да је добио званичну дозволу за рад. Тиме је његова приватна иницијатива подржана од стране званичних кругова Монархије – ZV (Zemaljska vlada) ZMF (Zajedničko ministarstvo finansija), 207, *Научне установе и Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе*, ур. Н. Капидџић, Сарајево 1973, 475.

⁸³⁴ Н. Капидџић, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, 315.

своју мисију. Варешанин је молио да се институту да материјална подршка, јер ће истраживачки рад института бити веома важан за даљу позицију Монархије на поднебљу од Истре до Албаније и од Далмације до Дрине.⁸³⁵

Већ сам назив довољно говори о мисији, али и о жељама Аустро-Угарске. Ма колико се трудили да окупацију Босну и Херцеговине ставе у наратив културне мисије и искрене помоћи, инсистирање на балканском карактеру овог института говори о много ширим амбицијама Двојне Монархије.⁸³⁶ Сарајево је требало да постане интелектуални и културни пандан Београду. Српској идеји о ослобођењу и уједињењу требало је супротставити идеју о хабзбуршком Балкану. У таквом контексту није чудно што су нека од издања ових института посебно су била усредсређена на албанонологију и албанолошка истраживања чиме је додатно исказан балкански карактер института. Тако је било предвиђено да научна делатност овог института парира италијанској продукцији.⁸³⁷

Институт није успевао да се избори за званични статус. Упркос подршци Заједничког министарства финансија, изостало је одобрење угарске владе које је било неопходно за претварање ове институције у државну. Разлике два дела Монархије су биле тешко премостиве, чак и када је у питању био један овакав институт. Званично признање би поставило преседан по питању контроле босанскохерцеговачких институција, око којих су се спорили угарски и аустријски део. Пач је наставио да ради и да осмишљава даљи рад института. Он и његови помагача сматрали су да је потребно да институт „преузме“ југословенску идеју својим балканским карактером и да Сарајево учини једним од њених центара.⁸³⁸ Такве замисли нису добро прихваћене у Бечу, који је сматрао да овакве идеје надилазе величину Пачовог института. Уједно, ово је било подсећање на период владавине Калаја, када је научна и културна делатност имала за циљ да пробуди интересовање шире јавности за успехе које Двојна монархија постиже на тлу Босне и Херцеговине. Такође, позиционирање Сарајева и покушај контроле југословенске идеје кроз такав подухват сигурно би ишао на штету Загреба, тако да је и то стварало проблеме. Институт је због угарског фактора остао ускраћен за статус државног, али то није ометало Пача да настави са својим радом. Анексија Босне и Херцеговине додатно му је помогла да институт дође до тога да функционише као државни и да му једино недостаје званична потврда.⁸³⁹

Пач је наставио да формира библиотеку института, као и да публикује радове. Са Владимиром Ђоровићем путовао је по територијама Далмације, Црне Горе, Албаније и Србије како би сачинио историју тих крајева. Појединачне националне историје би водиле ка састављању обимне историје Балкана.⁸⁴⁰ Наставио је да неуморно тражи новац како би остварио своје планове и како би институт наставио да ради у пуном обиму. Долазак генерала Поћорек допринео је новом таласу подршке за Пача и његов подухват. Поћорек је имао много више слуха. Увидео је да такав институт неће бити

⁸³⁵ Varešanin Ministarstvu inostranih dela, 214, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini*, 480.

⁸³⁶ С. Marchetti, "Frontier Ethnography. Zur colonial situation der österreichischen Volkskunde auf dem Balkan im Ersten Weltkrieg", *Wechselwirkungen...*, 367-368.

⁸³⁷ Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније*, 200.

⁸³⁸ Н. Kapidžić, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, 320.

⁸³⁹ Можда најбољи пример јесте и финансирање института. Пач је 1908. године добио 500 круна годишње субвенције - ZMSP (Zajedničko ministarstvo spoljnih poslova) – ZV (Zemaljska vlada), 208, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini*, 476. После проглашења анексије тај број ће из године у годину расти. У освит почетка Првог светског рада тај износ ће порасти на пет хиљада круна годишње – ZMSP - ZV, 208, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini*, 506. У тај збир није улазио новац који је Пач лично добијао.

⁸⁴⁰ Раџ - ZMF (Zajedničko ministarstvo finansija), 222, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini*, 491; Идеја о оваквој едицији постоји од раних дана, односно од 1904. године. Тада се као један од могућих писаца помињао и Стојан Новаковић, као и аутори из Софије, Тиране, Скадра, Валоне. Уколико би се формирала једна тако широка група писаца, било би јасно да је концепт аустроугарског Балкана превладао.

само научни, већ да постоји огромна могућност да он прерасте у центар који би парирао Београду.⁸⁴¹ Занимљиво је да је Поћорек агитовао за давање новца овом институту и Земаљском музеју у исто време док су трајали преговори око оснивања универзитета у Босни и Херцеговини. За разлику од музеја и института, Поћорек је упорно одбијао да да дозволу да се формира универзитет, сматрајући га непотребним за Сарајево и становништво Босне и Херцеговине.

Балкански ратови су значајно утицали на однос према Пачу и његовом подухвату. На самом крају 1911. године, управник Балканског института поднео је детаљан извештај о постигнутом и о даљим плановима. Предуслов сваког деловања био је формирање зграде овог научног института, која би објединила истраживаче на једном месту. Узор је свакако била зграда Земаљског музеја који се већ устоличио као институција од немерљивог значаја. Изградњом зграде, Пач би могао да спроведе свој програм детаљне реорганизације и да формира неколико одељења. По њему било је неопходно путовати Балканом да би публикације биле што веродостојније. На публикације и путовања би било трошено највише средстава. Унутар саме зграде требало би формирати архив, читаонице, картографско одељење и наравно библиотеку. На пример, посебно се наглашава потреба за формирањем јужнословенског књижевног архива, који би био пандан постојећем у Вајмару.⁸⁴²

Из детаљног извештаја који је Пач поднео, види се да Балкански институт обликују струјања епохе. Двојна монархија је морала преко научног деловања да потврди свој престиж, као и да настави културно и идејно осликавање балканског поднебља као њене интересне сфере. Није случајно што се Пач позива на сличне институте. Институт у Вајмару и Лајпцигу су били основа немачког балканског деловања. Русија је имала византолошки институт преко којег је пласирала своју научну делатност. У оваквом контексту било је неопходно да Сарајево постане већи и значајнији центар од ових већ потврђених.⁸⁴³

С обзиром на културну ситуацију унутар Босне и Херцеговине, дошло је до унутрашњег такмичења овог института и Земаљског музеја. У ранијем тексту било је показано како је музеј оформљен и које су му биле прве улоге. Научно уобличавање теорије о богумилском пореклу становништва, као и инсистирање на посебности Босне и Херцеговине и њеном самосталном развоју биле су основе политике Земаљског музеја у време Косте Хермана. Таква политика била је усмерена на странце који посећују Босну и Херцеговину, посебно на научнике и истраживаче. Са друге стране, политика према локалном становништву односила се на промену традиционалних уверења и схватања. Посебно је то било значајно у раду етнографског одељења. Илустрације ради, етнографско одељење је у музејску поставку ставило народну ношњу која се у то време и даље носила. Идеја је била да се традиционална ношња прикаже као застарела. Тиме је традиционални начин одевања требало да буде потиснут и да уступи место „вестернизованом“ начину облачења. Тиме би толико дуго романтизовани „племенити дивљак“ који је затечен у Босни и Херцеговини био коначно припитомљен и стављен у службу Монархије.⁸⁴⁴

Музеј као старија институција, покушавао је да задржи превласт у односу на Пачов институт. Да је тешко повући границе између две културне институције, види се

⁸⁴¹ Н. Kapidžić, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, 336.

⁸⁴² Pač - ZMF, 222, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini*, 494.

⁸⁴³ Н. Kapidžić, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, 344.

⁸⁴⁴ М. Hartmuth, „The Habsburg Landesmuseum in Sarajevo in Its Ideological and Architectural Contexts: A Reinterpretation“, *Centropa* XII/2 (2012), 197-198; D. Reynolds-Cordileone, „Displaying Bosnia: Imperialism, Orientalism, and Exhibitionary Cultures in Vienna and Beyond, 1878-1914“, *Austrian History Yearbook* 46 (2015), 44-45.

на примеру Владимира Ћоровића. Он је у јулу 1910. године известио Земаљску владу да је добио понуду да буде доцент на Београдском универзитету. Ћоровић пише како је задовољан дотадашњом позицијом асистента у Земаљском музеју и сарадника у институту Карла Пача, али да је понуда из Београда „искушење“. У случају њеног прихватања он би поправио свој друштвени и финансијски статус. С обзиром на то да не жели да напусти своју отаџбину, Ћоровић моли Земаљску владу да побољша његов материјални и друштвени статус.⁸⁴⁵ После детаљне преписке са Пачом и Херманом, Земаљска влада је одобрила Ћоровићево унапређење.⁸⁴⁶ На Ћоровићевом примеру видимо да су високе позиције биле ускраћене чак и појединцима који су образовање стекли унутар Двојне монархије. У тренутку када добија позив да заузме позицију доцента, он се налази на суштинској позицији практиканта у обе институције. То видимо из описа његовог посла из дописа који је предао Земаљској влади. Уједно нам је и јасно да границе између Пачовог института и Хермановог музеја не могу лако да се повуку.

Коста Херман је исказивао незадовољство када је научни кадар почео да пристиже у Босну и Херцеговину и посредством Пача. Треба имати на уму да је довођење и запошљавање научника до 1910. године било под контролом Хермана. То се јасно види из кадровске политике музеја.⁸⁴⁷ До 1914. године запослени у музеју су углавном били странци.⁸⁴⁸ Када је постало јасно да је Пач близак са Поћорекком, Херман се на сваки могући начин трудио да очува своју позицију. Његов став био је и заслужан за ускраћивање подршке институту да прерасте у државну институцију.

Упркос супротностима, ове две установе су давале важан допринос у формирању слике о хабзбуршком Балкану, посебно на пољу албанонологије. Деловање Хермана и Пача представља одличан пример чиновника чија имена су постала синоними за управу и који су једна од специфичнијих појава ове епохе. То су бирократе, професионални управници који са собом носе идеју о „мисионарском“ раду. Таква идеја у бити је њиховог деловања и обликовања наратива и свести.

Полемика око образовне политике унутар Босне и Херцеговине није јењавала ни у овом периоду. Дилема је била да ли да се ради на изградњи потпуно новог школског система, одвојеног од конфесионалних школа или да се некако присвоје конфесионалне школе и ставе у службу Монархије. Наравно, аустријски део монархије се залагао за прву могућност, а угарски за другу, што је довело до тога да школски систем не буде реформисан.⁸⁴⁹ Формирање јавних школа ишло је споро што је правдано тиме да муслимани и Срби не желе да шаљу децу и да уз то нема квалитетног кадра за такве школе. Суштински, затечена ситуација унутар Босне и Херцеговине одогуварала је окупационом режиму. Године 1910. било је 306 основних јавних школа и до 1918. године тај број је порастао до 455.⁸⁵⁰ Пред почетак Првог светског рата једна јавна школа је долазила на 3504 становника.⁸⁵¹ Поред ових јавних школа, постојале су и конфесионалне основе школе. Српских школа 1910. године било је 115, католичких 29, док је број

⁸⁴⁵ Ћоровић - ZV, 215, *Научне установе у Босни и Херцеговини*, 481-482.

⁸⁴⁶ Раџ - ZV, 215, *Научне установе у Босни и Херцеговини*, 482; Herman - ZMF, 215, *Научне установе у Босни и Херцеговини*, 485.

⁸⁴⁷ Музеј није имао огроман број запослених и углавном се ослањао на „стручњаке“ из центра империје. Поводом стогодишњице постојања музеја објављена је споменица која је донела детаљније податке о запосленима у аустроугарском периоду – *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Sarajevo 1888-1988*, Sarajevo 1988, 36-73.

⁸⁴⁸ Ћоровићево наименовање довело је до запошљавања неколицине људи локалног порекла, али су странци и даље били већина - M. Hartmuth, “The Habsburg Landesmuseum in Sarajevo in Its Ideological and Architectural Contexts: A Reinterpretation”, 197.

⁸⁴⁹ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije 1878-1918*, 82.

⁸⁵⁰ S. M. Džaja, *нав. дело*, 75.

⁸⁵¹ *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1913*, 13.

муслиманских било најтеже утврдити због противљења улеме на било какво мешање световних власти у питање образовања. Због тога се може говорити само о реформисаним школама, које су поред верске наставе увеле и неке од општих предмета. Године 1914. реформисаних мектеба било је 203.

Ситуација није била боља ни у средњошколском образовању, које је готово цело било под контролом државе. Прве две деценије окупације донеле су формирање школа које је више служило страним чиновницима, него локалном становништву. Током окупације Сарајево, Мостар и Тузла су добили гимназије, док је она у Бихаћу завршена тек после 1918. године и краха Аустро-Угарске. Предмети и програм су били слични као унутар Монархије. Паралелно са гимназијама текло је оснивање и трговачких школа у Тузли, Брчком, Бањалуци, Мостару, Сарајеву, Ливну, Травнику, Бихаћу и Бијелини. Те школе су кроз различите периоде управе аустроугарске на овом поднебљу бивале реорганизоване, затваране и поново отворане. После велике расправе у Сабору, 1910. године биће отворена и железничка школа у Сарајеву. Она ће бити предмет великог сукоба у јеку разматрања језичког питања, с обзиром на инсистирање Земаљске владе на томе да званични језик на железници буде немачки.

Ови бројеви тешко да могу да укажу на праву величину проблема школског система унутар Босне и Херцеговине. Раније смо навели да је попис становништва из 1910. године показао да је више од 85% становништва Босне и Херцеговине неписмено. Због тога не чуди да је већина посланика, а посебно српских, захтевала да се уведи обавезно основно образовање. Током расправе о образовању из 1910. године српски посланик Светозар Ћоровић изнео је детаљне статистике о броју деце у школама. Он тако наводи да је и у државне и у конфесионалне школе ишло тек 36.862 деце. По њему, деце стасале за школу било је преко 230 хиљада, што је довело до закључка да тек 15% деце стасале за школу похађа наставу.⁸⁵² Он је наставио детаљну анализу, показавши да је убедљиво најмање школа на подручју где су Срби већинско становништво.⁸⁵³

Расправа о школству унутар Сабора показала је све међуconfесионалне разлике. Вишедеценијска аустријска политика свађања конфесија и контролисане сарадње заиста је била видљива на овом питању. Упркос сагласности о лошем образовном систему, посланици су били несагласни како да разделе новац који је постао камен спотицања у решавању овог питања унутар Сабора.⁸⁵⁴ Као и већина расправа и ова о образовању је проистекла из буџетске расправе о Сабору. Услед тога, она је била актуелна током неколико седница, али су је потом сменила остала питања којима су се посланици бавили.⁸⁵⁵

Ни положај наставног кадра није одударало од целокупне слике окупационог режима.⁸⁵⁶ Према првом извештају о управи из 1906. године у јавним школама највећи је број католичких наставника (244), потом српских (223), док је било тек 96 муслиманских наставника. Укупан број предавача био је 568.⁸⁵⁷ До краја окупације у јавним школама тај број је порастао до око 1.000.⁸⁵⁸ У овај број улазе наставници и у средњим школама. Већина наставника у јавним школама била је из Далмације, Славоније, Војводине и Моравске. Било је тек 15 предавача рођених на тлу Босне и Херцеговине.⁸⁵⁹

⁸⁵² БХС, 1910, I/20, 626.

⁸⁵³ БХС, 1910, I/20, 628.

⁸⁵⁴ БХС, 1910, I/20, 656-665.

⁸⁵⁵ БХС, 1910, I/20, 670.

⁸⁵⁶ Митар Папић је дао преглед друштвене улоге и позиције учитеља у свом делу – М. Папић, *Учители и културној и политичкој историји Босне и Херцеговине*, Сарајево 1987.

⁸⁵⁷ *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 34.

⁸⁵⁸ *Извештај о управи Босне и Херцеговине 1916*, 78.

⁸⁵⁹ S. M. Džaja, *нав. дело*, 117.

У погледу образовања ситуација у Египту и Босни и Херцеговини била је веома слична. Све статистике показују да школа има недовољно. Однос броја школа према броју деце стасале за школу говори у прилог томе. У Босни и Херцеговини веома мали број деце похађа наставу, чак и у професионалним школама. Нерешено аграрно питање оставља становништво Босне и Херцеговине у огромној немаштини, где је образовање деце готово немогуће. Било је веома мало стипендија које би олакшале школовање, а слична ситуација је била и у Египту, где је у ери „либерализације“ Елдона Горста значајно смањен број школских стипендија. Ситуацију у образовању најбоље илуструју подаци о ђацима који су положили матуру у гимназијама. Од оснивања до 1918. гимназију у Сарајеву завршило је 723 ђака. Најбројнији међу матурантима били су католици, потом православни и на крају муслимани. У Мостару су од 1901. до 1914. гимназију завршила 242 ђака, а у Тузли 137.⁸⁶⁰ У тим бројевима, можда се и најбоље види карактер режима у Босни и Херцеговини. Крајњи резултат образовне политике Двојне монархије јасно се види из стања 1916. године. Пошто су српске професионалне школе забрањене 1914. године, број је био следећи – 469 основних школа и 20 средњих школа у збиру.⁸⁶¹

Једна велика разлика између Сарајева и Каира био је универзитет. Наиме, британска управа дозволила је да се 1908. године отвори Универзитет у Каиру. Аустријске власти нису никада дозволиле отварање високошколске институције на простору Босне и Херцеговине. Битна је и разлика да је иницијатива за оснивање универзитета у Каиру потекла од локалног становништва, док је чак и помињање универзитета у Сарајеву заправо дошло из аустријског парламента. Ту је један посланик на помен универзитета у Трсту поставио питање високошколске установе у Сарајеву.⁸⁶²

Босна и Херцеговина није добила универзитет током аустроугарске окупације. Током 1913. године Леон Билински разматрао је могућност да се отвори универзитет у Сарајеву како би се омладина додатно демотивисала да иде у Београд. Историографија је често приписивала иницијативу за оснивање високошколске институције управо Заједничком министру финансија. Он је до демантовао. Њ Он је показао иницијативу да помогне градњу зграде позоришта, што је довело до гласина да се припрема и Универзитет.⁸⁶³ Свака дискусија о универзитету је угашена једним приватним писмом Оскара Поћорек Билинском у којем он каже следеће: „...у нашем је позитивном интересу да будуће покрајинске чиновнике, средњошколске професоре, и остале још дужи низ година пуштамо да студирају у Бечу, Будимпешти и Загребу јер не бисмо могли постићи научни ниво тамошњих универзитета и јер духовне везе са Монархијом нису још довољно јаке за допуштање нашим ученицима да своје студије заврше у Босни“. Иако ближи Пачу него Херману и Земаљском музеју, Поћорек је додао да Сарајеву није потребан центар који би парирао Београду јер већ постоји Земаљски музеј.⁸⁶⁴

Из новинских објашњења, да ће универзитет доћи када култура досегне одређени ниво, видљиво је да је Босна и Херцеговина била предвиђена да до даљњег остане у статусу колоније. Битно је за атмосферу унутар земље приметити да је ова дебата вођена више у центру империје него унутар Босне и Херцеговине. О томе су писали и говорили посебно интелектуалци у Србији, који су користили тај податак да додатно осликају колонијални карактер режима успостављеног у Босни и Херцеговини.

⁸⁶⁰ Исто, 145-147.

⁸⁶¹ Ш. Грђић, „Просветне борбе“, у: *Напор Босне и Херцеговине*, 135.

⁸⁶² Н. Kapidžić, „Austroугарски политичари и питање универзитета у Сарајеву“, Н. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrоугарском управом*, 374.

⁸⁶³ Исто, 373.

⁸⁶⁴ Поћорек Билинском, 185, *Научне установе у Босни и Херцеговини*, 427.

На основу наведеног, ми видимо да је образовна политика обе империја била веома слична. Неадекватан број школа и мали број ђака који их похађају су одлика оба образовна система. Уз то лако се примети и да мања наставног кадра, који углавном долази из осталих делова империје. Образовање није обавезно, а у неким крајевима делује као да бива и обесхрабривано политиком која је вођена у центру империје. Приступ образовању отежава и недостатак стипендија и отежано финансирање ђака. У Каиру је отворен универзитет, док Сарајево до краја аустроугарске није дочекало високошколску установу. Британска управа је дозволила оснивање универзитета, на којем су махом Европљани предавали, како би поданици могли да се школују или у европским престоницама или у Каиру. Било какво школовање унутар Османског царства је требало да буде спречено. Сарајево је, пак, остало ускраћено за универзитет како би се ближе интегрисало са Монархијом. Одласци у Београд били су непожељни.

Реорганизација и војна управа

Неретко се сматра да је последњи велики успех Калајеве управе био управо договор око факултативног откупа кметова. Калајева сенка до тада је стајала над Босном и Херцеговином и систем који је он успоставио готово да је остао непромењен. Као што је већ неколико пута наглашено 1912. година показала се као преломна година у сваком смислу. Било је јасно да се Двојна монархија спрема за сукоб са Србијом. Уједињење и ослобођење Срба морало је бити онемогућено. Монархија у облику какав је имала 1912. године није могла да дозволи да се тако нешто догоди. У току Анексионе кризе било је јасно да контролу над Монархијом успостављају војни кругови. Они су Босну и Херцеговину видели као кључну за даље планове ширења на Балкану. Окупација Босне и Херцеговине три деценије раније, требало је да добије свој наставак у даљим територијалним проширењима која би позиционирала Аустро-Угарску као кључну балканску државу.⁸⁶⁵

Војни кругови, свесни значаја Босне и Херцеговине желели су да успоставе што чвршћу контролу над овом територијом. У томе је проблем представљала организација управе, успостављена у Калајево време, која се у много тога ослањала на његов лични режим. Иштван Буријан није претендовао на то да буде нови Калај, већ је бирократски, много чешће из Беча него Калај, управљао овом провинцијом преко органа управе. У његовом периоду много чешће се помињала и функција цивилног адлатуса, која готово да није помињана до 1903. године. У Босни и Херцеговини су постојале две функције земаљског поглавара и цивилног адлатуса. Како је земаљски поглавар увек био војно лице, функција цивилног адлатуса је била да смањи војни утицај и да представља цивилни апсект управе. Од 1907. године, војни кругови интензивно раде на умањењу ингеренција цивилног адлатуса и повећања значаја функције земаљског поглавара.⁸⁶⁶

У јеку Анексионе кризе на место земаљског поглавара постављен је генерал Маријан Варешанин.⁸⁶⁷ Тада се веровало да је он најбоље решење јер се очекивао рат са Србијом и било је потребно да буде постављен неко ко познаје ситуацију. Војни врхови нису били одушевљени њиме, те је већ у марту 1910. године покренуто питање замене неким подобнијим кадром. Избор је пао на фелдцајгмајстера Оскара Поћорекa, који је

⁸⁶⁵ Н. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 100.

⁸⁶⁶ Конрад Хецедорф нескривено то говори у својим мемоарима – Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit*, II, Wien 1922, 43.

⁸⁶⁷ АВiН, ZMF KB 1909 1-43

до тада био Хецендорфов помоћник у генералштабу. Он је дошао у Сарајево у јуну 1911. године као земаљски поглавар и командант XV и XVI корпуса. Присутан на отварању другог заседања Сабора одржао је помало ироничан говор у којем је истакао „успешно дјеловање Сабора“.⁸⁶⁸ Посланици, свесни да се деловање Сабора тешко може описати као успешно, нису били сигурни чему такав говор.

Поћорек је имао доста времена да се до детаља упозна са управом и политиком унутар Босне и Херцеговине. Неуспешно јесење заседање Сабора, описано у ранијем тексту, убедило га је да је ситуација у земљи гора него што је очекивао. Имајући све то у виду, Поћорек је осмислио реорганизацију управе, која је разлог и оставке Иштвана Буријана.⁸⁶⁹ Ово је био врхунац закулисног сукоба војске и Заједничког министарства финансија. Хецендорф је после проглашења статута инсистирао на промени управе у окупираној провинцији. С обзиром на то да су његови предлози били одбачени, сматрао је Буријана лично одговорним.⁸⁷⁰ У њему је видео главну препреку у неминовном успостављању војне власти унутар босанскохерцеговачке територије.

Нови заједнички министар финансија био је Леон Билински.⁸⁷¹ Поћорек је у последњим данима Буријанове управе изашао са предлогом реформи управе у Босни и Херцеговини. На првом месту је приметио да се улога земаљског поглавара свела на протоколарну. Сматрао је својом обавезом да то промени. Уједно, у уставној ери мора доћи до одређених корекција управе која је остала из времена апсолутистичког владања Босном и Херцеговином. Раније је функција цивилног адлатуса служила као брана од замерки да земљом влада војни апарат. Када је заведен уставни режим, није било потребе за тиме, јер устав штити од војне управе. Самим тим Поћорек је сматрао да функцију цивилног адлатуса треба укинути. Даљи планови су подразумевали „привлачење аутохотног елемента на сарадњу са Земаљском владом“. Влада је, иако је уведен уставни период, само начин на који Заједничко министарство финансија спроводи одлуке. Због тога је њен положај неодржив и мора се променити. Услед тога, Поћорек је сматрао да министарство финансија мора пренети нека овлашћења на владу. Ствари се морају довести у уставне оквире где је Заједничко министарство требало да надгледа ситуацију, а влади се мора препустити управа над земљом. Свој мемоар са предложеним променама завршио је тиме да су Босна и Херцеговина још увек оријентална земља и да је зато важно да носилац и војне и грађанске власти има пуна овлашћења и истакнут положај.⁸⁷²

Своје захтеве, Поћорек је остварио. Вођење целокупне управе у Босни и Херцеговини поверено је земаљском поглавару који је био потчињен Заједничком министру финансија. Земаљски поглавар је водио политику, председавао седницама владе, именовао чиновнике, вршио полицијску управу и уједно је заповедао поменутиим корпусима војске.⁸⁷³ Погођен оваквом реорганизацијом, Исидор Бенко више није био део управе. После овакве Поћорекове реорганизације, Бенко је пензионисан.⁸⁷⁴ На овај

⁸⁶⁸ БХС, 1911, II/1, 2-3.

⁸⁶⁹ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 251-251; Вест о промени дочекана је са одушевљењем у Сабору – БХС, 1912, II/21, 368.

⁸⁷⁰ Dž. Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, 47-49.

⁸⁷¹ Ново време које је са њим и Поћорек дошло у Босну и Херцеговину најбоље се види из његовог описа првог доласка у Сарајево. „У јуну 1912. године први пут сам отпутовао у Босну и Херцеговину, како бих боље упознао крајеве којима сам владао. На путовању ме је, наравно, пратила моја жена која је на неки начин представљала некакву царицу“ – *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, ур. Н. Kumberović, Сарајево 2004, 56.

⁸⁷² Н. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 106-107.

⁸⁷³ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 253.

⁸⁷⁴ У марту 1912. године, Поћорек је писао у Беч, рекавши да Бенко планира пензију услед погоршања здравственог стања - *Einleitung des Rücktrittes des Baron Benko vom Posten des Ziviladlatus*, *Personliche*

начин Поћорек је успео да централизује управу и то током уставног периода. Он је овим реформама озваничио свој положај који је био најсличнији Калајевом, али је у случају Оскара Поћорека био у потпуности легализован. Босна и Херцеговина је од априла 1912. године била под војном управом.

Сличну судбину као Босна и Херцеговина, имао је и Египат у готово истоветном периоду. Хербер Киченер је у ово време преузео управу после пропасти идеје о либерализацији која је спровођена у ери Елдона Горста. Са друге стране, британски званичници су се потрудили да наименоваће војног лица, ставе у цивилни оквир. Инсистирало се на томе да Киченер није био представник војске, већ да само преузима у цивилном својству функцију генералног конзула. И док нови управитељ Египта није тражио формализовање своје позиције, наставивши да влада у маниру претходника, Поћорек се није задовољио прокламованом функцијом. Спровео је реформу која је била неопходна њему и војном врху да добију уплив какав су желели и да готово приватизују Босну и Херцеговину успоставивши протекторат војске.

Сабор у две године постојања није показао да је на било који начин функционалан. Суштински његову судбину и улогу најбоље је описао Петар Кочић изрекавши: „...увјерили смо се да се воља овог Сабора није никада респектовала и да је мишљење и жеља оних фактора, који данас имају одлучну и сувјерену реч у пословима наше отаџбине, да овај Сабор има само право да покорно гласа влади буџет и да јој одобрава намете и терете на народ.“⁸⁷⁵ Такав сабор је по својим ограничењима био квазипарламентарна институција. У својој суштини он је био још један начин којим се Босна и Херцеговина држала у покорности. Видели смо да се влада није либила да користи штампу као вид притиска на посланике. Такви притисци су готово увек доводили до националних напетости, где се Земаљска влада наметала као решење и посредник, представљајући тако Монархију тобожњом нужношћу за Босну и Херцеговину.

3. Управа у време Леона фон Билинског и Оскара фон Поћорека (1912-1914)

У четири године од анексије Босна и Херцеговина је делом напустила оквире које је успоставио Калај и у којима је она функционисала до почетка 1912. године. Услед карактера какав су имали Сабор и статут и даље су главне и кључне промене унутар Босне и Херцеговине долазиле из центра империје. Видели смо то на примеру реорганизације управе којој је Босна и Херцеговина потпала под суштинску војну управу. Важно је нагласити да промене не долазе из Босне и Херцеговине, упркос постојању Сабора, већ да увек бивају наметнуте споља. Видели смо да је реорганизација управе била спроведена без да се о њој расправљало међу посланицима. Важно је нагласити, да иако ни египатски „парламент“ нема много шира овлашћења од Сабора, иницијатива за одређене реформе долази баш од египатских посланика. Током 1912. и 1913. године се, на иницијативу египатских посланика, приступило управо реформама законодавног већа и представничког дома, како би се формирало једно тело које би имало шире ингеренције. Готово сви захтеви који су долазили из Сабора остајали су неостварени.

Vormerkungen von General Oskar Potiorek über die innerpolitische Lage in Bosnien und der Herzegowina, hrsg. Dž. Juzbašić, Z. Šehić, Sarajevo 2015, 145-149.

⁸⁷⁵ БХС, 1911, II/3, 15.

Увођење Сабора довело је до измештања политичког деловања у неформалне, омладинске оквире. Нису саборски политичари били без значаја, али је природа Сабора и константно неповерење између посланика различитих вера, паралисало Сабор. Империјална управа је умешно и успешно користила све разлике између Срба, Хрвата и муслимана. Константно удружујући две стране, углавном хрватско-муслиманску, против треће, углавном српске, Земаљска влада, као егзекутивни орган Монархије постизала је шта је хтела. Због страха од губитка и оно мало политичких слобода што су изборили, старија генерација националних радника, пригрлила је систем и потврђивала законе и политику коју је Земаљска влада спроводила. Одбијање послушности било је само начин да се добије неки уступак, а не да се трајно измени октоисани уставни поредак. Формиравши сабор, Монархија је окупила „под једним кровом“ целокупну друштвену и политичку елиту Босне и Херцеговине, ставивши је под своју контролу. Тако успостављена контрола довела је до тога да аграрно питање остане нерешено. Српски политичари, који су једини захтевали обавезни откуп кметова, напустили су програм на којем су изабрани. Око теме откупа кметства нестало је и српског јединства унутар Сабора, али и дотадашње сарадње Срба и муслимана. Монархија је формирајући квазипарламент постигла оно што није успела у три деценије строго контролисаног живота – уситнила је политичку сцену до те мере да је било каква сарадња била немогућа. Имитација парламента је за Монархију била нужно зло. Суштину Сабора сажео је један од српских првака, Ристо Радуловић, написавши „...сабор је остао мјесто гдје треба само још дати осигуране гласове за договоре свршене изван њега и прије њега.“⁸⁷⁶

У таквој атмосфери нерешених социјалних питања, иза званичне политике и у тешко доступном образовном систему стасавала је генерација која није имала привилегије које би могла да изгуби. Хранећи се идејама епохе, а видевши да „цивилизација“ и „напредак“ за њих не значе исто што и за становнике метрополе, ови млади људи, ђаци и студенти, постаће кључна компонента босанскохерцеговачке политике и постаће много већи проблем Дунавске монархије него што су то били саборски политичари.

Балкански ратови и политички живот

Имајући у виду колико је Сабор био оптерећен унутрашњим превирањима, Поћорек је био свестан да мора учинити нешто по питању стабилне већине која би усвајала владине инвестиционе планове. Ти планови су се пре свега односили на железницу која је била од кључног значаја за војне врхове Монархије.⁸⁷⁷ Уз проблем усвајања инвестиционог плана, над Сабором се надвијало језичко питање које је претило да у потпуности паралише рад ове институције. Стога су Поћорек и Билински знали да први корак мора да буде посвећен формирању стабилне већине, или „радне већине“ како се у Сабору говорило међу српским посланицима.

⁸⁷⁶ Р. Радуловић, „Радна већина“, Р. Радуловић, *Изабрани радови*, 200.

⁸⁷⁷ Поћорек је већ у септембру - Vertrauliche Besprechung mit den Herren des Landtagsprasidiums uber den Ausbau der bosn.-herz. Eisenbahnen am 28. September und Resultate, *Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 124-131. Одмах потом је уследила и конференција поводом истог питања - Gemeinsame Ministerkonferenzen uber den Ausbau der Eisenbahnen in Bosnien und der Herzegowina am 28. und 29. Oktober 1911. und ihre Resultate, *Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 131-136.

Поћорек и Билински су сарађивали на два проблема битна за Монархију – стварање стабилне већине и железничко питање. Министар финансија је у Бечу припремао план изградње железница, док је земаљски поглавар радио на формирању саборске већине.⁸⁷⁸ Припрема Саборске већине могла је представљати проблем у њиховим односима јер је Поћорек био непомирљив према српским посланицима.⁸⁷⁹ Са друге стране, Билински је био присталица што је могуће шире коалиције.⁸⁸⁰ Муслиманско-хрватски блок био је стабилан готово једино у удруживању против српских посланика. То је било очигледно посебно код аграрног питања. Већ је језичко питање отворило питање кроатизације муслимана којој се немала група муслиманских посланика опирала. Управо због оваквих нестабилности, Билински је инсистирао на што широј и већој саборској већини. Српски посланици, окупљени око Јефтановића, показивали су вољу и спремност за сарадњу.⁸⁸¹ Билински је сматрао корисним за управу раскол који се догодио на српској политичкој сцени. Сукоб који се одиграо довео је до веома јасне поделе на стару елиту, која је спремна на сарадњу и рада да очува своју положај, и на радикалнији елемент који је углавном био окупљен око Кочића. Најрадикалнији српски фактор није био део званичне политичке сцене. У Поћорековој политици комплетне изолације Срба и идеји Билинског да унутар сваке групе формира „провладин“ елемент виде се супротности аустроугарске политике овог периода. Два управитеља нису дозволила да у први мах то створи супротности међу њима.

Земаљски савет је новом Заједничком министру финансија по ступању на дужност предао своје политичке захтеве. Они су се углавном сводили на ревизију устава, реформу изборног система како би се досегао демократски принцип и реформа и проширење делокруга владе како би она била одговорна Сабору. Уз то, захтевано је да се у делокруг Сабора стави тарифна политика на железницама, као и да се успостави локална контрола земаљских дугова.⁸⁸² Стање у Босни и Херцеговини ипак најбоље осликава последњи захтев Земаљског савета. Наиме, они у продужетку захтева кажу да су свесни да је захтев за одговорном владом можда превелик. Уместо тога, Савет сматра да је пожељно да барем нека од високих места унутар управе заузму локални људи.⁸⁸³

Треба имати на уму да је у истом периоду, постојала влада у Египту, која је имала министре локалног порекла и да је председник увек био локалног порекла. Наравно, унутар египатске владе, кључна места задржали су Европљани, али је привид локалног присуства у власти одржаван од 1882. године. Становништво Босне и Херцеговине није имало ни привид сопственог присуства у власти.

Билински свестан захтева, а жељан да се железнички чвор разреши формулисао је радни програм.⁸⁸⁴ Такав акт, требало је да прихвати већина посланика све три вере, која би тако чинила радну већину Сабора. Да би био сигуран да ће железничко питање бити решено како је Беч желео, Билински је предочио посланицима да треба да усвоје радни програм, како би се расправљало о предлозима закона који су долазили из Сабора. Он је сматрао да је тако осигурао усвајање инвестиционог плана и самим тиме решење железничког питања. Када је радни програм постао јаван, посланици су схватили да он

⁸⁷⁸ АВiН, ZMF KB 1912 44/1 1-116.

⁸⁷⁹ Поћореков однос према Србима био је крајње негативан од тренутка када је дошао у Босну и Херцеговину. Претходни Заједнички министар финансија Билински сведочи о „личној мржњи“ Поћорекa према Србима – V. Dedijer, *Sarajevo* 1914, 262.

⁸⁸⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 618.

⁸⁸¹ Н. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 117.

⁸⁸² Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 120.

⁸⁸³ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 121.

⁸⁸⁴ АВiН, ZMF KB 1912 44/1 1-116.

не садржи језички закон који је за њих био најважнији. Само делимично откривајући радни програм, Заједнички министар финансија је ограничио могућност противљења саборских посланика. У мају 1912. године, Билински је обећао да ће се овај закон наћи на дневном реду. За разлику од Буријана који није имао проблем да посланици међусобно договоре питање језика у сферама где не се није угрожавала Двојна монархија, Билински је активно радио против било каквог решења. Радећи тако, он је заправо остварио свој циљ – приморао је део српских посланика, окупљених око *Српске ријечи*, да заједно са муслиманским и хрватским посланицима договоре интерну сарадњу. Сарадња би подразумевала да новооснована школа за образовање железничког особља не сме да има наставу на страном језику. Билински им је саопштио да се немачки језик на железницама неће мењати.⁸⁸⁵

Од пролећа 1912. године теку преговори око питања железница. Упитно је било готово све, од управе до трошкова изградње. Посланици су стално покушавали да железничко питање искористе да добију одређене уступке. У јуну је Билински изашао са комплетним инвестиционим планом. Сабор је поново захтевао да има одређену контролу, посебно у погледу инвестиција и управе.⁸⁸⁶ Радна већина изнела је одређене захтеве и корекције и такав документ предала Билинском.⁸⁸⁷ Заједнички министар финансија није био рад за даље преговоре и уступке радној већини. Он је кренуо из Сарајева пут Беча, рекавши оваквој већини да има могућност да његов инвестициони план усвоје или ће комплетан програм бити спроведен без икакве сагласности Сабора.⁸⁸⁸ Сабор који се није састајао од марта 1912. године распустио је цар указом од јула исте године.

Ови догађаји ишли су у потпуности у корист Монархије. Утицај Сабора, чак и онај слабашни – скршен је. Поћорек и Билински су успоставили контролу над Сабором. Уједно су формирали и толико жељену радну већину. Већина је успостављена са минимумом осипања посланика. Из хрватског клуба су изашла три посланика који су већи проблем имали са уједињењем две хрватске опције но са међуconfесионалном сарадњом. Српски клуб, већ подељен, напустила су два посланика која су пришла Кочићу. Заправо је клуб постао троделни – део око *Отаџбине*, део око *Народа* и део око *Српске ријечи*. После формирања радне већине, део око *Српске ријечи* биће познат као „привредна група“. Поћорек пише како је ова подела довела до напада „радикалних Срба на лојалне Србе“.⁸⁸⁹

Треће заседање Сабора обележили су сукоби на Балкану и почетак Првог балканског рата. За Заједничко министарство финансија било је кључно да Сабор несметано настави да ради, како би доказали стабилност своје управе. Уједно, изостанак реакције, показао би да је ово поднебље несумњиво интегрисано унутар Монархије и да га балканска превирања не дотичу.⁸⁹⁰ Ограничења су спречавала Сабор да разговара о спољној политици и о дешавањима тако да су изостале дискусије о рату, успесима савезника, али и о држању Аустро-Угарске.

Ови догађаји су показали колико је сложен положај Дунавске монархије после анексије Босне и Херцеговине. Српске победе храниле су националне покрете унутар

⁸⁸⁵ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 120-121.

⁸⁸⁶ Опширан преглед конфликта око овог питања даје P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, Seattle 1963, 65-67.

⁸⁸⁷ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine*, 254.

⁸⁸⁸ H. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 119.

⁸⁸⁹ Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 11. bis 15. Oktober 1912, *Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 218.

⁸⁹⁰ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 120.

Двојне монархије. Покрет у Босни и Херцеговини је предњачио у манифестацијама солидарности и одушевљења. Поћорек је у писму Билинском написао да му проблеме не задаје Сабор, већ добровољци који из Босне и Херцеговине одлазе у Србију да се боре за ослобођење и уједињење.⁸⁹¹ С обзиром на то да је земаљски поглавар током прве половине 1912. године почео да води систематске белешке о стању у земљи, видимо колико пажње посвећује сукобу на Балкану и одразу који је конфликт имао у Босни и Херцеговини. Он је у своје белешке често уносио читаве телеграме које је слао Заједничком министарству финансија.⁸⁹²

Почетак и ток рата довели су до огромног охрабрења и наде, посебно унутар српског народа. Део муслиманске и хрватске омладине, захватило је исто осећање. У аустријским извештајима су навођени српски сељаци као део популације који је захваћен националним одушевљењем. Извештаји говоре да је већ увођење уставности довело до изражених националних осећања, али да је вест о успесима током рата српског сељака уздигла на нов ниво одушевљења. До Босне и Херцеговине стизале су вести да у крајевима у које дође српска војска нема више давања хака.⁸⁹³ Србија уздигнута ослободилачким победама постала је супротност Монархији. За аустријске власти Србија је била препрека и сметња. За Србе Босне и Херцеговине Србија је била земља слободних сељака који су обрађивали своју земљу. У њој су постојале политичке слободе и она је ослобађала своје сународнике.⁸⁹⁴ Цела Босна и Херцеговина су у периоду Балканских ратова прошле преображај. Формално је све остало исто као и пре октобра 1912. године, али су политичке и друштвене промене биле толико дубоке да су представљале увод у све оно што ће се десити 1914. године.⁸⁹⁵

Мало је и непрецизно рећи да је таква Србија била алтернатива Аустро-Угарској. Србија и Двојна монархија стајале су у оштрој супротности. Веровање у Србију, српску демократију⁸⁹⁶ и српску националну идеју најбоље су показали текстови које су стварали и које су читали и писали припадници Младе Босне. Символички је потез Принципа који је Жерајићу на гроб донео српску земљу. У земљи у којој су гуслари учили сељаке о славној прошлости⁸⁹⁷, тешко је пренагласити значај који су Балкански ратови оставили на сељаке. Ослобођење Косова и Метохије је појачало сва могућа осећања. Жеља за жртвом као да је била у ваздуху. На основу ових реакција видимо колико је значајно

⁸⁹¹ Н. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 120; Први помен да борци из Босне и Херцеговине иду ка Србији и Црној Гори видимо у Поћореквим личним забелешкама. Он пише како пажљиво прате деловање свештеника Поповића у Јајцу. Основано се сумња да је његовим заслугама око 180 добровољаца регистровано. Центар деловања је српска читаоница у Јајцу - *Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 16. bis 22. Oktober 1912, Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 227-228. Исти документ спомиње и неколицину муслимана који су кренули да се придруже турској војсци. Према Милораду Екмечићу, аустријски генералштаб сматрао је да је око 20 хиљада добровољаца отишло у рат са територије Босне и Херцеговине. Вероватно је и тај број осетно увећан. Црногорска војска имала је један добровољачки батаљон око неколико стотина људи који је морао бити распуштен почетком 1913. године на захтев Двојне монархије – М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 651-652. *Српска ријеч* је извештавала да је српска војска одвраћала добровољце – *Српска ријеч*, 7. децембар 1912. Примера ради, Младобосанци Владимир Гађиновић и Перо Слијепчевић били су део батаљона који је црногорска војска расформирала на захтев Монархије.

⁸⁹² С обзиром на то да је због пожара у Архиву Босне и Херцеговине велики део грађе страдао, Поћорекове белешке добијају на значају још више.

⁸⁹³ Израз хак се одомаћио код локалног становништва за трећину, која је била повод аграрног штрајка из 1910. године. Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 127.

⁸⁹⁴ М. Ковић, „Ко је био Гаврило Принцип“, у: *Гаврило Принцип. Документи и сећања*, 30.

⁸⁹⁵ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, *Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века*, 399.

⁸⁹⁶ Види више: С. Антонић, „Демократија“, у: *Срби 1903-1914*, 27-142.

⁸⁹⁷ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, 333.

било постојање Србије за аустријски империјални подухват. Од Калајевих дана, главна идеја била је изолација Босне и Херцеговине од утицаја две српске државе – Србије и Црне Горе. Видели смо на неким примерима унутар овог рада да је свака кризна ситуација доводила до „закључавања“ Босне и Херцеговине. Балкански ратови су широм отворили врата Србије. Ма које мере да су увођене Монархија је стварала само супротан ефекат. Јаз између управе и становника Босне и Херцеговине после Балканских ратова није могао бити премошћен.

Све ово допринело је огромном заоштравању односа између целокупног српског националног покрета и аустријских власти. Поћорек став према Србима био је видљив свакодневно. Глигорије Јефтановић је формирао одбор који је требало да сакупља помоћ за српску војску.⁸⁹⁸ Српско ослобођење Скопља довело је до тога да све три српске саборске групе упуте одушевљени телеграм српском престолонаследнику Александру. Прегледани телеграм био је враћен натраг пошалоцима. Наиме, у Босни и Херцеговини су и пошта и телеграф били под контролом војске. То је гарантовало да цензура несметано делује. Када је сазнао за овакав потез српских посланика Поћорек је то сматрао издајом.⁸⁹⁹ Свака српска победа, прослављена је са огромним одушевљењем.

Иако много мирнији и муслимани су имали манифестације и изливе подршке, али према Турској. У октобру, на самом почетку сукоба, дошло је до организованог испраћаја турских војних обавезника на фронт. Они муслимани који су напустили територију Босне и Херцеговине по проглашењу анексије, прилазили су турској војсци, па је од њих направљен одред „босански башибозук“.

Избијање српске војске на Јадран довело је до нових проблема за управу – на сарајевским улицама су српски средњошколци, као и одређен број хрватских прославили победу уз антиаустријске пароле. Поћорек сведочи да је окупљена маса певала „Онамо, намо“ и „Хеј Словени“, а потом клицало краљу Петру, Балканском савезу и Луки Јукићу. Протест је завршен повицима „доле Аустрија“ након којих је почела да делује полиција и да растерује окупљену масу, састављену углавном од средњошколаца. Поћорекви извори сведоче да је међу окупљенима био и Петар Кочић, који је агитовао да се протести наставе испред руског посланства.⁹⁰⁰ Међу ђацима, били су и свештеници, што је Поћорек посебно истицао у својим белешкама.⁹⁰¹ Сутрадан су муслимани окупили, под контролом власти, да искажу своју верност Аустрији. Узвикивали су „доле Србија“ и „живио Фрањо Јосип“.⁹⁰² Поћорек је морао да напусти Босну и Херцеговину и да оде у Далмацију. Талас антиаустријских демонстрација пренео се и на ту територију. Излазак српске војске на Јадран⁹⁰³ довешће до заједничке декларације скоро свих српских посланика. Декларацијом су саборски посланици исказали „братске осјећаје и своје дивљење браћи у краљевинама Србији и Црној Гори“.⁹⁰⁴ За власти Двојне монархије ово је био чин велеиздаје. Сва три српска листа пренела су исти текст.⁹⁰⁵ Поћорек је из Сплита писао Билинском да до штампања ових бројева *Народа, Отаџбине и Српске ријечи* није смело доћи. Уједно му је сметало што већина ђака није кажњена од

⁸⁹⁸ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 407.

⁸⁹⁹ Н. Капић, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 121.

⁹⁰⁰ Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 16. bis 22. November 1912, *Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 246.

⁹⁰¹ Исто, 247.

⁹⁰² Исто, 247; Види још: Т. Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом*, 373.

⁹⁰³ О томе види више: Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956; М. Милићевић, *Рат за море: дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.

⁹⁰⁴ *Српска ријеч*, 3. новембар 1912.

⁹⁰⁵ Осврт на писање *Српске ријечи* у овим данима – АВН, ZMF KB 1912 54/11 1103/1912.

стране школских власти. Са друге стране, поздравио је изразе муслиманске лојалности цару.

Поћорек је ову декларацију сматрао знаком пукотина унутар управе, а смелост да се срочи чином велеиздаје. Био је у праву када је тврдио да управа упада у кризу ако земаљски поглавар није ту. У овим данима било је јасно колико је значајна и важна била функција цивилног адлатуса. Ипак, експонент војне струје, какав је био Поћорек није био спреман да призна грешку и зато ће тежити да проблем кризе режима реши захтевајући све већа овлашћења за себе. Зато је по повратку из Сплита посетио митрополита дабробосанског Евгенија Летицу који једини није потписао декларацију од свих српских посланика. Он је Поћореку рекао да није могао да стави потпис на такву декларацију јер је то у супротности са његовим осећањима лојалности и положеном саборском заклетвом.⁹⁰⁶ Следећи састанак Поћорек је имао са Војиславом Шолом који је био председавајући парламента и који је указао да је разједињени српски клуб под највећим утицајем „радикалног“ елемента. Даље је Шола наставио да је морао да потпише декларацију јер би се у супротном његово нечињење пренело у Сабор у којем би се уместо буџетских расправа разговарало о њему.⁹⁰⁷ Ислеђивање српских посланика није престајало. Посебно су на мети били они који су чинили радну већину Сабора. Поћорек је имао намеру да од сваког понаособ добије поновљену заклетву цару. Петар Кочић је био главни осумњичени да је аутор декларације. На крају се, после забринутости Билинског да ће ситуација ескалирати у неповрат, Поћорек задовољно изрицањем јавног укора Шоли као највишем позиционираном Србину. Као уступак, да се не би владајућа већина распршила, Шола је укорен без присуства муслиманског и хрватског члана председништва Сабора.⁹⁰⁸

Проглашење Албаније додатно је погоршало ситуацију у односима Поћорекa и српских посланика. По проглашењу, сва три српска листа објавила су исту изјаву у којој се осуђује формирање Албаније. У тексту је између осталог стајало: „Држање Аустро-Угарске, која за антикултурне Арнауте тражи аутономна права, иако их Јужним Словенима у својој држави оспорава, која својим понашањем куша да забрани Србији да ужива плодове својих славних побједа, изазивље највеће огорчење у свим слојевима српског народа у Босни и Херцеговини“.⁹⁰⁹ Овакав чин само је додатно мотивисао Поћорекoву „истрагу“ о српској декларацији и довео до непремостивог јаза између врховног поглавара и српске заједнице.

Да је улога Сабора сведена на тело које усваја буџет било је јасно из Поћорекoвог третмана Шоле који је био председавајући овог тела. У јеку ратова, Сабор је био принуђен да дискутује о железницама и инвестиционом плану Билинског. Као и увек, прво је морао да буде усвојен буџет. Треба приметити да је буџет сваке године усвајан све касније, па је буџет за 1912. годину усвајан у новембру.⁹¹⁰ После буџета, било је предвиђено да се гласа о изградњи нових железница, али је Сабор одбио да сарађује увидевши да је ово једина прилика да се реши језичко питање. На дневни ред је стављен предлог закона хрватских посланика о увођењу српско-хрватског језика као званичног језика железница. У предлогу је стајало поред назива српско-хрватски и да су оба писма једнака.⁹¹¹

⁹⁰⁶ Б. Маџар, М. Папић, *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878-1945*, 136.

⁹⁰⁷ Н. Капидџић, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 124-125.

⁹⁰⁸ Исто, 128.

⁹⁰⁹ *Српска ријеч*, 16. новембар 1912.

⁹¹⁰ БХС, 1912, III/21

⁹¹¹ БХС, 1912, III/22-23; Дž. Јузбашић, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 129.

Билински и Поћорек нису хтели ни да разматрају увођење народног језика у железнички систем.⁹¹² С обзиром на ситуацију на Балкану веровало се да је рат неизбежан и да ће војска убрзо успоставити потпуну контролу над железницама, те да је употреба било ког језика до немачког непотребна. Билински је то наравно правдао недостатком домаћег школованог кадра који би могао да ради у железничком систему и који би имао корист од овакве одредбе. Као уступак Билински је био спреман да дозволи употребу српско-хрватског у унутрашњој цивилној администрацији. Изузетак би била преписка са војним властима, као и са аустријским и мађарским која би остала на немачком односно мађарском.⁹¹³

Посланици су на такав предлог одговорили тиме да неће разматрати железнице док им се не учини уступак у погледу језика. Поћорек одговор била је присила. Закон се нашао на дневном реду и био је усвојен, али је српска опозиција стварала такву атмосферу да се веровало да ће доћи до физичког обрачуна. Резигнирани јавним укорима и третирањем парламента као гласачке машине, посланици нису хтели да попусте. Поћорек је искористио све могућности које је имао да примора Сабор на усвајање закона.⁹¹⁴ Ситуација је заиста била запаљива, а полиција је морала да штити саборску зграду од уличне побуне. Унутар зграде Сабора српски посланици су на сваки могући начин опструирали рад парламента.⁹¹⁵ Језичко питање остављено је по страни.

Сукоб се прелио у новине, па је *Српска ријеч* нападала предложени план железница. Трасе су замишљене имале су за задатак једино да помогну аустријско ширење на исток.⁹¹⁶ Ни у самом Сабору ситуација се није смиривала јер је пред посланицима био предлог буџета за 1913. годину, мање од месец дана пошто су усвојили буџет за 1912. годину.

Поћорек је закључио да је губио превише времена у расправама са Сабором. Почео је да тражи ванредно стање и увођење мера које би му помогле да успостави контролу над земљом.⁹¹⁷ За њега је било битно да сабор усвоји закон о железницама и да одобри буџет за 1913. годину. После тога би ово тело било распуштено, а посланички имунитет не би постојао што би му дало прилику да се обрачуна са врхом српског националног покрета. Када му је скренута пажња на то да би имунитет остао на снази, Поћорек је предлагао да се спроведе хитна мобилизација због спољне ситуације. Мобилизацијом би били обухваћени резервисти сва три позива. Тиме би били обухваћени и посланици који би тиме дошли под контролу војних закона.⁹¹⁸

Сабор је одбијао да расправља о буџету, а Поћорек је предлагао да се продужи важење буџета за 1912. годину. Поћорек и Билински су се нашли на супротним странама јер је земаљски поглавар инсистирао на престанку рада Сабора. Билински је слао телеграме поглавару у којима је истицао да је Аустро-Угарска у добрим односима са Русијом и са Великом Британијом, као и да се примирују односи са Србијом. Он је сматрао да није време ни за какве „ванредне мере“ и да је неопходно да Босна и Херцеговина остану у уобичајеном оквиру понашања. Тако ће бити послата права слика о суштини управе и њеној успешности. Поћорек је био уверен да буџет неће бити усвојен, а са њим се слагао и хрватски посланик Никола Мандић. Он је чак и упозорио Поћорек да би приморавање слично оном које је довело до усвајања железничког закона

⁹¹² АВН, ZMF KB 1912 54/11 899-1011.

⁹¹³ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 130.

⁹¹⁴ БХС, 1912, III/25

⁹¹⁵ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 409.

⁹¹⁶ *Српска ријеч*, 4. децембар 1912.

⁹¹⁷ Н. Капидџић, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 129.

⁹¹⁸ *Исто*, 130.

имало несагледиве последице.⁹¹⁹ Поћорек је био упоран у својим захтевима Заједничком министарству финансија. Он је сведочио о сталној српској агитацији међу резервистима и потреби да се због тога прогласи мобилизација и уведу ванредне мере.⁹²⁰ На крају је Билински попустио пред Поћореким захтевима и средином децембра 1912. године је прекинуто заседање Сабора, који потом није сазиван годину дана.⁹²¹ Ванредне мере које су тражене нису још увек уведене.

Поред великих спољнополитичких тема, аграрно питање као да је стављено по страни у Сабору и међу политичарима. Међутим, далеко од тога да су сељаци били спремни на пуко прихватање ситуације. До њих су долазиле вести да српска војска укида намете, а да српска држава не задржава стари феудални систем. Код сељака је то будило наду да се немогућој позицији⁹²² у којој су живели ближи крај. Повратак одређеног броја муслиманских породица које су напустиле Босну и Херцеговину по анексији показао је да Монархија неће гледати у суседство око решења аграрног питања, већ ће наставити уобичајену политику.⁹²³ Власти су им додељивале слободна земљишта, али су ови муслимански повратници некако увек били насељавани у места са српском већином.⁹²⁴ Дебата око пашњака и њихове деобе претворила се у озбиљан сукоб муслиманских и српских посланика, који је претио да доведе до нестанка радне већине пре него буџет буде усвојен.⁹²⁵ Поћорек то није могао да дозволи, па је одбио предлог муслиманских посланика о формирању одбора који би се старао о повратницима, рекавши да је то задатак управе.

Балкански ратови довели су до географске, али и социјалне диференцијације побуњених крајева. Наиме, извештаји говоре да је у Босанској крајини највећа опасност по режим долази од сељака и свештенства. Могуће је да је „страх“ био пренаглашен после искуства из 1910. године када је то поднебље било центар сељачког штрајка. Делујући више на основу искуства, а осетно мање на основу реалне потребе, власти су кренуле са репресивном политиком. Тако су донети укази којима се ограничава рад пијаца, како би сељаци што ређе и што краће били у граду. Потом су гостионице затваране, да би се као крајња мера дошло до тога да се забрањује сваки разговор о политици на јавним местима.⁹²⁶ Како су вести о потискивању Турске и победама српске војске долазиле у унутрашњост Босне, тако је положај сељака био све тежи. Неретко је долазило до одмазда муслиманских феудалаца према српским кметовима.⁹²⁷ Положају сељака није погодовала атмосфера која се у новинама стварала, а која је правила слику готово крсташког похода хришћанске војске на муслимане. Сељачки одговор на овакву ситуацију били су напади на стражарска места на железницама. Бес је, очигледно усмерен, на најочигледније „достигнуће“ управе Двојне монархије.⁹²⁸

⁹¹⁹ Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 9. bis 12. Dezember 1912, *Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 277-278.

⁹²⁰ Н. Капидџић, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 131.

⁹²¹ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 134.

⁹²² Нешто касније, током августа 1913. године када је почело одузимање пашњака сељацима *Српска ријеч* је описивала ситуацију на следећи начин „кад је згуљено с народа све што се могло згулити дошао је, сасвим природно, ред и на највеће добро народно, на народне пашњаке, јер човјек који је близу банкротства, продаје и кошуљу са себе.“ – *Српска ријеч*, 15. август 1913.

⁹²³ До марта 1913. године вратило се око 4000 муслимана.

⁹²⁴ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 403.

⁹²⁵ БХС, 1912, III/18.

⁹²⁶ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 403.

⁹²⁷ Српска ријеч је детаљно извештавала о таквим догађајима, цитирајући сељаке да батине добијају „јер су Срби“. *Српска ријеч*, 11. јануар 1913.

⁹²⁸ Ово је време када се поново актуелизује тема такозване Санџачке железнице. Сањана још пре окупације Босне и Херцеговине, идеја о њеној изградњи само је привидно остављена по страни. У прилог томе

Монархија је одговорила на начин који је постао основа аустријског деловања у Босни и Херцеговини. По Босанској крајини почело је организовање добровољачких католичких и муслиманских јединица. Такозвани шуцкорпси, односно шуцкори, почели су са формирањем на инсистирање Поћорекa који је и без одобрења из центра империје почео да припрема ванредне мере. Када је Билински сазнао, писао је Поћореку да прекине са тим активностима, упозоривши га да ни он ни Земаљска влада нису дали никакву сагласност за овакво деловање. Поћорек се правдао да је у току било само прибележавање добровољаца и да се још није приступило формирању.⁹²⁹ Међутим, штета је била начињена, па је у већ довољно тешкој атмосфери српска штампа ове непотврђене јединице почела да зове злосутним именом „црна легија“.⁹³⁰ Срби су „претили“ да ће од формирања добровољачких јединица направити дипломатско питање, позивајући се на устав који је забрањивао овакве формације. То је и приморало Билинског да покуша да уразуми Поћорекa с обзиром на то да је ово дешавање текло паралелно са конференцијом амбасадора у Лондону. Билински је знао да би дипломатска штета била много већа од било какве користи која би се постигла оваквим јединицама.⁹³¹

Савременици су очигледно били свесни значаја сукоба на Балкану. У таквом контексту Поћорекoво инсистирање на томе да се Босна и Херцеговина врате корак уназад гурало је земљу у конфликт. Када је Буријана заменио Билински, остало је забележено да нови министар финансија долази у земљу која је у апатији. Ситуација се променила за мање од годину дана. Седница Сабора на којој је усвојен предлог закона о изградњи железница умало се није завршио тучом. Јасно се из стенографских белешки види разлика између времена Буријана и Бенка и Поћорекoве ере. И док је Бенко давао Сабору привид важности кроз протоколарно уважавање, Поћорек је одмах ушао у сукоб са овом институцијом. У временима када се политика спуштала на улицу и међу омладину, Поћорек је третирао посланике као децу. Укор Војиславу Шоли и упорна истрага над посланицима⁹³² због декларације подршке српској војсци јасно је свима ставила до знања шта је заправо Сабор и да никаква промена неће доћи кроз институције које је даровао цар Франц Јозеф.

У ово време у Египту је „на власти“ такође официр. Са разлику од Сарајева где је Поћорек укинуо цивилну контролу, Киченер у Каиру делује са позиције цивилног службеника. Слично као Поћорек у Босни и Херцеговини, Киченер се почетком мандата сусрео са ратом Турске и Италије за Либију. Ипак за разлику од Поћорекa, показао је одређену дозу тактичности у обрачуну са манифестацијама солидарности према турској држави и турским трупама. Може се тврдити да је Поћорек у Босни и Херцеговини прибегао осетно тежим мерама него Киченер у Египту. Позиција Поћорекa јесте била комплекснија. Египат је имао од половине 19. века готово потпуно одвојен развој од Османског царства које је само формално било сизерен. Поћорек се суочио са двоструким проблемом – муслиманска популација је подржавала доскорашњег сизерена, а српска страна је прослављала сваку победу Србије и Црне Горе. Услед тога Поћорек је имао ситуацију унутар земље какву ниједан управитељ Египта никада није

говори и подухват изградње источне железничке пруге Сарајево Вардиште. Огроман подухват, посебно због јако тешког терена довео је до тога да та пруга буде најскупља у Европи у тренутку отварања. Педантни савременици срачунали су да је метар пруге коштао као килограм злата. Савремени опис ове железнице, крајева кроз које је пролазила и како их је мењала даје – М. Прајндлсбергер-Мразовић, *Босанска источна железница. Илустровани водич на босанскохерцеговачким државним железничким линијама Сарајево – Увац и Међећа – Вардиште*, Сарајево 2017.

⁹²⁹ Н. Каpidžić, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 164-165.

⁹³⁰ *Српска ријеч*, 223. јануар 1913.

⁹³¹ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 411.

⁹³² О мотива у истрази српских посланика види више – АВиН ZMF 999/1912.

имао, баш зато што Египат није имао фактор какав је Србија била за Босну и Херцеговину. Поћорек је прибегао репресији и гушењу слобода које је довело до озбиљних међунационалних сукоба унутар земље. У покушају да изолује српски покрет, он је заправо поцепало муслимански и одвојио делове муслиманске омладине која се придружила омладинском покрету који је ишао правцем југословенске идеје. Суочен са ситуацијом каква је била, Поћорек је одложио заседање Сабора и присвојио сву власт за себе.

„Изнимне мјере“

Поћорек, као и остали у војном врху Аустро-Угарске били су убеђени да ће рат трајати дуго и да ће исцрпети и балканске савезнике и Турску.⁹³³ Када су се балканске земље показале способним да Османско царство протерају са европских поседа, Монархија је морала поново да преузме контролу. У првом реду требало је спречити да Србија избије на Јадранско море, као и да Црна Гора заузме Скадар. Немачка и Аустрија су претензијама српских држава супротставиле новоформирану Албанију. Обликовање Албаније које се догађало током прве деценије двадесетог века, а потом и формирање независне албанске државе био је наставак балканске политике Монархије, отпочете још запоседањем Босне и Херцеговине.

Поћорек је био један од симбола агресивне балканске политике Монархије. До почетка 1913. он је суштински постао господар Босне и Херцеговине. У ранијем тексту видели смо колико је често захтевао да му се дају ванредна овлашћења и да се прогласи мобилизација на тлу Босне и Херцеговине. Ситуација на окупираном поднебљу одисала је утиском да су Босна и Херцеговина део овог рата.⁹³⁴ Поћорек је сматрао да се Монархија само силом може спасити од револуционара. Он је сматрао да мирно решење кризе која је наступила у новембру 1912. године не може ништа добро да донесе Монархији. Било је неопходно показати моћ. Тада није имао подршку за такву политику, посебно када се узме у обзир да је тражио да се на подручју два корпуса којима је он командовао мобилишу и резервисти и припадници последње одбране.⁹³⁵

Билински није био сагласан са овако оштром реакцијом Поћорекa, слично као што није био сагласан ни са формирањем добровољачких одреда. Поћорек је наставио да поставља преседане и да води своју политику уз минималне корекције уколико би неко из центра империје реаговао. Јасно је да Поћорек од октобра 1912. године круни овлашћења свих тела и присаједињује их својима. У неку руку, Босна и Херцеговина од тада функционишу у неком облику ванредних мера. Он је осмишљајући ове мере радио и на захтевима који би били стављени пред Србију и Црну Гору у случају преговора. Суштински Србија је морала да се одрекне претензија на Босну и Херцеговину у међународно-правној форми. Сви остали захтеви водили су ка економском потчињавању Србије Аустро-Угарској.⁹³⁶

У новембру 1912. започела је међународна „Мобилизациона криза“, изазвана захтевом Аустро-Угарске да се Србија повуче из северне Албаније. Завршила се у марту

⁹³³ Ж. П. Блед, *Агоднија једне монархије: Аустроугарска 1914-1920*, Београд 2020, 30-31.

⁹³⁴ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 406.

⁹³⁵ Н. Капидџић, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, 159.

⁹³⁶ Детаљан преглед Поћорекoвих захтева даје Хамдија Капиџић. Већина захтева се односила на прихватање одређених железничких траса, као и економске политике која би условила везаност Србије за Монархију - Н. Капидџић, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, 168-170.

1913. године, повлачењем српске војске из ових крајева. Аустро-Угарска је, међутим, захтевала и од Црне Горе да прекине са опседањем Скадра. У случају одбијања овог захтева, Монархија би затворила границу ка Црној Гори. Велике силе су већ биле блокирале црногорску и део албанске обале.⁹³⁷ Црна Гора је била непопустљива око Скадра. Србија је под притиском великих сила, а посебно Русије, повукла своју војску, што је Црну Гору ставило у тешку позицију. Црногорска војска ослободила је Скадар 23. априла 1913. године и то је кризу довело до највишег нивоа.⁹³⁸ Аустро-Угарска није хтела ни на који начин да попусти, верујући да би то поставило ризичан преседан.⁹³⁹

Поглавар Босне и Херцеговине није био без улоге у овим догађајима. Предложено затварање граница према Црној Гори појачало је његову улогу и сабирање моћи у његовим рукама. Заправо такво затварање граница само је „потврдило“ његове одлуке. Он је јавио Билинском да мере које је Земаљска влада прописала, он самоиницијативно спроводи већ неколико месеци.⁹⁴⁰ Без да је званично затражено, пошто се само расправљало о могућности, Поћорек је известио да је он већ повећао број жандарма и суштински затворио границе.

Скадарска криза убрзала је догађаје у Босни и Херцеговини. Док је црногорска војска била под блокадом, Билински и Поћорек су разматрали даље мере за Босну и Херцеговини. Деловало је као да ће Монархија морати да ратује да би обезбедила границе Албаније. Двојица управитеља, до тада на различитим позицијама, одлучила су да делују упркос противљењу и аустријске и мађарске владе. Почело је са куповином коња и вучне стоке, а Поћорек је све време захтевао да му се дозволи да регрутује резервисте. Поћорек је са терена јављао Билинском да се народ уплашио када је видео да се купују животиње и да војни обавезници покушавају да напусте територију Босне и Херцеговине. Уз то, услед недостатка вагона, уколико буде неопходно да се брзо спроведе мобилизација, то ће бити веома отежано.⁹⁴¹ Није било више времена, ванредне мере су морале бити уведене.

Поћорек је почетком маја коначно убедио Билинског да попусти. Парадоксално, као главни аргумент у борби за увођење мера послужила је једна изјава Војислава Шоле. Српски посланик је потврдио узаврело стање у граничним деловима Херцеговине, где је народ био одушевљен српским успесима на фронту. „Неспретном“ изјавом Шола је приморао Билинског да се о ситуацији распита додатно. С обзиром на то да је ове речи потврдио и барон Карол Колас, комесар Земаљске владе за град Сарајево, којег је Билински сматрао умеренијим, заједнички министар финансија се упутио цару којем је препоручио увођење ванредних мера у Босни и Херцеговини.⁹⁴²

Заједничка влада Монархије је расправљала мере на својој седници од 2. маја 1913. године. Установљено је да су захтеви земаљског поглавара оправдани, а Билински који је до тада оклевао да прихвати политику Поћорек захтевао је да се спроведе мобилизација унутар Босне и Херцеговине. После оваквог састанка владе у Сарајево су стигле вести да је увођење ванредних мера оправдано. Поћорек је нове мере почео да спроводи од 3. маја 1913. године. Власт је увођењем ових „изнимних“ мера и званично потврдила присвајање власти од стране Поћорек. После такве одлуке, он је имао правни основ да води политику какву је суштински водио од октобра 1912. године. Мерама које су уведене спроведено је суспендовање делова земаљског устава. Кроз дефинитивно

⁹³⁷ В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске*, 439.

⁹³⁸ М. Војводић, *Скадарска криза*, Београд 1970, 136-138.

⁹³⁹ АВН, ZMF 718/1912.

⁹⁴⁰ Н. Капидџић, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, 175.

⁹⁴¹ *Исто*, 177.

⁹⁴² В. Богичевић, „Изнимне мјере у Босни и Херцеговини у мају 1913“, *Годишњак Друштва историчара БиХ* 35 (1955), 221.

распуштање Сабора, који се није састајао од децембра 1912. године, политички живот је претрпео озбиљан ударац. То је суштински значило да је питање посланичког имунитета било решено. Земаљски поглавар добио је одрешене руке да се обрачунава са посланицима како је он мислио да је неопходно. Поред тога, суспендовани су они чланови статута из 1910. године који су говорили о грађанским правима. Тако је суспендовано право на личну слободу, слобода савести, неповредивост стана, тајност писама и право на удруживање и окупљање. Укинута су цивилни судови и уведени војни. Забрањена су готово сва удружења, са посебним освртом на соколска, образовна, религиозна. Уз укинута Сабор то је значило да политички живот унутар Босне и Херцеговине бива обустављен.⁹⁴³

Пракса је ипак показала да се одређене корекције оваквих одлука могу спровести. Већ у првим данима, било је јасно против којих група су уперене овакве одлуке. Само су две групе биле експлицитно наведене по питању забрана – Срби и социјалдемократе. Поћорек је поименце наводио друштва. Да би био сигуран да му ниједно „проблематично“ друштво није промакло, земаљски поглавар је нагласио да се забрањују сва српска друштва. Експлицитно су наведена соколска друштва „Душан Силни“, „Обилић“ и „Српска соколска жупа“. Уз њих наведена је „Просвјета“, као и „Друштво Свети Сава“. У то време, ове одредбе су утицале на укупно 710 удружења, од тога 396 српских и 230 мешаних. Од око 300 листова после мера је излазило пет. Забрањено је чак и слављење Турђевдана, што је била традиција која се није везивала само за православне.⁹⁴⁴ С обзиром на то какве су биле мере, јако је тешко установити расположење становника. Барон Колас каже да су муслимани били одушевљени, а да су се Срби прибојавали рата. Цензура штампе нам ускраћује уобичајене „каналне“ којима се водила политика у Босни и Херцеговини. Слободе које су дароване су веома лако одузете.

Постојало је уверење да ће ове мере бити окончане решењем Скадарске кризе. Поћорек је био много неодређенијег става. Мере су могле бити укинута тек када буде „отклоњена ратна опасност“ што није нужно морало бити у време решења кризе.⁹⁴⁵ Поћорек се инсистирао на отклањању мера када се за тако нешто буду стекли услови, јако подсећа на рани период Кромерове управе Египтом. Он је стално инсистирао на томе да ће Велика Британија напустити територију окупиране османске провинције чим се за то стекну услови. Двојак је наука оваквог поређења. Први се готово сам намеће, а то је да је „либерална“ фаза отпочета доласком Буријана дефинитивно окончана. Други закључак је да империје налазе начин да колоније држе у правно недефинисаним оквирима. Чак и када су мере јасно назначене, као у случајну изнормних мера унутар Босне и Херцеговине, оне немају јасно временско ограничење. У таквом контексту окупиране територије се налазе под апсолутистичким личним режимом управитеља какви су били Кромер или Поћорек.

Временска недефинисаност оваквих мера довела је до размимоилажења земаљског поглавара и Билинског. Земља је почетком маја деловала као да је у рату. На територији која се налазила под ванредним мерама било је око 190 хиљада припадника војске. Увођење мера дало је Поћореку могућност да мобилише резерву што је он желео од почетка сукоба на Балкану. Узевши у обзир колико дуго је захтевао да се уведу ванредне мере, Поћорек је био спреман на борбу да се оне очувају и учине трајним. Билински је био свестан да су заведене мере озбиљно нарушавале пласирану слику о режиму и да су на дуже стазе доносиле много више штете него што је била тренутна

⁹⁴³ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 412-413.

⁹⁴⁴ Исто, 413.

⁹⁴⁵ Поћорек се виђење: *Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 1. bis 15. Mai 1913, Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 349-360.

корист.⁹⁴⁶ Поћореку је промакло да је заведено стање, упркос свим забранама понајвише погодова Ло српском националном покрету. Овакав напад споља олакшавао је да српски покрет превазиђе своје сукобе. За разлику од земаљског поглавара, Билински је схватао опасност и инсистирао на брзом укидању мера и повратку политике у оквиру Сабора.

Када је Скадар прешао из црногорских руку у „међународну команду“, није било објективног разлога да се мере наставе. Билински је тражио од цара да се мере укину, а Поћорек је инсистирао да остану на снази док се српска војска не демобилише. Цар је укинуо мере 13. маја, десет дана после увођења. Иако краткотрајне, оне су оставиле поразне последице на живот унутар Босне и Херцеговине, што ће се и видети када се коначно приступи решавању језичког питања.⁹⁴⁷ И током ислеђивања Младобосанаца биће јасно колико је овај десетодневни лични режим Поћорекa променио Босну и Херцеговину. Постављен је преседан давањем оваквих овлашћења земаљском поглавару. Наступи управитеља говорили су да се он неће либити да их затражи поново. Свако опирање Монархији било је обесмишљено.

После решења Скадарске кризе, Монархија је одложила сукоб са Србијом. Билински је сматрао неопходним да се Босна и Херцеговина што пре врате у уставне оквиру. Ова територија морала је да се некако одвоји од Србије за свагда, а Заједнички министар финансија сматрао је да то може доћи само кроз политичко уздизање кроз систем дарован од стране Монархије. Са таквим намерама Билински је срочио програм у којем је најважнија тачка била коначно решење језичког питања.⁹⁴⁸ То питање је одавно прерасло своје оквиру и постало је и социјално питање у неку руку. Употреба немачког онемогућавала је становништву Босне и Херцеговине приступ управи. Контролисано увођење поданика у органе власти било је важно да би еманципаторски план Билинског успео. Слично су од 1907. године радили и британски управитељи са египатским поданицима. Појединци су добијали места у министарствима, а обновљено министарство просвете је чак и водио Египћанин Саад Заглул. Он је као министар имао претпостављеног саветника, који је био суштински министар. Међутим, Заглулово постављење је коришћено да се прикаже успех британске управе. И план Билинског био је сличан. Повећање броја поданика запослених унутар управе послало би добру слику о режиму. Да би се то догодило морало се приступити умирењу ситуације после Поћорекoвог личног режима. И наравно, језичко питање је морало бити решено.

Сва политика обликована после балканских сукоба суштински је била припрема Монархије за рат са Србијом и српским национализмом. Поћорек је од почетка своје владавине сматрао да не треба водити политику која би требало да доведе до сарадње српских политичара и представника аустроугарске власти.⁹⁴⁹ Према њему, било је важно спречити да Хрвати и муслимани крену српским путем.⁹⁵⁰ Српском сеоском становништву требало је изаћи у сусрет, како би се смириле напетости и умањио осећај одушевљења српским постигнућима. Наравно, обавезни откуп кметова није био у плану земаљског поглавара.⁹⁵¹

Ново заседање Сабора заказано је за јесен 1913. године, тако да се током лета радило на формирању радне већине. Тај концепт се показао корисним за Монархију,

⁹⁴⁶ Н. Kapidžić, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, 187-188.

⁹⁴⁷ Dž. Juzbašić, Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom, *Politika i privreda*, 311.

⁹⁴⁸ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 162.

⁹⁴⁹ Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 16. bis 31. Mai 1913, *Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 367.

⁹⁵⁰ Исто.

⁹⁵¹ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 167.

иако није увек био пример функционалног. Програм на основу којег би функционисала саборска већина је писао српски посланик Милан Сршкић. Документ је представљен током прве седнице. Окупљенима је предочено да је то основа рада нове саборске коалиције. Садржао је традиционалне захтеве о проширењу саборских овлашћења, али и низ нових економских мера које нису биле прихватљиве за власт. Уз то, тражено је да српско-хрватски буде наставни језик свих школа које се финансирају из земаљских средстава. Овакав захтев је погађао колонисте. Поћорек је био спреман да пристане да тај језик буде обавезни предмет. Сваки разговор о језику је постао небитан када је Поћорек рекао да је предложени економски програм неприхватљив.

То је створило политичку кризу⁹⁵² јер је 12 српских посланика поднело оставке на своја места. Углавном су то били људи окупљени око Јефтановића и Шоле који нису желели да се прикључе српској опозицији.⁹⁵³ Билински је веровао да је ово само ометање рада Сабора јер су морали да се организују избори да би се ови посланици заменили и да је све било осмишљено у Београду.⁹⁵⁴ И Поћорек и Билински су се сагласили да заседање треба да се настави и да се избори за нове посланике организују паралелно са радом Сабора. Тиме су осигурали да могу да утичу на избор посланика који ће добити ове мандате. Наравно, радило се на томе да буду изабрани они људи за које се поуздано знало да ће бити спремни на сарадњу. Услед тога та места су унапред била намењена Данилу Димовићу и његовим сарадницима. Димовић и Милан Јојкић су пристали да образују прохабзбуршку странку. Она је званично оформљена у новембру 1913. године под називом Српска народна странка. У договору вођства и Поћорека истакнуто је да странка у програму мора да садржи изјаве подршке интегритету Монархије, као и династији. Са друге стране, Димовић и Јојкић су тражили да држава на себе преузме отплату камате од 4,5% на сељачке зајмове.⁹⁵⁵ То је поново унело немир међу муслиманске посланике, па је рад Сабора додатно отежан.

На поновљеним изборима за 12 посланика, Димовићева странка је однела огромну победу. Користећи све могућности активне подршке управе, ова странка је од могућих 12 освојила 9 мандата. Тиме је омогућио да се формира стабилна радна већина. Верификација мандата Димовића и његових посланика није прошла без протеста у српским редовима.⁹⁵⁶ Њихово полагање заклетви довело је до тога да се прогласи и четврто заседање Сабора Босне и Херцеговине.⁹⁵⁷ Овакав Сабор, заседао је све до пуцња Гаврила Принципа на Видовдан 1914. године. Не може се ни на који начин тврдити да је овај сазив Сабора био успешан у деловању. Као и у претходним заседањима показали су се сви резултати управе Монархије. Посланици су били подељени по готово свим питањима и компромис је долазио само када је управа то желела. Слично се догађало и у Египту, где је британска управа била „медијатор“ у сукобима којима је немерљиво допринела. Аграрно питање је било непремостива препрека између српских и

⁹⁵² Ово није била једина криза, с обзиром на то да је и Сабор, а и Босну и Херцеговину потресала верска криза. Наиме, надбискуп Штадлер је игнорисао законе о конверзији и спровео је католичење једне српске девојке. То је довело до огромног гнева јавности и доста напетих верских односа. Влада је осудила овај потез Штадлера. Поћорек пише детаљно о томе - *Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 1. bis 22. September 1913, Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek...*, 436.

⁹⁵³ Око Сршкићевог програма трајала је константна свађа међу српским листовима. Посланици који су се одрекли мандата рекли су да не могу да раде против српских интереса. *Српска ријеч*, 23. септембар 1913.

⁹⁵⁴ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 172.

⁹⁵⁵ М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, 404.

⁹⁵⁶ Остало је забележено да је Светозар Ђоровић поднео оставку на место посланика, сматрајући да не треба да седи са људима који сарађују са властима после увођења изнимних мера које су биле уперене директно против српског народа.

⁹⁵⁷ БХС, 1913, IV/1.

муслиманских посланика.⁹⁵⁸ Димовић је „трговином“ са Земаљском владом и Поћорекком остварио своју жељу да држава преузме исплату камата од сељака. Према предвиђеном, то је требало да се деси од почетка 1915. године.

Једино питање које је „решио“ овакав Сабор било је језичко. Одмах по образовању радне већине усвојен је предлог из лета 1913. године. Закон о званичном и наставном језику је требало да омогући да српско-хрватски уђе у званичне токове. На железницама је случај био другачији, пошто је формулација казивала да ће се српско-хрватски језик користити „колико то допуштају војни интереси“. Са таквом формулацијом, било је јасно да је и језичко питање решено на начин на који је желео Поћорек и Земаљска влада. Ни остатак закона није прошао без ограда званичних органа. Овакав закон пратила је одвојена наредба Земаљске владе која је до детаља регулисала употребу немачког и мађарског језика. Наредба је била у форми владаревог саопштења, те ни на који начин није била неравноправна са законом изгласаним у Сабору. Овакав закон је усвојен одмах на почетку заседања.⁹⁵⁹ Закон никада није добио владарску санкцију и Поћорек је то користио кад вид притиска на Сабор. Догађаји из јуна 1914. године довешће до престанка рада Сабора, а у фебруару 1915. године ово тело је било и распуштено.⁹⁶⁰ Тиме је суштински до пола решено језичко питање коришћено као вид притиска на саборске посланике.

Кроз рад оваквог квазипарламентарног тела виде се сви резултати аустроугарске управе над Босном и Херцеговином. Готово свако заседање прошло је у знаку међуконфесионалних и међунационалних сукоба. Слично као Киченер током прве половине 1914. године, Поћорек је чекао довољно јак разлог да ово тело распусти. Насупрот Буријана, који је пустио да таква институција буде место каналисаног излива незадовољства поданика, Поћорек је, уз сагласност Билинског почео активно да се меша у рад Сабора. Врхунац уплива је директна и отворена подршка Димовићу и групи око њега. Поћорек је директним мешањем омогућио да у Сабор уђе провадина групација. Тиме је Сабор заиста престао да буде било шта до орган издавања сагласности на одлуке Монархије. Балкански ратови и прихваћени Димовићев програм онемогућили су српско-муслиманску сарадњу. Амбиције хрватских посланика спречавале су успоставу трајне везе било са Србима, било са муслиманима. Сва сарадња која је постојала унутар омладинског покрета унутар Сабора није била могућа. Зато се политика из Сабора и новина спустила на улице на којима ће се на Видовдан 1914. године одиграти судбоносни догађај.

Суштински, ми и у Египту и у Босни и Херцеговини можемо видети како представничка тела губе на значају. Квазипарламентарне институције дискретно бивају лишена дела права, а она која задржавају се значајно ограничавају. Колонијални управници су подстицали разлике и мењали стране које подржавају, константно стварајући страх од губитка тешко стечених позиција. У таквој атмосфери политичка елита била је спремна на многе уступке. Учињени уступци су политичку елиту унижавали у очима бирача, стварајући значајан јаз између представника народа и самог народа. У Босни и Херцеговини и Египту таква ситуација довела је до сличних реакција. Формирао се омладински покрет. Унутар Египта, покрет није био масован, али је био видљив. Он се јавности показао кроз неколико покушаја атентата, од којих је онај на Бутроса Галија био успешан. Уследили су и покушаји атентата на председнике влада, кедива, као и на самог Киченера. Побуњени ђаци и студенти су често били осуђивани на

⁹⁵⁸ Колико је тешка ситуација била види се из извештаја немачког посланика у Сарајеву из фебруара 1913. године, који каже да аграрно питање стоји изнад свих осталих питања унутар Босне и Херцеговине. Више: VArch (Bundesarchiv) R 901/6075.

⁹⁵⁹ БХС, 1913, IV/3.

⁹⁶⁰ Dž. Juzbašić, „Језичка политика аустроугарске управе и национални односи у Босни и Херцеговини“, 413-414.

основу сведочења полиције, без правих доказа. Неретко им је суђено само за намеру. Они су својим деловањем значајно утицали на египатски национални покрет. Ипак, покрет омладине формиран на територијама Монархије имао је много већег утицаја. Могуће је да је на то утицало што је прву генерацију „радикалних“ мислилаца британска управа учинила делом система, дајући им одређена места унутар управе. Пригрливши „критику“ изнутра, британске власти су јој отупиле оштрицу. Зато су се нашли у ситуацији да почетак рата дочекају са готово потпуно мирним становништвом. И можда најважнија ставка јесте што је Египат остао готово потпуно изолован и осуђен да сам пронађе пут даљег развоја. Присуство Србије на границама Босне и Херцеговине је од значаја који је тешко пренагласити, јер је то можда и кључна ставка која је Египту недостајала. Пред освит Првог светског рата „солидарност“ Египта са Турском највише је била утемељена у религији. То са Босном и Херцеговином није било тако, и српске победе над турском војском будиле су омладину која је била спремна да идеје и укорене идеале спроведе у дело.

Побуњена омладина

Од 1903. године на простору Босне и Херцеговине, али и Хрватске, стасава нов омладински покрет. Кључна разлика у односу на претходне генерације је та што ова напушта место у друштву које јој припада и спушта се у прве редове да преузме своју дужност, дужност ослобођења.⁹⁶¹ Аустријска полиција у Босни и Херцеговини је дефинисала ову омладину као потомке средње и више класе, која се окупља и расправља о политици. Ова дефиниција са почетка 20. века, заправо је најбоље описала омладину која је претходила новој, која ће преузети судбину у своје руке. Делови омладине се могу, свакако, уклопити у такав шаблон. Међутим, због позиције сељака и никада решеног аграрног питања нова омладина Босне и Херцеговине изгледала је другачије. Овај омладински покрет генерал Поћорек је збирно назвао *Jungslawen* у једном писму, откривши му суштину и смисао.⁹⁶²

Тај покрет који чини омладина Далмације, Хрватске и Босне и Херцеговине ступа на сцену 1907. године. Занимљиво је да је у фебруару 1908. године у Каиру била сахрана националног хероја Мустафе Камила који је умро у 34. години живота. Процесија која је претходила његовој сахрани оставила је готово све школе празне. Ђаци су изашли да испрате хероја, који се за њих борио, не прихвативши понуду да добије неко место у власти. Дуго се писало како је Камил „брзо“ потрошио живот, борећи се за цео египатски народ.⁹⁶³ Он је тако прерастао у бескомпромисног хероја генерације која је стасавала.

Генерација није ствар година, већ повезаности и колективних достигнућа. Заједно проживљени дефинишући догађаји повезују појединце у оно што сматрамо једном генерацијом.⁹⁶⁴ Тако је омладина Босне и Херцеговине проживљавала цивилизаторски режим Аустро-Угарске којима им је свима предодредио живот. На покрет ђака и студената у Босни и Херцеговини засигурно је утицао и друштвени систем који је Монархија задржала из османског доба. Искуство Анексије, српског тријумфа у Балканским ратовима, као и изнимних мера је оно што је спојило на идејном нивоу

⁹⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 523.

⁹⁶² *Исто*, 525.

⁹⁶³ Y. Noorani, "A Nation Born in Mourning: The Neoclassical Funeral Elegy in Egypt." *Journal of Arabic Literature* 28/1 (1997), 53-54.

⁹⁶⁴ К. Манхажм, „Problem generacija“, у: К. Манхажм, *Eseji o sociologiji znanja*, Novi Sad 2009, 364.

појединце који ће напустити дотадашње оквире политичке борбе.⁹⁶⁵ Било је потребно напустити дотадашњу праксу писања петиција и покушаја политичке еманципације кроз сарадњу са страним властима.⁹⁶⁶ Нов нараштај није био део постојећих домаћих елита. Омладина не наступа са жељом да се бори за народ, јер они јесу били народ. Оно чему су они тежили била је потпуно бескомпромисна борба за остварење циљева, без страха од жртвовања. Такав „фактор“ је у Египту био Камил, док је у Босни и Херцеговини омладина трагала за њим.

У таквом контексту за омладину је посебно било важно основање Сабора. Квази парламентарно тело даривано је кроз земаљски статут. Деловало је да је Сабор умирио национални покрет и да је „припитомио“ чак и другу генерацију народних предводника. Једна таква имитација скупштинске институције умирила је деловање незадовољника, чим им је дала одређене привилегије, али и место кроз које ће контролисано и каналисано моћи да делују. С обзиром на то да су били принуђени да проводе целе дане у саборским заседањима и дебатама, нису имали времена да омасовљују идеје. Генерализација није без својих мана, јер смо раније видели да је улога Петра Кочића, који је био саборски посланик, у штрајку сељака значајна. Сељачки покрет из лета 1910. оставиће трага на деловање омладине.

Ипак, највећи утисак је оставио Богдан Жерајић, чином који је обележио почетак рада Сабора. Он је на дан отварања Сабора пуцао на генерала Маријана Варешанина који је у то време био земаљски поглавар Босне и Херцеговине. Атентат није успео, а Жерајић се убио. Октроисана институција као да је подсећала омладински покрет на све што је заправо ускраћено под страном окупацијом.⁹⁶⁷ Неколико месеци пре догађаја у Сарајеву, у Каиру Египћанин Ибрахим Вардани је пуцао на Копта Бутроса Галија. И док је Вардани⁹⁶⁸ слављен у новинама, о Жерајићу је било готово немогуће говорити и писати. Уколико су примери два атентатора на било који начин меродавни, ми можемо закључити да је египатска штампа уживала већу слободу, но новине унутар Босне и Херцеговине. Вардани је пуцао на Копта, Бутроса Галија, док је Жерајић пуцао на Хрвата Варешанина, земаљског поглавара, али и директног представника аустроугарске управе. Предмет освете били су припадници народа који имали привилегован статус у сарадњи са страном управом. И повод је био готово истоветан – почетак заседања „парламентарних“ тела. Било је јасно да су на оба поднебља национализми дефинисани у борби са империјализмом страних управа. Управо због тога су уследили пуцњи у представнике власти, али што је можда и важније у представнике привилегованих група.⁹⁶⁹

⁹⁶⁵ М. Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, Београд 2015, 141.

⁹⁶⁶ Робин Оки је скренуо пажњу на то да је важна одлика „уставне“ ере хабзбуршке управе у Босни и Херцеговини управо двојност националног покрета. У Сабор је ушла друга генерација народних вођа, која је критиковала власт. Ван институција „дариваних“ од стране окупационе управе стасавала је трећа генерација којој је сваки вид сарадње и преговора са страном влашћу био неприхватљив. Најновија генерација је била свесна и империјалног подухвата који се врши у Босни и Херцеговини, али и свих мањкавости старије локалне елите која сарађује са аустројском администрацијом – R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 180-181.

⁹⁶⁷ Ратко Парезанин пише да је Жерајић пуцао из револта јер је Сабор требало да „маскира насилну завојевачку политику“ Аустро-Угарске и то више пред иностраним светом него поданицима у Босни и Херцеговини – Р. Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен 1974, 76.

⁹⁶⁸ Од почетка суђења стварао се култ Варданија. Јавност је пратила суђење, а Египћани у емиграцији су инстистирали на његовом мучеништву. Уједно, пишући о његовом мучеништву Египћани су истицали све злочине британске управе. Занимљив материјал египатске емиграције може се наћи – VArch R 703/21, fol. 1.

⁹⁶⁹ Није непознато да су припадници Младе Босне поимали режим како колонијалан, Више о томе: М. Војиновић, *Политичке идеје...*, 106.

Делује немогуће да се пренагласи утицај који је Жерајић имао на нови нараштај. Омладина је била одушевљена Жерајићевим чином. Текст Владимира Гаћиновића „Смрт једног хероја“ је постао програмски документ читаве генерације. Неуспели Жерајићев атентат је утицао и на власти. После овог атентата, Монархија је кренула у обрачун са омладином на простору Босне и Херцеговине. Да су власти биле свесне Жерајићевог угледа међу омладином, показале су после Сарајевског атентата када ухапшеним завереницима показивали одсечену лобању атентатора из 1910. године у покушајима да их муче и застраше.⁹⁷⁰

Власти су се добро упознале са новом генерацијом током фебруара 1912. године, када су ученици изашли на улице градова окупиране Босне и Херцеговине у знак солидарности са ђацима у Хрватској који су се одупирали режиму Славка Цуваја.⁹⁷¹ Реакција власти на оваква кретања међу ђацима била је заправо појачана контрола учитеља и професора. У покушају да реши проблем непослушника и међу ђацима и међу професорима Земаљска влада је донела одлуку да се свако напредовање учитеља повезује са владањем ђака и то не само у школи.⁹⁷² Да мере нису дале жељене резултате било је јасно већ у лето исте године. Тада су студенти из Босне и Херцеговине планирали посету Београду. То је створило озбиљну збњу код Поћорекa, који је пажљиво мотрио на ђачки покрет. Стога је у котарске уреде послао наређење да се овакви планови спрече, те је саветовао да се ускрате пасоши свима који се сумњиче да ће путовати у Београд.⁹⁷³ План о одласку у Београд реализовали су мостарски ђаци. Мостар је био центар рада против стране управе, са активним ђачким покретом и политичарима који су имали добре везе са Србијом. Мостарски органи власти су међусобно пребацивали кривицу за пропусте од којих су највећи били управо издавање пасоша.⁹⁷⁴ Док су органи власти покушавали да нађу кривца, група српских и муслиманских ђака је у јулу 1912. боравила у Београду.

Бирокуратско пребацивање кривице са једног органа на други не треба да створи илузију о нехајном односу аустријске власти према омладинском деловању. Поводом Жерајићевог атентата спроведена је опсежна и детаљна истрага. Током 1913. године почели су и процеси ђацима, који су врхунац имали током ратне 1915. године. Власти, а посебно Поћорек су највише замерки имали управо на деловање школских органа. Уколико нису били притискани од стране власти, а повремено и директно од Поћорекa, директори школа нису кажњавали ђаке за учешће у демонстрацијама и манифестацијама уопште. Поћорек је скретао пажњу на то да он мора да врши притисак на готово све органе власти да би било шта било урађено.⁹⁷⁵

Цела 1912. година је обележена превирањима омладине. Заједничке манифестације подршке српској војсци католичких и православних ђака су описане у претходним редовима. Певање о јединству Словена и о Призрену било је уједињење два правца којима се омладина кретала. Поћорек је био отелотворење све аустријске бриге,

⁹⁷⁰ М. Ковић, *Ко је био Гаврило Принцип?*, 30.

⁹⁷¹ Постоје сведочења да се током ових демонстрација истакао Гаврило Принцип – М. Ковић, *Ко је био Гаврило Принцип?*, 34.

⁹⁷² R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 200.

⁹⁷³ Н. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 111-113.

⁹⁷⁴ Да се по први пут појављују проблеми у уобичајено темељној управи било је јасно још током ранијих месеци. Поћорекове идеје о реорганизацији управе доспеле су у новине, па је јавност у Босни и Херцеговини сазнала за предложене промене готово истовремено када и Беч. Случај из ђачког путовања из Мостара у Београд говори да је гломазни административни систем почео да показује пукотине. Упркос полицијској присмотри и забранама путовања, ђацима су издати пасоши. После опсежне истраге која је требало да установи како је дошло до тога, установљено је само да је наредба „затурена“.

⁹⁷⁵ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 201.

али и свог гнева према ђацима и студентима. У константним тражењима да му се дају ванредна овлашћења земаљски поглавар се и позивао на неукротиву децу. Познати су случајеви хапшења ђака, а сарајевска јавност је имала прилике да види како се држава обрачунава са омладинским клубом Народно уједињење. Милош Пјанић, вођа клуба, је програм донео из Београда и проповедао га ђацима у Сарајеву са идејом да упознају као мисле Београђани.⁹⁷⁶ Владин комесар за град Сарајево сматрао је да ова ђачка организација ради на уједињењу југословенских земаља. Полиција је у њиховим кућама пронашла преписке и различите револуционарне списе, што је искоришћено током априла 1913. године, када је Пјанић са још неколико другова изведен пред суд у првом ђачком процесу који је Монархија покренула.

Ово нису били усамљени случајеви. Још од Анексије део муслиманских ђака своја антиаустријска осећања покушава да искаже кроз прихватање српског национализма и југословенске идеје.⁹⁷⁷ Они су приступали било српској, било црногорској војсци током балканских ратова. Део њих чинио је и Младу Босну, а ратна дејства наставиће у српској војсци и у току Великог рата. Већ током првих сукоба на Балкану, Оскар Поћорек је писао Сафет-бегу Башагићу, кроатофилу, да уколико муслиманске елите наставе да се држе анационалног становишта, сва ће им деца допасти српског табора. Поћорек зато саветује Башагића да муслимани почну да одгајају децу да мисле и осећају се као Хрвати.⁹⁷⁸

Тешко је побројати сва ђачка и тајна друштва са којима се власт обрачунавала. Слично је било и у Египту, где су после Варданијевог атентата власти откриле преко 80 тајних удружења. Омладина је у тајном деловању видела одговор јавним демонстрацијама „успеха“ стране власти. У Египту су од 1912. до 1914. године откривена четири покушаја атентата, током којих су осумњичени били изложени јавним суђењима намењеним застрашивању јавности. На суђењима Египћани су говорили да је то био њихов покушај да се побуне против стране власти, али и свих оних који са британским управитељима сарађују. У јулу 1914. године атентатор се нашао чак и испред Киченера којем је живот спасио један од његових пратилаца. Ми видимо на основу египатског случаја да се национални покрет у сусрету са империјалним спутавањима окреће насиљу као решењу. Национализми, дефинисани кроз борбу са страним управама, кренули су у борбу са ослобођење. Стасала је генерација које није желела да своје циљеве оствари трпељивом сарадњом са страном влашћу.

Приказали смо само неколико тренутака из сложене историје борбе омладине Босне и Херцеговине, више да бисмо илустровали покушаје власти да се са ђацима и студентима обрачуна. Ипак, потребно је за нијансу више рећи о организацији која је на крају довела до пропасти Монархије. У питању је скупина повезаних ученичких и ђачких организација чији је заједнички именитељ презир према Аустро-Угарској. Циљ је уједињење Босне и Херцеговине са Србијом или стварање државе Јужних Словена.⁹⁷⁹ Из ове дружине, касније назване Млада Босна⁹⁸⁰, као и из целокупне приказане атмосфере аустроугарске управе у Босни и Херцеговини изникао је Гаврило Принцип који је на Видовдан 1914. године извршио атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда.

⁹⁷⁶ Н. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, 133.

⁹⁷⁷ М. Hadžijahić, *нав. дело*, 180-182; О прихватању „српских идеја“ међу муслиманским и хрватским ђацима пише и Поћорек - *Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 1. bis 30. Juni 1914, Personliche Vorkerkungen von General Oskar Potiorek...*, 561.

⁹⁷⁸ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, 144.

⁹⁷⁹ М. Војиновић, *Политичке идеје...*, 68.

⁹⁸⁰ С обзиром на то да је о Младој Босни и Младобосанцима пуно писано, нисмо имали намеру да се задржавамо на сложеној историји ове организације.

О реакцији власти на атентат и непосредном стању унутар Босне и Херцеговине биће речи у наредном поглављу. У току саслушања на суђењу Принцип је сажео природу аустроугарске власти у одговору на питање шта народ трпи – „што је потпуно осиротио, што га сматрају стоком. Сељак је осиротио, упропастили су га потпуно, Ја сам сеоски син и знам како је на селу. Зато сам хтио да се осветим и није ми жао.“⁹⁸¹

Суђење завереницима је још један одличан показатељ природе аустроугарског режима, али и намене већине судских процеса после 1908. године. Организовано је од 12. до 23. октобра 1914. године у Сарајеву, у атмосфери општег прогона неистомишљеника. Масовна хапшења, интернације и слање у логоре били су тада свакодневица српског националног покрета, али и свих осумњичених за било какве везе са Видовданом 1914. године.

4. Ратне године и управа Стјепана Саркотића (1914-1918)

Када је постало јасно да политичари неће решити нити једно отворено питање аустроугарске окупације, омладина је решавање преузела у своје руке. На Видовдан, Гаврило Принцип је исказао све што су генерације потлаченик поданика осећале. Прва реакције режима биле су насиље и одмазде. Оно што је започето десетодневним изнимним мерама, сада је претворено у образац понашања. Читав један народ нашао се ван закона. Бити Србин значило је бити одговоран за атентат. Устаљеним и увек присутним механизмима, Монархија је хранила атмосферу страха, одмазде и гнева. Можемо одговорно тврдити да је на делу било државно насиље.⁹⁸²

Велики рат је послужио Монархији да извади све спискове које је брижљиво водила и да приступи системском решавању питања побуњеника. У таквом маниру, читав један народ је изопштен из било каквог вида живота, а империја је постала свеprisутни и свепржимајући елемент постојања током рата. Срби су изложени прогону и брисању из Босне и Херцеговине, а представници државе су радили на потпуном затирању.⁹⁸³

Све са српским националним предзнаком било је осумњичено за антидржавно деловање и самим тим забрањивано. Једна од првих одлука била је суспензија статута о српској црквено-школској аутономији. Предзнак „српски“ је систематски брисан и уништаван, па је српско-православно, постало источно-православно. Од децембра 1914. године српске црквене школе су забрањене, а ђацима је остављено да бирају да ли ће ићи у државне школе или неће похађати наставу. Од новембра 1915. године било је забрањено ћирилично писмо, а постојале су и тежње да се назив језика који је био српско-хрватски преиначи у земаљски језик.

Цивилно становништво изложено је терору, масовно је одвођено у логоре или је било депортовано. Идеја о шуцкорима коју је Поћорек снивао у време Балканских ратова

⁹⁸¹ *Sarajevski atentat. Izvorne stenogramske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. godine*, ur. V. Bogićević, Banja Luka 2015, 103.

⁹⁸² Историју Првог светског рата у Босни и Херцеговини тешко је сажети и на много више страна но што овај рад тежи да има. Рад у многоме чему бива отежан губитком великог броја извора који су нестали током пожара у Архиву Босне и Херцеговине 2014. године. Зато ће од немерљиве важности бити радови Милорада Екмечића, Ђорђа Микића, Хамдије Капићића, Владимира Ћоровића и других који су се бавили овом темом раније.

⁹⁸³ *Споменица посвећена мученицима и жртвама добојске интернације из светског рата 1915/1916*, Добој 1938, 10-12.

спроведена је у реалност и српско становништво препуштено је на милост и немилост муслиманима, Хрватима и колонистима који су масовно прилазили овим јединицама. Како је рат одмицао, ситуација се погоршавала. Уништење свега српског врхунац је имало током такозваних велеиздајничких процеса, од којих је највећи био Бањалучки.

Имајући у виду колика је промена био Први светски рат, ми не сматрамо да је могуће да испишемо његову историју на странама које следе. Имајући у виду да је овде потребно да пробамо да установимо сличности и разлике у империјалним режимима, ми ћемо се осврнути на феномене који су се јављали током британске окупације Египта, а који су истакнути на ранијим странама. То су у грубим цртама – гушење националног покрета, мобилизације становника за империјалну војску, претварање територије у ратну радионицу и прилагођавање читаве привреде таквом систему.

Сукоб са поданицима

Почетак Првог светског рата у Босни и Херцеговини готово да је имао обележје крсташког похода против православних. Све што је било српско морало је бити уништено.⁹⁸⁴ Унутар Босне и Херцеговине су поново уведене изнимне мере које су омогућиле да се и формално српски народ стави ван закона.⁹⁸⁵ Посебна се пажња обрађала на источну Херцеговину која је од раније позната као побуњенички крај.

Почетак рата обележиле су антисрпске демонстрације. Коста Херман, сива еминенција културног живота Босне и Херцеговине, је по сазнању да се атентат догодио узвикнуо да стотине вешала не би платиле драгоцене главе које су изгубљене.⁹⁸⁶ Тиме је у једном повику изрекао сву жељу која је постојала у највишим круговима Монархије. У Загребу су антисрпске демонстрације одржане већ на Видовдан. По атентату Сарајево је било у сваком смислу одсечено, па је дошло и до прекида телеграфских веза. После успостављања линија комуникације између Сарајева и Загреба, дан по атентату организовани су протести и на територији Босне и Херцеговине. Било је јасно да се напади координишу из центра империје.⁹⁸⁷ У ноћи је у градској већници у Сарајеву осмишљен проглас којим се захтевало од сарајевског грађанства да изађе на улице и иступи против учињеног.⁹⁸⁸ Постоје сведочења да су власти мобилисале најсиромашније елементе, посебно католичке, а у мањој мери муслиманске и слале их на демонстрације да се обрачунају са Србима. Постоје и показатељи да је главни у свему томе био Поћорек.⁹⁸⁹

Током првих демонстрација маса се окупила око нове католичке катедрале у аустријском центру Сарајева. Војска и полиција су биле ту и организовале окупљене. Певало се у славу цара и носиле су се његове слике. Убрзо се организовани елемент раширио по сарајевским улицама, уништавајући све српско на шта је наишао.⁹⁹⁰ На удару се нашла и резиденција српског митрополита Евгенија Летице, који је био склон

⁹⁸⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање...*, 343.

⁹⁸⁵ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, Банјалука 2011, 18.

⁹⁸⁶ В. Ђоровић, *Црна књига патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914-1918*, Београд-Нови Сад 2015, 43.

⁹⁸⁷ А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981, 31.

⁹⁸⁸ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 25.

⁹⁸⁹ М. Т. [П. Слијепчевић], *Аустро-Угарска против својих поданика*, Ниш 1915, 10-12.

⁹⁹⁰ Ђорђе Микић даје преглед ових првих демонстрација готово од улице до улице како су текли. Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 26-33.

сарадњи за влашћу. Уједно је и страдала школа мис Ирби, познате добротворке народа у Босни и Херцеговини, али и хотел *Европа* који је био у власништву Глигорија Јефтановића.⁹⁹¹ Демонстрације су се шириле и другим босанскохерцеговачким градовима и такође су биле координисане између управе и локалних првака.⁹⁹² Тек у понеким местима су оваква дешавања спречавана. То је углавном била заслуга локалног становништва, које је стало на пут масама које су рушиле све пред собом.

После физичког угрожавања српских живота и имовине, Монархија је кренула да и формално-правно легализује своје поступање према православном становништву. Од почетка јула уведени су преки судови, а нешто раније је уведено и ванредно стање. Сабор је и даље био у сазиву, па је Поћорек наредио Димовићу да умирује српски народ после догађања непосредно по атентату. Паралелно је текло обрачунавање са штампом и то не само српском, већ и муслиманском која је била просрпски оријентисана. Мере, и даље незваничне, нису биле уперене само против штампе. На удару се, тако, нашло и муслиманско културно-просветно друштво *Гајрет*, као и истоимени лист. Слично се догађало и у Египту, у првим месецима рата, а посебно по уласку Османског царства у рат. Тада су вршена „превентивна“ хапшења и спутавања националних друштава. Ипак, размера прогона која је спроведена унутар Босне и Херцеговине, не може да се мери са оном која је спроведена на територији Египта. Чак ни временско трајање обрачуна са поданицима не може да се пореди, пошто су готово сва хапшења у Египту изведена закључно са турским уласком у рат. После децембра 1914. године, хапшења унутар Египта су спорадична, а посебно је важно нагласити да нису уперена против политичких вођа.

У склопу формализација свих одлука из Босне и Херцеговине је у центар империје стигао захтев да се уведу ванредне мере. Недуго за овим стигао је и захтев да се распусти Сабор.⁹⁹³ Војни врхови су преузели вођење политике. Примера ради, Билински се оштро противио укидању Сабора. Сматрао је да он може послужити да се тензије смире. Према њему, није било смисла спроводити овакве мере, јер је немали део народа лојалан и није имао никакве везе са атентатом. Знајући да је рат неизбежан, Билински се противио изолацији једне групе становника. Уз то, уколико би Сабор наставио да ради, то би само поспешило уверење да је атентат рад тек неколицине незадовољника.⁹⁹⁴

Поћорек и војни кругови су спроводили толико агресивну политику, да је и само неслагање Билинског око укидања Сабора било схваћено као подривање аустријског ауторитета у Босни и Херцеговини.⁹⁹⁵ Сви захтеви земаљског поглавара су усвојени 2. јула 1914. године. У Босни и Херцеговини заведен је војни режим. Увидевши да су његови планови о очувању Сабора пропали, Билински је кренуо да спроводи нове мере заједно са Поћорекком. Озакоњење ових одлука уследило је тек почетком јануара 1915. године. До тада, Сабор није формално распуштен, већ није имао заседања. Ипак, услед Поћорекове моћи, као и специфичне позиције Босне и Херцеговине, мере су без законске потврде функционисале од јула 1914. године. Формализацију мера, Поћорек неће дочекати. Увођењем преких судова настављен је прогон српског становништва.

⁹⁹¹ В. Ђоровић, *Црна књига*, 50.

⁹⁹² АВiН, ZMF 830/1914.

⁹⁹³ Н. Капидџић, „Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 202.

⁹⁹⁴ *Исто*, 203.

⁹⁹⁵ Билински је прибележио да је Поћорек имао „жељу за осветом над целим српским народом“. Сам је био склон да све догађаје који су се дешавали од Сарајевског атентата припише Поћорекку. Више о томе: *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, 98-100.

У склопу припрема за рат са Србијом, а из страха да не избије устанак унутар Босне и Херцеговине, приступило се организовању шуцкора. Владимир Дедијер износи податак да је у ове јединице укључен „градски и сеоски олош“ којем је дозвољено да се обрачуна са српским становништвом.⁹⁹⁶ Процена је да су овакве трупе бројале око 11 хиљада људи.⁹⁹⁷ Били су у потпуности под војном влашћу и Земаљска влада није имала никакву контролу над њима. Овакву „територијалну одбрану“ чинили су углавном појединци из састава друге и треће резерве. Било каква гласина о немирима доводила је до формирања ових јединица. Поред основне намере која је подразумевала контролу српског елемента унутар Босне и Херцеговине, ове јединице су штитиле све војне објекте, железницу, поштански и телеграфски саобраћај.⁹⁹⁸

Паралелно су основане и шуцвер формације које су требале да помажу полицији. Подела оружја оваквим јединицама ишла је преко полицијских станица.⁹⁹⁹ Предвиђено деловање ових јединица имало је елементе истребљења Срба на одређеном подручју. На пример, Поћорек је планирао да ове трупе прате наступање војске, посебно преко Дрине. Наступајући за војском, овако организоване, оне би наставиле са протеривањем српског становништва и са освојених крајева. Предлози да се измени етничка слика поднебља око Дрине је свакако старија и од Поћорека, али и од Калаја. Тиме би се насилно остварила идеја коју Калај није успео да постигне. У склопу такве замисли у октобру је Земаљска влада донела одлуку да се конфискује имовина свих лица која без дозволе владе бораве у иностранству, ако су под сумњом да раде против Монархије. Породице тих људи су бивале протеране. Преко пет хиљада породица изгубило је дом на тај начин.¹⁰⁰⁰

Војску су пратили и шуцкори. Наиме, после продора, а потом и повлачења српске војске са територије Босне и Херцеговине шуцкори су махом извршавали смртне казне над Србима који су осуђени због помагања српској и црногорској војсци.¹⁰⁰¹ Поћорек је ове јединице сматрао „наоружаним народом“, иако у њиховом организовању није било ничега спонтаног. С обзиром на млаку реакцију муслиманског становништва на ултиматум, Поћорек је неретко користио шуцкоре против Срба, баш да би у потпуности завадио две конфесионалне групе. У томе није био без подршке саборских политичара, посебно Шериф-бега Арнаутовића.

У склопу ове прве фазе империјалне политике, коју можемо сматрати обрачуном са националним покретом или сукобом са поданицима, Монархија је на свом колонијалном поседу прибегла и узимању талаца, као и интернацији и формирању логора. Заведене ванредне мере омогућиле су власти да суспендује сва права, па су тако могли несметано да спроводе истраге и да улазе у домове „осумњичених“. Успостављено је праћење сумњивих лица, где се као битан фактор показала много раније успостављена мрежа доушника. Када је Аустро-Угарска предала Србији ултиматум, све ове мере су појачане. И пре ултиматума, од тренутка атентата, спровођена су масовна хапшења. Подаци престају да буду прецизни, али је претпоставка да је ухапшено у тих месец дана око пет хиљада Срба. Они највиђенији су после ултиматума претворени у таоце, како би се спречила и сама помисао на побуну. У ноћи по предаји ултиматума ухапшени су Јефтановић, Грђић и Њежић, којем није заборављена саборска сарадња са

⁹⁹⁶ V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, II, 40; Ђоровић их карактерише као „најгори олош муслиманског и католичког пролетаријата“ – В. Ђоровић, *Црна књига*, 64.

⁹⁹⁷ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 71.

⁹⁹⁸ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo 2007, 86.

⁹⁹⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973, 175.

¹⁰⁰⁰ П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука – Београд 2013, 23.

¹⁰⁰¹ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 86.

Петром Кочићем. У Мостару су ухапшени Атанасије Шола, Урош Круљ, Ристо Радуловић и Светозар Ђоровић. Треба нагласити да су посебно на удару били делови Босне и Херцеговине који су се наслањали на српску и црногорску границу.¹⁰⁰²

Системски приступ узимању талаца је био јасан од самог почетка. После хапшења политичара и културних радника на ред су дошли учитељи и свештеници. Војне власти су раније послале наредбу да се по општинама формирају спискови сумњивих.¹⁰⁰³ Споменута мрежа доушника је одлично радила, а људи су на спискове бивали стављени из најразличитијих разлога – од напуштања места боравка до тога да су означени као сумњиви.¹⁰⁰⁴

Савременик ових догађаја, Перо Слијепчевић детаљно описује догађаје које су „обезглавили“ српску елиту. Према њему, слободе су нестале чим је извршен атентат. Највиђенији су били притворени одмах, а ултиматум је довео до тога да дође до „затварања у масама“. После затварања следиле су депортације у унутрашњост Монархије, подаље од фронта. У интернацију је послат понајвише српски свет и неки „напреднији муслимани“.¹⁰⁰⁵

На удару се посебно нашло српско свештенство. Остао је писани траг у званичном листу *Bosnische post* о томе како су доживљавани српски свештеници и учитељи. У фебруару 1915. године, Стјепан Саркотић који је заменио Поћорека, пише како су српски свештеници и учитељи затровали душу и дух народа.¹⁰⁰⁶

Месецима пре изласка овог текста, српско свештенство је хапшено, узимано за таоце и слато у интернацију. Почетак хапшења и прогона можемо видети током јула 1914. године.¹⁰⁰⁷ Хапшења су добила толике размере, да је у одређеним парохијама уништен црквени живот. Земаљска влада је упркос таквим размерама хапшења захтевала да се настави са вођењем матичних књига, иако понегде није било лица која су могла да упишу новорођене у књиге.¹⁰⁰⁸ Прва погубљења српских свештеника наступила су пре званичне објаве рата. Парох из Осјечана, Ђорђе Петровић, је мучен и убијен пошто је његов брат приступио српским комитама.¹⁰⁰⁹ До краја 1914. године наставило се са систематским уништавањем српског свештенства. У атмосфери прогона ухапшен је и брат Петра Кочића, јеромонах у манастиру Моштаница. До 1918. године он ће бити у различитим логорима. Билински помиње да је у Требињу постојала „алеја вешала“.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰² Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Бања Лука 2012, 140-141.

¹⁰⁰³ Овај „феномен“ није својствен само за поднебље Босне и Херцеговине, већ га је Монархија користила и у италијанским областима под контролом Беча - В. Мориц, „Смрт у логорима“, у: *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ур. Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер, В. Дорник, Нови Сад – Београд 2016, 121.

¹⁰⁰⁴ Д. Берић, „Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини 1914–1918“, *Зборник Матице српске за историју* 35 (1987), 51-52.

¹⁰⁰⁵ П. Слијепчевић, „Босна и Херцеговина у Светском Рату“, *Напор Босне и Херцеговине*, 222.

¹⁰⁰⁶ *Bosnische post*, 14. februar 1915.

¹⁰⁰⁷ Б. Милошевић, „Прогон православног свештенства Босанске крајине у Првом свјетском рату“, *Српске студије* 4 (2013), 305-306.

¹⁰⁰⁸ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*, 98.

¹⁰⁰⁹ Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград – Вишеград 2016, 86; Милошевић даје исцрпан опис хапшења српских свештеника по читавој територији Босне и Херцеговине – *Исто*, 86-99.

¹⁰¹⁰ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, 100. У Требињу је обешен и свештеник Видак Парезанин. Остало је забележено да су му последње речи биле упућене против Аустрије, слављењу Србије и краља Петра - Р. Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат*, 178. Билински, иако не спомиње имена, пише да се трудио код цара да се Парезаниновој удовици не укида пензија - *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*, 101. Његове молбе, уколико их је било, нису помогле пошто на основу писања њеног сина Ратка знамо да је одведена у логор Жегар код Бихаћа, где се налазила и мајка Недељка Чабриновића – Р. Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат*, 189-190.

Прва вешала у тој ужасној алеји постављена су испред православне цркве, а вешала су постала симбол истребљивања цивила. Разморе страдања описује и пећки митрополит Гаврило Дожић. Он је, као добровољац учествовао у ратним операцијама. Као део црногорске санџачке војске организовао је акције Црвеног крста. У јесен 1914. године учествовао је акцијама српске војске у Босни и Херцеговини. Главни штаб његове дивизије налазио се у Горажду. Како је српска војска ослобађала места, пећки митрополит је пружао подршку где је била потребна. По српском ослобођењу Фоче, он је посетио ово место. Забележио је да су аустроугарске власти ухапсиле или убиле све виђеније Србе из области које су биле ослобођене. По његовим речима дочекале су га породице, молећи га да одржи опела јер у том крају више није било свештеника који су могли то да учине.¹⁰¹¹

Хапшење и интернација добила је свој законски оквир крајем августа 1914. године. Тада је утврђено да је потребно да се политички сумњиви становници Босне и Херцеговине шаљу у логор Арад.¹⁰¹² Први логори на европском тлу били су намењени, између осталих, и неподобним Србима. Опет је Дунавска монархија показала сличност са империјама те епохе, угледавши се на Британце који су деценију раније Буре затварали у логоре.¹⁰¹³ Број ухапшених јако је брзо превазишао обим логора успостављеног у Араду, па су власти биле приморане да оснивају нове. У Араду је после страховитог мучења преминуо парох Милош Билбија. Овај парох из Босанског Грахова одбио је да фалсификује датум рођења Гаврила Принципа који би властима омогућио да га осуде на смрт. Из Арада су неки од логораша мобилисани и слати по ратиштима. До јуна 1915. године око две хиљаде и двеста заточеника било је послато на ратишта.¹⁰¹⁴ То није било карактеристично само за овај логор. Ратко Парезанин је мобилисан као сумњива личност и послат на италијански фронт. Он је на фронт послат из логора Жегар и крај рата дочекао је на италијанском ратишту.¹⁰¹⁵

Ниједно место у Босни и Херцеговини насељено Србима, није избегло хапшења и интернацију.¹⁰¹⁶ Продирање аустријских и бугарских трупа у Србију у јесен 1915. године довело је до формирања логора у Добоју.¹⁰¹⁷ Од децембра 1915. године до јула 1917. године кроз овај логор прошло је преко 45 хиљада људи. Од тог броја, готово трећину су чиниле жене и деца чији су мужеви и очеви осумњичени да су пришли српској војсци.¹⁰¹⁸ Арад, Добој и Жегар нису били једини логори. Поред ових становништво Босне и Херцеговине интернирано је у Коморан, Шопроњек, Кечкемет, Туроњ и многе друге логоре који су никли на територији Хабзбуршке монархије.

Нов талас прогона поданика уследио је после пада српске државе. Број логораша са простора Босне и Херцеговине је био толики да упркос жељама Беча они нису могли бити обједињени у једном логору. Санитарни услови у свим логорима били су ужасни и

¹⁰¹¹ Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, Гацко – Београд 2014, 26-27; Р. Радић, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) (1881-1950)*, Београд 2011, 144.

¹⁰¹² Опис логора у Араду даје Владимир Ћоровић у *Црној књизи*. Логораша су се налазили у претрпаним војним касарнама, без најосновнијих потрепштина. Храњени су једном дневно. Убрзо су почеле да се шире болести и умирање је било масовно. Иако су међу интерниранима били и свештеници, било им је забрањено да мртвима одрже опело. Ристо Радуловић, неуморни борац за српске интересе и уредник *Народа* умро је у овом логору 1915. године. У тузланском затвору је добио туберкулозу од које је умро у Араду – В. Ћоровић, *Црна књига...*, 88-92. Од октобра 1915. године су интернирани у Араду насилно одвођени на фронт да се боре у трупама Двојне монархије.

¹⁰¹³ М. Екемчић, *Дуго кретање између клања и орања*, 345.

¹⁰¹⁴ Pregled mobilizacije interniranih u Aradu, у: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 290.

¹⁰¹⁵ Р. Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат*, 191-192.

¹⁰¹⁶ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 86.

¹⁰¹⁷ О овом логору види више код: С. Терзић, „Аустроугарски логор за Србе у Добоју 1915-1917“, *Глас САНУ Одељење историјских наука* 16 (2012), 409-421;

¹⁰¹⁸ В. Мориц, „Смрт у логорима“, 120.

како је рат одмицао бивали су гори. У Араду и Нежидеру, али и у осталим логорима су харале болести, посебно тифус и туберкулоза. У Нежидеру је само током прве половине 1915. године умрло око 1300 заточеника, углавном Срба. До краја рата у овом логору страдало је 4593 логораша.¹⁰¹⁹

Сматрамо да се овако вођена политика, уперена против једне националне групе може сматрати политиком изоловања. На неки начин то је ескалација традиционалне политике коју је Монархија водила од тренутка окупације. До почетка рата је углавном једна група уживала привилегије. После Сарајевског атентата је постало јасно да ће уследити политика изолације једне групе. Да је таква политика уродила плодом види се по реакцијама становништва на ултиматум Србији. Хрвати су били одушевљени, муслимани нешто мање, а Срби нимало нису веровали у аустријски успех. Четири деценије рада на уношењу раздора у ИЗМЕЂУ три конфесије је уродило плодом, па је тако Поћорек прибележио да „тај свет ни по чему није био јединствен у заједничкој несрећи“.¹⁰²⁰

Поћорек неће дуго после овог записа разматрати атмосферу Босне и Херцеговине. После пораза који је претрпео од српске војске код Цера и Колубаре, Аустро-Угарска је приступила реорганизацији армије. На чело балканске армије је постављен генерал Стјепан Саркотић¹⁰²¹ је тим постављењем постао шеф Земаљске владе.¹⁰²² До промене политике није дошло, а нови војни управитељ Босне и Херцеговине чак је и постигао да Сабор и формално буде распуштен. За то му је послужио потез Данила Димовића, до тада хабзбуршког човека. Димовић је, не обративши се Саркотићу, писао Билинском у покушају да неке Србе прикаже као своје присталице. Тиме је покушао да им помогне да избегну интернацију и преке судове. Саркотић је сазнао за то и искористио то као повод да затражи и дефинитивно распуштање Сабора.

Мобилизација и терет рата

Први дани мобилизације донели су потешкоће на територији целе Монархије. С обзиром на то да су се у првим месецима рата образовала три фронта на којима је Монархија ратовала, у самој Аустро-Угарској долазило је до проблема са координацијом мобилисаних трупа. Приликом опште мобилизације у Двојној монархији дошло је до формирања шест армијских и седамнаест корпусних команди. Оперативну војску чинило је око два милиона војника.¹⁰²³

До рата, Босна и Херцеговина су биле под војном контролом XV и XVI корпуса чији је командант био Оскар Поћорек. У бескрајно детаљним извештајима о мобилизацији у различитим крајевима Босне и Херцеговине, бројеви одведених на ратиште су тумачени као израз лојалности Монархији и њеној политици. Мобилисане

¹⁰¹⁹ Исто, 130.

¹⁰²⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви*, 167.

¹⁰²¹ Стјепан Саркотић је учествовао у гушењу побуна приликом успоставе аустријске власти у Босни и Херцеговини. До 1899. године боравио је у Босни и Херцеговини где је био део трупа стационараних у Требињу и Мостару. У војно-обавештајну службу пребачен је 1899. године и тако је боравио у Србији и у Русији. Године 1912. постаје генерал територијалних снага на простору Хрватске и Славоније. Почетком Првог светског рата „истакао“ се у нападу на Србију. У јануару 1916. године предводио је напад на Ловћен. После тог напада постао је генерал пуковник, а своје презимену је додао фон Ловћен – S. A. Fuchs Klein, *Freiherr Sarkotić von Lovćen Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegovina von 1914 bis 1918*, Wien 2021, 45-51.

¹⁰²² М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 714.

¹⁰²³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 85.

снаге унутар Босне и Херцеговине биле су део 6. армије, једне од две која су послате на Србију. Мобилизација је проглашена 25. јула, а као почетни датум је одређен 28. јул. Била је завршена кроз неколико дана. Тек у понеким крајевима се спомиње да је српско становништво избегавало мобилизацију. Због тога су окружни начелници тражили да се мере против Срба појачају. У Херцеговини се извештаји о мобилизацији више усредсређују на успехе у сузбијању бежања Срба у Црну Гору. Интернацијом је спречено да дође до могућег бежања и нарушавање поретка. Чак су интернирани и неки муслимани, који су се повели српским идејама. Да нису баш сви са одушевљењем дочекали рат и мобилизацију било је јасно током упада црногорске војске на билећко подручје. Тада је са подручја Билеће побегло готово хиљаду људи.¹⁰²⁴ Да није све прошло без икаквог отпора сведоче и мере које су већ у августу 1914. године спровођене – проглашена је амнестија за све оне који се нису одазвали позиву за мобилизацију, уколико се обавезници сами јаве у округ којем припадају. Битну улогу имали су и верски поглавари који су требали да подсети вернике на лојалност Монархији и на „везаност“ Босне и Херцеговине за аустроугарске земље.¹⁰²⁵

Религијски аспект рата посебно је дошао до изражаја када је Османско царство ушло у рат. Османски султан је прогласио „свети рат“ и наредио да се прогласи пошале у све муслиманске земље. Тиме су сви муслимани позвани да у рату стану на страну Централних сила.¹⁰²⁶ Власти у Цариграду сматрале су да ће се муслимани лакше покренути под „заставом религије“. Почетком 1914. године приступило се плановима за повратак територија изгубљених током Балканских ратова.

Овде је потребно додатно истаћи различите позиције Босне и Херцеговине и Египта. Проглашење британског протектората у Египту била је директна последица турског уласка у рат на страни Централних сила. Дотадашњи кедив је свргнут и постављен је нови владар са титулом султана. Британској управи било је потребно да се становништво умири, па се нису либили ни да подсећају Египћане да је оснивач династије Мехмед Али ослободио Меку и Медину. Било је потребно да се успостави контрола над правом проглашења „светог“ рата. Британске мере, јако сличне аустријским, у првим месецима рата су уродиле плодом, па је опозиција била готово потпуно уништена. Са друге стране, Поћорек свесрдно подржава проглашење „светог рата“. Он је наредио да се проглас одштампа са идејом да он дође до сваког муслиманског војника на фронту. Уједно је и пружао сваку могућу подршку реис-ул-улеми Чаушевићу који је верном народу предочио султанов проглас. На основу британског и аустроугарског поступања ми можемо видети одређене империјалне механизме на делу током рата. Тако, католичка Монархија, која је неретко истицала такав свој карактер користи муслиманске војнике и „свети рат“ као оруђе.¹⁰²⁷ Како је рат одмицао то је сукоб добијао све чешће призвуче обрачуна са наслеђем некадашње Византије. Тако је настала једна чудна идеологија која је спајала крсташко и муслиманско заузеће Цариграда.

¹⁰²⁴ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 101.

¹⁰²⁵ Код муслиманског становништва ту улогу је преузео реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић, код православних митрополит Евгеније Летица, а код католика мостарски бискуп Алојзије Мишић. Иако је митрополит Евгеније сарађивао са аустроугарским властима, није свештенство је пружало значајан отпор. То се види и из броја православних свештеника којима је суђено током 1914. године. Њих готово 200 било је изведено пред суд под различитим оптужбама. Многи од њих су били интернирани или задржани као таоци. Да је држање митрополита било другачије од држања свештенства види се јасно из сукоба који су наступили током 1919. године између нижег свештенства и епископа са простора Босне и Херцеговине – Б. Маџар, М. Папић, *Политика и Српска православна црква*, 156-173.

¹⁰²⁶ *Sarajevski list*, 26. novembar 1914.

¹⁰²⁷ О верском карактеру Првог светског рата на подручју Балкана оширно је писао Милорад Екмечић – М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 112-151.

Размирице које су постојале са Османским царством бивају превазиђене, иако је почетком рата Цариград био неповерљив према Монархији која је „украла Босну и Херцеговину“. Рат је избрисао готово све проблеме који су постојали између управе унутар Босне и Херцеговине и муслиманског становништва. То је посебно упечатљиво када се подсетимо да је Монархија спречавала муслимане да током сукоба балканских држава и Турске приступе султановој војсци. Треба споменути да су се обе империје уочи почетка Првог светског рата суочиле са хришћанским распарчавањем Османског царства. Наравно, треба бити пажљив и уочити разлику између империјалног рата Италије у Либији и борбе балканских народа за ослобођење. У случају Велике Британије, било је потребно спречити солидарност са султаном током италијанског похода на Либију. О држању Двојне монархије током балканских ратова писано је нешто раније. Током тих година султан и религијска солидарност били су значајан фактор међу муслиманским популацијама две земље.

Султан је у фетви о „светом рату“ посебно поменуо и Србију и Црну Гору да би нагласио да муслимани имају обавезу против те две земље. Аустријске власти су се потрудиле да овако формулисан текст окрене муслимане под њеном управом против Србије и Црне Горе. Још од краја Другог балканског рата, Монархија активно ради на коришћењу муслиманског елемента на Балкану. Кроз неколико новинских текстова објављених у Сарајеву Аустро-Угарска је покушала да језичком јединству, које је све више добијало на значају, супротстави религијско јединство муслиманског света. Оно је осликано изјавама солидарности са турском државом током Балканских ратова, али и сарадњом са муслиманима из Албаније са којима муслимани Босне и Херцеговине нису делили језик.¹⁰²⁸

Због тога је важно истаћи проглашење „светог рата“. Некадашње османске провинције, под контролом две европске силе, нашле су се на различитим странама сукоба. Оно што их је спајало је страна управа која је религијска осећања муслиманске популације обликовала у своју корист. Посебно је значајан положај највиших верских поглавара који су и у Египту и у Босни и Херцеговини сарађивали са окупационим властима. Да то није био феномен карактеристичан само за муслиманску популацију видели смо и на примеру православног митрополита Евгенија Летице у Босни и Херцеговини.

Имајући у виду овакав религијски контекст, треба напоменути и да је Босна и Херцеговина била непосредно подручје ратовања. До почетка рата, босанскохерцеговачке јединице бројале су око десет хиљада људи. Ове јединице су углавном сачињене од поданика са територије Босне и Херцеговине, док је командни кадар, као и у случају египатске војске, долазио из осталих делова империје.¹⁰²⁹ Војна организација састојала се од четири пука, која су се увек попуњавала становницима Босне и Херцеговине. Први пук је имао седиште у Бечу, где су боравили и I, II и IV батаљон. Овај пук су попуњавали становници сарајевског округа где је и боравио III батаљон. Слична је ситуација била и са другим пуком који је био смештен у Грацу, а попуњавао се из бањалучког округа. Трећи пук је боравио у Будимпешти, а регрутацију је вршио у Тузли, док је четврти био стациониран у Трсту, а чинили су га поданици из мостарског округа. Командни језик био је немачки.¹⁰³⁰ Почетком рата, већина православних војника била је преведена у радничке одреде.

¹⁰²⁸ *Sarajevoer Tagblatt*, 5. jun 1914.

¹⁰²⁹ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 122.

¹⁰³⁰ Д. Сегић, „Босанско-херцеговачки пукови аустроугарске војске 1914. године. Проблем национално-верске хетерогености и војно држање на српском фронту“, у: *Ђоровићеви сусрети 2014. године. Међународни научни скуп историчара. Босна и Херцеговина у Првом светском рату*, ур. В. Максимовић, Д. Мастиловић, Гацко 2014, 107-108.

Мобилисано православно становништво чинило је, такође, део радних одреда, што је учињено како би се проверила њихова лојалност. Према извештајима из 1915. године радни одреди бројали су око осам хиљада људи и налазили су се махом на територији Угарске.¹⁰³¹ Тек по задовољењу постављених критеријума могло се разматрати њихово слање на фронт. Овде се може уочити још једна сличност са британском управом у Египту током рата, која је такође формирала раднички корпус, који је обухватао већину Египћана који су били регрутовани. Унутар Босне и Херцеговине је образован из различитих побуда, али је ипак формиран.

Када је долазило до формирања одреда, поштовала се размера становништва која је установљена последњим пописом – у просеку је у батаљонима било око 26% католика, 32% муслимана и 41% православних. Православни су и после свих провера били под сталном присмотром и то је стварало доста напете ситуације. Извештаји о мобилизацији нису најбоље сведочили о атмосфери која је владала. На почетку рата војни обавезници су своју обавезу избегавали на најразличитије начине - од једења сировог кромпира како би добили температуру, па све до сакаћења.¹⁰³² Најбогатији су подмићивали лекаре и регрутне официре како не би морали да прибегну оваквим мерама.¹⁰³³ Слично је било и у Египту. Посебно се намеће корупција приликом мобилизације као заједничка обема империјама у овом добу.

Поред мобилизације стизали су позиви на војну обуку. Од септембра 1914. године мушкарци рођени 1892, 1893. и 1894. године позивани су на „увежбавање“. Од њих 34.525 нешто мање од 14 хиљада је проглашено способним за службу и од новембра су били део војних формација.¹⁰³⁴ Босански пукови су у првим ратним месецима претрпели страховите губитке, те се опсег годишта која су била позивана на обуку, а потом и на служење само ширио.¹⁰³⁵ До краја године у договору заједничког министарства финансија и спољних послова предложено је да се одобри позив војних обавезника закључно са онима рођеним 1878. године. Током новембра и децембра сазвано је 41.157 војних обавезника.¹⁰³⁶ После озбиљних пораза претрпљених од српских војски, није била реткост да аустроугарске власти за комору узимају и дечаке од петнаест година, као и старце. Са друге стране, од летњих месеци 1917. године у *Хрватском дневнику* изашло је неколико текстова који говоре да у Далмацији готово да нема мушкараца.¹⁰³⁷

Децембар 1914. донео је обимнија дезертирања из војске. Углавном су била у питању бежања из чета које су настале из радних одреда. После ових догађаја све су чешћи извештаји о непоузданости православног људства. Војна команда била је склона да дезертирање оправда незадовољством због деградација у раднички одред, али и због недовољног броја официра који су знали српски језик. Да ситуација није била толико лака за објаснити било је јасно када се приступило формирању резервних одреда постојећих радничких. Тако формиран резервни одреди требали су да испитају лојалност регрута пре него што буду послати на фронт. Током ове „фазе“ мобилисани поданици су добијали оружје. То није умањило бежање из војске.¹⁰³⁸ Није ретко било да после оваквих извештаја чете буду враћене у радне одреде. Православни су напуштали

¹⁰³¹ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 123.

¹⁰³² B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad 1990, 38-39.

¹⁰³³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 124.

¹⁰³⁴ Одмицањем рата, многи који су били ослобођени војне обавезе били су подвргнути поновним прегледима. Тако је у Сарајевском листу у јулу 1916. године објављено да сви који су ослобођени, а припадају генерацијама између 1866. и 1897. године морају поново да се јаве – *Sarajevski list*, 22. jul 1917.

¹⁰³⁵ B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918*, 41.

¹⁰³⁶ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 128.

¹⁰³⁷ *Hrvatski dnevnik*, 24. kolovoz 1917.

¹⁰³⁸ Д. Сегић, „Босанско-херцеговачки пукови аустроугарске војске 1914. године“, 110.

војску и на фронту према Русији. Одређену заслугу за то имало је и лоше вођство и лоша тактика што је доводило до великих губитака у људству.

Дезертирање ће тек током 1917. године добити озбиљне размере. У зависности од географског положаја групе бегунаца су добијале различита имена. У Херцеговини су се углавном називали комитским бандама, док је у Крајини деловао и зелени кадар који ће се полако образовати током последње ратне зиме. Комите ће задавати муке аустроугарској управи током 1917. године, када су вршили упаде на територију Босне и Херцеговине.¹⁰³⁹ Зелени кадар у Босанској крајини задавао је веће муке, иако је Саркотић одбијао да призна да њихово деловање има политичко обележје.¹⁰⁴⁰ У Крајини су због дезертирања морале да реагују и војне власти, јер је обим напуштања војске почео да утиче на социјалну ситуацију.

Треба имати на уму да је током првих месеци рата Босна и Херцеговина била ратно попрште. Прве чарке на границама претходиле су нападу Аустро-Угарске на Србију. Приликом напада на Србију, православни су склоњени из јединица које су сачињене од католичког и муслиманског елемента. Када су кренуле борбе, у Мачви је деловао Трећи босанско-херцеговачки пук. Према извештајима, претрпео је велике губитке у борбама – 79 мртвих, 382 рањена, 24 нестала. У првим данима учествовали су припадници I и II батаљона. После победе српске војске они су се повукли у Срем одакле су прекомандовани у Галицију.¹⁰⁴¹ У новембарским борбама учествовао је III батаљон који је чак и постављен на ударно место.

У борбама у околини Љига 25. новембра одиграо се још један велики сукоб. Када је било јасно да је аустроугарска војска потучена и да се налази у расулу поручник Гојкомир Глоговац из околине Билеће отворио је паљбу на српске војнике убивши њих око 400. Таквим чином омогућио је да се расути батаљон прикупи, мада није утицао на даљи исход битке. За свој чин био је награђен титулом барона и Орденом Марије Терезије. Са њим су одликована и три члана митраљеског одељења којима је командовао. Тако је овај Србин из околине Билеће постао једини припадник босанско-херцеговачких јединица који је понео ово признање.¹⁰⁴²

Ратна 1914. година нам је показала одређене сличности и разлике у понашањима империја током Великог рата. Видели смо да је слично као и у египатском случају формиран раднички корпус и да је идеја „светог рата“ коришћена међу муслиманском популацијом.

Са друге стране, јављају се и одређене разлике. Британске власти у Египту су углавном локално становништво регрутовале у радничке корпусе. Осетно мањи број Египћана био је део империјалне војске. Баш због прокламованог светог рата, мали број њих који је ратовао слат је на западна ратишта. Раднички корпус је пратио блискоисточне подухвате британских снага, што је Лондон сматрао довољно безбедним да не дође до немира. Ипак, крај рата је показао да ће огроман допринос који су Египћани дали кроз раднички корпус имати високу цену по Лондон.

Аустро-Угарска имала је другачији приступ. „Свети рат“ је искоришћен да се муслиманско становништво „одвоји“ од Србије, а потом су крваве борбе вођене током 1914. године, праћене ужасним злочинима, служиле да у потпуности обесмисле идеју уједињења словенског елемента. Да је аустријски план успевао, види се на основу податка да је Други босанско-херцеговачки пук са 57 златних медаља за храброст био

¹⁰³⁹ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 445-450.

¹⁰⁴⁰ Општи преглед овог феномена: В. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad 1990.

¹⁰⁴¹ Д. Сегић, „Босанско-херцеговачки пукови аустроугарске војске 1914. године“, 112-113; У Галицији ће бежање из војске бити много чешће.

¹⁰⁴² Д. Сегић, „Босанско-херцеговачки пукови аустроугарске војске 1914. године“, 115.

један од најодликованијих аустроугарских регименти. Сви босанско-херцеговачки пукови понели су 146 златних медаља за храброст.¹⁰⁴³ Деловало је као да је мотивисаност ових јединица много већа него код оних „несловенских“. Тиме је Аустрија на много радикалнији начин наставила вишедеценијску политику раздвајања професионалних група.

Ни цивилно становништво није било поштеђено, па су места уз Дрину била посебно погођена хапшењима, која су углавном била правдана сарадњом са Србијом и српском војском. Најтеже је било у околини Вишеграда и Зворника.¹⁰⁴⁴ Слична је ситуација била и на простору Херцеговине, где је деловала црногорска војска. Кретање војске условило је и пресељавање народа. У неким крајевима, посебно у Херцеговини, народ је одлазио са црногорском војском, али је из долине Дрине углавном организовано одвођено становништво.

Мобилизација, хапшења, интернација и пресељења су немерљиво утицали на Босну и Херцеговину. Почетак рата довео је, међутим, и до преласка на ратну привреду. Војна комисија за реквизицију имала је значај готово истоветан комисији за мобилизацију. Осиромашење становништва види се на основу захтева поднетих Земаљској влади за помоћ. Одузимање стоке је посебно оставило трага у пољопривреди, иако је рат почео по обављању сетве. Смањење радне снаге утицало је на то да се и жене укључе у рад у пољопривреди. Земаљска влада је неретко наређивала да се пружи помоћ тамо где је неопходна, иако се већина пољопривредних радова већ обављала преко мобили. Цене основних производа су ограничене, а сваки пољопривредник је давао најмање 2% рода, како би се прикупила помоћ за осиромашене породице.

У градским срединама није било довољно огрева. Такође индустријски погони у Бањалуци су готово стали због великог броја мушкараца који су отишли у војску. Градови су били погођенији, па је тако у Бањалуци поред недостатка огрева владала и несташница брашна. Због тога су локални политичари тражили да се земаљске намирнице праведније распореде. До пролећа 1915. године власти су ситуацију донекле држале под контролом. Од 1915. године пољопривредни намети постају претешки за становништво које није послато на фронт. Слично као и у Египту, терет рата империје пао је на колонију.

Година 1915. доноси промене. Од јула 1915. године власти спроводе процесе експатријације, односно одузимања држављанства, које је пратила и конфискација имовине. Тим мерама су посебно били погођени крајеви у којима су ратовале српске војске јер је влада установила да је становништво помагало непријатељској војсци. Власти су ово регулисале законом, па је одлучено да се на конфискована имања или имања без власника населе ислужени војници страног порекла.¹⁰⁴⁵ На тај начин се законски омогућила идеја присутна у војним круговима још од 1908. године о насељавању ислужених официра.

Оваква ситуација, велеиздајнички процеси, као и онемогућавање било каквог вида политичког живота, уз сушну и неродну 1916. годину довели су Босну и Херцеговину на ивицу социјалне катастрофе. Већ крајем исте године било је јасно да у Босни и Херцеговини влада глад. Тешка зима и обиље снега нису помогли целокупној ситуацији. Становништво које је преживљавало на корењу и јестивом растињу било је ускраћено чак и за то. Храна која је стизала од управе није била довољна да се намирне гладни, па су рани месеци 1917. године донели и случајеве умирања од глади. Званични подаци говоре да је око 200 људи умрло од глади, али се основано сумња на много већи

¹⁰⁴³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 249-250.

¹⁰⁴⁴ Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 111-112.

¹⁰⁴⁵ *Исто*, 341.

број.¹⁰⁴⁶ Ситуација је најгора била у Сарајеву, Травнику и Мостару где су и католичко и муслиманско становништво охрабрени деловањем својих верских поглавара почели да се одупиру реквизицији.

С обзиром на то да су следовања које је држава одредила по глави становника била недовољна за опстанак, становништво се опирало мерама.¹⁰⁴⁷ Посебно је тешко било у време сетви. Услед слабих приноса и великих реквизиција није било житарица које би могле бити посејане. Примећено је да су територије на којима није суспендован устав и које су имале народно представништво лакше поднеле привредни терет рата.¹⁰⁴⁸ Ипак, унутар Босне и Херцеговине управа није разматрала обнову саборског рада. Тиме је и статус трајно суспендован. Тако је Аустро-Угарска држала Босну и Херцеговину у колонијалном положају током читавог рата. Видећемо да је током 1917. у другим деловима Монархије постепено обнављан политички живот, док су Босна и Херцеговина остале ускраћене за било какву јавну дебату о рату, ратној привреди или стању унутар земље. Тиме ове територије показују много више сличности са Египтом, него са осталим територијама унутар Двојне монархије. Уједно је још једном наглашена посебна позиција Босне и Херцеговине у оквирима Монархије.

Привредне афере које су откриване чиниле су терет рата немерљиво тежим. Неколико банкарских афера завршило се хапшењима и сменама на челним позицијама банака. Најпознатија афера је била она која се односила на откуп бакра за војне потребе. У томе је, уз странце који су предводили „металну централу“, значајну улогу имао и Шериф Арнаутовић. Почетком 1917. године откривене су малверзације и установљено је велико лично богаћење вођства. Арнаутовић је због своје позиције у друштву избегао суђење и казну за ово.¹⁰⁴⁹ Монархија га је сматрала кључним у очувању мира међу муслиманском популацијом. Уједно, он је био и изразито антисрпски настројен, те је активно радио против словенског уједињења. Афере су јако тешко пале најширим слојевима становништва, које је гладовало. Упркос покушају да се сакрије Арнаутовићев удео у малверзацијама приликом откупа бакра, муслиманско становништво се осетило посебно погођеним. На дуже стазе, овакве афере значајно су дискредитовале Земаљску владу и читаву аустријску власт унутар Босне и Херцеговине.

Поређења са Египтом се готово природно намећу. Услед рата, готово да су истоветне године у којима су обе земље ушле у пољопривредну кризу. На обе територије пао је терет издржавања рата. Босна и Херцеговина су биле изложене и ратним дејствима која нису погодила Египат и то је значајна разлика која се мора приметити. Због тога у Египту није било масовних пресељавања и преобликовања географских поднебља. Египат се није суочио ни са логорима за цивилно становништво на својим територијама. Оно што јесте слично то је огроман раст цена, социјални немири у већим градовима, богаћење појединаца махинацијама у ратној трговини и слаба реакција централне власти на такво понашање. Приметно је и да је масовна мобилизација у египатском случају, а у српском хапшења, интернације, па и мобилизација довела до проблема у пољопривредној производњи који су само продубљени одузимањем стоке за потребе рата.

¹⁰⁴⁶ П. Слијепчевић, „Босна и Херцеговина у Светском Рату“, 233,

¹⁰⁴⁷ Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje за vrijeme Prvog svjetskog rata“, 216.

¹⁰⁴⁸ Исто, 243.

¹⁰⁴⁹ Ђ. Mikić, *Austroугарска ратна политика у Bosni i Hercegovini*, 401.

Саркотићев режим и гашење политичког живота

Неке назнаке о политичком животу после атентата у Сарајеву смо видели у ранијем тексту. Масовна хапшења и слања у логоре, којима је дат правни оквир, били су показатељ да се Босна и Херцеговина налази у положају другачијем од свих осталих покрајина Двојне монархије.

После пораза од српске војске, Аустро-Угарска је приступила реорганизацији Балканске армије. Поглавар Босне и Херцеговине Оскар фон Поћорек био је смењен и његово место заузео је генерал Стјепан Саркотић. Он је од цара крајем децембра 1914. године добио задужења. Његов основни задатак био је да ради на очувању аустроугарске власти унутар Босне и Херцеговине.¹⁰⁵⁰ Сви проблеми које је Саркотић затекао требало је да сачекају крај рата. Овакав приступ није био по вољи Саркотићу, који је сматрао да је подривање југословенске идеје било од највећег могућег значаја, не мањег од очувања Босне и Херцеговине унутар граница Монархије. За њега је то подразумевало да се политички живот у потпуности обустави и да се настави обрачун са српском популацијом унутар Босне и Херцеговине.¹⁰⁵¹

Саркотић је био уверен да свака српско-хрватска сарадња мора бити спречена.¹⁰⁵² Он је био велики противник политике грофа Куен-Хедерварија на простору Хрватске, која је, како је веровао, довела до настанка Хрватско-српске коалиције. Око односа према Србима ушао је и у сукоб са угарским премијером Тисом. Према Саркотићу, однос угарског премијера према Србима и српском националном покрету био је превише благ и било је неопходно да се приступи радикалним решењима. Новом поглавару Босне и Херцеговине је јако сметао различит однос према Србима у различитим деловима Монархије.

Саркотић је сматрао да је погрешно што војни режим унутар Босне и Херцеговине није успостављен много раније. Био је уверен да је организовање Босне и Херцеговине по принципу некадашње војне границе могло да образује лојалне и послушне поданике. Како то није урађено на време, нови управитељ Босне и Херцеговине кренуо је у остваривање своје политике. Неретко је своје идеје спроводио и без подршке из центра империје. Обрачун са српским националним покретом морао је бити спроведен до краја. Упркос упозорењима из Беча да је намера да се све три конфесионалне групе третирају на исти начин, Саркотић је одговарао да је у току рат са суседним краљевством, током којег су се Срби и они блиски њима, сврстали на страну непријатеља Монархије.¹⁰⁵³

Последњег дана 1914. године поглавар је стигао у Сарајево где га је затекла сложена ситуација. Ратна збивања оставила су трага на становништву које је бивало све немирније. После лета 1914. и Поћорекових мера поданици Монархије унутар Босне и Херцеговине били су потпуно подељени. Српски народ, обезглављен хапшењима, интернацијом и погубљењима био је и најмирнији. Тешко су се усуђивали на отворено политичко деловање, иако је незадовољство било очигледно. Хрвати су били незадовољни јер идеја о сједињењу са Хрватском, Славонијом и Далмацијом није успела. Муслимани су и даље страховали од реформе аграрних односа, посебно у ратној

¹⁰⁵⁰ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 192.

¹⁰⁵¹ M. Cornwall, "The Habsburg elite and the southern Slav question, 1914-1918", у: *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy*, edc L. Höbelt, T. G. Otte, Vienna 2010, 248-249.

¹⁰⁵² L. Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austro-ugarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja*, Tuzla 1980, 31-35.

¹⁰⁵³ H. Kapidžić, „Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 206.

атмосфери.¹⁰⁵⁴ Сам Саркотић је, слично Билинском, за целокупну ситуацију био склон да окриви Поћорека. Нови поглавар је сматрао да је политика која је вођена и саборско деловање до рата створило атмосферу коју је он затекао. Због тога ће се водити идејом да је најбоља политика никаква политика.

Сабор који се није састао од Видовдана 1914. године је морао и формално бити распуштен. Године 1915. почело је са обнављањем парламентарног живота тамо где је парламент постојао пре рата. Таква политика се није односила на Босну и Херцеговину.¹⁰⁵⁵ Исти је случај био и са Египтом где је одложено јесење заседање законодавне скупштине како је називана имитација парламента. Све до 1923. године у Египту није дошло до поновног сазивања парламентарног тела.

Саркотићу је повод за трајно гашење Сабора био покушај Данила Димовића да одређене Србе прикаже као своје сараднике и присталице, како бих их спасио интернације и одузимања имовине. Димовић који је 1913. године спасио саборску већину формиравши прохабзбуршку странку, показао се као неприхватљив за Саркотића и његов начин контроле Босне и Херцеговине.¹⁰⁵⁶ Сличну позицију као Димовић имао је и Шериф Арнаутовић, један од вођа муслимана. Он је био близак властима и представљао је један од Поћорекових ослонаца. Саркотић је сматрао да је била грешка што се Монархија „определила“ за њега и да је много бољи избор био Есад Куловић.¹⁰⁵⁷

После војних пораза из 1914. године Саркотић је сматрао да је боље да се суспендује читава саборска делатност. Билински се сложио са њиме, подржавајући га код цара. Суспендовање рада Сабора није могло да поремети односе са онима који су били лојални Монархији, нити да наруши постојеће стање. Са друге стране сазивање Сабора могло је да продуби поделе, посебно када се узме у обзир да је једна од идеја била да се, до тада хабзбуршкој круни верни, Димовић лиши места потпредседника Сабора. У фебруару 1915. године цар је патентом распустио Сабор. Све је договорено између Билинског и Саркотића, а цар се сагласио са одлуком. Тиме је остварена идеја водиља управника Босне и Херцеговине - „најбоља политика је никаква политика“.¹⁰⁵⁸

Уз Димовићев покушај да спасе неке од Срба, за потпуно обустављање рада Сабора повод је био и материјал пронађени у околини Лознице, током напада на Србију. Тај материјал је наводно показивао везе посланика Сабора са властима у Београду. Власти су сматрале да је то довољан разлог да се бира нови сазив. Услед ратних околности није било могуће да се приступи изборима, па је донета одлука да се Сабор распусти. Царев патент о укидању Сабора биће уједно и последњи чин Билинског као заједничког министра финансија. Два дана по прогласу одлуке он је поднео одлуку, а његову улогу преузео је Ернст фон Кербер.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁴ На основу записа из Саркотићевог дневника прве дане његове управе у Сарајеву осликава: Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 193-195.

¹⁰⁵⁵ Покрајински парламенти су у хабзбуршкој држави почели са радом углавном у току 1917. године. У Босни и Херцеговини ни тада није обновљен рад Сабора – М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 721. На основу тога видимо да је територија окупирана 1878. године остала у посебном односу према обема половинама Монархије. Услед тога, она и показује више сличности са Египтом него са остатком Аустро-Угарске.

¹⁰⁵⁶ Саркотић је био убеђен да је Димовић вођа Хрватско-српске коалиције унутар Босне и Херцеговине. Сметала му је због тога Димовићева сарадња са Јозом Сунарићем, а посебно коришћење саборских просторија за договоре. Веровао је да је ове догађаје инспирисао Душан Поповић, као један од вођа Хрватско-српске коалиције. Због тога је инсистирао да се са Босном и Херцеговином мора поступати на посебан начин, али да се опхођење према свим Србима мора уједначити.

¹⁰⁵⁷ Ђ. Микић, „Политика муслимана Босне и Херцеговине у Првом светском рату (1914-1918)“, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, ур. С. Терзић, Београд 1997, 418.

¹⁰⁵⁸ Н. Капидџић, „Положај Босне и Херцеговине за вријеме аустро-угарске управе (државно-правни односи)“, 77.

¹⁰⁵⁹ Н. Капидџић, „Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za вријеме Prvog svjetskog rata“, 204-205; Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 196-197.

Промена на челу заједничког министарства финансија била је позитивна по Саркотића јер се са Кербером лакше договарао и боље разумео него са Билинским. Билински није био уверен у сврсисходност политичког насиља приликом решавања питања које су комплексна као национално у Босни и Херцеговини. Видели смо да је пружао отпор Поћорек у атентату у Сарајеву, што је само допринело уверењу војних кругова да је наклоњен Србима и спреман на сарадњу са њима. У атмосфери потпуног обрачуна са српским елементом Поћорек је сматрао да заједнички министар финансија директно помаже Србе.¹⁰⁶⁰ Билински је, ипак, у Босну и Херцеговину стигао пре него што је почео рат и сматрао је да се нешто од предратног система морало сачувати. Уједно је у Саркотићевим очима био заговорник мађарске политике унутар Босне и Херцеговине. Видели смо раније да је поглавар Босне и Херцеговине имао сукоб и са мађарским премијером, баш због управљања овом територијом и њене будуће интеграције у систем Двојне монархије. Иако није био присталица тријализма, по Саркотићу, Босну и Херцеговину би после рата требало сјединити са Хрватском и из те тачке кренути у решавање питања.¹⁰⁶¹ Кербер га је подржавао у идеји да се према Босни и Херцеговини треба односити на посебан начин баш због њене позиције у оквиру јужнословенског питања.¹⁰⁶² Саркотићевим доласком у Сарајево и његовом потврдом свих мера из 1914. године, потврђена је и војна диктатура.

Укидање Сабора није значило и суспендовање устава, па је Саркотић то пробао да промени инсистирањем да се формира административни савет. Оснивањем оваквог тела би био постављен преседан. Такав чин би омогућио да се и после рата политички живот унутар Босне и Херцеговине ограничи. Земаљски поглавар је сматрао да је административни савет тело преко којег би требало успоставити контакт са народом, који је прекинут. Тиме би показао да нема потребе за постојањем Сабора. Министарски савет у Бечу био је свестан шта се догађа, па је ускратио сагласност за формирање једног оваквог органа. То поглавара није омело, па је наставио да води своју политику.

Обрачун са Сабором је био завршен. Данило Димовић и његова сарадња са Јозом Сунарићем стварала је нелагоду Саркотићу. Када је Димовић уз немалу католичку подршку изабран за председника адвокатске коморе, Саркотић је поништио те изборе. Свака Димовићева активност је сматрана за покушај да се обнови српска политичка делатност. Због тога се Саркотић није либио да подсети власти у центру империје на њихову улогу у успостављању Димовића као политичког фактора и да тиме укаже на све проблеме предратне политике унутар Босне и Херцеговине. Пример Димовића је користио да докаже потребу да се уједначи политика према српском народу унутар Монархије. Земаљски поглавар је остао уверен да је свако српско политичко организовање морало бити спречено.¹⁰⁶³ Формирање Југословенског одбора у пролеће 1915. године само је додатно учврстило Саркотића у његовим ставовима. Могућност да заврши оно што је Поћорек започео Саркотић је добио када је из Беча добио дозволу да распусти „Просвјету“ и да конфискује имовину организације.¹⁰⁶⁴

Саркотић је наставио политику коју је Поћорек отпочео. На ранијим странама описано је како се окупациони режим односио према појединцима. Поред борбе са поданицима, режим се обрачунавао и са друштвима, организацијама и институцијама.

¹⁰⁶⁰ М. Екмеčić, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ур. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 19-20.

¹⁰⁶¹ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 198.

¹⁰⁶² M. Cornwall, “The Habsburg elite and the southern Slav question, 1914-1918”, 249.

¹⁰⁶³ Често је подсећао на новац који је Димовићу дат током 1913, када су се бирали српски посланици после оставке групе око Јефатновића. Избори за адвокатску комору су по њему били доказ нескривене српско-хрватске коалиције - Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 203-207.

¹⁰⁶⁴ Б. Милошевић, „Феномен велеиздајничких судских процеса у Босни и Херцеговини“, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, ур. Б. Милошевић, Нови Сад 2020, 9.

Наравно све ове институције почивале су на раду појединаца који су углавном ухапшени током првих месеци после атентата. Активности које су спроведене у борби против сваке појаве српског националног покрета, била она институционална или појединачна биле су горе него у Калајево време. Државни апарат Босне и Херцеговине био је уперен против Срба и српског националног покрета. Поћорек је у својим потезима имао подршку и католичког клера предвођеног Штадлером.¹⁰⁶⁵ Билински који је повремено заступао за нијансу блажу политику био је скрајнут, спорадично и оптуживан да је просрпски настројен.

Пажња је одмах усмерена на соколска друштва. Већ у првим данима по атентату на Франца Фердинанда у просторије свих соколских друштава ушла је полиција у потрази за доказним материјалом. Тражена је веза са Србијом. У атмосфери каква је владала, лако се дошло до повезаности соколских удружења Босне и Херцеговине са удружењима из Србије. Присуство Атанасија Шоле на састанку крагујевачког соколског удружења „Душан Силни“ послужило је као несумњив доказ.¹⁰⁶⁶ Соколска друштва су укинута и рад им је забрањен, а исто се догодило и „Побратимству“. Потом је на ред дошла „Просвјета“. Основана по узору на нека од тада постојећих друштава у Монархији, она је прерасла у „жариште општег, непартијског духа“.¹⁰⁶⁷ Власт је од почетка покушавала да заузда делатност овог удружења и да га држи у основним оквирима речи просвета. Међутим, оно је јако брзо прерасло давање стипендија за школовање. Свака делатност је била прожета националним радом.¹⁰⁶⁸

Имовина укинутих српских друштава није предата „Просвјети“, нити црквено-школској самоуправи као што су предвиђали статuti укинутих друштава.¹⁰⁶⁹ Двојаки су били разлози за то, први је пропагандне природе – саопштено је да су укинута друштва велеиздајничка и да се кроз одузимање имовине надокнађује штета која је нанета држави. Други разлог био је што је судбина и „Просвјете“ и статута о црквено-школској аутономији већ била одлучена.

Када је извојевана црквено-школска аутономија усвојено је да православне епархије самостално управљају пословима цркве и школе уз надзор власти.¹⁰⁷⁰ После атентата, власти су тврдили да су овако формулисане одредбе ништавне. Наиме, било је потребно да се јасно договори надзор над црквено-школским органима. Због недовољно дефинисаних одредби, власт није остварила увид у деловање православних школа. Како је надзор над школама изостао оне су прерасле у „огњишта национализма и нелојалности“.¹⁰⁷¹

Власти су, слично Калајевом добу, имале највећи проблем са школским уџбеницима. Уџбеник историје Стевана Калуђерчића за основне школе означен је као фалсификат и претеривање и искоришћен да се покаже да је у српским школама главни предмет „великосрпско“ васпитање.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁵ G. Šljivo, „Расположење народа Босне и Херцеговина према аустругарској политици и аустругарске политичке противмјере“, *Велеиздајнички процес у Банјалуци*, 124.

¹⁰⁶⁶ Исто, 125.

¹⁰⁶⁷ *Споменица Васиљу Грђићу*, ур. Ђ. Пејановић, Сарајево 1935, 8.

¹⁰⁶⁸ М. Папић, „Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, 720.

¹⁰⁶⁹ Б. Маџар, „Просвјета у Првом свјетском рату“, *Прилози* 27 (1991), 61.

¹⁰⁷⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za 1905. godinu*, 114.

¹⁰⁷¹ В. Маџар, „Suspensovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine“, *Велеиздајнички процес у Банјалуци*, 158-159.

¹⁰⁷² Калуђерчић је дуго сметао властима. Српско учитељско удружење за Босну и Херцеговину штампало је текст о српским школама који је он написао заједно са Вељском Чубриловићем. Калуђерчић је баш ту писао о националном карактеру српских школа. Види више: В. Чубриловић, С. Калуђерчић, *Питање о уређењу српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1910, 7-24.

После атентата школе су претресане, а учитељи су хапшени. До Видовдана 1914. године српске конфесионалне школе бројале су 194 учитеља. До краја 1914. године 70 учитеља је проглашено за неподобне. Најтежу судбину доживео је Вељко Чубриловић, који је осуђен са Принципом и друговима. Он је осуђен на смрт и скончао је на вешалима у фебруару 1915. године. Учитељска неподобност углавном се карактерисала тиме да су избегавали да деца предају историју и географију Хабзбуршке монархије. Посебно је било наглашено да школе немају истакнуту слику цара Франца Јозефа и да границе Монархије на картама нису лепо уцртане, посебно према Србији.¹⁰⁷³ Формирајући случај око учитеља Вука Врчевића, власти су спровеле анкету међу његовим ђацима. Ученици су упитани о којим личностима су учили. Врчевићеви ђаци су властима рекли да су учили о цару Душану, кнезу Лазару, Милошу Обилићу и краљу Петру. Одговори су које су ученици дали допринели су уверењу да српске школе треба суспендовати.¹⁰⁷⁴

У октобру 1914. године поново је покренут рад у католичким и муслиманским школама, као и у приватним школама. Православне школе су остале затворене „до даље одредбе“. Препоручено је да ђаци буду уписани у државне основне школе уколико буде било места у њима.¹⁰⁷⁵ До децембра 1914. године се чекала потврда овакве одлуке из Беча. Заједничко министарство финансија подржало је одлуку Земаљске владе и 25. децембра 1914. званично су укинуте православне конфесионалне школе. Део народних школа би био у потпуности напуштен и ђаци би били пребачени у постојеће државне школе, док би одређен број конфесионалних школа био претворен у државне уз промену наставничког кадра. Заједничко министарство финансија поручило је Земаљској влади да се свако преузето школско здање мора обештетити црквеној општини.¹⁰⁷⁶

Оваква ситуација довела је до тога да деца нису била уписивана у школе. Нова реорганизација школског система није узела у обзир реалне потребе ђака. Школе су углавном биле предалеко или у њима није било места. Црквене општине су предлагале Земаљској влади да држава преузме школске зграде бесплатно, али да отвори школе. Слична судбина је задесила и гимназије, чак и оне које нису похађали само српски ђаци. Тиме је школски живот унутар Босне и Херцеговине ограничен за све ђаке, а готово потпуно ускраћен српским ђацима.

Даљи развој ратних сукоба скренуо је пажњу власти са школа. Важно је истаћи да су српска деца чинила пре рата већину и у државним школама, иако се у ратним оптужницама стално истицао значај конфесионалних школа. Често су власти градиле државне школе у местима где су основане конфесионалне. То утицало на ширење школства, мада су Босна и Херцеговина наставиле да заостају за суседним територијама по броју школа и посебно по броју школа у односу на број становника. Нека истраживања показују да није било велике разлике у националним осећањима између ђака који су долазили из основних државних и конфесионалних школа у средње школе. За то је значајно што српске школе нису имале клерикални карактер, иако су се развијале под окриљем цркве. Готово увек се инсистирало на националној одредници „српска“.¹⁰⁷⁷ У таквом контексту, јасно је да су поступци Земаљске владе према школама били усаглашени са борбом против српског националног покрета.

После обрачуна са учитељима и школама, Земаљска влада је прешла на шири проблем – статут о црквено-школској аутономији. Прогон свештенства који је ишао

¹⁰⁷³ В. Madžar, „Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine“, 161.

¹⁰⁷⁴ Исто, 162.

¹⁰⁷⁵ АВиН ZV 1691-1914

¹⁰⁷⁶ В. Madžar, „Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine“, 163.

¹⁰⁷⁷ М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 178-179.

паралелно са овим процесом је описан нешто раније.¹⁰⁷⁸ Укидање овог статута је изискивало и промену статута Босне и Херцеговине, царску сагласност и сагласност обе владе. Имајући у виду ситуацију, власти у Босни и Херцеговини су одлучиле да статут о црквено-школској аутономији не укину него да га суспендују. Последице су, свакако, биле истоветне. Статут о црквено-школског аутономији је био наведен као узрок свих проблема са српским националним покретом. С обзиром на то да није установљен ефикасан надзор, одлучено је да се статут суспендује.

Власти су сматрале да је утицај свештенства био нарочито изражен код Срба, јер је се код њих црква сматрала националном институцијом.¹⁰⁷⁹ За целокупно стање кривљено је непоштовање статута и примање у службу свештеника који су богословије завршили ван територије Босне и Херцеговине. Посебно су „проблематични“ били богослови који су долазили из Призрена. На избор свештенства су утицај имале само црквене општине јер су их оне и плаћале. Тиме је ускраћен утицај и митрополита и саме државе на свештенство и однос са народом. Митрополит Евгеније Летица се залагао да се ове одредбе промене.

Да је свештенству намењена улога кривца види се и из понашања у првим данима рата, када је хапшењима и интернацијом готово онеспособљен духовни живот православних Срба у Босни и Херцеговини. До почетка рата у Босни и Херцеговини служила су 343 свештеника. До краја 1914. године седморица су убијени, 56 је ухапшено под различитим оптужбама, а 156 је узето за таоце или интернирано.¹⁰⁸⁰ Готово две трећине свештеника је обухваћено репресивним мерама у току прве године рата. Прогон се наставио током читавог рата, а тачан број убијених свештеника не зна се ни данас.¹⁰⁸¹

У децембру 1914. године Земаљска влада је одлучила да формално суспендује, а суштински укине статут о црквено-школској аутономији. Српско име је укинуто, па се вера називала источно-православном и предложена је забрана употребе ћириличног писма.¹⁰⁸² Један од последњих аката Оскара Поћорек као управитеља Босне и Херцеговине био је подношење извештаја о штетности употреби ћирилице. Уместо да Срби ћирилицу прихвате као црквено писмо, они су га претворили у национални симбол, истицао је Поћорек. Званична употреба ћириличног писма, према Поћореку, била је непотребна, јер су друга два народа усвојила латинично писмо. Тиме су се приближили западној култури, напустивши реликте пропале византијске културе.¹⁰⁸³ Позивао се на одлуке барона Скерлеца који је у Хрватској још у октобру 1914. године суспендовао употребу ћирилице. Уз то, нагласио је погубне резултате црквено-школске аутономије. Све предлоге које је Поћорек изнео, у Бечу су саслушали, али је Саркотићу остављено да им да оквир.

Саркотић је одлучио да је ћирилица дозвољена само у верској настави код православаца. Дописи написани ћирилицом су били разматрани, али је на њих одговарано искључиво латиницом. Имајући у виду стање у школству и позицију Срба, ћирилица је оваквим одлукама готово елиминисана. Овако радикалан приступ задирао

¹⁰⁷⁸ Детаљан опис прогона свештенства Српске православне цркве током читавог Првог светског рата: Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом светском рату*, 84-119.

¹⁰⁷⁹ В. Madžar, „Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine“, 165.

¹⁰⁸⁰ Б. Милошевић, „Прогон православног свештенства Босанске крајине у Првом свјетском рату“, 314.

¹⁰⁸¹ Данашња истраживања дају различите бројеве, који се крећу између 50 и 70. Више о томе: Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, 120-123.

¹⁰⁸² АВиН ZV 1994-1914.

¹⁰⁸³ В. Madžar, „Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine“, 169.

је у права која су раније установљена, па су морале бити консултоване владе обе половине Монархије. Председник мађарске владе Тиса пружао је одређени отпор Саркотићу, сматрајући да ће његове мере погубно да утичу чак и на Србе који су остали верни Аустро-Угарској. Саркотић је ипак био неуморан и употребу ћирилице је стављао у контекст рата два света - источног и западног. Због рата и страдања ћирилична слова су представљала симболе велеиздаје, тврдио је Саркотић, а они који су писали тим словима били су шпијуни на делу.¹⁰⁸⁴ Његово неуморно деловање је уродило плодом и у октобру 1915. године је добио сагласност за свој план. Он је саопштен у новембру 1915. године.¹⁰⁸⁵

На исти начин као са школама, писмом, па и целокупним политичким животом Монархија се обрачунала и са можда најважнијом културном институцијом Срба у Босни и Херцеговини - сарајевском „Просвјетом“. Она је од оснивања стипендирала или макар помагала 127 високообразованих Срба, потом 111 гимназијалаца и преко 200 учитеља. Ти подаци су били довољни да се отпочне деловање против „Просвјете“ који ће врхунац имати током велеиздајничких процеса. Тада су Васиљ Грђић, као симбол овог удружења, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић били означени као носиоци овог друштва. „Просвјета“ је означена као антидржавна.¹⁰⁸⁶

Прва догађања су уследила одмах по атентату, када су спроведена и масовна хапшења виђенијих Срба. Тада су похапшени и припадници главног одбора Просвјете. У војном логору Вратник нашли су се готово сви виђенији Срби. Посматрајући некадашње саборске противнике окупљене у логору, Васиљ Грђић је изјавио: „ево нас Швабо овдје сложи“.¹⁰⁸⁷ Наводно је већ тада Коста Херман тражио да се највиђенији представници српског народа обесе како би се завршило са делатношћу сарадника Грђића и Петра Кочића. Власти су оклевалe да спроведу такав предлог, па се „захваљујући“ томе Грђић нашао на оптуженичкој клупи током велеиздајничких процеса.

Пре Грђића, осуђена је Просвјета која је била предмет елабората, који је послужио као разлог да се удружење распусти. На основу читаве архиве сарајевске Просвјете сачињен је детаљан извештај у којем је указано на њено „погубно деловање“. Владин предлог је подразумевало да се удружење распусти, а да се конфискована имовина и средства искористе да се оснује фонд за „потпомагање патриотски опредељених грађана и њихове деце“. Тиме би почело да се поништава деловање Просвјете која је интензивно радила на јачању и уобличавању српске националне свести. Новоосновани фонд би додељивао стипендије провереним грађанима. Тако коришћен требало је да шири идеју верности династији и повезаности Босне и Херцеговине за хабзбуршким поседима.¹⁰⁸⁸

Овакав однос према једној религијској и националној заједници јесте једна од значајних разлика у односу на британску управу у Египту. Национална и религијска подељеност Босне и Херцеговине је била сложенија него она у Египту. Истакли смо раније да „улогу“ Копта у случају Босне и Херцеговине имају Хрвати. Старе земљопоседничке елите, махом турског порекла у Египту су у сличној позицији као муслимански елемент у Босни и Херцеговини, док је српска позиција слична позицији Египћана. Наравно, као и свака генерализација и ова има својих мањкавости. Упркос томе, она нам олакшава да уочимо империјалне механизме на делу. Од краја Калајево

¹⁰⁸⁴ Исто, 170-172; Божо Маџар доноси исцрпан опис Саркотићеве аргументације и борбе против ћирилице.

¹⁰⁸⁵ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za 1915*, 269; *Sarajevski list*, 15. novembar 1915.

¹⁰⁸⁶ М. Vulin, „Srpska „Prosvjeta“ na banjalučkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 204-205.

¹⁰⁸⁷ *Споменица Васиља Грђића*, 255.

¹⁰⁸⁸ Б. Маџар, „Просвјета у Првом свјетском рату“, 63.

управе ове сличности постају све више истакнуте, посебно са све већом интеграцијом католичког елемента у органе власти. Слично је и са муслиманским, који покушава да одреди своје место у новом добу у којем је некадашњи господар оличен у султану у очигледном повлачењу, не само пред великим силама већ и балканским државама. Ипак, атентат у Сарајеву мења ситуацију значајно.

Први месеци су истоветни и у Каиру и у Сарајеву. Хапшења и гушење слобода су заједнички именитељ овог периода. Намеће се једна значајна разлика – у Босни и Херцеговини су такве мере настављене и готово увек су биле усмерене против једног дела народа, српског. Такве усредсређености на само један део друштва нема у Египту. Слично је и са религијским животом, који под британском управом није спутаван. Аустроугарска управа је својим поступцима готово у потпуности онемогућила религијски живот православног становништва.

Развој Египта, релативно инокосан од Османског царства од почетка 19. века, омогућио је британској администрацији да без већих трзавица контролише ситуацију када је Османско царство ушло у рат на противничкој страни. Босна и Херцеговина нису имале такву еволуцију и упркос покушајима да се идејно Дрина успостави као граница било је јасно да су ове територије далеко од самосталног развика, изолованог од локалних балканских утицаја.

Намеће се да је „географија“ значајно утицала на развој ситуације и у Босни и Херцеговини и у Египту. Босна и Херцеговина су се нашле на „путу“ ширења Двојне Монархије, која је своје територије стицала у маниру традиционалне империје. Уједно, за Босну и Херцеговину је од немерљивог значаја било постојање слободне земље са решеним аграрним питањем и локалном династијом. Египат није имао географску позицију као Босна и Херцеговина, која се нашла између традиционалне империје и модерне националне државе.

Утицај турске државе је у обе земље опадао из године у годину. Манифестације солидарности током италијанског напада на Либију или Балканских ратова више су биле уперене против страних завојевача него што су били подршка султану. Секуларни младотурски режим је на ободима некадашњег царства покренуо талас религијског буђења међу муслиманском популацијом. „Реисламизација“ је праћена исказима о вери као једином „везујућем“ фактору код муслимана. Са друге стране у случају православног становништва Босне и Херцеговине јасно је да се солидарност исказује према Србији и српској владајућој династији.

Остали „феномени“ примећени током ратних година у Египту, јављају се и унутар Босне и Херцеговине. Треба приметити да дотадашње, највиђеније личности Египта као што су Заглул или Лутфи ал-Саид нису хапшене нити прогањане. Били су приморани да дочекају првог управитеља и после им је дозвољено да се повуку на имања. Њих двојица, уз Камила, могу бити представници различитих генерација националног покрета. У Босни и Херцеговини им је свакако пандан прва генерација обликована у борби за црквено школску аутономију, као и средња генерација која је остала у Сабору после Јефтановићевог повлачења. Лутфи ал-Саид је ту ближи генерацији Јефтановића и Шоле. Заглул је ближи средњој генерацији, која је користила институције „дариване“ од стране империје да се наметне у борбама унутар националног покрета. Египатски прваци националних покрета свих генерација нису изложени прогонима после почетка рата. Крај сукоба су углавном дочекали на својим имањима, спремни да захтевају независност. Српско вођство није било тако третирано. У поглављу које следи биће приказан аустријски обрачун са готово свим представницима српског народа. У таквом контексту, пред крај рата Египат је био у много бољој позицији, вођство је остало „неокрњено“ и било је спремно да изнесе захтеве. Са друге стране,

већина српских политичара са простора Босне и Херцеговине су крај рата дочекали у затворима, логорима или кућним притворима.

Терет рата пао је на становништво у колонији, које је трпело последице ратне привреде, државне контроле цена и реквизиције стоке. У поређењу са Босном и Херцеговином, у Египту је мушко становништво мање слато на ратишта. Главну улогу имало је у радничком корпусу, који је пратио блискоисточно војевање британске империјалне војске. С обзиром на то да је већина била арапског порекла, ту су делили судбину са српским становништвом које је такође регрутовано у ненаоружане трупе.¹⁰⁸⁹ Различити су мотиви били за такве потезе. Британска управа је тек од средине 1915. године почела са интензивнијим регрутовањем, када је дошло до појачавања дејствовања на блискоисточном ратишту. Видели смо да је аустроугарска администрација користила слање у радничке одреде на другачији начин, углавном као метод „неутралисања“ српског присуства из Босне и Херцеговине. Наравно, Босна и Херцеговина су, за разлику од Египта, биле поприште ратних дејстава, што је донекле диктирало империјалну политику.

Велеиздајнички процеси

Нешто што би се могло сматрати предисторијом велеиздајничких процеса смо видели у ранијем тексту. За њихов прави почетак може се узети Загребачки велеиздајнички процес из 1909. године. У Босни и Херцеговини, суђење групи око Милоша Пјанића због растурања забрањене штампе било је прво је у низу који ће обележити последње године аустроугарске управе. Суђење Принципу и његовим саборцима био је наставак ове епохе коју карактерише „страх од деце“.¹⁰⁹⁰

Велеиздајнички процеси у Босни и Херцеговини су појава изникла из потребе хабзбуршке државе да прикаже да је за атентат у Сарајеву крив читав један народ. Кроз ове процесе на суд је изведена свака духовна, друштвена и политичка делатност која је садржала идеју српског или југословенског уједињења.¹⁰⁹¹ Сличне методе Монархија је користила против већине националних покрета унутар својих територија.¹⁰⁹² Кроз ове процесе, кулминирала је трансформација управе над Босном и Херцеговином у војну диктатуру.

Када је ратна ситуација промењена и када је српска војска била принуђена на повлачење, војне власти у хабзбуршкој Босни и Херцеговини су одлучиле да се обрачунају са представницима српског народа који нису били ухапшени, узети за таоце или интернирани у логоре. Историографија је, да би систематизовала суђење читавом народу, процесе поделила у две групе – суђење ђацима и суђење носиоцима националног

¹⁰⁸⁹ У прве две године рата радни одреди су служили да се провери лојалност регрутованог православног становништва. У радне одреде је било распоређено 42.654 војна обавезника – Z. Šehić, *U smrt za cara i otadžbinu*, 248. На крају рата, у новембру 1918. године око 100 хиљада Египћана је чинило део радничког корпуса. Разлике у процентима нису занемарљиве јер је претпоставка да је Египат имао више од 10 милиона становника, а Босна и Херцеговина су по попису из 1910. године имале 1.783.453 становника.

¹⁰⁹⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 681.

¹⁰⁹¹ М. Екмечић, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 13.

¹⁰⁹² Против румунског националног покрета вођено је 44 поступка пре Првог светског рата. У току самог рата у Чешкој су трајала слична суђења и пред суд је изведено 4.598 људи – Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд 1989, 28.

покрета. Ђаци су пред суд изведени у Бањалуци, Сарајеву, Бихаћу и Травнику.¹⁰⁹³ Друга група суђења се мора мало другачије поделити од места суђења. Први процеси су везани за старије генерације носилаца националне борбе. Они су се углавном, али не и увек односили на оне појединце који су учествовали у борби за доношење статута о црквено-школској аутономији. Потом следи највећи процес, онај у Бањалуци, који се углавном односио на средњу генерацију носилаца националног покрета. И последњу групу у овој систематизацији чине сви остали мањи велеиздајнички процеси.¹⁰⁹⁴

Суђења ђацима¹⁰⁹⁵ су била непосредно повезана са суђењем Принципу и његовим друговима. Међутим, док је Принципу суђено за атентат који се догодио, ови ђаци су оптужени због формирања различитих друштава, које је администрација сматрала за превратничке политичке организације.¹⁰⁹⁶

Хапшења су почела непосредно по атентату. На оптуженичкој клупи нашли су се углавном ђаци средњих школа. У марту 1915. године је на суду било 28 ђака из Бањалуке. Уз ђаке, суђено је и тројици професора¹⁰⁹⁷, једном учитељу, једном свештенику и једном чиновнику. Међу оптуженима се нашао и Лазар Ђукић, којем је већ суђено приликом процеса Младобосанцима. Он је искоришћен како би се на овом првом суђењу успоставила веза између атентатора и целе омладине која се нашла на суду. Првобитно је суд осудио само једног од оптужених. Власти су као одговор на то обновили суђење овој групи у Травнику. У августу су стигле другачије пресуде, па је осуђено 16 ђака на казне у трајању између две недеље и годину дана затвора. Казну од годину дана затвора добио је Богдан Јаркула, који је оптужен да је иницијатор оснивања тајног ђачког удружења „Југославија“.

У Сарајеву су суђења ђацима из Мостара одржана током маја 1915. године. После првобитне пресуде у првом процесу у Бањалуци власти су наине оклевалe да се оптуженима суди у местима из којих потичу. У доказни материјал увршћен је проглас ђачке групе у којем је позивано да се пробуди „заспали дух Марка и Милоша“.¹⁰⁹⁸ Оптуженима су казне изречене у трајању од месец до годину дана.¹⁰⁹⁹

У Травнику је суђење трајало од 14. до 26. јуна 1915. године и ту су се пред судом нашли припадници „српско-хрватске националистичке омладине“. Оптужених је било 65 после придруживања такозване Ђукићеве групе, која је првобитно ослобођена у Бањалуци. Већина оптужених била је из Сарајева. Као и остали, и они су оптужени за формирање националистичких друштава, а као доказ су коришћене њихове школске свеске и збирке ђачких песама. Први међу оптуженима био је Боривоје Јевтић.¹¹⁰⁰ Са њима се пред судијама нашло и девет средњошколаца из Требиња који су оптужени да су радили на југословенском уједињењу. Нешто раније у истом граду је осуђено 10 муслиманских ђака. Они су према оптужници основали удружење које је требало да

¹⁰⁹³ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 250.

¹⁰⁹⁴ Ђ. Микић, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 57-76; Систематизација је уведена само да би се лакше објаснила суђења, мотиви и последице. Јако је тешко установити и тачан број суђења и број оптужених. Исти доказни материјал је коришћен против већине оптужених, а чак су и писане оптужнице биле готово истоветне.

¹⁰⁹⁵ Попис свих процеса ђацима: Политички (veleizdajnički) procesi protiv đaka srednjih škola u Bosni i - Hercegovini (1912-1915), у: *Mlada Bosna. Pisma i prilozii*, ur. V. Bogičević, Sarajevo 1954, 467-474.

¹⁰⁹⁶ М. Екмеčić, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 15.

¹⁰⁹⁷ Суђење је директору гимназије Кости Крмановићу и професору Владиславу Скарићу. Њихово ангажовање у Просвјети била је отежавајућа околност – Б. Милошевић, „Феномен велеиздајничких судских процеса у Босни и Херцеговини“, 12.

¹⁰⁹⁸ М. Vukmanović, „Omladinski pokret i veleizdajnički proces đacima“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 267.

¹⁰⁹⁹ Исто, 14.

¹¹⁰⁰ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 268.

национализује муслимане у српском духу. Као предводник је наведен Мехмед Чишић. Због рата на територији Босне и Херцеговине, оптужени су послати у логор Жегар.

Припадници тузланског огранка ове организације су пред суд изведени у Бихаћу од 13. до 30. септембра 1915. године, а оптужено је било 39 ђака тузланске гимназије, директор школе и неколико професора.¹¹⁰¹ Због тога што је ђак ове гимназије био и Гаврило Принцип суђење је било под посебном присмотром. Ђаци и професори су оптужени за величање атентата и образовање удружења које је желело да омладину васпита у револуционарном духу. Тодору Илићу изречена је смртна казна. Касније је преиначена у тешку робију у трајању од 20 година уз напомену да сваки Видовдан мора провести у тамници.¹¹⁰² Осталим оптуженим су изречене затворске казне.¹¹⁰³ Већини оптужених адвокат је био Данило Димовић.¹¹⁰⁴ Његова некадашња позиција му је омогућила да ратне године не проведе у затвору или логору.

Окривљени који су пролазили кроз ова суђења су имали утисак да су им пресуде већ написане. Монархија је ишла толико далеко да су неке судије испитивале и кажњавале децу из основних школа.¹¹⁰⁵ Власт је утицала на сва суђења. Уједно је сматрала неопходним да у новине дођу само извештаји које је Земаљска влада одобрила. У таквим околностима одређени листови су добили дозволу да извештавају са суђења. Од листава који нису били на немачком језику ту дозволу је добио само *Хрватски дневник*.¹¹⁰⁶ Градови су бирани тако да буду „неутрални“¹¹⁰⁷ за оптужене, али и да буду далеко од ратних дејстава.¹¹⁰⁸ Како је због рата већина државних органа била пребачена у Бањалуку, ту је био одржан и највећи велеиздајнички процес у Босни и Херцеговини.

Бањалучки велеиздајнички процес део је групе суђења која се односе на деловање националних радника. Ова суђења су имала јасну политичку намену и тако су и формулисане оптужнице. Исходиште ка којем се ишло је било двојако. Прво је било потребно да се на суду осуди свака институција на којој се заснива српски национални идентитет.¹¹⁰⁹ Други циљ ових поступака било је сваљивање кривице за рат на Србију и њен национални покрет. Доказни материјал је формално имао велики значај током суђења, иако суштински није утицао на доношење већ написаних пресуда. Највише су се употребљавали докази пронађени после пустошења Србије током 1914. Углавном су то били списи учитеља из Малог Зворника Миливоја Јаковљевића и капетана Косте Тодоровића. На основу података пронађених у списима Косте Тодоровића власт је

¹¹⁰¹ М. Екмеčić, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 16.

¹¹⁰² Б. Милошевић, „Феномен велеиздајничких судских процеса у Босни и Херцеговини“, 15.

¹¹⁰³ Politički (veleizdajnički) procesi protiv đaka srednjih škola u Bosni i -Hercegovini (1912-1915), *Mlada Bosna. Pisma i prilozi*, 472.

¹¹⁰⁴ Андреј Митровић сматра да је Димовићева позиција показатељ да је идеја водила била обрачун са свим Србија – А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 104.

¹¹⁰⁵ Остало је забележено да је деветогодишњи Љубо Петковић из околине Градишке осуђен да један дан проведе у затвору када је одговорио на коментар једног вршњака који је рекао да су „Власи убили цара“. Петковић му је тада рекао „имали смо право да смо га убили“ - Б. Милошевић, „Феномен велеиздајничких судских процеса у Босни и Херцеговини“, 16.

¹¹⁰⁶ М. Екмеčić, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 22.

¹¹⁰⁷ „Неутралност“ је нарушена када је муслиманским ђацима оптуженим да су основали српску националну организацију суђено у Травнику. Ту је заправо на суду био процес српског национализовања муслиманске омладине.

¹¹⁰⁸ Саркотић је у априлу 1915. године Сарајево прогласио за тврђаву. Због тога је део цивила евакуисан из града. Одређен број је „размештен“ у унутрашњост земље, док је део становника послат на територију Хрватске. До јуна 1915. године исељено је око 30 хиљада становника. То ће и утицати на суђења која су се одвијала. Више о томе: Ђ. Мikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 331-338.

¹¹⁰⁹ М. Екмеčić, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 23.

направила списак од 243 лица која су наведена као „српски повереници“ Народне одбране¹¹¹⁰. Уз то на ту листу је додато и око 100 имена познатих припадника те организације. Тодоровић је од маја 1911. до истог месеца 1914. године водио спискове, бележећи место боравка повереника и могућност контакта са аустроугарском војском.

До почетка фебруара 1915. године похапшени су сви истакнутији Срби који до тада нису били узети за таоце или послати у логоре. Тиме су се стекли услови да поред суђења ђацима и њиховим професорима отпочну суђења и носиоцима српског националног покрета у Босни и Херцеговини. Ухапшено је око 150 лица, а осталима се није могло установити место боравка.¹¹¹¹ Исти доказни материјал је коришћен током свих суђења. У склопу много шире идеје о питању одговорности за рат, Монархија се трудила да кроз представљени материјал покаже везе српске владе са тајним удружењима. Кључна је за такву оптужницу била Народна одбрана, па су власти покушавале да све оптужене повежу са овом организацијом. Политичка позадина ових суђења је јасна. Уз подизање питања о одговорности за рат, требало је да се постави и оквир за будуће постојање Босне и Херцеговине унутар Аустро-Угарске. Оквир је морала диктирати војна струја која је од 1912. године готово несметано владала Босном и Херцеговином.

Најважнији процес од свих вођених у ратним годинама био је онај организован у Бањалуци. Трајао је од 3. новембра 1915. године до 22. априла 1916. године, против 156 Срба. Овај процес требало је да докаже да је целокупан српски народ захваћен духом велеиздаје, баш због тога што су обухваћени сви слојеви српског друштва,¹¹¹² од сељака, преко трговаца до свештеника и учитеља.¹¹¹³ У историографији је познат под именом Бањалучки велеиздајнички процес, али је његово званично име било Процес против Васиља Грђића и других.¹¹¹⁴

Почетак суђења условљен је тешком позицијом Србије.¹¹¹⁵ Власти су се надале да ће безнађе опхрвати Србе када виде судбину матице. Већина оптужених била је осумњичена за чланство у Народној одбрани. Током процеса поновљене су оптужбе које је Аустро-Угарска износила према Србији у јулском ултиматуму и каснијем ратном манифесту Франца Јозефа.¹¹¹⁶

Обимна оптужница у овом суђењу врви од помињања Народне одбране.¹¹¹⁷ У току процес Народна одбрана је описивана као „револуционарна“ и „србијанска“ организација. Истражитељи нису били сагласни око циља организације, па се у каснијој пресуди по тужби у случају Васиља Грђића спомињало и формирање „Велике Србије“ под династијом Карађорђевић.¹¹¹⁸ Оптуженике у овом процесу можемо поделити на две групе. У првој би били они који су оптужени да су били припадници Народне одбране или „Просвјете“, а у другој припадници осталих удружења, посебно соколских. По хапшењима осумњичених суд се обратио котарским уредима како би прибавили све

¹¹¹⁰ Народна одбрана је била међу најчешће помињаним појмовима током велеиздајничких суђења. О томе како је Народна одбрана видела своје циљеве види: *Народна одбрана*, Београд 1911, 10-35.

¹¹¹¹ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 283.

¹¹¹² G. Subotić, „Prosvjetni radnici osuđeni na veleizdajničkom procesu u Banjaluci“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 221.

¹¹¹³ Б. Милошевић, „Феномен велеиздајничких судских процеса у Босни и Херцеговини“, 17.

¹¹¹⁴ *Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, Вања Лука 1915.

¹¹¹⁵ О Србији 1915. године: М. Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд 2016.

¹¹¹⁶ Б. Милошевић, „Српска интелигенција на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915-1916. године“, у: *Елите у Великом рату*, ур. М. Јахимовић, В. Иванишевић, И. Петровић, Нови Сад 2017, 352.

¹¹¹⁷ *Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih*, 221-231.

¹¹¹⁸ *Osuda u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Сарајево 1916, 69-70.

неопходне податке, а посебно о чланству у „Просвјети“, соколским удружењима или „Побратимству“.

Током овог највећег процеса било је важно показати да су све српске организације унутар Босне и Херцеговине заправо радиле под контролом Народне одбране. Сва друштва су била распуштена пре овог суђења, а чланство у било ком је било довољно за оптуженичку клупу. Тако су се пред судом нашли саборски посланици, професори и учитељи, свештеници, студенти, сељаци, трговци и занатлије. Како је Васиљ Грђић био првооптужени, судило се и „Просвјети“ и њеној целокупној делатности.

Грђићу се на терет стављала жеља да покрајине Босну и Херцеговину насилно отме Монархији и да их припоји Србији. Као носиоци велеиздајничке активности овога друштва поред Грђића, који је био главни секретар „Просвјете“, означени су и Владимир Ћоровић¹¹¹⁹, уредник листа *Просвјета*, и Сима Мирковић, председник друштва.¹¹²⁰ Тужилаштво није занимало ни то што је „Просвјета“ била старија од Народне одбране, те јој усмерење до 1908. никако није могла да диктира организација основана 1908 године. Уједно, то је значило и да „Просвјета“ никако није отелотворење Народне одбране, како се тврдило.¹¹²¹ Грђић је представљен као готово свемогућа личност која је контролисала читав српски национални покрет. Његова отворена сарадња са Кочићем у листу *Народ* била је посебно истакнута, јер се сматрало да је од тренутка када се одвојио од Јефтановића он суштински преузео контролу над Србима унутар Босне и Херцеговине.

Грђићево име се није налазило на списковима које је водио Тодоровић, али је без обзира на недостатак доказа био оптужен да је члан Народне одбране. Исто је било и у случају Владимира Ћоровића, који је радио у Земаљском музеју под Костом Херманом, а у исто време блиско сарађивао са Карлом Пачом. На оптуженичку клупу сео је као управник библиотеке Земаљског музеја.¹¹²² Монархија није имала обзира чак ни према кадровима које је сама формирала. Против Ћоровића је сведочио сам Коста Херман који му је дуго био надређени. Херман је истакао да је Светозар Ћоровић био близак мостарској групи око *Народа* и да је његов брат Владимир делио иста уверења, која је само вешто сакривао. Према Хермановом сведочењу, Ћоровић је чак желео да оде у добровољце током Првог балканског рата.¹¹²³

Ћоровић се бранио од оптужби, посебно истичући да је Просвјети помагао само око формирања библиотеке, када је писао свим институцијама у околини. Он је тада молио да дарују своја издања за новоформирану библиотеку. Од 1912. године када библиотека бива основана вођена је од стране Ђорђа Пејановића. Међу вођама националног покрета, важно је поменути и процес Саву Љубибратићу који је такође био близак Кочићу и кругу око *Народа*.

Ухапшени учитељи су се суочавали са сличном оптужницом као и вође Просвјете. О њима је сведочио Коста Херман, као и у Ћоровићевом случају. Оптужнице нису биле блаже ни против вођа соколских удружења.

¹¹¹⁹ О Ћоровићу током суђења види више: Б. Милошевић, „Владимир Ћоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915-1916. године“, *Глас САНУ. Одељење историјских наука CDXXVIII* (2018), 443-460.

¹¹²⁰ М. Vulin, „Srpska „Prosvjeta“ na banjalučkom procesu“, 205.

¹¹²¹ S. Bandžović, „Narodna odbrana i njena organizacija na banjalučkom veleizdajničkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 194-195.

¹¹²² Н. Kapidžić, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, 360; Ћоровић је због „рада“ у Просветиној библиотеци био посебно испитиван. Он се правдао да је све што му је било неопходно за рад имао у библиотеци Земаљског музеја и да никада из Просвјетине библиотеке није узимао књиге.

¹¹²³ Ђ. Mikić, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici“, 69; Б. Милошевић, „Владимир Ћоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915-1916. године“, 451.

Са посебним жаром власт се усредсредила на свештенике. Репресијом из 1914. године готово да је заустављен духовни живот у Босни и Херцеговини, а овим суђењем власти као да су имале намеру да заврше започето. Свештеници су уз учитеље били најбројније жртве овог процеса. У недостатку доказа на терет су им стављане ствари које нису биле забрањене пре 1914. године, као путовања у Србију или чланство у одређеним организацијама. На основу једног извештаја Владимира Гађиновића капетану Кости Тодоровићу, аустријске власти су закључиле да је припреман устанак у Херцеговини. Као Гађиновићева веза у Херцеговини спомињан је свештеник из Чапљине Васо Медан.¹¹²⁴ Већина испитаних свештеника у овом процесу се бранила на исти начин, изјавивши да се политиком нису бавили и да до атентата нису чули за Народну одбрану. Власти се нису обазирале много на њихова сведочења.¹¹²⁵ Важно је споменути да је у Сарајеву, од октобра до децембра 1916. године трајао процес против Дамјана Ђурице, који је био парох у Друговићима. Са њиме је на оптуженичкој клупи седело још 39 особа. Оптужбе су биле истоветне онима из Бањалуке.¹¹²⁶

Процес је потрајао до априла 1916. године. Оптужени су чули пресуду на Велику суботу, 22. априла 1916. године. Тужиоци су за све оптужене, осим за три малолетника, тражили смртне казне. За Грђића је још једном наглашено колико је он својим деловањем утицао на српски народ и будио у њему жељу за политичким јединством.¹¹²⁷ Како се тврдило, оптужени су својим деловањем оштетили већи део света, а посебно Аустро-Угарску. Пресуда је констатовала да су били криви за „голему свјетску несрећу и ненадокнадиву штету“.¹¹²⁸ Та реченица у осуди открива суштину ових процеса – српски народ и српску државу требало је окривити и осудити за избијање рата.

Од 156 оптужених, 16 лица је добило смртну казну вешањем. Грђић је био међу њима, али је у пресуди наглашено да он мора да буде погубљен последњи, како би сведочио смрти другова.¹¹²⁹ Таква пресуда требало је да уплаши истомишљенике и спречи било какву даљу акцију против Монархије.¹¹³⁰ У истом процесу 53 лица је ослобођено, док су остали добили вишегодишње затворске казне. У фебруару 1917. године разматране су жалбе поводом пресуда и тада је Врховни суд у Сарајеву потврдио пресуде. Затвореници су углавном били притворени у Зеници, где су услови били веома тешки. Почетком 1917. године међу затвореницима је владала глад.

Почетком 1918. године адвокат Владимир Андрић писао је Саркотићу како би га замолио за боље понашање према затвореницима. Поглавар Босне и Херцеговине негирао је да се према затвореницима поступа лоше и навео чак и да боље једу него

¹¹²⁴ Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, 132-133.

¹¹²⁵ Види више: *Osuda u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo 1916, 188.

¹¹²⁶ Више о томе: Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, 150-155.

¹¹²⁷ *Osuda u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi*, Sarajevo 1916, 188.

¹¹²⁸ *Исто*, 300-301.

¹¹²⁹ Свештеник Матија Поповић, који је осуђен на смрт, оставио је сећања из затвора. По изрицању пресуде, осуђеници су одведени у затвор. У жељи да покажу да од смрти не страхују, они су сутрадан на Васкрс одржали свечано богослужење – М. Поповић, *Из тамнице: успомене из бањалучког великодајничког процеса 1914-1918. године*, Тузла 1926, 38-40; О затворским данима и условима такође пише и: V. Hadžistević, „Fragmenti iz neobjavljenih „Bilješki“ Mihajla Hadžistevića o danima u taocima, a potom u zatvoru pod optužbom za „veleizdaju“ 1914-1916“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 455-480.

¹¹³⁰ Д. Живојиновић, „Помиловање осуђених у Бањалучком процесу 1916-1917“, у: *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини*, ур. М. Екмечић, Ђ. Микић, Д. Живојиновић, Н. Б. Поповић, Лакташи 1996, 103.

војска и цивилно становништво који су погођени „тегобном оскудицом“.¹¹³¹ Српска влада, као и емиграција, посебно она из Босне и Херцеговине, покренули су велику дипломатску акцију како би се осуђеници на смрт помиловали. На помиловању осуђених на смрт ангажовани су и папа Бенедикт XV¹¹³², као и шпански краљ Алфонс XIII.

Важну улогу у агитацији за ослобођење имао је Никола Стојановић, некадашњи саборски посланик. Када је рат почео Стојановић је са Душаном Васиљевићем боравио у Србији. Услед тога они су избегли судбину већине српских политичара из Босне и Херцеговине. Када се сазнало за пресуде у велеиздајничком процесу, Стојановић је покушао да целокупну одговорност преузме на себе и на Ристу Радуловића, који је умро у Араду. Он је доставио окружном суду у Бањалуци писмену изјаву којом је тврдио да су све везе са Србијом заправо његово дело.¹¹³³ Тиме је он преузео целокупну одговорност, али суд није желео да прихвати његову изјаву.

Ступање на власт новог цара Карла, као и политичка ситуација и стање на фронтима довело је до промене односа власти према осуђеницима. Нови владар желео је да се покаже другачијим од свог претходника, а уједно и да Монархију прикаже као демократску земљу коју вреди очувати.¹¹³⁴ Цар Карло је крајем марта 1917. године обавестио шпанског краља да је помиловао осуђенике на смрт. Смртна казна замењена је доживотном тешком тамницом или деценијским казнама робије.¹¹³⁵ Једна од првих одлука Народног вијећа по преузимању власти било је ослобођење осуђених у овом процесу.¹¹³⁶

Међу суђењима вођама националног покрета и националним радницима нека се намећу као посебно важна. Такви су били процеси против породице Николе Кашиковића, оснивача листа *Босанска вила*, као и породице Глигорија Јефтанића. То су била суђења првој генерацији националних радника, који су обележили борбу за црквено-школску аутономију. Како је она укинута, Монархија је морала да се обрачуна и са симболима те борбе. Чланови Кашиковићеве породице су више пута хапшени и извођени пред суд. Њима је у Сарајеву суђено за дела почињена пре 1914. године, на основу докумената која су пронађена по окупацији Србије. Документа су наводно говорила о томе да је Никола Кашиковић извештавао о кретањима аустроугарске војске. У фебруару 1917. године су сви проглашени кривима и осуђени су на смрт. Каква је атмосфера владала јасно је када се у пресуди прочита да је казна подразумевала да мајка мора да сведочи погубљењу деце. Накнадно су све казне преиначене у робије у трајању од десет година.¹¹³⁷

Судбину породице Николе Кашиковића делила је и породица Глигорија Јефтанића. Већ у антисрпским демонстрацијама после атентата уништен је хотел „Европа“, који је био Јефтанићево власништво. У октобру 1915. године Јефтанић и његов син Душан су изведени пред суд. Старији Јефтанић је осуђен на годину дана тешке тамнице, која му је због кауције од четрдесет хиљада круна замењена кућним притвором. Душан Јефтанић, који је већ био заточен у логору Жегар био је осуђен на

¹¹³¹ Саркотићеве одговоре Андрићу објавио је: Б. Милошевић, „Два писма генерала Стјепана Саркотића“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске* 6 (2014), 417-422.

¹¹³² О Ватикану и његовој улози у помиловању види више код: Ј. Пијејевс, „Banjalučki veleizdajnički proces i Vatikan“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, 83-86.

¹¹³³ Н. Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880-1920)*, 216.

¹¹³⁴ Д. Живојиновић, „Помиловање осуђених у Бањалучком процесу 1916-1917“, у: *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини*, 112.

¹¹³⁵ *Sarajevski list*, 31. mart 1917.

¹¹³⁶ Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом светском рату*, 148.

¹¹³⁷ Ђ. Микић, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici“, 58.

пола године затвора.¹¹³⁸ У априлу 1917. Јефтановић се заједно са Војиславом Шолом поново нашао под истрагом власти. После претреса њихових станова, власти су опет нашле разлога да ове прваке српске националне борбе у Босни и Херцеговини изведу пред суд. Претпоставља се да је на ове нове процесе утицала Шолина активност на обнови рада Сабора, као и његово успостављање контаката са хрватским политичарима.¹¹³⁹ Били су оптужени да су као саборска група одржавали везе са Београдом и да су у сагласју са српском владом радили на отцепљењу Босне и Херцеговине и њеном присаједињењу Србији. Током истражног поступка Шола је био у затвору, а Јефтановић у кућном притвору. Како до септембра 1917. године није дошло до подизања оптужнице, Шола је писао Заједничком министарству финансија. Интервенцијом Иштвана Буријана, који је био сведок Шолине и Јефтановићеве активности у годинама пре Великог рата, поступак је окончан без подизања оптужнице.

Наведени процеси нису били једини које је Монархија водила против својих поданика у Босни и Херцеговини. Крајем рата тврдило се да је око 50 хиљада људи у Босни и Херцеговини било изложено репресивним мерама аустроугарске управе. Број је вероватно и већи ако се погледа колико је људи прошло само кроз логор Жегар.¹¹⁴⁰ Обрачун са српским национализмом и националним покретом јасно је уочљив.

Занимљиво је приметити са којим се жаром Двојна Монархија обрачунала чак и са својим „грешкама“. Укидање статута о црквено-школској аутономији, а потом и суђења и обрачуни са Јефтановићем били су покушај да се уништи основа на којој је почивао српски национални покрет унутар Босне и Херцеговине. Преко обрачуна са Просвјетом водила се борба са другом генерацијом националних радника који су после 1912. године преузели примат и „вођство“ над српским народом. Суђење ђацима, које идејно одудара од осталих велеиздајничких процеса, представљало је обрачун са трећом нарастајућом генерацијом бораца против окупације Босне и Херцеговине.

Строгим пресудама власти су се надале да су осигурале будућност Монархије. Било је неопходно показати каква судбина чека све који поставе питање будућности Босне и Херцеговине. Процеси током 1915, 1916. и 1917. године представљају суђење српској интелигенцији и покушај затирања политичког вођства читавог једног народа.¹¹⁴¹ Треба приметити да је почетак обрачуна са српским националним покретом под Поћореком подсећао на враћање у Калајево време, а да је ескалација у време Саркотића добила значајно другачији контекст.

Потребно је уочити да су сви процеси које је водила Монархија сагласни са правним режимом у Босни и Херцеговини. Процес реорганизације управе који је Босну и Херцеговину претворио у војни посед у овим суђењима је засигурно имао свој врхунац. Пре избијања рата у Аустро-Угарској се радило на припреми закона који би омогућио да се ванредне мере уводе у „осетљивим“ провинцијама. Догађаји из маја 1913. године омогућили су да власти стекну увид у функционисање ванредних мера. Тиме је још једном потврђен колонијални статус Босне и Херцеговине. С обзиром на то да је њена позиција унутар Монархије била недефинисана, он је била погодна тле за испитивање нових мера. Аустро-Угарска је посебно осетљивим подручјима сматрала области уз руску границу, Тирол, Далмацију и Босну и Херцеговину. Од свих ових провинција најдуже су Босна и Херцеговина остале у ванредним мерама. Може се сматрати да су

¹¹³⁸ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 285.

¹¹³⁹ Д. Масиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, 234-235.

¹¹⁴⁰ М. Екмећић, „*Žalosna baština iz godine 1914. Politичке namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata*“, 34.

¹¹⁴¹ *Исто*, 35.

ове провинције заправо од маја 1913. биле у таквом статусу.¹¹⁴² Како је од времена Поћорека укинута функција цивилног адлатуса, наметнуло се питање суштинске контроле Босне и Херцеговине. Почетком рата земља и администрација су се нашле у сукобу између заједничких органа управе, где су министарства финансија и рата подједнако истицала да имају права над контролом ове територије. То је окупирану провинцију вратило у Калајево време несумњиве власти једног човека. У томе је немала разлика у односу на Египат, који је такође имао војна лица као управитеље, али који нису имали амбиције Поћорека или Саркотића.¹¹⁴³

Крај аустроугарске власти

У току обрачуна са српским националним покретом било је покушаја муслиманског становништва да се политички живот у Босни и Херцеговини обнови. Овај покушај је заправо блиско повезан са угарским амбицијама да се питање положаја Босне и Херцеговине унутар Монархије реши. У питању је био наставак сукоба на линији Саркотић - Тиса, који је Босну и Херцеговину, на ивици колапса, претио да опет увуче у империјална превирања.¹¹⁴⁴

Угарска страна је покушала да издејствује уклањање Саркотића са места управитеља. Поглавар је ипак вешто контролисао ситуацију и унутар Босне и Херцеговине и у центру империје. Беч није био рад да у осетљивом тренутку разматра ово питање. То је уверило Саркотића да има одрешене руке у вођењу политике. Он је тако наставио са процесима Србима и гушењем политичког живота. Званичници аустројског дела Монархије су били сагласни да је предуслов било каквог разматрања статуса Босне и Херцеговине сузбијање „домаћих“ политичких акција.¹¹⁴⁵

Успостављен војни режим наставио је да делује на пољу сузбијања политичког живота на основу одлука из новембра 1915. године. Читаву 1916. годину, као и ране месеце 1917. године обележили су велеиздајнички процеси и социјална превирања узрокована ратом. Тек повремено су до Земаљске владе долазили извештаји о политичком деловању међу хрватском или муслиманском популацијом. Представници Хрватске католичке удруге су радили на томе да се Босна и Херцеговина присаједине Хрватској. Примећене су и одређене промене међу муслиманским становништвом, које је почело да избегава мобилизацију.¹¹⁴⁶

¹¹⁴² Исто, 18.

¹¹⁴³ Саркотић је увео апсолутистички режим и тежио је да у сваки део друштва уведи војничке обрасце. Као најбољу илустрацију тог аспекта његове власти, уз раније описан страх од омладине навешћемо један пример. Он се у септембру 1916. године возио поред Миљацке и приметио је да га тројица ђака нису поздравила. Они су, наводно, упадљиво гледали у генерала и одбијали су да му укажу поштовање. Саркотић је на то реаговао тако што је сва три ђака искључио из школе, онемогућивши им упис у било коју сарајевску средњу школу - Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме Првог свјетског рата“, 215; Додатну контролу му је дала одредба из новембра 1915. године која је подразумевала да полиција пријављује сваки вид политичке агитације или делатности. Тиме је спречио сваку могућност постојања политичког живота.

¹¹⁴⁴ О Саркотићевим идејама о будућем месту Босне и Херцеговине види више: J. P. Bled, „Les derniers plans Austro-Hongrois de règlement de la question sud-Slave“, у: *Finir la Grande guerre dans les Balkans 1918-1923*, dir. V. G. Pavlović, Belgrade 2022, 16-19.

¹¹⁴⁵ Види више код: Ђ. Mikić, *Austroугарска ратна политика у Босни и Херцеговини*, 351-357.

¹¹⁴⁶ Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме Првог свјетског рата“, 214-215.

Крајем 1916. године са променом на престолу дошло је и до промене кабинета, па је Иштван Буријан поново постављен на место министра финансија. То је пробудило код Срба наде да ће се ситуација смирити и да ће се покренути политички живот у Босни и Херцеговини. Раније је описано да су 1916. и 1917. година биле тешке због глади и целокупног терета ратовања. Услед тога ситуација у Босни и Херцеговини била је веома озбиљна. Политика изолације српског народа унутар Босне и Херцеговине није била толико делотворна крајем 1916. године, упркос јавним судским процесима. Када се сазнало да се разматра будући државноправни положај Босне и Херцеговине и Хрвати и муслимани су били свесни да су искључени из било каквог разговора. Постепено се јављају знаци приближавања хрватских и српских политичара, док су муслимани остајали по страни, посебно они најближи Дервиш-бег Миралему. Ипак, 1916. година јесте обележена готово искључиво велеиздајничким процесима.

У фебруару 1917. године Иштван Буријан је посетио Босну и Херцеговину, први пут после поновног постављења на место Заједничког министра финансија. Буријанова посета није донела промену политике којој су се народни прваци надали. Саркотићу је остављена сва моћ и могао је да делује као и до тада. Он је искористио ситуацију да у новинама објави исцрпне извештаје о својим разговорима са Буријаном, како би осигурао опстанак уверења да се унутар Босне и Херцеговине ништа неће мењати.¹¹⁴⁷ Долазак старог управитеља довео је и до појачаних контаката између Срба и Хрвата. Унутар хрватске стране постојала је опозиција оваквом приближавању. Приметно је да је надбискуп Штадлер радио против српско-хрватске сарадње. Када је Саркотић сазнао за поновне контакте између Срба и Хрвата, он је за март организовао једну делегацију која би представљала народ Босне и Херцеговине пред царем у Бечу. Посета у којој је делегација исказала своју верност Монархији одиграла се у марту 1917. године.¹¹⁴⁸

Саркотић је тиме покушао да задржи позицију моћи у будућем одлучивању о државном и правном положају Босне и Херцеговине. Сматрао је да је довољан показатељ његовог утицаја то што је успео да окупи једну такву делегацију. Чинило му се да својим деловањем активно ради против мађарског или југословенског принципа решавања будуће позиције Босне и Херцеговине унутар Монархије.

Упркос међунационалним и међуконфесионалним контактима и даље су постојале осетне разлике и између босанскохерцеговачких политичара. Политика Монархије унутар Босне и Херцеговине готово да је обезглавила српску страну, чији су најистакнутији представници током 1917. године били Војислав Шола, Шћепан Грђић и Данило Димовић. Код Хрвата најзначајнији улогу засигурно је имао надбискуп Штадлер, али је постојала и југословенски оријентисана група¹¹⁴⁹ коју су чинили Јозо Сунарић, Ђуро Цамоња, Вјекослав Јелавић и још неки. Код муслимана примат су имале старе елите оличене у Шерифу Арнаутовићу и Сафет-бегу Башагићу, уз Древиш-бега Миралема.¹¹⁵⁰ И код муслимана је постојао један круг који је био југословенски оријентисан и који се често везује за Мехмеда Спаха, али његово југословенство није видљиво пре септембра 1918. године.¹¹⁵¹

Прво политичко питање које је постављено било је оно о поновном покретању рада Сабора. Почетком 1917. године у Сарајеву су састанак одржали Никола Мандић, Данило Димовић и Јозо Сунарић. Саркотић се наравно оштро противио било каквом

¹¹⁴⁷ *Bosnische Post*, 12. Februar 1917; *Bosnische Post*, 13. Februar 1917.

¹¹⁴⁸ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 395-396.

¹¹⁴⁹ Треба имати на уму да је „југословенство“ ове групе засновано на хрватском државном праву и да је било блиско ставовима изнетим у Мајској декларацији.

¹¹⁵⁰ Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, 233.

¹¹⁵¹ Н. Kamberović, *Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija*, Sarajevo 2009, 22.

оживљавању политичког живота у Босни и Херцеговини. Свој став није мењао ни пошто је обновљен рада Сабора на територији Хрватске и парламента у Бечу. Попуштање мера унутар Монархије се наравно није односило на Босну и Херцеговину у којој су и даље вођени спорадични процеси против политичких противника. Због тога није било пожељно обновити рад Сабора. Сабор би сигурно расправљао о процесима, а чак би „хабзбуршки“ Срби, као Димовић, указивали на процесе против српског народа.

Саркотић је предлагао да се Босна и Херцеговина припоје Хрватској. По његовом схватању то би била реакција на растуће југословенско питање.¹¹⁵² Политичка дешавања на територији Монархије утицала су и на оживљавање политичког живота унутар Босне и Херцеговине, иако у ванинституционалним оквирима. Имајући то на уму, земаљски поглавар је сматрао да је потребно превентивно деловати и решити проблем места Босне и Херцеговине унутар Монархије.

Значајан тренутак за Босну и Херцеговину одиграо се у мају 1917. године када је Југословенски клуб аустријског парламента донео Мајску декларацију. Према том документу парламентарни представници окупљени у Југословенском клубу аустријског парламента тражили су уједињење свих земаља у Монархији у којима живе Срби, Хрвати и Словенци „на темељу народног начела и хрватског државног права“. Тако уједињење било би спроведено под влашћу Хабзбуршке династије.¹¹⁵³ Декларацију је прочитао Антон Корошец. Српска влада је осудила овај покушај уједињења Јужних Словена под Хабзбуршком династијом. Упркос противљењу одређеног броја католичких клерикалних политичара, на проглас је благонаклоно гледала Римска курија.¹¹⁵⁴

У Босни и Херцеговини ова декларација додатно је пробудила жељу за политичким животом и даљом политичком делатношћу. Уједно она је и покренула борбу против цензуре која је у Босни и Херцеговини остала на снази. С обзиром на то да постоје показатељи да је Мајска декларација резултат тајних преговора о сепаратном миру Аустрије, јасно је да су активности које би водиле обнови саборског рада биле узалудне.¹¹⁵⁵ Обновљени Сабор би послао потпуно другачију слику о кривици за рат од оне коју је слала Дунавска монархија. Уједно, прогони становништва који су у мају 1917. године и даље трајали, постали би предмет јавне расправе која у таквим околностима није смела бити допуштена. Саркотић је био непопустљив и строго је надзирао свакога кога је сумњичио да ради у користи обнове политичког живота.

Ова декларација довела је и до појачавања сарадње између политичара из Босне и Херцеговине и политичара окупљених у Југословенском клубу. Антон Корошец је посебно радио на томе да у своје планове укључи и муслиманске политичаре. Шериф Арнаутовић је одбијао предлоге о састанцима. Ни Башагић није био претерано рад да сарађује, па су у Бечу састанак одржали Корошец, Димовић и Сунарић. Било је јасно да муслимански политичари остају на свом становишту о аутономији Босне и Херцеговине.¹¹⁵⁶ Ипак састанак није био без значаја с обзиром на то да је једна од

¹¹⁵² В. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977, 263; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 776, 785.

¹¹⁵³ Декларација Југословenskoga клуба, Већ, 30. мај 1917, у: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, ур. Ф. Šišić, Zagreb 1920, 94.

¹¹⁵⁴ D. Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslavenske države*, Beograd 1980, 207.

¹¹⁵⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 789.

¹¹⁵⁶ То је и потврђено током лета када је Арнаутовић као представник некадашње Муслиманске народне организације изашао са својим виђењем решења државно-правног положаја Босне и Херцеговине. Он је са Башагићем захтевао да се Босна и Херцеговина прикључе Угарској, али да се Босни и Херцеговини гарантује аутономија. Према њима, Босна и Херцеговина су одвојена територија између Србије и Хрватске. У исто време са својим предлогом излазе и кругови окупљени око Штадлера који су тражили да се југословенски проблем реши у „хрватском“ смислу. Предлог је подразумевао да се у једну целину

директних последица била посета Антона Корошеца Сарајеву у септембру 1917. године. Још један важан догађај који је утицао на Босну и Херцеговину било је доношење Крфске декларације. Овај први заједнички акт Југословенског одбора и српске владе поставио је принципе будућег уређења југословенске државе. Као такав веома је утицао на кретања у Босни и Херцеговини.¹¹⁵⁷

Иако може деловати да је ово буђење у 1917. години омогућено попуштањима власти према Босни и Херцеговини, то никако није тачно. Саркотић није желео ни да разматра обнављање било каквог вида политичког живота. Тим упорним одбијањем да омогући политичарима из Босне и Херцеговине рад кроз Сабор, Саркотић је успео да од себе одбије готово све политичаре. Димовић је због веза у Бечу био под сталном присмотром земаљског поглавара. Војислав Шола је био поново изложен репресији и хапшењу. Сунарић се приближавањем Србима ставио у положај да га одбаци и круг око Штадлера и Саркотић. Пукотине су се појавиле и у односу са муслиманским вођством, које је било мирно још од атентата. Од лета 1917. године Арнаутовић је користио своју позицију у друштву да преко новинских текстова нападне одлуке Саркотића. С обзиром на то да је цензура и даље била на снази, Арнаутовић је био један од ретких који је имао шансу да објављује у новинама које је контролисала Земаљска влада. У владиним новинама он је изражавао незадовољство, посебно теретом ратне привреде, и најављивао да је ускоро могуће покретање његовог личног листа.¹¹⁵⁸

Било је јасно да је Саркотић ушао у личне конфликте који чине његов режим тешко одрживим. Уједно он је кроз те конфликте постигао готово немогуће – политичари који су наступали са толико различитих позиција у погледу будућности Босне и Херцеговине, наступали су уједињени против Саркотића и његовог онемогућавања рада Сабора.

У јесен 1917. године Антон Корошец је у Сарајево стигао на позив Димовића и Сунарића. Посетио је све виђеније личности, укључујући и верске поглаваре. Ни Буријан ни Саркотић нису имали разумевања за посету и сматрали су да је требала бити забрањена. Политика Југословенског клуба није смела бити вођена ван аустријских и угарских граница због немогућности да се предвиде последице таквог деловања унутар Босне и Херцеговине. Саркотић је био задовољан јер је посета имала одјека само међу политичарима. Није било никаквих југословенских манифестација унутар Босне и Херцеговине. Мере и глад су онемогућиле шире скупове, иако нису могле да спрече Корошеца да дође. Пошто је цела територија земље била под неким обликом присмотре, поглавар је лако сазнао да су главне теме разговора биле Мајска декларација и обнова Сабора. Корошец је добио подршку од свих са којима је разговарао, а једино је Штадлер имао одређених критика. Ни Беч ни Сарајево нису благонаклоно гледали на ову посету,

повезу Хрватска, Славонија, Далмација, Босна, Херцеговина и евентуално Истра и Крањска. Тако уједињене територије би омогућиле да се реши југословенско питање унутар Монархије. Види се да је деловање и круга око Арнаутовића и оног око Штадлера за циљ имало да се одбаце идеје прокламоване у Мајској декларацији - Н. Каридџић, „Austroугарска политика у Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 224-225; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 788-789; Опширно о муслиманској реакцији на Мајску декларацију види: Е. Redžić, „Politička kretanja među muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Научни skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, 219-222.

¹¹⁵⁷ Питање односа Југословенског одбора и српске владе, као и процес доношења ове декларације превазилази својим обимом ову тему. Можда је потребно истаћи улогу коју је Душан Васиљевић имао у процесу доношења ове декларације. О томе више: Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, 200-203. Важно је нагласити и улогу Николе Стојановића који је отклон од политике српске владе отпочео у овом тренутку. Више о томе: *Исто*, 200-217. Промена односа видљива је и кроз дневничке белешке – Н. Стојановић, *Дневник од године 1914. до 1918, Младост једног покољења (Успомене 1880-1920); Дневник од године 1914. до 1918*, 310-315.

¹¹⁵⁸ Ђ. Mikić, *Austroугарска ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 419-420.

али је нису могли спречити.¹¹⁵⁹ Саркотић је сматрао да је она омогућила Србима да се врате у политичке токове и да имају приступ политичком деловању.¹¹⁶⁰

Као последица ове посете, али и Крфске декларације, уследиле су изјаве о решењу југословенског питања различитих политичких чинилаца у Босни и Херцеговини. Први је иступио Штадлер који је, на основу хрватског државног права и у „хрватском смислу“, тражио уједињење Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине, као и хрватског дела Истре. Уједињење би подразумевало да се формира аутономна област под Хабзбуршком монархијом.¹¹⁶¹ Штадлер је кроз сва своја иступања инсистирао на очувању хрватске народне и државне индивидуалности. Против изјаве надбискупа је изашла хрватска група окупљена око Сунарића која је изјавила да је остала при становишту Мајске декларације.¹¹⁶² Многи некадашњи Штадлерови сарадници су пришли Сунарићу. Савременици су били сигурни да је Штадлерова прокламација заправо Саркотићево дело и да су њихови интереси истоветни.¹¹⁶³ Против ове изјаве су устали и босански¹¹⁶⁴ и херцеговачки¹¹⁶⁵ фрањевци.

Поред ових декларација, јесен је обележена готово непрестаном борбом да се обнови рад Сабора. Као вид „попуштања“ Саркотић је био спреман да дозволи формирање саветодавне комисије која би заменила Сабор. Иако су неки кругови сматрали да би дозвола рада била дочекана као благонаклон потез цара, Саркотић је до краја свог останка у Босни и Херцеговини био противник обнове политичке делатности. Једино попуштање показао је када је пристао да позове на разговор о саветодавној комисији еминентне представнике народа. Буријан се сагласио са схватањима војног управитеља, додајући да би и Статут требало ревидирати. Наравно, све је требало да буде спроведено у контексту проналажења места за Босну и Херцеговину унутар Монархије. Ни посланици који су позвани на разговор нису били сигурни да би било какав позитиван рад проишао у атмосфери каква је била унутар Босне и Херцеговине крајем 1917. године.¹¹⁶⁶

Овде је потребно истаћи неке разлике у опхођењима британске и аустријске власти према Египту, односно Босни и Херцеговини. Обе територије су током рата остале ускраћене чак и за имитацију парламента. Са друге стране, Египат је имао владу, која није била лишена локалних представника, што на територији аустроугарског поседа није постојало. Међутим, упркос томе ми видимо осетно већу политичку активност на територији Босне и Херцеговине. Та активност није довела до тога да национални покрет делује јединствено. Оно што видимо унутар саме Босне и Херцеговине јесте преседан који је поставио рат – осетне промене у хрватским плановима, као и удаљеност муслимана и од српских и од хрватских планова. Рат је ујединио египатски национални покрет, док је у случају свих националних покрета унутар Босне и Херцеговине деловао

¹¹⁵⁹ Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме Првог свјетског рата“, 225-231.

¹¹⁶⁰ L. Đaković, *Положај Босне и Херцеговине у аустро-угарским концепцијама рјешенја југословенског питања*, 177-179.

¹¹⁶¹ Izjava klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika, Sarajevo, 16. studeni 1917, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, 103-104.

¹¹⁶² Deklaracija Hrvata Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 26. studeni 1917, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, 104-105.

¹¹⁶³ Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме Првог свјетског рата“, 236-237.

¹¹⁶⁴ Izjava bosanskih Franjevaca, Sarajevo, 21. prosinac 1917, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, 107.

¹¹⁶⁵ Izjava hercegovačkih Franjevaca, Mostar – Široki Brijeg, 25. prosinac 1917, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, 108.

¹¹⁶⁶ Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме Првог свјетског рата“, 231-235.

да они иступе са различитим решењима државно-правног положаја Босне и Херцеговине.

Последња година аустроугарске управе обележена је немирима и побунама, као и интензивним радом југословенски оријентисаних политичара. Постојање зеленог кадра, које смо раније описали, стварало је додатне проблеме аустроугарским властима. Почетком године дошло је до војних побуна, посебно у Боки Которској, а забележена је и побуна у једном далматинском пуку због које је Саркотић тражио изнимне мере у Далмацији. Ни омладина није мировала, па је расла учесталост проналаска забрањених листова међу средњошколцима. Од обнављања рада Сабора као да су одустале готово све стране. Атмосфера у Босни и Херцеговини је постала хаотична, док су све стране чекале промену околности како би се решила судбина овог простора.

Почетком 1918. године било је јасно да ће силе Антанте изаћи као победнице из рата. Услед такве ситуације на фронту, повеле су се дебате о судбини Босне и Херцеговине унутар Монархије. Жестина дискусија, као и брзина реаговања стајали су у оштрој супротности са ситуацијом у којој се нашла Монархија.¹¹⁶⁷ С обзиром на то да је угарско решење преузимало примат, Саркотић је сматрао да мора да реагује.

Припајање Босне и Херцеговине Угарској било је неприхватљиво за војног поглавара. Он се држао своје идеје да је за будућност Босне и Херцеговине кључно да она буде у заједници за Хрватском, унутар које би се могло разговарати о аутономији.¹¹⁶⁸ Политички преображај Монархије су покренуле њене елите, а не национализми којих су се толико прибојавали. Током лета 1918. године, штампа је била препуна текстова о реорганизацији Аустро-Угарске и положају Босне и Херцеговине унутар тог новог уређења.

Империјална превирања у Двојној монархији нису на крају одредила судбину Босне и Херцеговине. Ипак, пре него што су ове територије ушле у доба „народних већа“¹¹⁶⁹, дошло је до још једног покушаја проналажења места за Босну и Херцеговину унутар Хабзбуршке државе. Маја 1918. године у Сарајеву су се сусрели командујући генерали Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине.¹¹⁷⁰ Војни кругови са југа Монархије су стекли значајан утицај на решавање југословенског питања. Током овог састанка показале су се разлике у схватањима тројице генерала. Саркотић је наступао са једне стране, а Хајнрих Клам-Мартиниц и Адолф фон Ремен са друге. Саркотић је сматрао да се Хрватска, Славонија и Далмација морају ујединити, а Босна и Херцеговина би биле припојене Хрватској после спроведених „припрема“. Уколико ово његово виђење не би било прихваћено унутар Босне и Херцеговине, он предлаже да се и Хрватска и Босна и Херцеговина придруже Угарској као *corpus separatum*. Тиме би се окончала било каква југословенска идеја пошто би, према његовом уверењу, Срби у избору између хрватске или угарске власти сигурно изабрали угарску. Додатно би било потребно Црну Гору и област некадашњег новопазарског санцака присајединити Босни, а северозападне делове Србије организовати као бановину Мачву која би припала Угарској.¹¹⁷¹ Друга два

¹¹⁶⁷ М. Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918.“, у: *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića*, ur. М. Begić, Sarajevo 1972, 437.

¹¹⁶⁸ J. P. Bled, “Les derniers plans Austro-Hongrois de règlement de la question sud-Slave”, 17.

¹¹⁶⁹ Милорад Екмечић пишући о периоду после маја 1918. године пише о „покрету народних већа“. Више о томе: М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 803-805.

¹¹⁷⁰ Оригинални записници ових саветовања су објављени, као и записник са седнице крунског већа на којој се говорило о саветовању тројице генерала – В. Stulli, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, *Arhivski vjesnik* II (1959), 279-335; Записник који даје значајан увид у духовну и идејну подлогу Саркотићевог деловања превеле су усташке власти 1941. године са намером да документ користе у пропагандне сврхе. Више о томе: М. Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918.“, 439-440.

¹¹⁷¹ В. Stulli, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, 295-299.

генерала нису била склона овако радикалним решењима, а нису ни развили толико детаљне планове. Они су сматрали да је уједињење Србије, Црне Горе, Далмације и Босне и Херцеговине неминовно. Тако уједињена територија требало је да буде укључена у Монархију, па би се одатле кренуло у даљу реорганизацију Хабзбуршке империје. Саркотић је до краја постојања Аустро-Угарске заступао хрватско становиште у решавању питања Босне и Херцеговине. Дакле, било је потребно да се Босна и Херцеговина припоје Хрватској, Славонији и Далмацији и да формирају нову административну целину, која би према Угарској имала исти однос као и дотадашња Хрватска.¹¹⁷²

У јулу 1918. године Заједничко министарство финансија захтевало је од Саркотића да поднесе извештај о расположењу политичких група и националних предводника унутар Босне и Херцеговине. Уједно требало је да извести и о њиховим ставовима о решавању југословенског питања. Саркотић је искористио и овај захтев да срачи један готово програмски документ. Уместо консултација са политичким вођама, он је претпостављенима у Бечу поднео свој лични осврт на ситуацију у земљи. Известио је да је хрватска страна усвојила програм Анте Старчевића о формирању велике хрватске државе. Срби су желели уједињење са Србијом, али уколико буду сведени на избор Хрватска или Угарска, одабраће угарску страну. Муслимани су најсклонији од све три групе угарском решењу. Дакле, он је суштински поновио сва уверења која је изнео до тада.¹¹⁷³ Беч није био задовољан оваквим извештајем, који је показао да Саркотић има ослонац у старим елитама и да не влада ситуацијом услед својих уверења о будућности Босне и Херцеговине.

С обзиром на то да је цело лето прошло у дискусијама о судбини и месту Босне и Херцеговине, без разговора са политичарима са тих простора, потребно је још једном истаћи сличности које постоје у начину поступања са Египтом. Статус ове територије је решаван у центру империје без икаквог укључивања босанскохерцеговачких елита - слично као дискусије из 1914. године о позицији Египта по османском уласку у рат. Ми смо овде приказали само неке од преговора који су вођени током 1918. године. Видели смо да је Саркотић „игнорисао“ експлицитну наредбу из центра империје о разговору са локалним представницима. И сам тренутак те наредбе, када је рат готово изгубљен, довољно говори о односу Монархије према поданицима унутар територије коју је готово 40 година раније добила на управу. Треба приметити да је Саркотић пред крај рата, иако лојалан Монархији, почео да води „самосталну“ политику која није била својствена војним управитељима Египта.

У таквом контексту требало би посматрати и одабир ратних управитеља. Саркотић је постављен после командовања у рату против Србије, а потом се посебно истакао у нападу на Црну Гору. Дакле, постављен је, а потом и остављен на функцији као симбол сукоба са српским непријатељима Монархије. Близак хрватској страни, он је почео да води самосталну политику која је кулминирала у мајском састанку у Сарајеву, током којег се он укратко додирнуо и идејних основа свог деловања.¹¹⁷⁴ Са друге стране,

¹¹⁷² М. Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918.“, 448; Главни аргумент против угарског принципа био је да ће таквим решењем Срби задржати доминантну позицију и да ће муслимани бити изложени српског пропаганди. Решењем питања по хрватском принципу формирала би се апсолутна хрватска већина – *Исто*, 449.

¹¹⁷³ Опширније: Н. Капидџић, „Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, 245-247; Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, 476-480.

¹¹⁷⁴ Не треба сматрати да Саркотић своје планове о Босни и Херцеговини није прилагођавао тренутку. Ипак оно што им јесте заједнички именитељ јесте дубоко уверење да Србе и Хрвате дели граница која је повучена између истока и запада. Приликом забране ћирилице Саркотић је поставио свој идејни оквир обрачуна са источним и византијским наслеђем унутар Босне и Херцеговине и од тога није одустајао. М. Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918.“, 451-452.

ни Мекмахон ни Вингејт нису били неискусни администратори, посебно Вингејт који је каријеру направио у Судану. Оно што их је разликовало од Саркотића био је изостанак личне политике која је красила земаљског поглавара Босне и Херцеговине.

У септембру 1918. председник угарске владе гроф Тиса је посетио Босну и Херцеговину. Он је у Мостар стигао 20. септембра, одакле је наставио ка Сарајеву. Војислав Шола је искористио прилику да му у Сарајеву преда заједнички меморандум Срба и Хрвата, у којем је народ описан као „робље незаробљено, које носи лажан наслов држављана“. Меморандум је садржао оптужбе против управе, као и захтев да се босанско питање реши „у целини и то на темељу права народног самоопредељења“.¹¹⁷⁵ Тиса је потписнике меморандума упитао да ли Енглеска пита Ирце шта желе, или да ли иста та Енглеска пита милионе поданика у Азији и Африци шта мисле о праву на самоопредељење.¹¹⁷⁶ Овом изјавом, датом у тренутку када је готово сигурно да Монархија неће преживети, Тиса је стављао Босну и Херцеговину у ранг колоније, тиме показујући који је коначни домет аустроугарске управе.

Текст меморандума који је Шола предао резултат је загребачког састанка политичара са простора југословенских земаља Монархије. У марту 1918. године на састанку у Загребу окупљени политичар сложили су се да ће наступати заједно и да ће по начелу принципа народног самоопредељења захтевати формирање независне државе Словенаца, Хрвата и Срба која би била уређена на демократским темељима.¹¹⁷⁷

Пробој Солунског фронта учинио је узалудним сва разматрања позиције Босне и Херцеговине. Мало пошто је Тиса бесан напустио Сарајево, Саркотићу су стигле вести о бугарском поразу. Саркотић је и овај ударац пробао да искористи да се избори за хрватско решење. Међутим, било је касно. После пробоја Солунског фронта и напредовања српске војске, било је јасно да ће уследити крај Монархије. У октобру 1918. године почиње се са организовањем Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба, које је требало да буде представник Јужних Словена унутар Хабзбуршке монархије.¹¹⁷⁸ У овом телу Босна и Херцеговина су имале 18 делегата. Представници су били Срби или Хрвати пошто су муслимани били неповерљиви према новоформираном већу. Тек ће накнадно у рад бити укључена два муслиманска представника.¹¹⁷⁹

У самој Босни и Херцеговини ситуација је била веома тешка. Зелени кадар харао је Босанском крајином. У Загребу је формирано је Народно вијеће Словенаца, Хрвата и

¹¹⁷⁵ Memorandum bosanskih Hrvata i Srba grofu Tiszi, Sarajevo, 20. septembar 1918, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*, 161-164.

¹¹⁷⁶ Хамдија Капицић доноси оригинални стенограм Тисиног одговора: Н. Kapidžić, „Austroугарска политика у Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje за vrijeme Prvog svjetskog rata“, 250-251.

¹¹⁷⁷ Rezolucija i načela hrvatskih, srpskih i slovenačkih političara, у: *Građa о stvaranju jugoslovenske државе (I. I – 20. XII 1918)*, ur. D. Janković, B. Krizman, Beograd 1964, 113-114; N. Šehić, „Narodno vijeće SHS за Bosnu i Hercegovinu i njegova дјелатност након слома Austro-Uгарске (novemбар-decemбар 1918)“, *Prilozi* 19 (1982), 164.

¹¹⁷⁸ Детаљан преглед основања овог тела: B. Krizman, „Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918“, *Historijski zbornik* 7 (1954), 23-32.

¹¹⁷⁹ N. Šehić, „Narodno vijeće SHS за Bosnu i Hercegovinu i njegova дјелатност након слома Austro-Uгарске (novemбар-decemбар 1918)“, 164-165; Почетно оклевање муслимана промењено је већ крајем октобра када југословенско расположење бива омасовљено. Политичка и верска елита је прихватила ситуацију. Када је српска војска ушла у Сарајево, до тада Монархији верни, реис-ул-улема Чаушевић приредио је банкет за офицере српске војске и представнике нове власти у Сарајеву. Поздравни говор завршио је клицањем краљу Петру и престолонаследнику Александру – Н. Kamberović, „Projugoslavenska стружанја међу muslimanskim политичарима 1918. године“, *Historijska traganja* 3 (2009), 102-103.

Срба за Босну и Херцеговину, које је на својој седници 24. октобра 1918. године иницирало оснивање одбора Народног вијећа на територији Босне и Херцеговине.¹¹⁸⁰

После свих репресија током рата цар Карло је 29. октобра прогласио амнестију свих политичких затвореника у Босни и Херцеговини. Међутим већ је било касно. Мирна револуција се одиграла и Саркотић је био принуђен да 1. новембра преда власт Народном вијећу у Сарајеву. Народна влада, предвођена Атанасијем Шолом, пуштеним из травничког затвора, преузела је власт. Дана 3. новембра 1918. године Тимочка дивизија српске војске заузела је Вардиште и Добрун у једином оружаном сукобу на територији Босне и Херцеговине. Истог дана аустроугарске трупе су тражиле прекид ватре.¹¹⁸¹ Успоставом нове владе и уласком српске војске прекинута је четири деценије дуга владавина Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини.

Закључак

Основна претпоставка овог рада била је та да је аустроугарска управа у Босни и Херцеговини колонијална. Сматрали смо да је за испитивање такве тезе најбољи компаративни приступ. Имајући то у виду, било нам је неопходно поређење између режима који се у историографији несумњиво сматра за колонијални и аустријског режима унутар Босне и Херцеговине. Трудили смо се да у уводном делу уочимо и одређене карактеристике колонијалних режима у периоду од Берлинског конгреса до краја Великог рата.

Као типски пример колоније узели смо Египат. У историографији нема спорења о томе да је начин функционисања британске управе унутар Египта био колонијалног карактера.

Поређење са Босном и Херцеговином готово да се само намеће. У формалном смислу, обе територије су, правно посматрано, остале део Османског царства. То је омогућило да дође до једне појаве коју смо истакли у уводном делу, а која се односи на правну недефинисаност односа центра империје и периферије на коју се империја шири. Недовољно дефинисан правни однос омогућио је успостављање личних режима који су карактеристични за прве фазе окупације Босне и Херцеговине и Египта.

Може се рећи да ови режими имају сличну хронолошку динамику, која је довела до тога да можемо да уочимо одређене сличне етапе окупације. У најгрубљој подели, можемо уочити три различите фазе. Прва фаза би била период личног режима. У Босни и Херцеговини то је период управе Бењамина Калаја. Његов „пандан“ у Египту, био би Евелин Баринг, који ће у току службовања у Египту добити титулу лорда Кромера. После њихових личних режима, уследила би друга фаза привидне „либерализације“ која је у Босни и Херцеговини оличена у лицу Иштвана Буријана, а у Египту је представља Елдон Горст. Последња, трећа фаза је фаза војне управе, која отпочиње пред сам почетак Првог светског рата и наставља се током његовог трајања. Оскар фон Поћорек и Стјепан Саркотић су генерали који су као земаљски поглавари владали Босном и Херцеговином уочи и током рата. У Египту то је био генерал Киченер, иако званично у цивилном „звању“ генералног конзула. Потом су то били генерали Вингејт и Мекмахон.

За нас су најважније биле друга и трећа фаза, али је веома тешко разумети империјалну динамику без разумевања прве фазе, односно периода личних режима два

¹¹⁸⁰ Zapisnik sa sednica glavnog odbora Narodnog vijeća B. i H., *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, 383-385; Види такође: D. Bakić, “Transition from Austria-Hungary to Yugoslavia. The Serbian Army in Bosnia and Herzegovina in late 1918”, *Finir la Grande guerre dans les Balkans 1918-1923*, 95.

¹¹⁸¹ Исто, 102.

управитеља. Бењамин Калај и лорд Кромер суштински су господарили Босном и Херцеговином и Египтом. Иза скромних титула, односно позиције Заједничког министра финансија у случају Калаја и генералног конзула у случају Кромера, стајала је огромна моћ, заснована на растућем бирократском апарату, још једној важној одлици епохе и уједно битној сличности. Искористивши правну недефинисаност управе над овим земљама, они су успоставили преседане који су олакшавали њиховим наследницима даље деловање.

Идеолошке претпоставке њихових режима одговарају духу епохе у којој се битка водила и за економске ресурсе, али и за „срца и умове“ поданика. И Кромер и Калај написали су историје народа којима су владали, сведочећи на тај начин о слици коју су управитељи имали о поданицима, али и о својим улогама у историјама потлачених народа. И као што период окупације у обе земље има сличне фазе, тако и овај први период има сличну унутрашњу динамику.

Прва деценија обе управе обележена је борбом против националних покрета. У Египту је то спроведено класичним гушењем националног покрета, док је у Босни и Херцеговини добило компоненту „идентитетског инжењеринга“ кроз неуспели покушај увођења босанске нације. Крај 19. и почетак 20. века довели су до привидног попуштања ових мера. Кроз борбу, али и сарадњу са управитељима стасала је прва генерација националних вођа. Током доба личних режима Кромера и Калаја успостављени су системи који су били основе даљег деловања. Главна полуга њихове моћи је бирократски апарат, који мења слику покорених територија. Приметан је огроман пораст броја службеника који долазе из центра империје у колоније. Како се број запослених у администрацији повећавао, тако је парадоксално постајао све затворенији за домаће поданике.

Можда је најбоље то илустровати кроз два примера који су немерљиво утицали на културно-просветни живот две окупиране провинције. У питању су Коста Херман и Даглас Данлоп. Обојица су били припадници окупационог система и бирократског апарата од тренутка запоседања дотадашњих османских територија. Читаве каријере су им биле везане за Сарајево и Каиро. Херман је постао синоним за културни живот у окупираној Босни и Херцеговини. Круна његове каријере свакако је било оснивање Земаљског музеја у Сарајеву. Херманова делатност је имала за циљ да покаже повезаност Босне и Херцеговине са Монархијом. Да би се то постигло, Херман је развијао културно-научну делатност која је показивала посебност ове територије. Кроз истицање специфичног развоја Босне и Херцеговине негиране су њене везе са српским државама. Са друге стране, Данлопов систем у образовању био је на снази током четири деценије и трајно је утицао на живот сваког појединца који се школовао у Египту. Данлоп је сматрао да је за египатске поданике кључно да се лише сећања на арапску и исламску прошлост и са таквом идејом је формирао образовни програм који је подразумевао образовање искључиво на енглеском. Он је ту поступао као и значајне личности епохе - Кромер, Окланд Колвин, Едвард Малет и Алфред Милнер - који су из својих историја Египта изоставили период „златног доба“. Своја приповедања су почињали од тренутка британског запоседања Египта, називајући своја дела углавном модерним историјама Египта. И Херман и Данлоп су око себе окупили бирократе и успоставили готово своје системе унутар система управе. Колико су тешко продирали домаћи елементи у такве микро системе видело се на примеру напредовања Владимира Ћоровића, односно постављења Саада Заглула у министарство образовања. Гломазни апарат, често базиран на личним везама и лојалностима једна је од значајних карактеристика овог времена. Уједно, често су се преплитале надлежности, па је било готово немогуће доћи до решења неког конкретног питања.

Кроз борбу са управитељима, али и бирократским системом стасаву прва генерација предводника националног покрета. Ту видимо одређене разлике између Босне и Херцеговине и Египта. У Босни и Херцеговини та најстарија генерација је оличена у Глигорију Јефтановићу и Али-бег Фирдусу. Они су „изникли“ из борбе за црквено-школску аутономију. Прва генерација националних вођа унутар Босне и Херцеговине долазила је из редова земљопоседничких и трговачких породица. Уједно, и Јефтановић и Фирдус су старији од вође прве генерације унутар Египта Мустафе Камила. Британска окупација је уништила генерацију која би била годиштима блиска Јефтановићу и Фирдусу. Почетком 20. века политичким националним покретом у Египту доминирају две личности – Ахмед Лутфи ал-Саид и Мустафа Камил. Идејно и по пореклу, иако не и по годинама, Лутфи ал-Саид је ближи Јефтановићу. Сарадња са страним управитељима и тражење аутономије на тај начин је оно што им је заједничко. Камил је више заједничког имао са другом генерацијом српског националног покрета.

Потребно је нагласити да Египат наизглед има једноставнију етничку и конфесионалну слику од Босне и Херцеговине. Три највеће конфесионалне групе у Босни и Херцеговини су православци, муслимани и католици. Режим је у свим фазама свог деловања користио конфесионалне, а потом и националне разлике да би осигурао своју позицију. У Египту су муслимани били огромна већина становништва, док су незнатни део популације чинили Копти. Ипак, унутар муслиманске популације Египта је постојала једна подела која ће јако дуго утицати на снагу покрета. Постојање старе елите, углавном турског порекла, наспрам растућег египатског националног покрета је лако уочљиво. Стара елита, оформљена од старих земљопоседничких породица, углавном је говорила турски. Један њен део је био важан ослонац прве, Кромерове, фазе управе. Са друге стране је стајао највећи број муслиманске популације, који је говорио арапски и чији су се делови сматрали Египћанима. Тај део народа суштински бива представљен тек појавом Мустафе Камила. Копти су кроз читав период британске војне контроле Египта, били укључени у власт, повремено и на веома високим позицијама. Ми смо у овом раду због тога поредили старе елите са позицијом муслиманске популације Босне и Херцеговине. Позиција православних Срба је слична позицији Египћана, док су „улогу“ Копта имали католички Хрвати.

Први уступци националним покретима означавају почетак фазе привидне либерализације. Ову етапу управе у Босни и Херцеговини представља Иштван Буријан, а у Египту Елдон Горст. Насупрот пређашњој фази коју карактеришу лични режими и управитељи са осећајем мисије, током друге етапе империјалних и колонијалних режима на власти су искусне бирократе. Требало је да учине управе ефикаснијим и способнијим да се изборе са растућим захтевима поданика. Током Горстове и Буријанове управе ми видимо оживљавање политичког живота, који се углавном води преко новина. Како се ера привидне либерализације ближила крају, тако се и политички живот са страница новина селио у „парламентарна“ тела. Кроз квазипарламентарне институције, управитељи су заправо успели да националне покрете ставе у оквире који су одговарали империјама. Тако се у „скупштинама“ више расправљало о међусобним разликама или неповерењима, него о страним режимима. Суштински и најважнија одлика ове привидне либерализације је појачавање унутрашњег сукоба. Привидом слобода после две деценије строге контроле, управа је усмерила националне покрете на међусобну борбу. Политика претходне етапе у којој је постојао један ослонац власти, у овој другој фази колонијалних режима бива замењен „широким“ коалицијама две групе против треће стране.

Ови унутрашњи сукоби су коришћени двојачко на спољном и унутрашњем плану. На спољном плану, кофликти су били довољно добар разлог да се инсистира на даљем присуству унутар окупираних територија. Аустро-Угарска ни после анексије Босне и Херцеговине, није престала са широком делатношћу која је објашњавала нужност

постојања њеног режима. На унутрашњем плану сукоби су омогућавали да се спроводи политика какву је центар желео. Велике коалиције или радне већине углавном су успевале да потврде тражене законе који су водили у даљу зависност од центра. Најбољи пример за то су железнички закон у Босни и Херцеговини и расправе о концесијама за Суецки канал у Египту.

Крајњи резултат периода привидне либерализације било је заправо учвршћивање моћи империје. Друга генерација вођа националних покрета је наступала против страних управитеља. Јако је тешко повући јасне границе између вођа јер им се периоди деловања неретко преклапају. У случају Египта то је Саад Заглул. У Босни и Херцеговини то је генерација Петра Кочића, Васиља Грђића и Сафет-бега Башагића. Треба приметити да је ова друга генерација имала много више међусобних различитости него претходна. Ипак, деловање кроз институције дариване од империје довело их је у парадоксални положај да буду готово посматрачи успостављања војних управа. Уједно, с обзиром на огромну контролу сваког вида јавног живота, центар политичког деловања се спушта међу ђаке и студенте. Динамика је истоветна у обе земље и сматрамо да можемо тврдити да је репресија под велом попуштања довела до појаве тајних омладинских удружења. Овакве организације не желе да буду део система и не претендују да своју борбу воде кроз дариване институције. Омладина се окреће револуционарном деловању. Година отпочињања је иста, 1910. У пар месеци на ове две територије су студенти пуцали на појединце који су били део окупационих режима. У Египту је тада убијен председник владе Бутрос Гали, а у Сарајеву није успео атентат на земаљског поглавара генерала Варешанина. Радикализација омладине се после ових догађаја само наставила.

Радикализација поданика се није догодила само због унутрашњих ситуација у Египту односно у Босни и Херцеговини. Спољни фактори су, такође, утицали на стање унутар окупираних територија. Први такав фактор била је Младотурска револуција која је утицала на муслиманско становништво Босне и Херцеговине, као и Египта. Потом, анексија Босне и Херцеговине и сама Анексиона криза довеле су до реакција православних Срба и муслимана који су краткотрајно поново деловали заједно, као у време борбе за црквено школску аутономију. Значајно су на обе територије утицали рат Турске и Италије у Либији и Балкански ратови. Ту морамо да размотримо утицај Србије и Османског царства на дешавања у окупираним провинцијама.

Истакли смо да се начини експанзије Аустро-Угарске и Велике Британије разликују. Двојна монархија припада низу традиционалних империја које се шире на суседне територије, док Велика Британија припада модерном типу империја. Услед тога настала је једна од кључних разлика – Монархија је делила границу са запоседнутом територијом, а уједно је и инкорпорирала велики број поданика словенског порекла, који су већ живели унутар њених граница. Велика Британија није имала такав „проблем“.

Имајући то на уму, пожељно је да покушамо да разумемо српски и османски фактор у империјалним политикама. Османски фактор је видљив на обе територије. Формални господар до 1908. године у Босни и Херцеговини и до 1914. године у Египту утицао је на унутрашња превирања. Током прве фазе, коју карактерише изолација ових територија, мање се осећа утицај османског фактора. Од 1908. године, после Анексионе кризе па све до краја сукоба на Балкану, турска држава биће чинилац на обе територије. Ипак, услед скоро независног развоја Египта од почетка 19. века који је кулминирао у постојању египатске владарске династије, турски утицај није могао да буде реална опасност по британски режим. Са друге стране, српски чинилац који се појавио кроз тријумф у борби са Османским царством, показао се као много значајнији фактор за Дунавску монархију. Управо је постојање Србије како независне, демократски уређене државе, слободног сељачког посела постало много већа потешкоћа за Монархију него Османско царство. Управо ће српски тријумф у Балканским ратовима бити подстрек за

омладину да настави за радикалним деловањем које је довело до успостављања војног режима.

Милитаризација управе је нешто својствено за обе земље. У Египту, после Горста на власт долази Херберт Хорације Киченер, прекаљени официр, део Кромерових структура. Британске власти су се трудиле да појасне да је Киченер именован као цивилно лице, али је била јасна тенденција брисања граница између војних и цивилних власти. Сличан се процес дешавао у Босни и Херцеговини где су границе заиста и избрисане. Цивилни фактор је скрајнут, да би власт преузео земаљски поглавар, генерал Оскар фон Поћорек. До избијања рата за оба управитеља је заједничка политика чврсте руке и покушај враћања на период личних режима. Урушавање оно мало утицаја квазипарламентарних тела, као и наставак обрачуна са националним покретима карактерисало је период „војне“ управе до почетка рата. Све то довело је до побуна омладине у обе земље, које ће кулминирати у Сарајеву на Видовдан 1914. године. Побуњена омладина је трећа генерација националних бораца, која нема истакнуте представнике као она претходна. Њихови методи борбе нису исти као код претходника јер они нису желели никакву сарадњу са представницима страних власти. На омладинско деловање утицала су двојица атентатора – Жерајић и Вардани. Они су својим чином ујединили омладину.

Велики рат је променио доста тога, али не и феномене империјалне управе унутар бивших османских провинција. Правни статус Египта је „решен“, тако што је „протекторат под велом“ претворен у јасан протекторат. Ипак, на исти начин на који однос између Беча и Сарајева није до краја дефинисан чином анексије, тако ни проглашење протектората није решило односе Каира и Лондона. Појаве које су током рата уочене у Египту, видљиве су и у Босни и Херцеговини, али су ту доведене до крајности.

Хапшења која су обележила почетак рата у Египту, у Босни и Херцеговини подигнута су на ниво системског прогона над читавим једним народом. Посебно је занимљив положај вођа националног покрета. У Египту они су углавном рат проводили на својим имањима, на којима су и дочекали крај. У Босни и Херцеговини су српске вође углавном похапшене и интерниране. Наравно, важно је нагласити битну разлику – рат је вођен на територији Босне и Херцеговине. То је утицало и на мобилизацију у Босни и Херцеговини. Посебно је напад на Србију био значајан, јер се политика „свађања“ националних покрета прелила у слање дела босанскохерцеговачких трупа на фронт са Србијом. И последњи земаљски поглавар, Стјепан Саркотић, биће изабран пошто се истакао током напада на Србију.

Уједно је важно истаћи да су Аустро-Угарска и Велика Британија ратовале на различитим странама, што је значајно утицало на држање муслиманског становништва, посебно после турског уласка у рат. Обе земље поднеле су значајан терет империјалног рата. Привреда је у потпуности прилагођена ратним потребама, што је довело до тога да пред крај рата дође до опасности од социјалних немира на обе територије.

Сматрамо да се на основу написаног може тврдити да је аустроугарски режим у Босни и Херцеговини колонијалан. Сличности које су истакнуте кроз три готово истоветне фазе управе говоре у прилог томе. Уз то, разлике које постоје у односу на британски режим у Египту само потврђују да је режим имао колонијалне одлике, које су и више у духу епохе него одлике режима у Каиру. Ту првенствено мислимо на идентитетски експеримент који је покушан у првој етапи управе. Иако несвојствено за остале империје епохе, остављање аграрног питања нерешеним говори у прилог империјалног карактера управе Беча. Поред економских разлога који су често навођени, главни разлог за опстанак феудалних односа је управо одржавање Босне и Херцеговине у незнању у којем ће присуство Монархије која цивилизује увек бити неопходно. У

периоду после 1908. године, кроз „либерализацију“, оба режима заправо сукобљавају националне покрете стварајући погодну атмосферу за опстанак стране власти на окупираним територијама. Уједно се институције које би могле да помогну националним покретима урушавају и користе да се обесмисли било какво опозиционо деловање. Услед тога и национални покрети излазе из задатих оквира. То је случај са свим институцијама које држава контролише, а посебно је видљиво кроз рад квазипарламентарних тела, као и кроз културно-просветну ситуацију.

Библиографија

ИЗВОРИ

Необјављени извори

Arhiv Bosne i Hercegovine

- Fond Zemaljske vlade
- Fond Zajedničkog ministarstva finansija

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde

- Fond Auswärtiges Amt

Објављени извори

Извештаји о управи Босне и Херцеговине:

Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906, Загреб 1906.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1907, Wien 1907.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1913, Wien 1914.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1916, Wien 1917.

Збирке прописа:

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1910.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za 1915, Sarajevo 1915.

Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za 1905. godinu, Sarajevo 1905.

Стенографске белешке:

Стенографски извештаји о сједницама босанско-херцеговачког сабора, 1910-1914, Сарајево 1910-1914.

Sarajevski atentat. Izvorne stenogramske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914. godine, ur. V. Bogićević, Banja Luka 2015.

Збирке докумената

Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-meirifsku autonomiju, ur. F. Hauptmann, Sarajevo 1967.

Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ur. R. Besarević, Sarajevo 1968.

Mlada Bosna. Pisma i prilozi, ur. V. Bogićević, Sarajevo 1954.

Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, ur. H. Kapidžić, Sarajevo 1973.

Petar Kočić. Dokumentarna građa, ur. T. Kruševac, Sarajevo 1967.

Personliche Vormerkungen von General Oskar Potiorek uber die innerpolitische Lage in Bosnien und der Herzegowina, hrsg. Dž. Juzbašić, Z. Šehić, Sarajevo 2015.

Дипломатска грађа:

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914 Књига I, Свеска I, ur. А. Раденић, Београд 1991.

Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, I tom, ur. M. Stojković, Beograd 1998.

British Documents on the Origins of the War vol 9/1, eds. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1933.

British Documents on the Origins of the War vol 9/2, eds. G. P. Gooch, H. Temperley, London 1934.

British and Foreign State Papers 1915, vol. CIX, eds. E. Bleck, E. Parkes, London 1919.

Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919, ur. F. Šišić, Zagreb 1920.

Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I – 20. XII 1918), ur. D. Janković, B. Krizman, Beograd 1964.

Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Aussern, I, Wien 1930.

Hansard:

Hansard, HC Deb 24 July 1882 vol 272

Hansard, HC Deb 11 April 1907 vol 172

Hansard, HC Deb 21 February 1907 vol 169
Hansard, HC Deb 22 August 1907 vol 181
Hansard HC Deb 18 July 1911 vol 28
Hansard HC Deb 20 July 1911 vol 28
Hansard HC Deb vol 31 20 November 1911
Hansard HC Deb 5 November 1912, vol. 43
Hansard HC Deb 25 November 1914 vol 68
Hansard HL Deb 26 November 1914 vol 18

Остало:

Народна одбрана, Београд 1911.

Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k.k. Truppen im Jahre 1878. Nach authentischen Quellen dargestellt, Wien 1879.

Bosna i Hercegovina u brojnama, Mostar 1911.

Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog, ur. H. Kumberović, Sarajevo 2004.

Optužnica državnog odvjetništva u Banjoj Luci protiv Vasilja Grđića i drugih, Banja Luka 1915.

Osuda u ime Njegovog c. i kr. Apostolskog Veličanstva u predmetu Vasilj Grđić i drugi, Sarajevo 1916.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1910. godine, Sarajevo 1912.

Периодика

Народ

Сарајевски лист

Српска ријеч

Правда

Преглед

Bosnische Post

Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Hrvatski dnevnik

Musavat

Neue Freie Presse

Дела савременика

- Гаврило Принцип. *Документи и сећања*, ур. М. Ковић, Београд – Нови Сад 2014.
- В. Калаји, *Историја српског народа. Од сеобе Срба до пропасти српске државе*, Београд 1882.
- М. Прајндлсбергер-Мразовић, *Босанска источна жељезница. Илустровани водич на босанскохерцеговачким државним жељезничким линијама Сарајево – Увац и Међеђа – Вардиште*, Сарајево 2017.
- Р. Радуловић, *Изабрани радови*, Сарајево 1988.
- Р. Радуловић, *Расправе и чланци*, ур. П. Слијепчевић, Београд 1940.
- М. Т. [П. Слијепчевић], *Аустро-Угарска против својих поданика*, Ниш 1915.
- П. Слијепчевић, *Историјске и политичке теме*, Бања Лука – Београд 2013.
- В. Чубриловић, С. Калуђерчић, *Питање о уређењу српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1910.
- Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. 3, т. 1, Београд 1987.
- Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд 1908.
- W. S. Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, London 1907.
- W. S. Blunt, *Atrocities of Justice Under British Rule in Egypt*, London 1907.
- A. M. Broadly, *How We Defended Arabi and His Friends. A Story of Egypt and the Egyptians*, London 1884.
- E. Gorst, "Lord Cromer in Egypt", у: *The Empire and the Century*, ed. C. Sydney, London 1905, 760-773.
- Earl of Cromer, *Abbas II*, London 1915.
- Earl of Cromer, *Ancient and Modern Imperialism*, London 1910.
- Earl of Cromer, *Modern Egypt I*, London 1908.
- Earl of Cromer, *Modern Egypt II*, London 1908.
- P. G. Elgood, *Egypt and the Army*, Oxford 1924.
- B. Kállay, *Ugarska na granici istoka i zapada*, Sarajevo 1905.
- K. Lamp, "Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina vom 17. Februar 1910", *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 5 (1911), 137-229.
- A. Milner, *England in Egypt*, London 1894.

Мемоари, сећања, дневници

Дневник Бењамина Калаја 1868-1875, ур. А. Раденић, Београд 2002.

М. Поповић, *Из тамнице: успомене из бањалучког велеиздајничког процеса 1914-1918. године*, Тузла 1926.

Н. Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880-1920); Дневник од године 1914. до 1918.*, ур. М. Станић, Београд 2015.

W. S. Blunt, *My Diaries. Being a Personal Narrative of Events 1888-1914*, London 1922.

Austria in Dissolution. Being the Personal Recollections of Stephan, Count Burián, London 1925.

Feldmarschall Conrad, *Aus meiner Dienstzeit*, II, Wien 1922.

The Memoirs of Sir Ronald Storrs, New York 1937.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

Ђ. Беатовић, Д. Милановић, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, Београд 1989.

Д. Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа 2007.

Ж. П. Блед, *Агоднија једне монархије: Аустроугарска 1914-1920*, Београд 2020.

М. Војводић, *Скадарска криза*, Београд 1970.

М. Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, Београд 2015.

Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.

Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017.

Д. Ђорђевић, *Царински рат*, Београд 1962.

М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд 2007.

М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973.

М. Екмечић, *Стварање Југославије, I-II*, Београд 1989.

Историја Османског царства, ур. Р. Мантран, Београд 2002.

М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2018.

М. Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд 2016.

Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882-1903*, Београд 2017.

- В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статутни српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.
- Т. Крушевац, *Петар Кочић. Студија*, Београд 1951.
- Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878-1918*, Сарајево 1960.
- С. Луџија, *Немачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878-1914)*, Бања Лука 2013.
- Д. Мاستиловић, *Између српства и југословенства: српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, Бања Лука 2012.
- Ђ. Микић, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910-1914*, Бањалука 2017.
- М. Милићевић, *Рат за море: дејства српских трупа у северној Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд 2011.
- Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Андрићград – Вишеград 2016.
- А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981.
- А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
- Оксфордска историја ислама*, ур. Џ. Л. Еспозито, Београд 2016.
- С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2018.
- М. Папић, *Политика и српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878-1945*, Бањалука 2005.
- М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978.
- Р. Парезанин, *Гаврило Принцип у Београду. Млада Босна и Први светски рат*, Београд 2013.
- Р. Парезанин, *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен 1974.
- Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955.
- Ђ. Пејановић, *Становништво, школство и писменост у крајевима бивше Босне и Херцеговине*, Сарајево 1939.
- В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, Београд 1949.
- В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Левенту и на Балкану*, Београд 1996.
- Р. Радић, *Живот у временима: патријарх Гаврило (Дожић) (1881-1950)*, Београд 2011.
- Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, Гацко – Београд 2014.
- В. Скарић, О. Нури-Хацић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд 1938.
- Споменица посвећена мученицима и жртвама добојске интернације из светског рата 1915/1916*, Добој 1938.
- Споменица Васиљу Грђићу*, ур. Ђ. Пејановић, Сарајево 1935.

- Срби 1903-1914. Историја идеја, ур. М. Ковић, Београд 2015.
- А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809-1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- В. Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.
- В. Ћоровић, *Црна књига патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914-1918*, Београд-Нови Сад 2015.
- Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896-1914)*, Београд 2021.
- Н. Arent, *Izvori totalitarizma*, Београд 1998.
- М. Badrawi, *Political Violence in Egypt, 1910-1924. Secret Societies, Plots and Assassinations*, London 2103.
- Е. Berenson, *Heroes of Empire. Five Charismatic Men and the Conquest of Africa*, Los Angeles 2011.
- Р. Cachia, *Popular Narrative Ballads of Modern Egypt*, Oxford 1989.
- В. L. Carter, *The Copts in Egyptian Politics 1918-1952*, London – New York 2013.
- Г. Н. Cassar, *Kitchener as Proconsul of Egypt, 1911-1914*, London 2016.
- Ј. R. I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East. Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, New Jersey 1993.
- М. W. Daly, *The Sirdar: Sir Reginald Wingate and the British Empire in the Middle East*, Philadelphia 1997.
- В. Dedijer, *Sarajevo 1914*, I-II, Београд 1978.
- М. Deeb, *Party and Politics in Egypt: The Wafd and its Rivals*, London 1979.
- Р. J. Donia, *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914*, New York 1981.
- Р. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006.
- Л. Ђакović, *Положај Босне и Херцеговине у аустро-угарским концепцијима рјешенја југословенског питања*, Tuzla 1980.
- С. М. Дžаја, *Босна и Херцеговина у аустроугарском раздобљу (1878-1918). Интелигенција између традиције и идеологије*, Mostar – Zagreb 2002.
- К. Fahmy, *All the Pasha's Men. Mehmed Ali, his army and the Making of Modern Egypt*, Cairo-New York 1997.
- З. Fahmy, *Ordinary Egyptians. Creating the Modern Nation Through Popular Culture*, Stanford 2011.
- С. А. Fuchs Klein, *Freiherr Sarkotić von Lovćen Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Hercegovina von 1914 bis 1918*, Wien 2021.
- И. Gershoni, J. P. Jankowski, *Egypt, Islam and the Arabs: The Search for the Egyptian Nationhood, 1900-1930*, Oxford 1986.
- А. Goldschmidt, *Modern Egypt: The Formation of a Nation-State*, Boulder 2004.

- M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Zagreb 1990.
- E. Hajdarpasic, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914*, London – Ithaca 2015.
- M. Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, London 1975.
- F. R. Hunter, *Egypt Under the Khedives 1805-1879. From Household Government to Modern Bureaucracy*, Cairo 1999.
- A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939*, Cambridge 1983.
- B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad 1990.
- M. S. Hussain, *British Policy and the Nationalist Movement in Egypt 1914-1924*, Berlin 2015.
- M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976.
- P. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge 2018.
- Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo 1999.
- H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo 2005.
- H. Kamberović, *Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija*, Sarajevo 2009.
- H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958.
- E. Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn Correspondence and its Interpretations, 1914-1939*, New York 2014.
- M. Khouri, *Poetry and the Making of Modern Egypt*, Leiden 1971.
- N. Klejer, G. Bugarel, *Muslimani Jugoistočne Evrope: od imperija do balkanskih država*, Novi Sad 2020.
- E. Kolm, *Die Ambitionen Österreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus*, Frankfurt/M 2001.
- B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
- C. W. R. Long, *British Pro-Consuls in Egypt. The Challenge of Nationalism*, London 2005.
- H. Laurens, *Les Origines Intellectuelles de l'Expédition de l'Égypte. L'Orientalisme Islamisant en France (1698-1798)*, Paris-Istanbul 1987.
- D. Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London 2000.
- A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt. From Arab the Conquest to the Present*, Cambridge 2007.
- A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, *Egypt and Cromer. A Study in Anglo-Egyptian Relations*, New York 1969.
- A. Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge 1994.
- P. Magnus, *Kitchener. Portrait of an Imperialist*, London 1958.

- L.Mak, *The British in Egypt: Community, Crime and Crisis 1822-1922*, London-New York 2012.
- A. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska u svjetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo 1933.
- J. Marlowe, *A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations 1800 – 1956*, Hamden 1965.
- P. Mellini, *Sir Eldon Gorst. The Overshadowed Proconsul*, Stanford 1977.
- Đ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*, Banjaluka 2011.
- T. Mitchell, *Colonising Egypt*, New York 1991.
- R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878-1914*, Oxford 2007.
- T. G. Otte, *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*, Cambridge 2011.
- R. Owen, *Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul*, Oxford 2004.
- R. Owen, *The Middle East in the World Economy*, London 2009.
- M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972.
- M. Papić, *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
- Đ. Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Sarajevo 1961.
- L. Pollard, *Nurturing the Nation. The Family Politics of Modernizing, Colonizing, and Liberating Egypt (1805–1923)*, London 2005.
- A. Porter, *European Imperialism, 1860-1914*, London 1994.
- D. M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge 1990.
- M. J. Reimer, *Colonial Bridgehead. Government and Society in Alexandria, 1807-1882*, London 2019.
- R. Robinson, J. Gallagher, *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism*, London 1981.
- E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008.
- A. Schölch, *Egypt for the Egyptians! The Socio-political Crisis in Egypt 1878-1882*, London 1981.
- A. Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918*, London-New York 1989.
- Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Sarajevo 1888-1988*, Sarajevo 1988.
- H. Strachan, *The First World War. To Arms*, vol. I, Oxford 2003.
- P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Seattle 1963.
- Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo 2007.
- The Cambridge History of Egypt. Modern Egypt, From 1517 to the End of the Twentieth Century* ed. M. W. Daly, Cambridge 2008.
- The Oxford History of the British Empire: The Nineteenth Century*, ed. A. Porter, Oxford 1999.

The Oxford History of the British Empire. The Twentieth Century, vol. IV, eds. J. M. Brown, R. D. Litt, Oxford 1999.

J. J. Terry, *The Cornerstone of Egyptian Political Power. The Wafd 1919 – 1952*, London 1982.

R. L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, New Jersey 1966.

K. C. Ulrichsen, *The Logistic and Politics of the British Campaigns in the Middle East, 1914–1922*, London 2011.

S. Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. na primjeru književnih tekstova*, Zagreb – Sarajevo 2013.

B. Westrate, *The Arab Bureau. British Policy in the Middle East, 1916-1920*, University Park 1992.

M. Zayid, *Egypt's Struggle for Independence*, Beirut 1965.

D. Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države*, Beograd 1980.

Чланци и расправе

Д. Т. Батаковић, „Босна и Херцеговина у српској историји: од средњег века до уједињења 1918“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Београд-Бања Лука 2017, VII-CXXVII.

Д. Берић, „Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини 1914–1918“, *Зборник Матице српске за историју* 35 (1987), 51-81.

В. Богичевић, „Изнимне мјере у Босни и Херцеговини у мају 1913“, *Годишњак Друштва историчара БиХ* 35 (1955), 209-218.

В. Богичевић, „Тајанствена мисија dra Krasse 1908. у Босни“, *Историјски гласник* 3-4 (1967), 78-98.

Ш. Грђић, „Просветне борбе“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Београд-Бања Лука 2017, 107-166.

М. Екмечић, „Генерал Саркотић и планови спаса Монархије 1918.“, у: *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića*, ур. М. Вегић, Сарајево 1972, 437-454.

М. Екмечић, „Утицај Балканских ратова 1912-1913 на друштво у Босни и Херцеговини“, у: М. Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине 19. века*, Београд 1997, 399-424.

М. Ж. Живановић, „Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка Анексионе кризе (марта 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)“, *Историјски часопис* 18 (1971), 451-490.

Д. Живојиновић, „Помиловање осуђених у Бањалучком процесу 1916-1917“, у: *Политички процеси Србима у Босни и Херцеговини*, ур. М. Екмечић, Ђ. Микић, Д. Живојиновић, Н. Б. Поповић, Лакташи 1996, 93-121.

Ф. Жоржон, „Последњи трзаји“, у: *Историја Османског царства*, ур. Р. Мантран, Београд 2002, 631-696.

- Г. Јакшић, В. Вучковић, „Покушај анексије Босне и Херцеговине (1882-1883)“, *Глас САН Одељење друштвених наука ССХИВ* 3 (1954), 47-110.
- Ц. Јузбашаић, „О аустроугарској колонизационој политици у Босни и Херцеговини после анексије“, *Прилози* 11-12 (1975-1976), 325-331.
- Х. Капицић, „Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878-1918)“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 315-337.
- М. Ковић, „Британци и Хаџи-Лојина револуција: конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878.“, *Мешовита грађа. Miscellanea XXXII* (2011), 381-415.
- Т. Краљачић, „Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе“, *Историјски часопис XXXVI* (1989), 112-124.
- Т. Крушевац, „Сељачки покрет – штрајк у Босни 1910. године“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 369-401.
- М. Максимовић, „Црквене борбе и покрети“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Београд-Бања Лука 2017, 79-106.
- Д. Мاستиловић, „Српска интелигенција у Херцеговини према анексији Босне и Херцеговине“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, ур. Р. Кузмановић, Бања Лука 2009, 335-351.
- Ђ. Микић, „Политика муслимана Босне и Херцеговине у Првом светском рату (1914-1918)“, *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, ур. С. Терзић, Београд 1997, 409-425.
- Б. Милошевић, „Анексија Босне и Херцеговине. Увертира крваве драме Првог свјетског рата“, у: Б. Милошевић, *Анексија Босне и Херцеговине*, Нови Сад 2020, 7-28.
- Б. Милошевић, „Владимир Ћоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915-1916. године“, *Глас САНУ. Одељење историјских наука CDXXVIII* (2018), 443-460.
- Б. Милошевић, „Два писма генерала Стјепана Саркотића“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске* 6 (2014), 417-422.
- Б. Милошевић, „Прогон православног свештенства Босанске крајине у Првом свјетском рату“, *Српске студије* 4 (2013), 303-322.
- Б. Милошевић, „Српска интелигенција на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915-1916. године“, у: *Елите у Великом рату*, ур. М. Јаћимовић, В. Иванишевић, И. Петровић, Нови Сад 2017, 350-370.
- Б. Милошевић, „Петар Кочић и бањолучка *Отаџбина*“, *О Петру Кочићу: зборник радова*, ур. А. Вранеш, Вишеград 2017, 31-46.
- Б. Милошевић, „Уредба црквено-просвјетне управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини“, у: *Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа за црквено-школску самоуправу (1896–2016)*, ур. Б. М. Бранковић, Б. Милошевић, Бања Лука 2017, 71-88.
- Б. Милошевић, „Феномен велеиздајничких судских процеса у Босни и Херцеговини“, *Велеиздајнички процеси Србима у Аустро-Угарској*, ур. Б. Милошевић, Нови Сад 2020, 9-32.
- В. Мориц, „Смрт у логорима“, у: *Прљави рат Хабзбурга. Истраживање о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, ур. Х. Лајдингер, В. Мориц, К. Мозер, В. Дорник, Нови Сад – Београд 2016, 113-180.

- М. Папић, „Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини“, *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 703-724.
- Ч. Попов, „Међународни оквири анексије Босне и Херцеговине 1908-1909“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, ур. Р. Кузмановић, Бања Лука 2009, 43-53.
- Д. Сегић, „Босанско-херцеговачки пукови аустроугарске војске 1914. године. Проблем национално-верске хетерогености и војно држање на српском фронту“, у: *Ђоровићеви сусрети 2014. године. Међународни научни скуп историчара. Босна и Херцеговина у Првом свјетском рату*, ур. В. Максимовић, Д. Мاستиловић, Гацко 2014, 107-118.
- П. Слијепчевић, „Босна и Херцеговина у Светском Рату“, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Београд-Бања Лука 2017, 219-277.
- С. Терзић, „Аустроугарски логор за Србе у Добоју 1915-1917“, *Глас САНУ Одељење историјских наука* 16 (2012), 409-421.
- С. Терзић, „Пројекат „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини. О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде“, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, ур. С Терзић, Београд 1995, 407-425.
- Х. Темерлић, „Алибег Фирдус – борба муслимана за вјерско-просвјетну аутономију“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 877-885.
- Н. Шехић, „Проблеми унутрашње и спољне колонизације у политици аутономног покрета муслимана“, *Прилози* 11-12 (1975-1976), 333-342.
- В. Aleksov, “Habsburg Confessionalism and Confessional Policies in Bosnia and Herzegovina”, *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, eds. С. Ruthner, D. Reynolds Cordileone, U. Reber, R. Detrez, New York 2015, 83-121.
- Д. Bakić, “Transition from Austria-Hungary to Yugoslavia. The Serbian Army in Bosnia and Herzegovina in late 1918”, *Finir la Grande guerre dans les Balkans 1918-1923*, dir. V. G. Pavlović, Belgrade 2022, 91-140.
- С. Bandžović, „Narodna odbrana i njena organizacija na banjalučkom veleizdajničkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 179-198.
- Д. Т. Bataković, “Prelude to Sarajevo. The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878-1914”, *Balkanica XXVII* (1996), 117-155.
- С. Bethke, “The *Bosnische Post*: A Newspaper in Sarajevo, 1884–1903”, у: *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*, eds. M. Prokopovych, С. Bethke, T. Scheer, Leiden 2019, 87-114.
- С. Bethke, “Die Zeitungen “Bosnische Post” und “Sarajevo Tagblatt”, 1903-1913”, у: “*Die Deutschen*” in Bosnien und Herzegowina und Kroatien. *Neue Forschungen und Perspektiven*, hrsg. E. S. Omerović, Sarajevo 2015, 137-174.
- Ј. Р. Bled, “Les derniers plans Austro-Hongrois de règlement de la question sud-Slave”, у: *Finir la Grande guerre dans les Balkans 1918-1923*, dir. V. G. Pavlović, Belgrade 2022, 13-20.

- V. Bogićević, „Da li je ministar Kalaj zabranio svoju Istoriju Srba na području Bosne”, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 7 (1955), 205-209.
- N. J. Brown, “Retrospective: Law and Imperialism: Egypt in Comparative Perspective”, *Law & Society Review* 29 1 (1995), 103-126.
- P. J. Cain, “Character and Imperialism: The British Financial Administration of Egypt, 1878-1914”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History* 34 2 (2006), 177-200.
- B. D. Cannon, “Nubar Pasha, Evelyn Baring and a Suppressed Article in the Drummond-Wolff Convention”, *International Journal of Middle East Studies* 5 (4) (1974), 468-483.
- M. E. Chamberlain, “Sir Charles Dilke and the British Intervention in Egypt, 1882: Decision Making in a Nineteenth Century Cabinet”, *International Studies* 2 (1976), 231-245.
- M. E. Chamberlain, “The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt”, *Middle Eastern Studies* 13 1 (1977), 14-39.
- M. Cornwall, “The Habsburg elite and the southern Slav question, 1914-1918”, y: *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy*, edc L. Höbelt, T. G. Otte, Vienna 2010, 239-270.
- J. Darwin, “Imperialism in Decline? Tendencies in British Imperial Policy Between the Wars”, *The Historical Journal* 23 (1980), 657-679.
- R. J. Donia, “Proximate Colony. Bosnien-Herzegowina unter österreichisch-ungarischer Herrschaft”, y: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, hrsg. C. Ruthner, T. Scheer, Tübingen 2018, 147-162.
- M. Ekmečić, „Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. godine i istorijske posledice“, y: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici Aneksije Bosne i Hercegovine*, ur. M. Ekmečić, Sarajevo 1991, 9-32.
- M. Ekmečić, „Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“, *Prilozi* 19 (1982), 9-74.
- M. Ekmečić, „Žalosna baština iz godine 1914. Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata“, y: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 13-42.
- N. Evans, “‘A World Empire, Sea-Girt’: The British Empire, State and Nations, 1780–1914”, y: *Nationalizing Empires* eds. S. Berger, A. Miller, Budapest-New York 2015, 31-99.
- Z. Fahmy, “Francophone Egyptian Nationalists, Anti-British Discourse, and European Public Opinion, 1885 – 1910: The Case of Mustafa Kamil and Ya‘qub Sannu”, *Comparative Studies of South Asia Africa and the Middle East* 28(1) (2008), 170-183.
- M. Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921“, *Prilozi* 6 (1970), 9-116.
- J. S. Galbraith, A. Lutfi al-Sayyid-Marsot, “The British Occupation of Egypt: Another View”, *International Journal of Middle East Studies* 9 (4) (1978), 471-488.
- I. Gershoni, “The Evolution of National Culture in Modern Egypt: Intellectual Formation and Social Diffusion, 1892-1945”, *Poetics Today* 13 (1992), 325-350.
- M. Hartmuth, “K.(u.)k. colonial? Contextualizing Architecture and Urbanism in Bosnia-Herzegovina, 1878-1918”, y: *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, eds. C. Ruthner, D. Reynolds Cordileone, U. Reber, R. Detrez, New York 2015, 155-184.

- M. Hartmuth, "The Habsburg Landesmuseum in Sarajevo in Its Ideological and Architectural Contexts: A Reinterpretation", *Centropa* XII/2 (2012), 194-205.
- V. Hadžistević, „Fragmenti iz neobjavljenih „Bilješki“ Mihajla Hadžistevića o danima u taocima, a potom u zatvoru pod optužbom za „veleizdaju“ 1914-1916“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 455-480
- J. Heiss, J. Feichtinger, "Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire", y: *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*, eds. J. Hodgkinson, J. Walker, New York 2013, 148-165.
- A. G. Hopkins, "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882", *Journal of African History* 27 (1986), 363-391.
- S. Huffaker, "Representations of Ahmed Urabi: Hegemony, Imperialism, and the British Press, 1881-1882", *Victorian Periodicals Review* 45 (4) 2012, 375-405.
- F. R. Hunter, "The Making of a Notable Politician: Muhammad Sultan Pasha (1825-1884)", *International Journal of Middle East Studies* 15 4 (1983), 537-544.
- F. R. Hunter, "Self-image and historical truth: Nubar Pasha and the making of modern Egypt", *Middle Eastern Studies* 23 (1987), 363-375.
- M. Janowski, "Justifying Political Power in 19th Century Europe: The Habsburg Monarchy and Beyond", y: *Imperial Rule*, eds. A. Miller, A. J. Reiber, Budapest 2004, 69-82.
- R. Johnson, "British Strategy and The Imperial Axis in The Middle East, 1914–18", *The Great War in the Middle East. A Clash of Empires*, eds. R. Johnson, J. E. Kitchen, London 2019, 31-51.
- P. Judson, "L'Autriche-Hongrie était-elle un empire?", *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 63/3 (2008), 563-596.
- Dž. Juzbašić, „Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 38 (2009), 183-227.
- Dž. Juzbašić, Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 2002, 265-318.
- Dž. Juzbašić, „Austrougarsko zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (državnopravni aspekt)“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 2002, 247-264.
- Dž. Juzbašić, „Bosanskohercegovači Sabor i osnivanje Poštanske štedionice“, y: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 2002, 355-370.
- Dž. Juzbašić, „Jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 2002, 383-422.
- Dž. Juzbašić, „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, y: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 2002, 489-494.

- Dž. Juzbašić, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, y: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ur. Dž. Juzbašić, Sarajevo 2002, 11-49.
- H. Kamberović, „Projugoslavenska strujanja među muslimanskim političarima 1918. godine“, *Historijska traganja* 3 (2009), 91-105.
- R. A. Kann, „Trends toward colonialism in the Habsburg Empire, 1878-1918. The case of Bosnia-Hercegovina“, y: *Russian and Slavic History*, eds. K. Rowney, E. Orchard, Cambridge 1977, 164-180.
- H. Kapidžić, „Austrougarski političari i pitanje univerziteta u Sarajevu“, H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom – članci i rasprave*, Sarajevo 1968, 372-376.
- H. Kapidžić, „Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom – članci i rasprave*, Sarajevo 1968, 198-261.
- H. Kapidžić, „Institut za istraživanje Balkana u Sarajevu“, y: H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom – članci i rasprave*, Sarajevo 1968, 310-371.
- H. Kapidžić, „Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji Prvog svjetskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine X-XI* (1971), 465-547.
- H. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom – članci i rasprave*, Sarajevo 1968, 100-138.
- H. Kapidžić, „Priprema ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)“, H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 45-99.
- H. Kapidžić, „Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državno-pravni odnosi)“, *Prilozi* 4 (1968), 59-82.
- H. Kapidžić, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 155-197.
- K. Kaser, „Orthodoxe Konfession und serbische Nation in Bosnien und der Hercegovina. im Übergang von der türkischen zur österreichisch-ungarischen Herrschaft“, *Südostdeutsches Archiv* 26-27 (1983-1984), 114-124.
- A. Kasumović, „Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890-1914: case study za njemačke erarne kolonije“, *Prilozi* 38 (2009), 81-120.
- I. Kecmanović, „O jednoj neobičnoj književnoj karijeri u Sarajevu od 1878. do 1919. godine“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I* (1) (1963), 183-196,
- M. Ković, „Austria-Hungary’s “civilizing mission” in the Balkans a view from Belgrade (1903-1914)“, *Balcanica XLVIII* (2017), 107-122.
- M. Kovich, “Protector, Neighbour, Enemy: the Habsburg Empire and the Serbs (1780-1914)”, *Studies in Ethnicity and Nationalism, Special Issue: Nation and Empire* (2005), 81-102.
- B. Krizman, „Osnivanje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918“, *Historijski zbornik* 7 (1954), 23-32.
- T. Kraljačić, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, nakon aneksije“, y: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ur. M. Ekmečić, Sarajevo 1991, 285-302.
- T. Kruševac, „Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine“, *Pregled* 10 (1955), 189-196.

- M. Laffan, "Mustafa and the Mikado: A Francophile Egyptian's turn to Meiji Japan", *Japanese Studies* 19 (1999), 269-286.
- D. Lieven, "Dilemmas of Empire 1850–1918. Power, Territory, Identity", *Journal of Contemporary History* 34/2 (1999), 163-200.
- K. Luke, "Order or Justice: The Denshawai Incident and British Imperialism", *History Compass* 5/2 (2007), 278-287.
- A. Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Occupation of Egypt", y: *The Oxford History of the British Empire. The Nineteenth Century*, ed. A. Porter, Oxford 1999, 651-664.
- K. Manhajm, „Problem generacija“, y: K. Manhajm, *Eseji o sociologiji znanja*, Novi Sad 2009, 333-384.
- C. Marchetti, "Frontier Ethnography. Zur colonial situation der österreichischen Volkskunde auf dem Balkan im Ersten Weltkrieg“, *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, eds. C. Ruthner, D. Reynolds Cordileone, U. Reber, R. Detrez, New York 2015, 363-382.
- B. Madžar, „Suspendovanje srpske crkveno-školske autonomije u Bosni i Hercegovini 1914-1915. godine“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 155-178.
- J. A. McCarthy, "Nineteenth-century Egyptian Population", *Middle Eastern Studies* 12 (1976), 1-39.
- D. M. McKale, "Influence without power: the last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914–18", *Middle Eastern Studies* 33/1, 20-39.
- Đ. Mikić, „Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva u Aneksionoj krizi 1908/1909“, y: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici Aneksije Bosne i Hercegovine*, ur. M. Ekmečić, Sarajevo 1991, 189-208.
- Đ. Mikić, „Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 51-82.
- A. Miller, A. J. Reiber, "Introduction: Imperial Rule", y: *Imperial Rule*, eds. A. Miller, A. J. Reiber, Budapest 2004, 1-9.
- W. Mulligan, "Decisions for Empire: Revisiting the 1882 Occupation of Egypt", *The English Historical Review*, Volume 135, Issue 572 (2020), 94-126.
- A. Nikolić, "Austro-Hungarian Cultural Imperialism in Bosnia and Herzegovina: The Case of Kosta Hörmann and the Provincial Museum", y: *The Balkans in the Age of New Imperialism and Beyond*, ed. V. G. Pavlović, Braïla 2021, 47-59.
- Y. Noorani, "A Nation Born in Mourning: The Neoclassical Funeral Elegy in Egypt." *Journal of Arabic Literature* 28/1 (1997), 38-67.
- R. Okey, "A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism", *The Slavonic and East European Review* 80/2 (2002), 234-266.
- A. Palavestra, „Arheološki izlet u pograničnu koloniju“, *Etnoatropološki problemi* 9/3 (2014), 669-695.
- J. D. Pennington, "The Copts in Modern Egypt", *Middle Eastern Studies* 18 (1982), 158-179.
- J. Pirjevec, „Banjalučki veleizdajnički proces i Vatikan“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 83-86.
- P. Pomper, "The History and Theory of Empires", *History and Theory* 44 (4) (2005), 1-27.

- E. Radušić, „Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom saboru 1910-1914“, *Prilozi* 34 (2005), 119-154.
- E. Redžić, „Politička kretanja među muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ur. M. Ekmečić, Sarajevo 1991, 209-236.
- D. M. Reid, “Political Assassination in Egypt, 1910-1954”, *The International Journal of African Historical Studies* 15/4 (1982), 625-651.
- D. Reynolds-Cordileone, “Displaying Bosnia: Imperialism, Orientalism, and Exhibitionary Cultures in Vienna and Beyond, 1878-1914”, *Austrian History Yearbook* 46 (2015), 29-50.
- M. M. Ruiz, “The Great War, Egypt, and British Martial Law Reconsidered”, y: *The Great War in the Middle East. A Clash of Empires*, eds. R. Johnson, J. E. Kitchen, London 2019, 239-255.
- C. Ruthner, “Bosnia-Herzegovina, 1878–1918: A Colony of a Multinational Empire”, y: *The Shadow of Colonialism on Europe’s Modern Past*, eds. R. Healy, E. Dal Lago, New York 2014, 156-169.
- C. Ruthner, “Bosnien-Herzegowina als k. u. k. Kolonie. Eine Einführung”, y: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, hrsg. C. Ruthner, T. Scheer, Tübingen 2018, 15-45.
- C. Ruthner, “Sleeping Beauty’s Awakening: Habsburg Colonialism in Bosnia and Herzegovina, 1878–1918”, y: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: representations, transfers and exchanges*, ed. F. Šistek, New York – Oxford 2021, 76-91.
- C. Ruthner, Habsburg’s Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary 1878-1918, *SEEU Review* 13/1 (2018), 2-14.
- M. Russel, “Competing, Overlapping, and Contradictory Agendas: Egyptian Education Under British Occupation, 1882-1922”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* XXI (2001), 50-60.
- A. Schölch, “The ‘Men on the Spot’ and the English Occupation of Egypt in 1882”, *The Historical Journal* 19 (3) (1976), 773-785.
- S. Seikaly, “Prime Minister and assassin: Butrus Ghali and Wardani”, *Middle Eastern Studies* 13 (1977), 112-123.
- I. Sethre, “Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878-1914”, *Wechselwirkungen: Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, eds. C. Ruthner, D. Reynolds Cordileone, U. Reber, R. Detrez, New York 2015, 41-66.
- G. Subotić, „Prosvjetni radnici osuđeni na veleizdajničkom procesu u Banjaluci“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 221-240.
- B. Stulli, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, *Arhivski vjesnik* II (1959), 279-335.
- A. Suppan, “Zur Frage eines österreichisch- ungarischen Imperialismus in Südosteuropa: Regierungspolitik und öffentliche Meinung um die Annexion Bosniens und der Herzegowina”, y: *Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918: Texte des ersten österreichisch- jugoslawischen Historikertreffens Gösing 1976*, hrsg. A. Drabek, Vienna 1978, 103-131.

N. Šehić, „Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918)“, *Prilozi* 19 (1982), 163-202.

Z. Šehić, „Historijske pretpostavke Aneksione krize. Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine“, *Prilozi* 28 (1999), 129-148.

G. Šljivo, „Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovina prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 117-144.

H. H. Tollefson, Jr., “The 1894 British Takeover of the Egyptian Ministry of Interior”, *Middle Eastern Studies* 26 (1990), 547-560.

K. Verdery, “Internal Colonialism in Austria-Hungary”, *Ethnic and Racial Studies* vol. 2 (3) (1979), 378-399.

M. Vukmanović, „Omladinski pokret i veleizdajnički proces đacima“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 241-276.

M. Vulin, „Srpska „Prosvjeta“ na banjalučkom procesu“, *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, ur. G. Šljivo, Banjaluka 1987, 199-220.

G. Warburg, “The Governor-General of the Sudan and his relations with the British Consuls-General in Egypt, 1899 – 1916”, *Asian and African Studies* 5 (1969), 97-132.

Необјављене дисертације

P. Субић, *Аустро-Угарска и Хрвати у Босни и Херцеговини (1903-1914)*, Универзитет у Београду 2022.

A. M. Genell, *Empire by Law: Ottoman Sovereignty and the British Occupation of Egypt, 1882-1923*, Columbia University 2013.

Енциклопедије и биографски речници

Biographical Dictionary of Modern Egypt, ed. A. Goldschmidt, London 2000.

Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1800–1914, vol. 1, ed. C. C. Hodge, London 2008.

Encyclopedia of Western Colonialism since 1450, vol. 1, ed. T. Benjamin, Detroit 2007.

Биографија

Ања Николић је рођена у Београду 27. новембра 1989. године. Основну школу и XIII београдску гимназију завршила је у Београду. Основне студије на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду уписала је 2008. године. Дипломирала је 2012. године одбранивши *Радјард Киплинг и Бурски рат*. По окончању основних студија уписала је мастер студије на истом одељењу које је завршила 2014. године одбранивши мастер рад *Кромеров Египат и Калајева Босна и Херцеговина – сличности и разлике (1882-1907)*.

Од фебруара 2015. године студент је докторских студија на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја од априла 2015. до јуна 2018. године била је ангажована на пројекту Балканолошког института САНУ *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку*. Од јуна 2018. године запослена је у Балканолошком институту у звању истраживача сарадника. Од јануара 2022. године сарађује на пројекту *Pope Pius XII and the Challenge of Totalitarianism in Yugoslavia, 1941-1958* [Папа Пије XII и изазов тоталитаризма у Југославији, 1941-1958] (POLITY) којим руководи др Војислав Г. Павловић, научни саветник, и чији је носилац Балканолошки институт САНУ. Пројекат финансира Фонд за науку Републике Србије у оквиру Програма ИДЕЈЕ.

Учествовала је на већем броју конференција и објављивала је радове о аустроугарској управи на простору Босне и Херцеговине. Говори енглески и француски језик, служи се немачким.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Ања Николић

Број индекса: 5И14-6

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: политика, управа, култура
(1908-1918)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београд, 5. јул 2022. године

потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Ања Николић

Број индекса: 5И14-6

Студијски програм: историја

Наслов рада: Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: политика, управа, култура (1908-1918)

Ментор: проф. др Милош Ковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београд, 5. јул 2022. године

потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: политика, управа, култура
(1908-1918)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београд, 5. јул 2022. године

потпис аутора

1. Ауторство. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.